Harsányi László

A FÉNYBŐL A SÖTÉTBE

Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei 1909–1950

Napvilág Kiadó

Harsányi László

A FÉNYBŐL A SÖTÉTBE

Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület évtizedei 1909–1950

NAPVILÁG KIADÓ

A kötet megjelenését támogatta

MAZSIHISZ

Politikatörténeti Alapítvány

Budapest Főváros Önkormányzata,
Budapest Főváros VII. kerület Erzsébetváros Önkormányzata

Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata

HetiTV BreuerPress

Lektorálta Molnár Judit
A képek válogatásában közreműködött Jalsovszky Katalin
Szerkesztette Schmal Alexandra

© Harsányi László, 2019

A borítón látható Szüts Miklós: *Ideje van a hallgatásnak, és ideje a beszédnek 2.*
Akvarell, papír, 70×100 cm, 2014 (Ferge Zsuzsa tulajdona)

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Budapest, Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu

ISBN 978-963-338-011-6

Első kiadás 2019
www.napvilagkiado.hu

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Tartalom

Bevezető gondolatok 11

AZ OMIKE ELŐZMÉNYEI: ZSIDÓ EGYESÜLETEK HAZÁNKBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN 17
Vallásos és világi zsidó egyesületek 19
Kísérletek egy magyar zsidó közművelődési egyesület létrehozására a 19. században 27

PIRKADAT: AZ OMIKE INDULÁSA ÉS ELSŐ ÉVEI (1908–1914) 41
A háttér 43
Nekirugaszkodás 45
Felolvasások, előadások 53
Oktatni kell 57
Kulturális programok 59
Kenyérrel is él az ember 62
Egy kis vita 65

BORÚS ÉVEK: RÉSZVÉTEL A HÁTORSZÁGI HÁBORÚS JÓTÉKONYSÁGBAN (1914–1918) 69
Magán- és társadalmi kezdeményezések 71
Az OMIKE erőfeszítései 73
Egy korszak vége 82

ÁRNYÉKBAN ÉS NAPFÉNYBEN (AZ 1920-AS ÉVEK) 85
Forradalmak után 87
A numerus clausus 89

Az izraelita felekezeti háttér változásai 92
Változások az OMIKE vezetésében 94
Az OMIKE segítsége a zsidó diákoknak 99
A zsidó kultúra új otthona 104
A segítségnyújtás változatos formái 107

FELHŐSÖDŐ ÉGBOLT ALATT (1930–1937) 115
Változó körülmények 117
Küzdelem az állandósuló forráshiánnyal 119
A hit védelmében 124
Új programok, új szervezetek 132
Feszültség az OMIKE és a MIEFHOE között 136
Az OMIKE és a politikai áramlatok 138

VIHARBAN (1938–1943) 143
Tragikus változások a magyar közéletben 145
A magyar zsidóság védekező helyzetben 150
Az OMIKE válságos évei 153

A SÖTÉTSÉG PROGRAMJA:
A MŰVÉSZETI KAMARÁK (1938–1944) 161
Az „őrségváltás” 163
A színművészeti kamara az első zsidótörvényben 164
A törvény elfogadásától a Színművészeti és Filmművészeti Kamara működésének megkezdéséig 170
A kamarába felvett és fel nem vett színészek, 1938–1939 174
A második zsidótörvénytől a numerus nullusig 179
A sosemlett Zenekamara, 1938–1944 190
Tétova lépések a képzőművészeti kamara létrehozására 196

AMI FELFÉNYLETT A SÖTÉTBEN:
AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓJA (1939–1944) 205
A Művészakció indulása és működési formája 207
Thália kicsiny szekere 220
Elbeszélni dalban és táncban 232

Zenekari estek 240
Megfestett világ 252
Egy kis irodalom 263

FÉNYPONTOK A HOMÁLYBAN (1939–1944) 269
Hitközségi, felekezeti akciók 273
Más befogadó helyszínek 276
Lehetőségek keresése a színészeten kívül 280
Nem csak színház a világ 283

A SÖTÉTSÉG MÉLYÉN (1944–1945) 287
Az OMIKE utolsó hetei 289
Az áldozattá vált művészek 292
Igazságszolgáltatás 294

CSALÓKA HAJNAL (1945–1950) 297
Záró gondolatok 307

FÜGGELÉK 311
Az OMIKE budapesti intézményeinek címjegyzéke 313
Irodalom 314
Képek jegyzéke 325
Rövidítések 332
Névmutató 333

Könyvem megírását 1944-ben megölt nagyszüleim emléke, a velük való találkozás fájó hiánya ösztönözte.

Ajánlom e könyvet unokáimnak, Áronnak és Bálintnak, így teremtve hidat a múlt és a jövő között.

H. L.

Bevezető gondolatok

Sokakban felmerülhet a kérdés – amelyet magamnak is fel kellett tennem –, hogy miért is fogtam bele sokéves, de évtizedekre megszakított kutatói tapasztalattal a hátam mögött (és lássuk be, amatőr történészként) a könyvben feldolgozott téma kutatásába. Próbálkozom a válasszal, de messziről kell kezdenem.

Vallástalan, neológ gyökerű zsidó családból származom. Szüleim elszenvedői voltak a közkeletűen holokausztnak nevezett tragikus történelmi korszaknak. Erről a korszakról, ezen belül a családom sorsáról és az ő szenvedéseikről gyermekkoromban vajmi keveset tudtam. Nem nagyon beszélt anyám a munkatáborokról, amelyekbe elhurcolták, nem nagyon beszélt apám az ukrajnai munkaszolgálatos időkről. Ha szóba is jött olykor életüknek ez a korszaka, gyerekként nemigen figyeltem oda, még nem érdekelt. Amit mégis elárultak életük e korszakáról, azt sajnos az én fejemből az idő nagyrészt kirostálta.

Az újpesti zsinagóga épülete nem volt ismeretlen előttem, mert a nagy zsidó ünnepeken ott voltunk. Ott volt a család, a rokonság, a szüleim barátainak megmaradt része. Nem tudom, hogy valamilyen egyszerű, megmaradt istenhit vezette-e oda ilyenkor a szüleimet, vagy a közösséghez tartozás mindenkinek fontos élménye. Talán inkább az utóbbi. A szertartások alatt én mindenesetre jól szórakoztam a többi hasonló korú gyerekkel, a zsinagóga udvarán. Tanúm erre unokatestvérem, Harsányi Sanyi, és felnőttként újra felfedezett ismerősöm, Cserba Juli. A zsinagóga udvarának egyik felét körülöleli egy magas fal, amelyen ezrével található felírva azoknak az újpesti zsidóknak a neve, akiket a deportálások utolsó hullámában, 1944. július első harmadában – Horthynak a budapesti deportálások felfüggesztéséről szóló döntése után – vittek el Budakalászon keresztül Auschwitzba elpusztítani, vagy akiket néhány hónappal később a nyilasok öltek meg. A falon jó néhány rokonom neve is megtalálható: három nagyszülőmé, nagybátyámé, nagynénémé, unokatestvéremé. Tudtam, biztosan tudnom kellett, hogy mit is jelent ez a rengeteg név, de gyerekésszel nem

fogtam fel ennek lényegét. Nagyszüleim valójában nem jelentettek mást, mint megfakult fényképeket anyám nagy fadobozában.

Ez a könyv talán egy kicsit enyhít azon a zavaromon, hogy életem jó részében a gyökereim, a családom múltja, és így – mai divatos kifejezéssel – az identitásom nem izgatott. Zsidó tudatom, tehát az, hogy (bizonyos értelemben) hová tartozom, mindig volt, gyerekkoromban is. Mint ahogy tudatában voltam magyarságomnak is, és a kettő nem került konfliktusba egymással. Mindezt elnyomta későbbi baloldali, hellyel-közzel osztályharcos énem kialakulása. Hiszen – mint hittem, oly sokakkal együtt – a megígért boldog jövőben, amelyért harcolni érdemes, ezek a dolgok értelmüket vesztik. Bár olvastam Karsai Elek fontos munkáit 1944–1945 pocsék éveiről, és sok ismeretre tettem szert belőlük, valójában nem érintettek meg mélyen. A visszatalálást (vagy inkább talán megtalálást) részben segítette egy történelmi körülmény, az 1967-es közel-keleti háború és az Izrael győzelmével összefüggő – jobb szó híján – büszkeség. És jött a korosztályom számára revelációt jelentő két könyv: a *Hajtűkanyar* Ember Máriától, majd nem sokkal később Száraz György írása, az *Egy előítélet nyomában*. És segítettek a kialakuló barátságok, az egyre tudatosabban megválasztott olvasmányok, az ezekhez kapcsolódó kérdések és válaszok. Az is segített, hogy a Közgazdasági Egyetemre járván megtanultam: az eseményeket, ideológiákat, véleményeket nem elfogadni, hanem vizsgálni, boncolgatni kell. Ezt az irányt, a kettős identitás kialakulását, a magyar-zsidó, zsidó-magyar lét természetes állapotként való megélését segítették elő házasságaim is, már amennyire ez lehetséges volt abban az időben. Első feleségem, Zsuzsa, volt iskolai osztálytársam maga is hasonló vallástalan zsidóként erősítette bennem a „hová is tartozom" gondolat megoldását. Második feleségem, Edit, bár maga nem volt zsidó, de sikerült két olyan gyermeket az előző házasságában világra hoznia, akik mindketten elkötelezetten vállalták zsidó gyökereiket.

Amióta csak olvasni tudok, mindig is volt bennem egyfajta vonzódás a történelemhez. Az ELTE Bölcsészkarára, történelem szakra jelentkeztem érettségi után, de nem vettek fel. Két év után már a Közgáz következett. A történelem, elsősorban a szörnyű 20. század megismerésének vágya itt is megmaradt. Ez részben köszönhető professzoromnak, Berend T. Iványnak, akitől sokat tanultam, és akit későbbi munkakapcsolatunk okán talán atyai barátomnak is nevezhetek.

Viszonylag sok munkahelyem volt. A korábbiakat nem sorolva, 2002-ben lettem a Nemzeti Kulturális Alap elnöke. Egy évvel később bízott meg Hiller István akkori „kulturális" miniszter, hogy legyek az épülő Holokauszt Emlékközpont létrehozásának miniszteri meghatalmazottja is.

Ekkor kezdett valójában „utánam nyúlni" családom és a magyar zsidó közösség múltja, és bizonyos értelemben származásom összes, még mindig részben eltemetettnek, de legalábbis mellékesnek vélt eleme. Szemben találtam magam a holokauszt addig csak felszínesen megismert rémségeivel, okaival; szemben találtam magam az akkori magyar társadalom aktív, jó esetben (nagyon is) passzív részvételének fájdalmas tényeivel. Szemben találtam magam azzal a ténnyel, hogy a mai napig csak kevesek számára ismerhető meg, még kevesebbek számára fogadható el ez a nem dicső múlt. És amit ésszel felértem, de belül valahogy sohasem tudtam elfogadni, azon a tényen is gondolkodnom kellett, hogy miként hajtották vágóhídra a magyar zsidóság egészét úgymond „puskalövés nélkül".

2009-ben megpályáztam a Holokauszt Emlékközpont igazgatói posztját, amelyet el is nyertem. Megpróbáltam izgalmassá, látogathatóbbá tenni ezt az intézményt, és kiváló munkatársaimmal együtt két év alatt sikerült új programokkal, kiállításokkal, művészeti eseményekkel a látogatók számát a korábbiakhoz képest 50 százalékkal növelni. 2011-ben, fogalmazzunk egyszerűen, kirúgtak onnan. Velem együtt így járt még az intézmény jó néhány vezető munkatársa is. Ekkor, a Holokauszt Emlékközpontból velem együtt távozó Vizi Éva kolléganőmmel kezdtünk dolgozni az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) történetének feldolgozásán. Már akkor segítségünkre volt Molnár Judit, korábban a Holokauszt Emlékközpontban tanácsadóm, a korszak kitűnő történész szakértője, akit velünk együtt távolítottak el a jobb sorsra érdemes intézményből. Az OMIKE volt az az egyesület, amelynek megismerésére talán tudatlanul is régóta vágytam, mert ez az intézmény volt a zsidó közösség védekezését szimbolizáló, bár nagyon is valós program, a Művészakció megvalósítója. Volt persze előzménye az OMIKE történetét feldolgozni vágyó kísérletünknek. Ma is fontos forrás Horák Magda 1998-ban kiadott cikkgyűjteménye, amelynek megismerése végül is elindított minket a kutatás folytatására, kiszélesítésére és az adatok, dokumentumok új viszonyoknak megfelelő közlésére. Így született meg 2012-ben a ma is működő weboldal, a www.omike.hu.

A weboldal és reményeim szerint ez a könyv nem csupán egy valamikori sikeres egyesület története. Többnek szánom ennél. Célom annak bemutatása, hogy egy közösség elképesztően rossz, ellenséges viszonyok közepette, sőt talán éppen ezért, képes volt nagyszerű tettekre: képes volt önmagát is megváltoztatni, tevékenységét áthangolni. Azt is szeretném kiemelni, hogy a 20. század közepén a zsidóság jelentős csoportjai számára az utolsó pillanatokig fontos volt kultúrájuk megtartása, kulturális lehetőségeik és művészeik megóvása. Célom továbbá, hogy azokat a nagysze-

rű embereket, akik a 20. század egészében felépítették és fenntartották az OMIKE működését, azokat a művészeket, akiket a hivatalos Magyarország 1938 után megfosztott a kenyerüktől, kimentsem a feledés homályából, s hogy a holokauszt áldozataira történő emlékezés mellett a következő zsidó és nem zsidó generációk mást is tudjanak e korról. Amit felidézni kívánok, jelentse a kiállást is, a bátorságot is, az együttműködést is, a segítséget is. Hogy a sajnálat és a düh mellett lehessen büszkének is lenni ezekre a zsidó és nem mellékesen magyar ősökre, hogy ez az ismeret hozzátartozzon a zsidó-magyar identitáshoz.

Sokaknak tartozom köszönettel azért, hogy ez a könyv létrejött. Bárhová mentem könyvtárakba, levéltárakba, múzeumokba, hitközségi irodákba, Budapesten vagy vidéken, mindenütt szívélyes támogatással találkoztam, amiért utólag is hálás vagyok. A 2011-ben kezdődő adatgyűjtésben, az adatbázis és a weboldal létrehozásában óriási segítségem, társam volt sokáig Vizi Éva, aki nélkül nehezen jutottam volna el idáig. Volt egyfajta háttérintézményem is, a Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, amely a hivatalosságot biztosította számomra, és az időnkénti nem túl sok, de fontos anyagi támogatást kezelni tudta. Egy éven keresztül volt munkatársam az adatok egy részének feldolgozásában Donné Soós Ibolya. A kutatásban bízvást számíthattam továbbá egy sor szakértő önzetlen segítségére is: hálás vagyok Gajdó Tamásnak, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet tudományos főmunkatársának, Toronyi Zsuzsának, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatójának, Basics Beatrixnak, Benedek István Gábornak, a Cserba Júlia–Cserba János házaspárnak, Frojimovics Kingának, Karasz Lajosnak, Kuti Évának, Magyar Fruzsinának és Magyar Bálintnak, Vörös István Károlynak, Wellmann Nórának. Nagyon sokan voltak még az évek során, akik egy-egy fotóval, dokumentummal, szövegrészlettel és nem mellékesen biztatással segítették a munkámat.

Kutatásaim eredményeinek egy-egy részletét az eltelt évek alatt közzétehettem. E tanulmányok mind magukon viselik Molnár Judit hozzáértő szakmai kritikáját, javításait. Ő mindvégig történész szakértőmként állt mellettem, így kiemelt köszönetem kevés is számára. Itt kell köszönetet mondanom Schmal Alexandrának, aki évek óta nyelvi lektora, olvasószerkesztője tanulmányaimnak és e könyvnek is, valamint Jalsovszky Katalinnak, aki a fotók utolérhetetlen ismerőjeként volt segítségemre. A könyv borítójának tipográfiai, grafikai megformálásában számíthattam Szüts Miklós festő barátom munkájára.

Köszönettel tartozom továbbá mindazoknak a barátaimnak, akik vették a fáradságot, és kérésemre nem csupán elolvasták e könyv kéziratát, de megjegyzéseikkel, kiegészítéseikkel, kritikájukkal hozzá is járultak ah-

hoz, hogy a könyv elkészüljön. Remélve azt, hogy senkit nem felejtek ki, köszönöm ezt az eddig említetteken kívül Agárdi Péternek, Bélai Györgynek, Inkei Péternek, Mandl Józsefnek, Serly Dénesnek, Talyigás Juditnak, Tömpe Istvánnak, Varsányi Gyulának.

És messze nem utolsósorban, de végül örök hálával tartozom Sarkadi Juditnak, élettársamnak, aki nagy türelemmel és sok-sok tevékeny segítséggel vészelte át azt a hosszú időt, amíg e könyv elkészült.

*

A könyv írásakor sok és sokféle dokumentumra, újságcikkre, tanulmányra, könyvre támaszkodhattam. Ezek a források természetesen nem egyenszilárdságúak, sokszor ellentmondanak egymásnak, máskor szerencsésen kiegészítik egymás ismereteit. A válogatás, súlyozás helyessége vagy helytelensége kizárólag az én felelősségem. Igyekeztem megfelelően jelölni minden forrást, a szövegrészleteket ugyanakkor a jelenleg érvényes helyesírásnak megfelelően idézem. Átszerkesztve, alkalmasint rövidítve vagy éppen kiegészítve felhasználtam itt azokat a tanulmányokat, amelyeket e tárgykörökben az utóbbi években különböző folyóiratokban közöltem. A kötet végén található bibliográfiában összegyűjtöttem a munka során használt szakirodalmat és forrásokat; emellett a kötetben említett személyek kikeresését – a tévedés számos lehetőségét magában rejtő – annotált névmutató segíti.

A szövegben kétszer teszek kitérőt az OMIKE szorosan vett, időrendben tárgyalt történetét elhagyva. Mivel arra a következtetésre jutottam, hogy az OMIKE Művészakciójának létrejötte (1939) szorosan összefügg a Színművészeti és Filmművészeti Kamarának az első zsidótörvény nyomán történt felállításával, ezt a körülményt nem hagyhattam figyelmen kívül. Ugyancsak idetartozik, hogy a zenében és a képzőművészetben is történtek kísérletek hasonló kamarák létrehozására. Így tehát külön fejezetet szenteltem ezeknek a törekvéseknek. A másik kitérő azoknak a nehezen felkutatható kezdeményezéseknek – ötleteknek, eljárásoknak, technikáknak – a felvázolása, amelyek az OMIKE mellett 1939 és 1944 között segítették az állásukat vesztett magyar zsidó művészeket fellépéshez, bemutatkozáshoz, és nem mellékesen keresethez jutni.

2019 tavasza–nyara

AZ OMIKE ELŐZMÉNYEI: ZSIDÓ EGYESÜLETEK HAZÁNKBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Mi nem szeretjük e hazát,
Ránk olvassák oly könnyedén,
Madár fészkét, odvát a vad
Szeretheti – nem te, nem én!
A gályarabnak bélyege,
Mit hóhér homlokára süt,
Nem oly gyalázó, mint e vád,
Mely ólálkodik mindenütt…

Kiss József: *Az ár ellen*[1]

[1] *Kiss József összes költeményei,* Budapest, Singer és Wolfner, 1899, 122.

Vallásos és világi zsidó egyesületek

A zsidó egyesületeknek ismeretes egyfajta előképe, előzménye, egy olyan szervezet, amely annak ellenére, hogy magyarra fordított nevében tartalmazza az „egylet" kifejezést, történetileg messze megelőzte azokat az intézményeket, amelyek létrejötte az újkorra volt jellemző. Ez a létezését a talmudi korig (i. sz. 450) visszavezető szervezet az arameus nevű Chevra Kadisa (Szent Egylet).[2] A Chevra Kadisa sok esetben előbb jött létre, mint az adott helyen a későbbiekben megalakult hitközség. A zsidóság egyik legősibb, ma is létező intézményének elsődleges feladata a temetések hagyományos szokások szerinti lebonyolítása, valamint a temetők gondozása volt. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Chevra Kadisa volt a későbbiekben szerteágazó zsidó egyesületi élet bölcsője. A fellelt levéltári adatok, hivatkozások szerint az első magyarországi Chevra Kadisát Illaván (ma Ilava, Szlovákia) 1629-ben alapították meg.[3] A mai országhatárokon belül az első Chevra Kadisa Körmenden[4] jött létre, 1705-ben. Ezt követően az 1700-as évekből összesen huszonhét Szent Egylet alapításáról vannak adataink, főként a 18. század második feléből. A hitközségekhez szorosan kapcsolódó Chevra Kadisáknak és más jótékonysági célú, de akkor még hangsúlyosan vallási jellegű egyesületeknek – számuk a reformkorban már kb. hetven volt – „már megindult szervezeti függetlenedésük".[5]

[2] Schőner Alfréd: Chevra Kadisa, *História,* 1985/4, 33.

[3] *300 Jahre Chewra-Kadischa Ilava 5389–5689,* Ilava, Buch- und Kunstdruckerei Ignaz Eckmann, 1929.

[4] Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007, 319. Ez a kötet tette lehetővé azoknak a zsidó egyesületeknek a számbavételét, amelyek valamikori létéről sok esetben csak az alapszabályaikról szóló, többnyire levéltári bejegyzések tudósítanak. Az így összegyűjtött szervezetek számát és néhány meglévő adatát kiegészítettem azokkal az egyesületi adatokkal, amelyekről – bár az említett forrásanyagból hiányoznak – a zsidó egyesületek megszüntetését célzó 1944-es belügyminiszteri rendeletek adnak hírt. (Ezeket a *Belügyi Közlöny* egymást követő számai közölték.) A táblázatok az e forrásokból számított adatokat foglalják össze. A zsidó egyesületeknek a 19. század második felét érintő történetéről írottak részletesebben: Harsányi László: A magyarországi zsidó egyesületek fél évszázada (1868–1919), *Aetas,* 2016/2, 32–51.

[5] Pajkossy Gábor: Egyesületek a reformkori Magyarországon, *História,* 1993/2, 6.

1. A jánoshalmai Chevra Kadisa jegyzőkönyvének címlapja, Halas, 1802. Készítette Fleisch Aszód

A reformkorra tehető az első hazai egyesületalapítási hullám.[6] A zsidó egyletek létrehozása ebben a korszakban a zsidóságon belül nem volt konfliktusmentes. Az ellentétek valószínű oka, hogy az egyletek által működtetett imatermek a hitközségek számára egyfajta versenytársként jelentkeztek. Az *Egyenlőség*[7] című zsidó hetilap egy 1934-es cikkében Groszmann Zsigmond pesti rabbi a száz év előtti pesti zsidóságról írva beszámolt arról, hogy 1833-ban a pesti hitközség elöljárósága feloszlatta az egyleteket, ez alól egyedül a Chevra Kadisa jelentett kivételt.[8]

1862-ben az MTA Statisztikai Bizottsága könyvet adott ki a „hazai állapotok" összefoglalására.[9] A kiadvány IV. kötete elemzést tartalmazott a következő címmel: *Magyarország különböző egyletei.* Az összeállítás, amely 579 egyletről számolt be, megnevezett a nevük alapján egyértelműen a zsidó felekezethez tartozó egyleteket is. Megtalálhatjuk közöttük a *héber* megjelölést, mint például az Arad megyében összeírt Héber Testvér Egylet, Ipart és Gazdaságot Gyámolító Héber Egylet, a Bács megyében működött Héber Nőegylet esetében. Fellelhető az *izraelita* jelző is, mint például Borsod megyében egy Izraelita Társalgási Egylet, Pozsonyban az Izraelita Kisdedóvó Egylet, ugyancsak Pesten az Első Magyar Izraelita Betegápolási és Temetkezési Egylet, vagy ugyanitt az Izraelita Magyar Egylet. A *zsidó* jelző is számos alkalommal szerepel: Pozsonyban működött Zsidó Társalgási Egylet, Nyitra megyében pedig Zsidó Szegények Ápolási Egylete. Összesen 31 egylet megnevezésében szerepelt a *héber, zsidó* vagy *izraelita* kifejezés. Ez az összeírt 579 egylet 6 százalékát teszi ki.

Bár Európa számos országához hasonlóan az 1848-as törvények az emberi jogok részeként tekintettek az egyesülés szabadságára, a szabadságharc bukása utáni abszolutista rendszer ezt a jogot visszavonta. Bach osztrák belügyminiszter 1850-ben egy rendelettel, majd pedig a császár az 1852-ben kibocsátott pátensével rendkívüli mértékben korlátozta új egye-

[6] A reformkor egyesületeiről lásd például Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban,* Budapest, L'Harmattan, 2005. A szerző külön fejezetet szentel a pesti izraelita egyesületeknek (207–216).

[7] Az *Egyenlőség* a zsidóság, elsősorban a neológ zsidóság meghatározó felekezeti hetilapja volt 1881 és 1938 között. A tiszaeszlári per idején napilapként jelent meg. 1884-től vált Szabolcsi Miksa szerkesztésével fontos hetilappá. A lap által elért olvasók száma a becslések szerint megközelítette a 25 ezret. Az *Egyenlőség* témánk szempontjából elsőrendű forrás.

[8] Groszmann Zsigmond: Milyen volt száz éve a pesti zsidóság?, *Egyenlőség,* 1934. január 27., 10–11.

[9] *Statisztikai közlemények a hazai állapotok ismertetésének előmozdítására,* szerk. Hunfalvy János, Pesten, MTA Statisztikai Bizottsága, 1862.

sületek alapítását. A 19. század közepén zajló politikai folyamatok azonban nem sokkal később merőben új helyzetet teremtettek a hazai egyesületek indulása számára. A neoabszolutizmusból kilépő országot a változó jogi környezet az egyesületi élet gyarapodásának irányába ösztönözte.

1867-ben, a kiegyezés évében, a nemzeti liberális Eötvös József bátor munkája nyomán egy példamutatóan szűkszavú, két paragrafusból, huszonöt szóból álló törvény elindította, pontosabban nyilvánvalóvá tette a hazai zsidóság emancipációjának akkor visszafordíthatatlannak tűnő folyamatát.

> Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak.
> Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntettetik.[10]

Ez a korszakos törvény, mint a továbbiakban látni fogjuk – minden egyéb hatása mellett –, újraindította a zsidó egyesületek alapítási hullámát is. Ez kettős értelemben volt fontos körülmény. Jelzi egyrészt a zsidó felekezetekhez tartozók polgáriasultságát, ugyanakkor az egyesületek létrehozása és működtetése, az tehát, hogy zsidó emberek nagy számban léptek a társadalmi nyilvánosság színterére, erősítette a hazai polgárosodás folyamatának egészét.[11] A második változás az volt, hogy 1867-ben Ferenc József trónbeszédében az egyesülési jog megadását az alkotmányosság alapjogának biztosításaként emelte ki. Ezt követően még – némileg rejtve – a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott törvény 26. §-a szólt az egyesülés szabadságáról.[12]

Az 1868 utáni korszak egésze azután az egyesületek rendkívül gyors számbeli növekedését hozta magával. A következő statisztikai beszámoló, amely egy 1878-as egyesületi összeírás eredményeit foglalja kötetbe, már 3995 egyesületről számolt be, az ország egészét tekintve.[13] Ezt az összeírást dolgozta fel Reisz László száz évvel későbbi tanulmányában, amelyben az összes egylet 7,3 százalékára becsülte az izraelita felekezethez kötődő szervezetek arányát, amely ily módon 291 egyletnek felel meg.[14]

[10] 1867. évi XVII. tc. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében, lásd http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5318, letöltve 2014. május 6.

[11] A korszak egyesületi életét elemzi Bősze Sándor: *„Az egyesületi élet a polgári szabadság…" Somogy megye egyesületei a dualizmus korában,* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1997.

[12] 1868-ik évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, lásd http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5366, letöltve 2017. január 11.

[13] *Magyarország egyletei és társulatai 1878,* Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1880 (Hivatalos Statisztikai Közlemények).

[14] Reisz László: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon, *Statisztikai Szemle,* 1988/10, 941.

A zsidó egyesületek alapításának intenzitásában kiemelkedően sikeres időszak volt a 19. század utolsó harmada, a kiegyezés utáni aranykor, a *gründerzeit*, a gazdasági növekedéssel együtt járó, addig (és utána) sosem volt polgárosodás időszaka. A friss kapitalizmus kedvezményezettjei, aktivistái a külföldi tőke, a nemzetközi érdeklődésű ipar, a németek (svábok, szászok) és a zsidók. Az aranykor „terméke" persze nemcsak a siker volt, hanem megkezdődött a hagyományos nemesi elit visszaszorulása is. Ez főként igaz e korszak azon hányadára, amelynek végpontja 1895-re tehető, amikor – nagy nehézségek árán – megszületett az úgynevezett recepciós törvény.[15] Ezt követően is virágzott az egyesületalapítás gyakorlata (a csúcs 1899 volt, amikor egy évben ötvenhárom zsidó egyesület létrehozására került sor). Folytatódott még az első világháború első évében, hiszen 1914-ben huszonöt egylet alapításáról van adat. Az ezt követő háborús években viszont már csak évi két-három új szervezetet regisztráltak.

1. táblázat. A magyarországi zsidó egyesületek száma és megoszlása az alapítás ideje szerint

Alapítás ideje	Egyesületek száma	Egyesületek számának alapítási idő szerinti megoszlása (%)
Nincs információ	43	2,9
–1799	27	1,8
1800–1867	94	6,2
1868–1895	631	41,9
1896–1919	591	39,2
1920–1944	120	8,0
Összesen	1506	100,0

Az adatok forrása: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott és kiegészített saját adatbázis

A zsidó egyesületek történetét alapvetően befolyásolta, hogy a 19. század második felében a korábban egységes felekezet számára kikerülhetetlen döntéseket kellett hozni, alapvetően a hitközségi szervezet, áttételesen a zsidó vallás definiálásának kérdésében. Az Andrássy-kormány ragaszkodott ahhoz, hogy jöjjön létre egy többé-kevésbé hierarchikus szerveződésű izraelita felekezet, illetve így alakuljon át az addig számtalan önálló hitközség halmazaként működő felekezet. Így azután egyetlen tárgyaló-

[15] 1895. évi XLII. tc. Az izraelita vallásról. A jogszabályt a főrendiházban csak harmadszorra, és – mivel a támogató és az ellenző szavazatok száma megegyezett – csupán Vay Béla főrendiházi elnök igen szavazatával sikerült elfogadtatni. A törvény az izraelita felekezetet törvényesen bevetté nyilvánította, így a többi nagy felekezettel a törvény előtt egyenjogúvá vált.

félként, „partnerként" ülhetnek le egy asztalhoz. Az 1868 decemberében, a kormány által, I. Ferenc József elhatározása nyomán egybehívott Kongresszus (Első Izraelita Egyetemes Gyűlés), az eredeti céllal ellentétben, az addig „egységes" felekezet háromfelé szakadásával végződött. Az alapvető különbség az egyes részek között a zsidó vallás meghatározásában jelentkezett. A kongresszusinak, majd a későbbiekben neológnak nevezett irányzat képviselői olyan zsidó hitközségi szervezetben gondolkodtak, amely működésében kielégíti a rabbinikus mózesi hit híveinek „aktuális" vallási szükségletét. A hagyományhoz ragaszkodók álláspontja szerint, akiket a későbbiekben ortodoxokként definiáltak, a magyarországi zsidósághoz azok tartoznak, akik hűségesek a vallásnak és benne a Talmudnak a *Sulhan Árukh*ban[16] megfogalmazott elveihez. Ez utóbbi olyan törvény, amely egy hithű zsidó teljes életvitelét részleteiben is meghatározza. A harmadik csoportot a Kongresszuson bekövetkezett szakadást el nem ismerők, a status quo ante hívei jelentették. A következő évtizedek egészen a zsidó vallás recepciójáig (1895. évi XLII. tc.) a három részre szakadt magyarországi zsidóság irányzatai közti politikai küzdelem jegyében teltek.[17]

> 1868 decemberében létrehozták az úgynevezett kongresszusi statútumot, amelyet a kongresszus elfogadott, a kormány felterjesztett, a király szentesített, az ortodox zsidó közösségek jó része azonban elutasította. Az ortodox vallási közösségeket a politikai egyenlőség gondolata nem foglalkoztatta, se a különböző ortodox vallási mozgalmakhoz tartozó bevándorlókat, se a hazai ortodoxokat, akik ilyen képviseletet nem kívántak. Nem is kívánták tudni, hogy a politikai képviselet mi fán terem. Ők rabbik körül csoportosultak, vallásuk rabbinikus és ezzel el volt számukra a dolog intézve. A szabadgondolkodást iszonytató bűnként elutasították. A kormány később rendeletben volt kénytelen elismerni különálló létüket.
>
> Nádas Péter: *Világló részletek,* Budapest, Jelenkor, 2017, I, 371–372.

A zsidó egyletek között nemcsak a 18. században, hanem még a 19. század folyamán is a hitélethez kapcsolódó tevékenységet ellátó szervezetek számbeli növekedése volt a legnagyobb mértékű. Meghatározó arányban

[16] A zsidó életet szabályozó törvénygyűjtemény, amelyet Joszéf ben Efraim Karo (1488–1575) foglalt össze. *Magyar Zsidó Lexikon,* szerk. Ujvári Péter, Budapest, 1929, 819.

[17] Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950,* Budapest, Balassi, 2008, 65–66.

az ortodox közösségek hozták létre az ilyen egyesületeket, közel ötször többet, mint a neológ hitközségek. Az e kategóriába sorolható 171 egylet elég sokféle, de mindenképp szorosabban a felekezeti élethez kapcsolódó tevékenységet folytathatott (legalábbis bejegyzett nevük alapján). Az egyletek közel fele Talmud-Tóra egyesület volt, amelyek a Tóra tanulmányozására, „a zsidó tudományok és erkölcsök ápolására"[18] jöttek létre. A hitélethez kapcsolódtak, ugyanakkor jelentős szociális tevékenységet is folytathattak a Koma Egyletek *(Szandekosz).* Fiatal házasok támogatására: otthonhoz, üzlethez, vállalkozáshoz, megélhetéshez nyújtottak segítséget. De sokfelé jött létre Chevra Misnajoth (imaegylet) és valamilyen más, sajátos, hitéleti célt szolgáló egyesület is. Néhány példa (eredeti helyesírással): Halasi Izraelita Hazkóra-Egylet (a halottak emlékezetére), 1888; „Hitőr" Magyar Zsidótársulat, 1868, Pest; Nyitrai Chevrath Machazike Hadáth Egyesület (a hit erősítésére), 1911; Törökszentmiklósi „Somer Sabosz" (Szombat Egylet), 1889. Az egyesületek döntő része valamilyen arányban vagy valamilyen módon ellátott hitéleti vagy ahhoz kapcsolódó feladatokat is. Ezekről az egyesületi típusokról, még inkább tevékenységükről, főként ennek 1868 előtti szakaszáról elmondható, hogy ez volt a hazai zsidó egyesületi élet első szakasza. (Haraszti György felosztása szerint „lokális, egy szűk zsidó közösségen belül maradó, vallási indíttatású filantrópia".[19])

A zsidó egyesületek világiassá válását, a felekezeti intézményektől történő eltávolodását jelzi, hogy jelentős számú, közel háromszáz zsidó egyesület alapszabálya tett a nevében említést szociális, egészségügyi, valamint jótékonysági feladat folytatásáról. A gondoskodás persze a korábbiakban említett Chevra Kadisák és a külön csoportba sorolható nőegyletek (amelyek száma a fellelt alapító okiratok szerint szintén meghaladta a háromszázat) működésének is mindennapos része volt.[20] Így öregotthonokat hagyományosan a Chevra Kadisák, árvaházakat a nőegyletek működtettek. A szociális feladatokat ellátó egyesületek zömmel az 1868 utáni negyedszázadban jöttek létre. Nyilván összefüggésben a szociális viszonyokkal, minél keletebbre megyünk az (akkori) ország határain belül, annál több zsidó szociális, jótékonysági egyesület működése kezdődött meg a vizsgált időszakban. Ez a tevékenységi terület volt az, írja tanulmányában Konrád

[18] *Magyar Zsidó Lexikon,* id. kiad., 879.

[19] Haraszti György: *Két világ határán. Zsidó jótékonyság és mecenatúra a századfordulón,* Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 1999, 241.

[20] A fellelt alapító okirati adatok szerint az elsőbbség az izraelita nőegyleteket illetően Szegedé (1835). A 19. század második harmadában már egymás után jöttek létre a nőegyletek: 1852-ben Szabadkán, Székesfehérváron, Veszprémben, 1860-ban Temesváron, 1865-ben Komáromban stb. 1867-ben hagyta jóvá a Helytartótanács az egyik legnagyobb és leghosszabb életű nőegylet, a Pesti Izraelita Nőegylet alapszabályát.

Miklós, amelyben a leginkább fennmaradt az ortodoxia és a neológok között egyébként megszakadt kapcsolatháló;[21] „ortodoxok és neológok együtt munkálkodtak egyes betegápoló egyletek vagy nőegyletek kebelében, a Hevra Kadisa a kettészakadt hitközségek többségében egységes maradt".[22]

A vegyesen szociális és egészségügyi tevékenységet végző egyesületek története 1850-ben kezdődött, amikor megalapították a Temesvári Izraelita Kórházi Egyletet. Néhány évvel később, 1856-ban (a neoabszolutizmus korában ritka kivételként) jött létre a Bonyhádi Izraelita Betegápoló Egylet. 1868-at követően aztán sorra alakultak a hasonló nevű, valamint a betegsegélyző és a beteglátogató[23] egyletek, mindösszesen 82.

2. táblázat. A kulturális, tudományos, oktatási tevékenységet folytató zsidó egyesületek száma és megoszlása, 1868–1919

Megnevezés	Egyesületek száma	Egyesületek megoszlása (%)
Dal- és zeneegyesület	11	13,4
Héber nyelv, tudomány	4	4,8
Iskolaügy/iskolaegyesületek	28	34,1
Irodalmi/közművelődési/ kultúregylet	19	23,2
Olvasóegylet	3	3,7
Tanítóegylet	4	4,9
Társaskör, klub	10	12,2
MIEFHOE tagszervezetei	3	3,7
Összesen	82	100,0

Az adatok forrása: Barabás Györgyi forrásgyűjteményéből létrehozott és kibővített saját adatbázis

A kulturális, tudományos, oktatási tevékenységet folytató egyesületek száma ezen időszak egyes szakaszaiban nagyjából megkétszereződött. A kiegyezés előtt 7 ilyen szervezet jött létre, 1868 és 1895 között 17, 1895 után 1919-ig pedig 35. Ezek az egyesületek jellemzően városi „termékek", csak városokban fordultak elő, ráadásul háromnegyed részük

[21] Nem minden egyesület volt besorolható irányzatok szerint, és 1868 előtt ez a felosztás nem is értelmezhető. Az 1868 előtt alapított egyesületek egy részénél a későbbi alapszabály-módosítások adnak lehetőséget a besorolásra, de sokuknál adatok hiányában erre nincs mód.

[22] Konrád Miklós: Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón, *Történelmi Szemle,* 2001/3–4, 276.

[23] A beteglátogatás, a *bikur cholim* a zsidó ember egyik legfőbb vallási kötelezettsége.

a fővárosban, illetve a megyeszékhelyeken működött, és közel felerészben valójában már nem sorolhatók zsidó felekezeti irányzathoz, bár kötődésük többnyire megmaradt a hitközségekhez, legalábbis azok vezető személyiségeihez. A meghatározó résztevékenységek e csoporton belül, gyakoriságuk sorrendjében: iskolai ügyek 34, közművelődés 23, zenélés 13 százalék.[24] A tudományos tevékenységet folytató egyesületek közül fontosságát tekintve az egész korszakban, sőt azon is túl meghatározó volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT). Az 1894-ben létrejött és a két világháború között is folyamatosan működő egyesület kiemelkedő tudományos munkát végzett; alapvető célja a zsidó vallásos és tudományos irodalom, valamint a felekezeti élet megismertetése volt. Ezt a feladatot idevágó művek kiadásával és terjesztésével, nyilvános felolvasásokkal kívánta elvégezni.[25]

A 19. század utolsó harmadában a korábban domináns társalgási egyletek, olvasókörök még mindig jelentős szerepet töltöttek be a hazai egyesületi világ egészében. Hasonló szervezetek ugyancsak megtalálhatók voltak a zsidó egyletek körében is; a legrégebbi a Pozsonyban 1842-ben létrejött Izraelitische Casino in der k. Frei- und Krönungsstadt Pressburg. Az olvasóegyletek „úttörője" pedig az 1866-ban megalakult Tolnai Olvasó Egylet volt. A közművelődési feladatokat ellátó zsidó egyesületek megalakulási kísérleteiről alább még lesz szó. Ezeknek az egyesületeknek a szerepét, helyét szellemesen körvonalazza Friedmann Dénes újpesti rabbi visszatekintő tanulmányában:

> Minden kulturális korporációt a lokális viszonyoknak megfelelően kell kialakítani. A kultúra egyetemleges jelenség, miként a testi tápanyag is az, de akkor fogadjuk be szívesen, ha ízlésünk szerint készítik el, tálalják fel.[26]

[24] Csupán később, az 1910–1920-as években jöttek létre nagyobb számban oktatással, iskolaüggyel foglalkozó zsidó egyesületek.

[25] *Magyar Zsidó Lexikon,* id. kiad., 402.

[26] Friedmann Dénes: *Az Ujpesti dr. Venetianer Lajos Izraelita Közművelődési Egyesület története, 1897–1937,* Ujpest, k. n., 1937, 12.

Kísérletek egy magyar zsidó közművelődési egyesület létrehozására a 19. században[27]

A 19. század közepétől, tehát a reformkor végétől számítva egymást követően több kísérlet történt magyar zsidó közművelődési egyesület létrehozására. Az időszakonként megalapított kulturális (közművelődési) célú, de e vállalt hivatással azután sikertelensége miatt felhagyó zsidó egyesületek alapvető üzenete, célja a zsidó identitás vállalásával a magyar kultúra és ezen belül kiemelten a nyelvi magyarosítás elterjesztésének ösztönzése volt. Ezt tekintették sokan az emancipációs folyamat zálogának, és ez váltotta ki az egyik legnagyobb vitát később, az 1869 után három részre hasadó izraelita felekezet ortodox és neológ irányzatai között.

A magyarországi zsidósággal kapcsolatos 1840. évi XXIX. törvénycikk szabaddá tette a zsidóság lakhatását az ország egész területén (a bányavárosok kivételével). Könnyítette az iparban és kereskedésben az izraeliták munkavégzését, a szerződéseknél választhattak „a hazában és kapcsolt részekben divatozó" nyelvek közül. A hazai zsidók jelentékeny hányada tekintette magát – a vallási közösséghez tartozás megőrzése mellett – egyre inkább a magyar nemzet elválaszthatatlan részének. A felekezeti függés csökkenésének jó példája volt a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesület létrejötte 1842-ben, amelynek működésében semmilyen vallási jelleg nem nyilvánult meg, jóllehet létrehozásában nagy szerepe volt a Pesti Izraelita Hitközségnek.

Bár az említett könnyítések nem elégítették ki a zsidók – mai szóval – véleményformáló értelmiségi csoportjait, de nem is akadályozták őket abban, hogy a vallás által megfogalmazott elvárások helyett egyre inkább a világi érdekekre, értékekre összpontosítsanak. A fordulat ily módon a zsidóság korábbi szellemi céljaitól, tehát a felvilágosodás egyetemes mendelssohni mozgalmának „zsidó világpolgáraitól" való távolodást és ezzel párhuzamosan a „nemzetiesedés" felgyorsulását jelentette. Ez a fordulat a hazai asszimilációban zsidó magyarokat kívánt megteremteni.[28]

A történelmi helyzet is ennek a fordulatnak kedvezett, hiszen a reformkor nemzeti hulláma ha nem is könnyűvé, de érthetővé tette, hogy a magyarországi zsidók változást kívánó csoportjai (a műveltebb, városiasodottabb réteg) a magyar nemzet szerves részének tekintette magát. Ez ugyanakkor a felekezeti kötődés minőségi átalakulását is jelentette, elő-

[27] Színvonalas elemzés jelent meg ezekről a kísérletekről 1912-ben: Dr. Groszmann Zsigmond: Izraelita kultúregyesületek a XIX. században, *Cultur-Almanach,* II, 1912, 62–66.

[28] Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig,* I: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században,* Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 1997, 29.

revetítve a későbbi felekezeti szakadás bekövetkeztét. A magyarrá válás szándéka fokozatosan jelentkezett: először a felekezeti iskolákban, majd – látszólag meglepő módon – a szószékekre fellépő rabbik közvetítésével. Ezek a rabbik – Chorin Áron, Schwab Löw, Hochmuth Ábrahám, Lőw Lipót[29] – a magyarosodási törekvések élére álltak, jóllehet szinte kivétel nélkül a történelmi Magyarországon kívüli területekről (Morvaországból, szlovák területekről) származtak.

Az első kulturális (közművelődési) egyesület a pesti egyetem zsidó orvosnövendékeinek kezdeményezése nyomán 1844-ben létrejött Pesti Izraelita Magyarító Egylet volt. A négyszáz tagot számláló egyesület a magyarosítás, a magyarnyelvűség elterjesztésének élharcosaként magyar óvodát és nyelviskolát tartott fenn, olvasótermet rendezett be, és felolvasóesteket tartott. Rendezvényein kizárólag magyarul lehetett megszólalni.[30]

> A 21-es, ez a Pollack Mihály által tervezett, 1833-ban épült, rossz állapotban lévő épület nem arról nevezetes, hogy az első világháború idején ebben volt a Rusznyák pongyolaáruház, Wald Gyula meg kézimunkákat árult itt a boltjában, nem beszélve az udvarbéli gyorsfotográfus enyves képeiről. Az emeletén történt érdemes esemény 1844 után. A galíciai zsidók intézményesen igyekeztek elősegíteni a beolvadást, s létrehozták Magyarító Egyletüket. Itt. Ebben a házban. Jakobovics Fülöp elnöklete alatt. Négyszáz tagja volt az egyletnek, mely célul tűzte ki, hogy rábírja a pesti zsidóságot a magyar beszédre. E célból még óvodát is létrehozott. Az egyleti könyvtárat keszeg rabbinövendék vezette, Einhorn Ignác. Ambiciózus férfiú, ki a nevét hamarosan Horn Edére változtatta.
>
> Sárközi Mátyás: A Király utcán végestelen végig, *Holmi,* 2005/9, 1083.

Az egylet vezetősége csakúgy, mint tagságának meghatározó része, a szellemi szabadfoglalkozásúak köréből került ki. Ezt a réteget akkor a hazai zsidóságon belül zömmel az orvosok és a hírlapírók képviselték. Megalakulásáról ekként ad hírt a Vachot Imre vezette *Pesti Divatlap:*

[29] Uo., 33.
[30] *Magyar Zsidó Lexikon,* id. kiad., 550.

2. Ismeretlen művész: Jakobovics Fülöp, az 1844-ben megalakult Pesti Izraelita Magyarító Egylet elnöke, 1848. Olaj, vászon

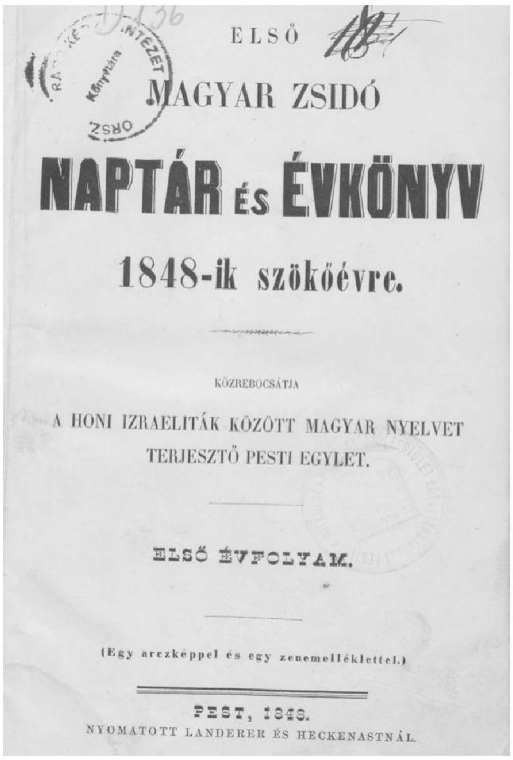
ELSŐ
MAGYAR ZSIDÓ
NAPTÁR ÉS ÉVKÖNYV
1848-ik szökőévre.
KÖZREBOCSÁTJA
A HONI IZRAELITÁK KÖZÖTT MAGYAR NYELVET TERJESZTŐ PESTI EGYLET.
ELSŐ ÉVFOLYAM.
(Egy arczképpel és egy zenemelléklettel.)
PEST, 1848.
NYOMATOTT LANDERER ÉS HECKENASTNÁL.

3. *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre.* A Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet kiadványa, Pest, 1848

> A pesti izraeliták, részint a múlt országgyűlés irányukban tett nyilatkozata, részint a mindennapi élet követelése által ösztönöztetve, elhatározák egy oly egylet életbe léptetését, melynek feladata leend a magyar nyelvet s annak irodalmát a hazai izraeliták közt terjeszteni…[31]
>
> A hazai izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti egylet elnökéül dr. Jakobovich Fülöp, alelnökül dr. Rosenfeld, titoknokul dr. Finály, másodtitoknokul Diósy úr választattak meg. A választmány is oly derék férfiakból alakíttatott, kiktől e téren a legüdvösebbet várni jogosítva vagyunk.[32]

1848-ban nyomtatták ki az Egylet magyar zsidó évkönyvét az alábbi címmel: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre. Közrebocsátja a Honi Izraeliták Között Magyar Nyelvet Terjesztő Pesti Egylet. Első évfolyam, egy arczképpel és egy zenemelléklettel.* Diósy Márton szerkesztő, aki

[31] A hazai izraeliták magyar nyelvet terjesztő egylete, *Pesti Divatlap,* 1846, 17, tavasz hó 23-án, 336.
[32] *Pesti Divatlap,* 1846, 17, nyárelő 4-én, 457.

néhány hónappal később Kossuth titkáraként részt vett a szabadságharc küzdelmeiben, majd a bukás után kivándorolt Londonba, az évkönyv „vezérszózatában" így fogalmazta meg az egylet céljait:

> ...egyik fő, de nem egyetlen célja pusztán a magyar szó ismeretének terjesztése; de célja kivált értelmesebb részére magyar hitsorsainknak olyképpen hatni, hogy az a magyar irodalommal, s azon elömlő nemzeti szellemmel megbarátkozván, a nemzet érdekeit magáénak tekintse, hogy ne mondassék többé: a zsidó csak a csődhirdetések elolvashatása végett tanul magyarul
> – célja a magyar sajtó terményének olvasókörét egy új, számra, mint fogékonyságra tetemes közönséggel gazdagítani,
> – célja: szunnyadó szellemi tehetségeket ébreszteni, a működőket pedig a hazai irodalom- és művészetnek megnyerni.[33]

Az Egylet 1848 júniusában „legszívesb köszönetet" mondott hitsorsainak, amiért gyámolították a zsidó naptár és évkönyv első évfolyamát.[34] Az eseményről így lelkendezett a *Honderü:*

> Lehetetlen benső örömmel nem üdvözölnünk a pesti izraelita magyarító egyletet azon korszerű eszméért, melynél fogva hitsorsosait honunk nyelve- és szellemére minden kitelhető erővel buzdítani törekszik.[35]

A Magyarító Egylet az 1848-as forradalom bukásával megszűnt, „eltemette a diadalmas reactio". 1860. november 13-án alakult újjá, de ekkor új nevet is választott: Izraelita Magyar Egylet. Az indulást elősegítette a megváltozott politikai légkör. Az októberi diploma[36] az egyes országok számára széles körű autonómiát helyezett kilátásba, és Magyarországon is visszaállította az alkotmányt, a Magyar Kancelláriát és a Helytartótanácsot. Ezzel együtt 1859–1860-ban egy sor rendelkezés könnyítette meg a hazai zsidók életét. Így például érvénytelenítették azt a tilalmat, amelynek alapján zsidó iparosok nem tarthattak keresztény inasokat, lezártak pereket, amelyeket zsidó ingatlanszerzők ellen indítottak, érvénytelenítették azt a rendelkezést, amely korlátozta a zsidók tanúzási képességét. Az új Egylet első elnöke dr. Rosenfeld-Rózsay József volt.

[33] Diósy Márton: Vezérszózat, in *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre,* Pest, Pesti Izraelita Magyarító Egylet, 1848, 6.
[34] Köszönetfelszólítás a magyar zsidó naptár 's évkönyv ügyében, *Jelenkor,* 1848. június 25., 304.
[35] *Honderü,* 1848/1, 15–16.
[36] Az I. Ferenc József által 1860. október 20-án kiadott rendelet a birodalom alkotmányos alapokon való államjogi rendezésére.

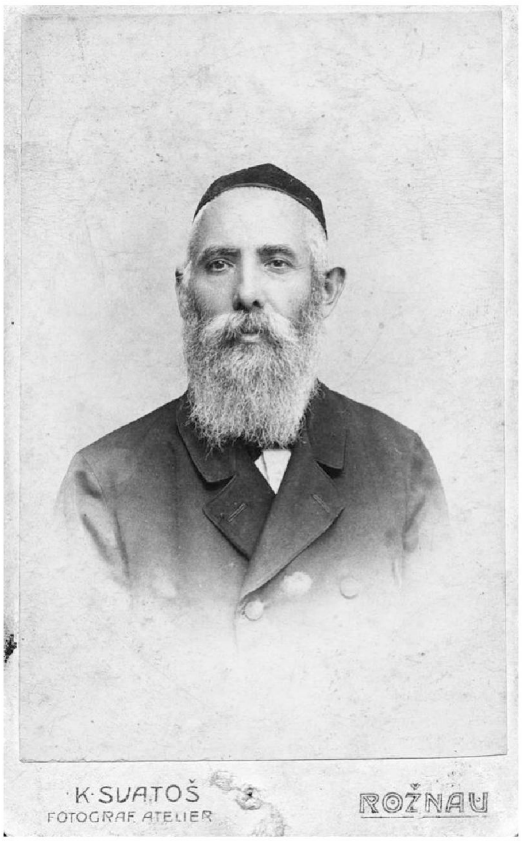

4. Dr. Rosenfeld-Rózsay József, az 1860-ban megalakult Izraelita Magyar Egylet elnöke, Rozsnyó, 1870 körül. K. Svatos felvétele

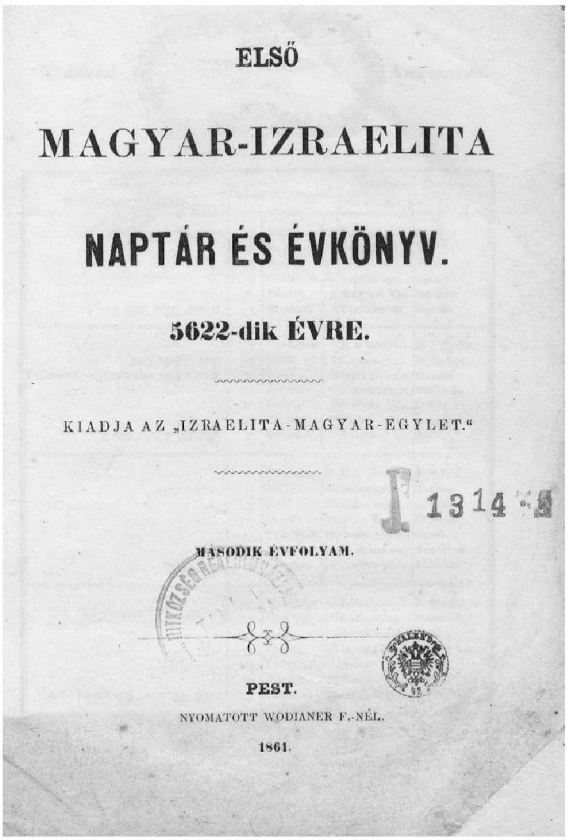
ELSŐ

MAGYAR-IZRAELITA

NAPTÁR ÉS ÉVKÖNYV.

5622-dik ÉVRE.

KIADJA AZ „IZRAELITA-MAGYAR-EGYLET."

1314

MÁSODIK ÉVFOLYAM.

PEST.

NYOMATOTT WODIANER F.-NÉL.

1861.

5. *Első Magyar-Izraelita Naptár és Évkönyv.* Az Izraelita Magyar Egylet kiadása, Pest, 1861

A megalakulást elősegítendő Lőw Lipót hirdetést tett közzé a *Vasárnapi Újság*ban: ebben felszólította az 1844-ben megalakult, de „az idők mostohasága folytán szétoszlott" valamikori egylet tagjait, hogy alakítsák meg újra a magyarító egyletet.[37]

Az Egylet színre lépése bizakodást ébresztett. Napokon belül hatszázan jelentkeztek résztvevőként. 1861-ben megjelent az *Első Magyar-Izraelita Naptár és Évkönyv,* megindultak az előadások „magyar nyelvből", valamint a felolvasások.[38] Az irodalmi felolvasások célja is a hazai zsidóság magyarosító törekvéseinek elősegítése volt. A programokról, így a felolvasóestekről, előadásokról heti rendszerességgel számolt be a *Magyar Izraelita* című lap,[39] amely végig hű krónikása maradt az Egyletnek. Az Egylet felolvasó-

[37] Felszólítás, *Vasárnapi Újság,* 1860. november 11., 560.

[38] *Szépirodalmi Figyelő,* 1861. május 23., 463.

[39] *Magyar Izraelita.* Hitfelekezeti érdekű hetilap, 1861–1864-ben, majd 1867–1868-ban. Szerkesztő: Rokonstein Lipót.

bizottmányának olyan tagjai voltak, mint például Arany László, Bródy Zsigmond, Mezei Mór.[40] Az új egyesület azonban annyiban különbözött elődjétől, hogy míg az a zsidó értelmiség magyarítását tűzte ki céljául, erre most már nem volt szükség, így a cél a felekezet egészének magyarosítása lett volna. Ezt pedig nem a magyar nyelv használatának támogatásával, inkább a nemzeti műveltség terjesztésével kívánták elérni.

A siker, úgy tűnik, eddig tartott. Az Egylet pénzeszközök hiányában csak vergődött. A bejegyzett tagság a sikeres indulást követően alig növekedett, nem érte el az ezer főt, és még kevesebb volt közöttük a támogatást adni tudó vagy akaró tag. Az Egylet 1862. évi közgyűléséről szóló beszámoló így kesergett:

> …egyletünk nem csupán hitfelekezetünknek, hanem az egész magyar nemzetnek kitűnő mértékben érdemli meg pártfogását, melyet azonban, fájdalommal kell vallanunk, mindeddig az egyének részéről nem kellő mértékben, a hitközségek, és a nemzet hitfelekezeti színezet nélküli testületeinek részéről pedig éppen nem élvezett.[41]

Népszerű tudományos felolvasásokat még sokáig sikerült tartani. A *Magyar Izraelita* 1867-ben is beszámolt az az évben tartott öt előadás tartalmáról és fogadtatásáról.[42]

A legszorgalmasabb felolvasók voltak: Beck Hugó, regék; Beniczky Emil, beszélyek; Békessy Ignác, költemények; Bródy Zsigmond, költemények; Décsey Zsigmond, értekezések; Glaser Manó, költemények; Gross Károly, értekezések; Grúber József, értekezések; Lisznyai Kálmán, költemények; Mezei Mór, értekezések; Ormódy Bertalan, költemények; Propper Dávid, értekezések; Rosenberg Izidor, értekezések; Rosenzweig Salamon, költemények; dr. Rózsay József, értekezések; Tatay Adolf, versfordítások; Tänzer Pál, értekezések; Vasváry Lipót, értekezések.

Groszmann Zsigmond: Az Izraelita Magyar Egylet törekvései, *Libanon,* 1938. március–április, 40.

[40] Zsoldos Jenő: Arany László és az Izraelita Magyar Egylet, *Libanon,* 1940. március–május, 46.
[41] Mezei Mór: Titkári jelentés. Olvastatott az Izraelita-Magyar-Egylet 1862-ik évi közgyűlésén, *Magyar Izraelita,* 1862. június 27., 213–216.
[42] *Magyar Izraelita,* 1867. április 18., 21.

A felolvasásokból szerkesztendő folyóirat, szöveggyűjtemény terve azonban már nem valósult meg. 1867 augusztusában a *Magyar Izraelita* több folytatásban összegzi az Egylet „történetét".[43] Beszámol a sikeres indulásról, 1860. november 19-ről, a megalakulást követő időszakról, amikor az Egyletben magyar nyelvű szépirodalmi felolvasásokat tartottak, kiadtak héber, magyar és német nyelvű olvasókönyvet, segítettek magyar tanítóknak. Az Országgyűlés 1861-es feloszlatása – emlékeztetett – megtörte az Egylet lendületét: „elszomorodott az egész nemzet, kétszeresen a magyar zsidók". 1862-ben ennek ellenére az Egylet tanítói értekezletet tartott, és megjelentette évkönyvét. Ezt követően azonban nőtt a hatósági ellenállás (a rendőrség, Pest polgármestere, a Helytartótanács részéről), amely miatt az Egylet iránti bizalom és lelkesedés csökkent. 1864-től kezdődött az Egylet hanyatlása – fogalmazott cikksorozatában a *Magyar Izraelita*. Ennek oka egyaránt keresendő abban, hogy a kormány gátat vetett az Egylet mindennemű törekvéseinek, és abban, hogy igen kevesen vállaltak részt a tervezett munkálatokban.

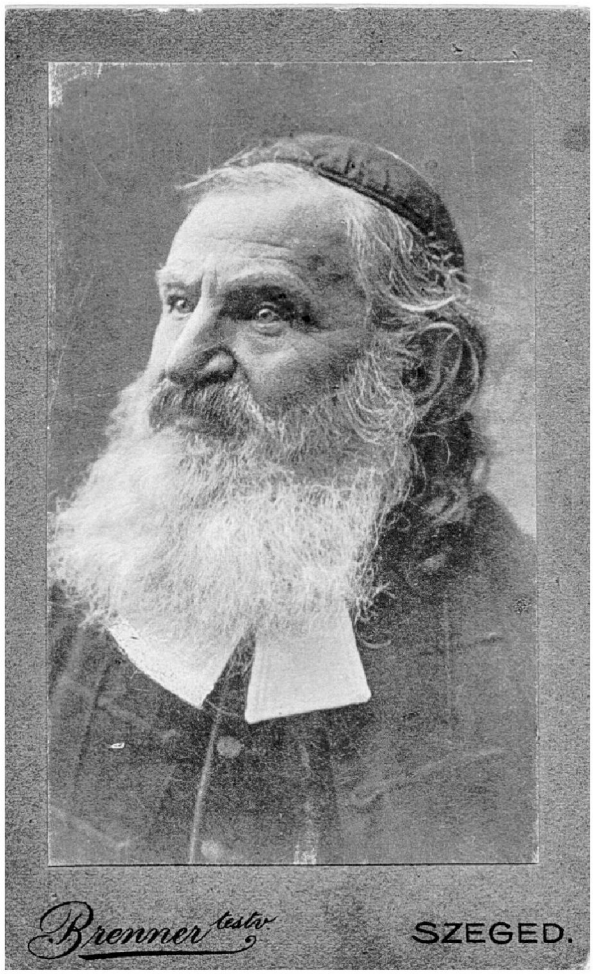

6. Lőw Lipót szegedi főrabbi, Szeged, 1870 körül. Brenner testvérek felvétele

Lőw Lipót buzdítására az Egylet „tettvágytól hevített tagjai" foglalkoztak a teljes Héber Biblia magyarra fordításának és kiadásának gondolatával is. A próbafordítások sikertelensége miatt azonban ez a munka is félbemaradt.[44] A hitközségek érdektelensége miatt (150 megkeresésből 32 válasz érkezett be) hasonlóan kudarcba fulladt az Egyletnek az a szándéka, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának segítséget nyújtva megalkossa a „magyar zsidók statisztikáját".[45] A sikertelenség sem tudta azonban megsemmisíteni egy zsidó magyar kultúregylet megvalósítása-

[43] *Magyar Izraelita,* 1867. augusztus 1., 137–138.; augusztus 8., 145–146.; augusztus 14., 153–154.; augusztus 28., 169–170.

[44] A kudarcról számolt be Lőw Lipót dr. Hirschler Ignácnak 1865. november 28-án írt levelében. Lőw Lipót levelei Dr. Hirschler Ignáczhoz, *Magyar Zsidó Szemle,* 1891. május, 353.

[45] Groszmann Zsigmond: Az Izraelita Magyar Egylet törekvései, *Libanon,* 1938. március–április, 39–43.

nak eszméjét. Lőw Lipót az Alliance-nak[46] az afrikai és ázsiai zsidókért folytatott munkáját példázva írta 1865-ben, hogy „egy kultúr-egyletnek kellene az északi Magyarország zsidói érdekében tennie", a zsidók egy részének magyarítására célozva.[47]

Néhány hónap múlva, 1866 februárjában visszatér a kérdéshez, ismét levélben. Mint írja, elérkezettnek látta az időt arra, hogy megkezdődjön a kultúregylet megalapítása; úgy érezte, hogy ehhez meglesz a „gazdag hitrokonok" támogatása.[48]

Lőw Lipót tévedett. Bár egy évvel később, 1867 decemberében a Magyar Országgyűlés elfogadta az emancipációs törvényt, még több mint húsz évet kellett várni az új kezdeményezésre. A kezdeményező hang azonban ekkor már nem az apa, hanem a fia hangja volt. Lőw Immánuel rövid írása a *Magyar Zsidó Szemle* 1887. februári számában jelent meg. Ebben arról ír, hogy a bécsi Alliance érdeklődése a magyar és a galíciai zsidóság kulturális felemelésére irányul. Alapvetően a zsidó iskolák fejlesztését irányozták elő, és ez a kísérlet természetesen támogatást érdemelne itthon is. Azonban ennek a munkának nem bécsi központtal kell rendelkeznie – írta –, hanem a vezérlőbizottságot Budapesten kell megszervezni, és ennek önállónak kell lennie.[49] Lőw Immánuel szerint ehhez a programhoz megnyerhető lehetne az ortodoxia vezetésének egy része. (Tévedett.)

Ezzel egy időben, 1887. február 13-án, az *Egyenlőség* címoldalán a következő címmel indított beszámolót: *Zsidó-magyar közmívelődési egyesület.* Mint a cikk bevezetője közli, „a zsidóságnak több kiváló és tekintélyes férfia között sűrű megbeszélés és bizalmas tanácskozás tárgyát képezte az utóbbi időben egy zsidó magyar közmívelődési egyesület megalakítása". Ezek után a lap ismerteti az új egyesület céljait tartalmazó „Emlékiratot", amelynek szerkesztője Mezei Ernő hírlapíró, országgyűlési képviselő volt. Az írás utal rá, hogy erős törekvés mutatkozik a magyar társadalomban közművelődési egyesületek létrehozására. Mint fogalmaznak, a magyar zsidók vannak hivatva arra, hogy a magyar nyelv és a magyar szellem közvetítői legyenek az idegen nemzetiségek között. Kitér ezt követően a zsidóság asszimilációs vágyára csakúgy, mint az elmúlt években felerősödött antiszemita hullámra. Éppen ezek a politikai változások teszik szükségessé, hogy a magyar zsidóság ragadjon meg minden lehetőséget, „melyet a szabad politikai élet, a hírlapi s egyesületi tevékenység rendel-

[46] Az Alliance 1860-ban jött létre Franciaországban. Európai hálózatot hozott létre, amelynek célja a kulturális sokszínűség előmozdítása volt.

[47] Lőw Lipót levelei Dr. Hirschler Ignáczhoz, *Magyar Zsidó Szemle,* 1891. május, 354.

[48] Lőw Lipót levelei Dr. Hirschler Ignáczhoz, *Magyar Zsidó Szemle,* 1891. július, 497.

[49] Lőw Immánuel: Zsidó közmívelődési egyesület, *Magyar Zsidó Szemle,* 1887. február, 88.

kezésünkre bocsátanak", hogy érzéseit, gondolatait a hazai közvéleménynyel megismertesse. A feladat „a vallásos öntudatot összhangba hozni a valódi hazafiúi érzéssel". A felsorolt feladatok elvégzésére létre kell hozni egy országos zsidó magyar közművelődési egyletet, a következő tennivalókkal: 1. A magyar nyelv és kultúra terjesztése a zsidók között; 2. a közvélemény megismertetése a zsidóság vallási és erkölcsi tartalmával; 3. a magyar zsidóságban fenntartani a felekezeti közösséget, és támogatni ennek intézményeit (iskola, hitközség). Az *Emlékirat* ezek után külön megszólítja a zsidó ifjúságot, hogy álljon a mozgalom élére.[50]

Egy hónappal később az *Egyenlőség* a következő mondattal indította egy tudósítását:

> Messze kiható mozgalmat indított meg a bpesti egyetem zsidó ifjúsága, mely felismerte, hogy az ő hazafias érzületének az összes magyarországi zsidóság körében missiót kell teljesítenie, mely kötelességének csak úgy tehet eleget, ha egy „Zsidó-Magyar-Közművelődési Egyesület" megalakítása érdekében minden erejét összpontosítja.

A cikk beszámol arról, hogy körülbelül kétszáz egyetemista gyűlt össze, és tett hitet az új szervezet megalakítása mellett. „Légy zsidó, de magyar!", fogalmazták meg az ifjak a létrehozandó egyesület jelszavát. Mindez jele volt annak a szándéknak, hogy biztosítsák az egyesület hazafias jellegét. Ennek megfelelően együttműködni kívánnak – írták – a többi (tehát nem zsidó) közművelődési egyesülettel, miközben nem akarnak kapcsolatba lépni külföldi, tisztán zsidó jellegű szervezetekkel.[51] A majdani Egyesület feladatainak szervezésére ötventagú bizottság (Zsidó-Magyar Közmívelődési Egyesület: Zs. M. K. E. bizottság) jött létre, amely kapcsolatokat próbált teremteni egyfelől az izraelita iskolákkal, másfelől a hitközségekkel. 1887 nyarán ezért taggyűjtő ívet bocsátottak ki a megalakítandó egyesület támogatására. A gyűjtőíven ennek célját illetően ezt olvassuk:

> Polgártársak! Hitsorsosok! Nem szabad továbbra is tétlenül néznünk a tarthatatlan állapotokat, melyekben hitközségeink és iskoláink nagy része sínylődik! Ne engedjük, hogy a mi felekezetünk tegyen legkevesebbet hívei közművelődése érdekében. Művelt, fölvilágosodott, magyar papot és tanítót édes hazánk minden hitközösségébe: ez legyen jelszavunk![52]

[50] Zsidó-magyar közmívelődési egyesület, *Egyenlőség*, 1887. február 13., 1–4.
[51] Rót Dezső: A Zsidó-Magyar-Közmívelődési-Egyesület, *Egyenlőség*, 1887. március 20., 2.
[52] Berényi Sándor: Zsidó-Magyar Közmívelődési Egyesület, *Magyar Zsidó Szemle*, 1887/7, 437–440.

7. Dr. Silberstein-Ötvös Adolf, Budapest, 1890-es évek. Erdélyi Mór felvétele

A gondok már akkor kiütköztek. Az *Egyenlőség* még reménykedve írt arról, hogy az aláírások nyomán, amelyek világossá teszik, milyen sokan óhajtják az egyesületet, bizonyára „nem késnek tovább a hivatottak, a zsidóság vezérférfiai, hogy a *noblesse oblige* elvének eleget tegyenek".[53] Ezzel szemben, bár a szervezés Budapesten működött, a vidéki (nagyobbrészt persze ortodox) hitközségek nem válaszoltak túl nagy lelkesedéssel a kezdeményezésre. Mint az aláírásgyűjtők jelezték, helyenként az aláírás megtagadásának oka az volt, hogy „a hitközség tagjai ortodoxok".[54]

1889 telén arról számolt be az *Egyenlőség*, hogy „múlt év tavaszán" gyűlést tartottak, nem csupán a szervező fiatalok részvételével, de jelen voltak a zsidó közösségben jelentős tekintéllyel bíró személyiségek is. Ott volt például Bánóczi József akadémikus, az országos izraelita tanítóképző igazgatója; Goldziher Ignác, a világhírű orientalista; Mezei Ernő hírlapíró, volt országgyűlési képviselő; Wahrmann Mór politikus, országgyűlési képviselő. De más nem történt, mint döntés az „ügy" további vizsgálatáról. Erre az azóta eltelt egy év, úgy tűnik, nem volt elegendő.[55]

A kezdeményezés elhalásáról tudósított 1889 júniusában a *Magyar Zsidó Szemle*. Egy, az ifjúság körén kívüli bizottság, amely a kor jelentős befolyású zsidó értelmiségijeit[56] fogta össze, olyan véleményt fogalmazott meg, hogy a Zsidó-Magyar Közművelődési Egyesület megalakítását célzó mozgalom nem pártolandó. A hazai zsidóság oly mértékben magyarosodott már – mondták ki –, hogy további erőfeszítésekre nincs szükség. Sőt a további hasonló akciók nemkívánatos ellenakciókhoz vezethetnek. De nem célszerű az sem – állapították meg –, ha szűken a kulturális célok elérésére szervezkednek tovább. Az eddigi eredmények ugyanis olyan „szűkkörűek", hogy minden komolyabb törekvést veszélyeztetnek. Mindezek alapján javasolták az egyesület létrehozásának tervét „elejteni".[57] Ez-

[53] B. S.: Zsidó-Magyar Kulturegyesület, *Egyenlőség*, 1887. július 17., 2.
[54] *Egyenlőség*, 1887. október 30., 6.
[55] K. Z.: Zsidó-magyar Kulturegyesület, *Egyenlőség*, 1889. február 3., 5–6.
[56] Az állásfoglalásban a következő nevek szerepelnek: Bánóczi József, Goldziher Ignác, Kármán Mór, Kohn Sámuel, Mandel Pál, Mezei Ernő, Sternthal Adolf, Ullmann Sándor, valamint az ifjúság részéről Berényi Sándor, Révész Dezső és Wirtschafter Mór.
[57] A Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület, *Magyar Zsidó Szemle*, 1889. június, 362–363.

után hosszú évekig tartó csend következett, amelyet csak néha-néha tört meg az *Egyenlőség* hasábjain a halk óhaj a folytatásra.[58]

A következő nekirugaszkodás Silberstein Adolf nevéhez fűződik. Az *Egyenlőség* 1897. április 30-i számának címoldalán jelent meg *Társaskö-reink* címmel vitairata. Bevezetésképpen leszögezi: „annyi nálunk az egylet és a vele járó elnökösködés, tanácsoskodás, írogatás, sarcolás, reklám, hiúságlegyezgetés, hogy már gondolkodni kell ezeknek a formai bilincseknek lerázásáról." A zsidó hölgyek szervezzenek inkább társaskörö-ket, de ezek (tartalmi) központját „az életbevágó nemzeti kérdések képezzék".[59] Ez a gondolat azután némi vitát gerjesztett az *Egyenlőség* hasábjain, főként Silberstein Adolf és a társaskör eszméjét merőben másként látó Timár Szaniszló között. A vita nem csupán a két forma közötti azonosságról vagy különbségről szólt, hanem – legalábbis azonos szenvedéllyel – az asszimi-láció eltérő értelmezéséről és megoldásairól.

Egy, a vitaindító cikket követő előadásában, 1897 júniusában Silber-stein újból felvetette egy kultúregyesület vagy társaskör létrehozásának szükségességét (tehát ekkor már azonos módon kezelte a két formát). Az új egyesület feladatait így foglalta össze:

> Először mélyíteni és a legtágabb körökre kiterjeszteni a magyar szellemet, a magyar gondolkodást, a magyar társalgást a zsidóság minden rétegében; fölkelteni fokozottabb mértékben az érdeklődést és áldozatkészséget a ma-gyar irodalom és a magyar művészet iránt. Másodszor magával a zsidóság-gal jobban megismertetni a zsidóságot, annak elveit, múltját, történetét.[60]

Az ülésen bizottság alakult a jövendő egyesület alapszabályának kidolgo-zására Silberstein Adolf mellett olyan jeles személyekkel, mint Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* főszerkesztője, Sebestyén Károly tanár, újságíró és Szőllősi Zsigmond író, hírlapíró. Az *Egyenlőség* október 17-i számában diadalmasan jelentette, hogy az előkészítő bizottság befejezte munkáját, és rövidesen számot ad megbízóinak, „hogy azután a kultúregylet meg-valósítván önmagát, lelkes ambícióval szentelhesse magát nemes céljai megvalósításának".[61] Ezt követően újabb magyarázó, elemző cikkek szü-lettek az egymás utáni lapszámokban.[62]

[58] Például Szabolcsi Miksa: Az elmaradott testvérekért, *Egyenlőség*, 1892. november 4., 1–3.
[59] Dr. Silberstein Adolf: Társaskköreink, *Egyenlőség*, 1897. április 30., 1–2.
[60] Az első lépés, *Egyenlőség*, 1897. június 27., 8.
[61] Szőllősi Zsigmond: Országos magyar zsidó kulturegyesület, *Egyenlőség*, 1897. október 17., 3.
[62] Sebestyén Károly: Magyar-zsidó kultúregyesület (október 24.); Zempléni Árpád: Zsidók magya-rosító egyesülete (október 31.); Lázár Béla: Sorompóba a magyarságért (november 21.).

A kezdeményezést korántsem övezte teljes egyetértés. 1897 novemberében *A Jövő* című felekezeti hetilap vezércikkben támadta a kezdeményezést. Egy másik, itt megjelent, hosszabb cikk aláírója, *Spectator* feltehetően nem más volt, mint maga Lőw Immánuel. Mi a hivatása, mi a teendője a születendő egyesületnek?, teszi fel a kérdést a szerző. A cél a zsidók magyarosítása, hogy „a Kárpátoktól az Adriáig ne legyen magyarul nem beszélő zsidó vallású magyar". De a kezdeményezés – fogalmaz a cikk – azoknak a már létező erőknek a szétforgácsolását jelenti, amelyek a zsidók megerősítésére törekszenek. Ezzel a túlbuzgósággal a zsidóság többet árthat a magyarságnak, mint amennyit használ. Egy vallás, „mihelyt a saját határán túl kilép, mivel világi célokat ír zászlajára, mihelyt csupán csak hazafias eszmék megvalósítására törekszik, elvesztette létjogosultságát, elveszti általánosságát, és állami vallássá lesz." A vallásnak – érvel tovább a cikk – nem feladata a „közmívelődés", sem pedig a magyarosítás. De nem lehet feladata egy egyesületnek a magyar irodalom terjesztése sem, hiszen ahhoz műveltség szükségeltetik.[63]

Újabb hónapok teltek el. 1898 májusában érthető türelmetlenséggel fogalmazott a szerkesztőhöz írt levelében Sebestyén Károly, számonkérve önmagukon (is) az elképzelések megvalósulatlanságát.[64] Majd újabb hasonló cikk jelent meg egy héttel később.[65] Júniusban aztán arról értesítette az olvasókat Silberstein Adolf, hogy az alapszabály-tervezet elkészült, várja annak jóváhagyását a hivatalos szervek részéről.[66] Néhány hónappal később, 1899 januárjában azonban Silberstein Adolf elhunyt, s ezzel a kultúregyesület létrehozásának folyamata olyan törést szenvedett, amelynek hatása egy évtizeden át érezhető maradt.

A zsidó kulturális egyesületek létrehozására irányuló kísérletek tehát a 19. század folyamán kudarcba fulladtak. Az eszme, amely a megismételt kísérletek mögött állt, vagyis Konrád Miklós megfogalmazásában annak felismerése, hogy „a szekularizált polgárság zsidó identitásának elsődleges hordozójaként a múlt és jelen irodalmát, tudományát és művészetét magában foglaló zsidó kultúra szolgálhat",[67] nehezen talált befogadásra. Ezzel párhuzamosan a magyar zsidóság alkalmazkodása a hazai kulturális környezethez végső soron mégiscsak befejeződött. A zsidók részvétele a különböző oktatási intézményekben és a szabadfoglalkozású értelmiségi

[63] Spectator: Magyar-zsidó kulturegyesület, *A Jövő*, 1897. november 5., 1–2.
[64] Sebestyén Károly: Levél a szerkesztőhöz, *Egyenlőség*, 1898. május 8., 7.
[65] Timár Szaniszló: A kulturegyesület eszméje, *Egyenlőség*, 1898. május 15., 3.
[66] Silberstein Adolf: Az orsz. magyar kultur-egylet, *Egyenlőség*, 1898. június 12., 3–4.
[67] Konrád Miklós: Kultúrával az identitásért. Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában, *Korall*, 19(2018)/74, 70–92: 71.

pályákon meghaladta az össznépességen belüli számarányukat. Kulturális értelemben a hazai zsidóság tartósan és visszavonhatatlanul elfoglalta helyét a magyar kultúrában csakúgy, mint azon keresztül az európai kultúrában. Ebben az értelemben az asszimiláció sikeresnek volt mondható, a többségi társadalom oldaláról mindenképpen. Hiszen nagyon jelentős kulturális teljesítmények jöttek létre, amelyeket joggal lehetett (és lehet) a magyar kultúra eredményei közé sorolni. Ez nem áll ellentétben azzal, hogy az asszimiláció egészének sikeréről vagy teljes kudarcáról könyvtári irodalom jött létre, főként a 20. század borzalmas első fele után. Megmaradt ugyanakkor sok lényeges területen a zsidóság társadalmi elkülönülése, elkülönítése. Kétségtelen viszont, hogy a kísérletek és a változások előkészítették a terepet arra, hogy egy évtizeddel később végre áttörés történjen e területen az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) sikeres létrehozásával.

PIRKADAT: AZ OMIKE INDULÁSA ÉS ELSŐ ÉVEI (1908–1914)

Ki merné azt kutatni: a vizben mi az iz?
Ki tudja a madárról, hogy útja hova visz!
Vagy Isten keze sulyát megmérni ki meri,
Mikor tengerek árját haragvón kimeri!
És nyomát a kígyónak ki látja a kövön!
Vagy nyomát a hajónak a tengertükörön…

Somlyó Zoltán: *Himnusz*[1]

[1] *Egyenlőség*, 1912. július 21., 19.

A háttér

A 19. század végi magyarországi zsidó közösségek életét a már több évtizedes múltra visszatekintő emancipációs törvény és az azt követő társadalmi, politikai, gazdasági folyamatok határozták meg. Létrejöttek a három ágra szakadt és egymással nem túl jó viszonyt ápoló zsidó felekezet(ek) alapvető intézményei. Újabb törvények segítették az egyenjogúsítás folyamatát. 1879-ben törvény biztosította a magyar állampolgárságot, 1894-ben törvény intézményesítette a polgári házasságot, amelynek nyomán elvben lehetővé vált a vegyes házasságok létrejötte.[2] 1895-ben a recepciós törvény az izraelita vallást bevett, tehát a többi nagy történelmi vallással egyenjogú felekezetnek nyilvánította.[3] Szabad volt a pálya a szellemi szabadfoglalkozások – mérnök, ügyvéd, orvos, újságíró, művész hivatások – betöltésére. A századfordulóra a zsidóság nagy része birtokában volt a magyar nyelvnek, értette e nyelv kulturális üzeneteit, létrejött az akkulturációnak nevezett folyamat.[4] Elvben (sok tekintetben csak elvben és csak példaszerűen) megnyíltak a közintézményi állások is a zsidók előtt. Az 1910-es évekre egyes értelmiségi területeken a zsidók lakossági számaránya messze a lakossági arányuk felett volt.[5]

A hazai zsidóság vállalkozói csoportjai jelentős szerepet vittek a gazdasági élet századvégi modernizációjában, a kapitalizmus térhódításában, amely fellendülés az egész országnak a mai napig nehezen meghaladható,

[2] 1879. évi L. tc. A magyar polgárság megszerzéséről és elvesztéséről, lásd https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87900050.TV&targetdate=&printTitle=1879.+%C3%A9vi+L.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev, letöltve 2019. május 7.; 1894. évi XXXI. tc. A házassági jogról, lásd https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89400031.TV&targetdate=&printTitle=1894.+%C3%A9vi+XXXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev, letöltve 2019. május 7.

[3] 1895. évi XLII. tc. az izraelita vallásról, lásd https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=89500042.TV&targetdate=&printTitle=1895.+%C3%A9vi+XLII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev, letöltve 2019. május 7.

[4] Gyáni Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten, *Regio – Kisebbség, politika, társadalom,* 1995/1–2, 101–113.

[5] Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon,* Budapest, Új Mandátum, 2001, 46.

kiemelkedő teljesítményét hozta magával. Ennek forrása jelentős részben az a felhalmozódott pénztőke volt, amely a korábbi ingatlanvásárlási tilalom feloldásakor állt a zsidóság egy részének rendelkezésre. A kiemelkedő szerepvállalás meríthetett a korábbi időszakban megszerzett pénzügyi tapasztalataiból, a tőkebefektetésekre való készségből és a piacismeretből.[6] Mindez együtt járt zsidó vagyonok és vagyonos csoportok kialakulásával. A dualizmus korát így a zsidóság szempontjából is indokoltan szokták a magyarországi történelem aranykorának tekinteni.

Az asszimilációs folyamatban aktívan részt vevő neológ zsidóság tartózkodott politikai érdekképviselet létrehozásától, így felekezeti pártot sem kívánt alapítani, a magyar nemzet részének vallotta magát. Velük szemben Istóczy Győző vezetésével jött létre egy antiszemita párt, amely azonban nem volt hosszú életű a magyar parlamentben.[7] A zsidók megítélésében kétféle felfogás élt ekkor: az egyik szerint a zsidóság nem csupán vallás, hanem „nép" is, mint a történelemben mindig, a másik felfogás a zsidót mint vallásgyakorló polgárt kívánta elismerni, akit más magyaroktól éppen „csak" a vallása különböztet meg.

Az 1910-es népszámlálás szerint Magyarország (Horvátország nélkül) 18,2 milliós lakosságának valamivel több, mint 54 százaléka volt magyar anyanyelvű. Az összlakosság 5 százaléka volt zsidó, és nagy többségük statisztikai szempontból magyar anyanyelvű.[8] Ezért az országban a zsidóság „biztosította" a magyar anyanyelvűek (minimális) többségét.

A századforduló környékén a hazai zsidóság tagjai közül sokan, összefüggésben megváltozott, emancipált helyzetükkel, jelentős nagyságrendben kapcsolódtak be két új, de egymástól teljesen eltérő gyökerű és célú szellemi áramlatba. A létrejövő szociáldemokrata szervezetekben – talán mert azoknak semmiféle felekezeti, zsidó jellegük nem volt, továbbá mert jelentős volt körükben az iskolázottak és így a világ problémái felé nyitottak aránya – nagy számban vettek részt szekularizált zsidók.[9] Másrészt, tevékenyek voltak a formálódó cionista mozgalomban, amelynek egyik legjelentősebb képviselője a pesti születésű Theodor Herzl volt. 1902-ben alakult meg az ideiglenes országos cionista bizottság Bettelheim Samu ügyvezető elnökségével. 1903-ban kezdte működését az egyetemi diákok

[6] Karády Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon, in Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika Kör, 2000, 23–24.

[7] Az Országos Antiszemita Párt 1883 októberében alakult, és 1896-ban szűnt meg.

[8] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai*, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912, 1–8.

[9] Lásd részletesebben Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban, *Világosság*, 1992/2, 145–151.

egyesülete, a Makkabea.[10] A magukat izraelita felekezetű magyaroknak vallók ugyanakkor, bármelyik irányzathoz tartoztak is, szinte egységesen elutasították a cionizmust.[11]

A zsidók nagy részének beilleszkedése a többségi társadalomba a századforduló idején sikeresnek mutatkozott. Mivel a társadalom döntő része meghatározóan és nacionalista hevülettől sem mentesen nagyon erősen magyarnak kívánt látni valamennyi beilleszkedő népcsoportot és nemzetiséget, így maguk is magyarok akartak lenni. Ugyanakkor ez az illúzió hamar eloszlott, és helyét egyfajta csalódottság foglalta el. A nem zsidó társadalom végül is a zsidó beilleszkedést nem fogadta el:

> A kiábrándultság megértése végett emlékeztetnünk kell, hogy a magyar társadalom a XIX. század folyamán befogadta a beolvadásra késznek mutatkozó nem magyar népcsoportokat; így asszimilálódtak e korszakban számosan a sváb-német kisebbség soraiból. Ezzel szemben a zsidóság befogadása nehézségekbe ütközött.[12]

Nekirugaszkodás

Mint korábban már láttuk, a zsidó-magyar kulturális egyesületek létrehozása a 19. században kudarccal végződött. A századforduló után egyfelől az asszimilációt megkérdőjelező 19. század végi politikai, szellemi folyamatokkal (antiszemita párt) szembeni bizonyítás kényszerére, másfelől a dinamikus felhajtóerőkre támaszkodva megkezdődött egy új intézmény, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület megszervezése.

A felhajtóerőt képviselte többek között a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet létrehozása (1877), az *Egyenlőség* című napi-, majd hetilap (1881), az Országos Rabbiképző Intézet professzorai által alapított *Magyar Zsidó Szemle* (1884) kiadása és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) tevékenységének megindulása (1894) a maga évkönyv- és könyvsorozatával, amelyekben a zsidó tudományos élet legfontosabb alkotásait tették közzé. De ebbe a hullámba sorolhatók a felekezeti jóléti intézmények – siketnémák intézete, zsidó kórház, Bródy Adél Gyermek-

[10] *Magyar Zsidó Lexikon,* id. kiad., 570.

[11] Schweitzer Gábor: Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény, *Budapesti Negyed,* 1994/2, 42–55.

[12] Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, 1999, 162. Ezt az állítást a 20. század első felének történelme igazolta.

kórház stb. – felépülése is. A zsidóság szellemi integrálódásának folyamatát a zsidó költő, Kiss József mindenkihez szóló irodalmi folyóiratának, *A Hét*nek 1890-es megindulása is jelzi.[13]

> A századforduló körüli években a pesti zsidó polgár jól érzi magát a gyorsan fejlődő, szépülő fővárosban. A Teréz- és Erzsébetváros lakossága mintegy harmadrészben zsidókból áll. A szolidabb körülmények között élő zsidó családok a Károly és az Erzsébet körút között húzódó szűk utcákban élnek, a Király, a Dob, a Wesselényi s a Dohány utcában, s ezek keresztutcáiban. Az Erzsébetváros zsidólakta részének nyugati peremén áll az 1859-ben épült gyönyörű zsinagóga. A kereskedelmi és pénzügyi elit az úgynevezett régi Lipótvárosban, az új zsidó arisztokrácia kis palotái az Andrássy útnak a Körönön túli részén, s általában a Városliget környéki utcákban állottak.
>
> Schweitzer József: *A zsidóság a magyar művelődés századaiban,* Budapest, BME, 1994, 18.

Az indítás egy magyar-zsidó vagy zsidó-magyar közművelődési egyesület számára szükségszerűen az asszimiláns zsidó társadalmi csoportok segítségével, e csoportok bázisán és magyar nyelven jöhetett létre. A századfordulóra minden más út bezárult a magyarországi zsidóság előtt.

> A héber megmaradt a vallásgyakorlás, a zsinagógák nyelvének, egyre kevesebben és mind rosszabbul értették, a jiddis nem lépte túl az északkelet-magyarországi ortodoxia szubkultúrájának kereteit, s nem volt képes a lengyel vagy orosz zsidó közösségek mintájára egy laikusabb, világibb kultúra nyelvévé fejlődni.[14]

1908 júliusában Hevesi Simon, a Pesti Izraelita Hitközség (PIH) rabbija programot hirdetett egy új magyar-zsidó kulturális egyesület létrehozására.

A programalkotó írás a következő gondolatokkal indít:

> Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület. Még nincsen… Fájdalom, a magyar zsidóság még nem szedte annyira össze szellemi és erkölcsi erejét, hogy megalkotta volna! De ami nincs, még lehet. És kell lennie![15]

[13] Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945,* Budapest, Századvég, 1992, 165.
[14] Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság,* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet, 2000, 142.
[15] Hevesi Simon: Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület, *Egyenlőség,* 1908. július 12., 1.

Hevesi részletezi azokat a gondokat, amelyek – megítélése szerint – sürgetik valamilyen terápia megalkotását. Kezdi azzal, hogy az elemi népoktatás intézményeiben nincs zsidó hitoktatás. A valamikori megoldás, amikor ezt a feladatot családi körben látták el, már nem működik, így évente ezrekre rúg azoknak a zsidó gyermekeknek a száma, akik „nem részesülnek zsidó vallásoktatásban". De bajban vannak a zsidó iskolák is, anyagi feltételeik szűkülése okán is. Tetézi a bajt, hogy a zsidóság „szánalmasan gyönge", és nem képes – jelen állapotában – megfelelő elemzést és jó javaslatot megfogalmazni a probléma orvoslására. A megoldás szerinte egy olyan országos szervezet létrehozása, amelyben részt vesz „a magyar zsidóság színe-java", és amely együttműködik a helyi felekezeti szervezetekkel. Hevesi programot hirdet megoldási javaslattal, és jelszót fogalmaz meg a cikke végén:

8. Hevesi Simon rabbi, az OMIKE megalapítója és első egyházi elnöke, Budapest, 1910-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele

> Elérkezett az ideje annak, hogy megalkossuk a Zsidó Közművelődési Egyesületet, melynek föladata leend a vallásos és hazafias szellem ápolása által a magyar zsidóságot megerősíteni, annak kulturális intézményeit fölkarolni és megvédeni.
> [...] Kiáltó hang szólt a pusztában egykor: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét..." [Ézs 40,3] Gyönge volt a hang és nagy volt a pusztaság, de azért az ige bevált. [...] lépjünk a megvalósítás mezejére.[16]

Az első reakciókra várni kellett néhány hónapot, valószínűleg a nyári holtszezon miatt. Neumann Ede nagykanizsai főrabbi, az első hozzászóló, írásában nem a felvetésre válaszol: egyfelől beszámol a (neológ) hitközségek sanyarú állapotáról, másfelől felveti a zsidó felekezet jogérvényesítési képességének elégtelenségét. Mindezek miatt egy olyan szövetség létrehozását javasolja, amelyik a hitközségek autonómiájának érintetlensége mellett képes – a felekezeti „vezérférfiak" irányításával – képviselni a zsidóság ügyeit.[17]

[16] Uo.
[17] Neumann Ede: Hitközségek szövetsége, *Egyenlőség*, 1908. szeptember 13., 1–2.

Hevesi Simon első lépése után októberben jött a következő. A Pesti Izraelita Hitközség adott helyet 1908. október 22-én annak az értekezletnek, amelynek célja a javaslattal kapcsolatos vélemények megismerése volt. Az értekezlet összehívója Grauer Vilmos hitközségi elöljáró volt, ahogyan őt bízták meg a jelenlévők a következő ülés megszervezésével is. Vitaindító beszédében Hevesi körvonalazta a jövendő egyesület feladatait is: felvilágosító program kiadványok és felolvasások segítségével a zsidóságról; a veszélyeztetett zsidó iskolák támogatása; zsidó múzeumok, könyvtárak létesítése; jogvédelem. A vitában felszólalók szinte kivétel nélkül lelkesen támogatták a javaslat egészét, ki-kiemelve a számukra fontosabb elemeket. A vitából kiderült, hogy egy kultúregyesület megteremtéséhez szükség és egyben lehetőség van összefogásra. Az egyesület létrehozásáról is ekkor döntöttek, mivel úgy látták: „a kezdeményezés ma mindenesetre erőteljesebb és helyesebb nyomokon halad, mint a múlt e részbeli kísérletei."[18] Az ezt követő újabb egyeztetésre, az úgynevezett nagybizottság összehívására novemberben került sor. Itt már jelentős számban vettek részt a zsidó közösség és benne a neológ hitközségek vezetői vagy prominens képviselői. Így ott volt többek között Mezei Mór, az Izraeliták Országos Irodájának[19] elnöke, Leitner Adolf országgyűlési képviselő, Kohner Adolf gyáros, Ágai Adolf lapszerkesztő, Bánóczi József filozófus-író, Munkácsi Bernát nyelvész, akadémikus. A résztvevők köre már arra engedett következtetni, hogy az érdeklődés jelentős volt, főként a budapesti, neológ zsidóság körében. A felszólások, köztük Hevesié, megerősítették a korábbi elképzeléseket, célokat. Szervezeti oldalról előrelépésként értékelhető, hogy – közfelkiáltással – megválasztották a majdani egyesület végrehajtó bizottságát.[20]

Hevesi Simon 1909 januárjában megismétli lelkesítő érveit a *Magyar Izrael* hasábjain. Pontosít és érvel. Kiterjeszti a majdani egyesület hatókörét, és mint írja, annak dolga lesz minden olyan társadalmi feladat felkarolása, amely a magyar zsidóságra tartozik. A zsidóság vallásos élete is csak akkor eleven, ha a szellemi életből tud táplálkozni, hiszen maga a vallásos gyakorlat kevés a zsidó léleknek, mert csak gondolkodva lehet vallásos. Ezt a szellemi életet fogja biztosítani a születendő egyesület.[21]

[18] A kultur-egyesület, *Egyenlőség,* 1908. október 25., 9–10.

[19] A kongresszusi vagy neológ irányzat által elfogadott országos szervezet alapegysége a hitközség volt. A Magyar Királyság területén (beleértve Erdélyt is) ezeket 26 községkerületbe sorolták. A legfelsőbb felekezeti fórum az Országos Kongresszus, amelynek háromévente kellett (volna) üléseznie. A kongresszus állandó szerve az 1871-ben felállított Izraeliták Országos Irodája volt.

[20] A kulturegyesület, *Egyenlőség,* 1908. november 8., 7–8.

[21] Hevesi Simon: Az Országos Izraelita Magyar Közművelődési Egyesületről, *Magyar Izrael,* 1909. január 1., 4–7.

Még két előkészítő ülésről ad számot az *Egyenlőség,* 1909 februárjában és márciusában. Az elsőn megszavaztak egy felhívást, amely az új szervezet támogatására szólított fel, továbbá megvitatták az alapszabály tervezetét.[22] A következő előkészítő ülésen számba vették, hogy milyen eredményt hoztak a szétküldött tagsági gyűjtőívek. A beérkezett válaszok szerint az indulás társadalmi fogadtatása rendkívül sikeres volt. A szétküldött gyűjtőívekre 1909 márciusában már 1100-an jelentkeztek majdani tagként, és ami legalább ilyen fontos volt, jelentős pénzküldemények is érkeztek a születőben lévő egyesület címére.[23]

Az OMIKE alakuló ülését 1909. március 21-én tartották a PIH nagytermében. Az eseményt, amelyen igen nagy számban vettek részt a korábban tagnak jelentkezettek is, hosszú szerkesztőségi cikkben üdvözölte az *Egyenlőség* – minden bizonnyal Szabolcsi Miksa tollából. Az üdvözlet euforikus hangulatot sugárzó szövegének szemléltetéséül néhány sornyi idézet:

> Isteni igék fogantatásának órája lesz az az óra, amikor, mi magyar zsidók, összefogózva, egy akaratban összeolvadva, új tüzeket gyújtunk az öröklött oltáron. […] Zsoltáros szimfóniával szeretném köszönteni a magyar zsidóságnak ezt a kultur-konfirmációját. […] A zsidó kultúrönérzete, amelyet nem törhetett meg évezredek gyűlölködő üldözése, elpuhult. […] Az Izraelita Magyar Kultur-Egyesületnek az lesz a legmagasztosabb föladata, hogy ezt az öntudatot fogja fölébreszteni a magyar zsidókban.[24]

Már az előkészítő munka során egyértelművé vált, hogy az egyesületnek két vezetője lesz, egy világi és egy vallási: Herzog Mór Lipót elnök és Hevesi Simon vallási társelnök.

Az alakuló ülésen az egyesületi alapszabály elfogadása mellett megválasztották az egyesület – mai szemmel óriási létszámú – tisztikarát is. A húsz tiszteletbeli elnök és tag, az ötvenfős igazgatótanács, valamint a százötven fős központi választmány (ezenkívül még héttagú hölgybizottság és százfős hölgyválasztmány) tagjai között jelentős számban voltak jelen a kor neológ zsidó értelmiségének, a hazai ipar és kereskedelem meghatározó személyiségeinek, a jelentősebb neológ hitközségek vezetőségeinek képviselői. Az egy évvel később megjelent *Cultur-Almanach* segítségével elemezhető az OMIKE megválasztott vezetősége legalábbis egy részének „társadalmi" összetétele.

[22] *Egyenlőség,* 1909. február 7., 8.
[23] Beszámoló az alapító bizottság üléséről, *Egyenlőség,* 1909. március 14., 9.
[24] A magyar zsidók kultur-egyesülete, *Egyenlőség,* 1909. március 21., 1–2.

Tiszteletbeli elnökök (8 fő):
országgyűlési képviselő (Mezei Mór)
főrendiházi tag (Ormódy Vilmos)
a Pesti Chevra Kadisa elnöke (Winterberg Gyula)
a PIH elnöke (Weinmann Fülöp)
az IMIT elnöke, rabbi (Kohn Sámuel)
gyáriparosok (Hatvani Deutsch Sándor, gelsei Gutmann Vilmos)
tábornok (lovag Schweitzer Ede)

Alelnökök (8 fő):
országgyűlési képviselő (Leitner Adolf)
rabbik (Adler Illés, Fischer Gyula)
gyáriparosok (Grauer Vilmos, Kohner Adolf, csepeli Weiss Manfréd)
egyéb (báró Dirsztay Béla, boglári Simon Jakab)

Igazgatóság (50 fő):
az izraelita felekezet elöljárói, rabbi 12 fő (pl. Bernstein Béla, Lőw Immánuel)
politikus, államigazgatási szakember 8 fő (pl. Ehrlich G. Gusztáv, Sándor Pál)
író, újságíró, tudós, művész 6 fő (pl. Ágai Adolf, Basch Gyula, Szabolcsi Miksa)
üzletember 11 fő (pl. Fellner Leó, Székely Ferenc)
orvos, tanár, ügyvéd 8 fő (pl. Deutsch Ernő, Oestreicher Béla)
nem azonosítható foglalkozású: 5 fő (pl. Farkas Emil, Leveseki Ármin)

Hölgybizottság (7 fő):
Elnök: Gutmann Vilmos báróné
Társelnök: Neumann Árminné
Tagok: jánosi Engel Gyuláné
Grauer Vilmosné
Hevesi Simonné
Schweitzer Edéné
lovag Wechselman Zsófia (mecénás)

A névsor egésze azt bizonyítja, hogy a neológ zsidó elit, ideértve a gazdaságot és a kultúrát, jelentős arányban képviseltette magát az OMIKE vezető testületeiben. Megjelentek benne a neológ rabbik csakúgy, mint a hazai cionisták vezetői. Az egyesület főtitkára, majd később ügyvezető elnöke Weiller Ernő lett, aki fontos szerepet töltött be az OMIKE szinte egész történetében. Az ő beszámolói segítenek részben rekonstruálni az OMIKE 1910–1920-as évek közötti működését.

Az elfogadott alapszabály az egyesületi célokat és megoldásokat a következőképpen rögzítette:

> Az egyesület célja a zsidó vallás eszméinek magyar nyelven való ismertetése, a vallásos gondolkozás terjesztése, a magyar zsidóság közművelődési ügyeinek felkarolása, azoknak hazafias és vallásos szellemben való gondozása, a hitfelekezeti iskolák támogatása, az iskolák fennmaradásának biztosítása és végül az, hogy a felekezeti iskolák ügyei iránt társadalmi úton érdeklődést ébresszen és az ország zsidó polgárait a felekezeti összetartásban, a hazafias, vallásos szellem ápolásában, a hithűség megőrzésében egyesítse.
>
> E célok elérésére az egyesület feladatává tette, hogy népszerű, rendszeres, szabad tanfolyamokat állít föl, az irodalmat és művészetet pártolja, a főiskolai ifjúságot támogatja, felolvasásokat rendez, nyilvános könyvtárt és olvasótermet alapít, szükség esetén magyar nyelvű tanfolyamokat létesít, megvilágítja a felekezetet érintő közérdekű kérdéseket, közművelődési intézményeket teremt és középponti és helyi bizottságok szervezésével fejleszti a hitfelekezeti szellemi életet.[25]

9. Weiller Ernő, az OMIKE főtitkára, Budapest, 1914. Ismeretlen fényképező felvétele

Az 1909 elején induló egyesületnek, amelynek központi irodája a VII. kerület, Síp utca 12. szám alatt, a PIH székházában talált otthonra, akkor körülbelül 2200 tagja volt. A tagság száma valószínűleg tovább nőtt 1910 májusáig, az egyesület belügyminiszteri bejegyzéséig.[26] A tudósítások szerint a tagok harmada volt vidéki. A férfiak között 800 kereskedő, 748 értelmiségi foglalkozású, 352 iparos, 210 hivatalnok és 20 egyetemi hallgató volt. Az egyesületnek 150 női tagja volt.[27] Azt nem tudni, hogy az egyesület tagságában megtalálhatók voltak-e az ortodox közösség képviselői – ennek valószínűsége csekély. Biztos azonban, hogy a neológ tagok mellett szerepet vállaltak a status quo ante irányzat hívei, sőt igazoltan intézményei is. Az adatokból ugyanis kitűnik, hogy a szervezetként csatlakozott tagok között voltak status quo ante hitközségek is, mint például a gyulafehérvári, a mágocsi és a nyíregyházi.

[25] Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület indulása, *Egyenlőség*, 1909. március 28., 6–8.

[26] 1910-ben a *Budapesti cím- és lakásjegyzék* szerint a fővárosban 99 közművelődési, tudományos, irodalmi és művészeti egyesület működött.

[27] *Egyenlőség*, 1919. április 4., 10.

1909 októberében a békéscsabai izraelita hitközség úgy döntött, hogy városukban alakuljon meg az OMIKE első vidéki fiókja. A döntés előzménye volt, hogy az előző évben szervezett tanfolyam a vallási ismeretek elmélyítésére sikertelen volt, s a folytatást már az OMIKE segítségével kívánták megszervezni. A fiókegyesület 1910 első felében alakult meg, és kezdte meg programjait.

Az 1909. november 2-i igazgatótanácsi ülésen fontos állásfoglalásra került sor. Eszerint az alapszabályok nem zárják ki a „máshitűek", tehát a nem zsidó vallású személyek egyesületi tagságát. Szívesen látnak mindenkit, akinek igyekezete a magyar kultúra ápolására irányul.[28]

Az előkészítő, induló munkák megfogalmazása során, 1910 nyarán döntés született, hogy ősszel ingyenes tanfolyamokat indítanak a magyar nyelv elsajátítására olyan „hitsorsos" munkások számára, akik a nyelvet nem ismerik. Tanfolyamokat kívántak szervezni továbbá a vallás jobb megismerésére is, valamint a vidéki felekezeti iskolák számára segélyalapot létrehozni, és a vallásoktatás hatékonyabbá tételére vándortanító szolgáltatást nyújtani.[29] Törődni kívánt az egyesület a zsidó egyetemi ifjak anyagi helyzetével. Az egyesület eleget kívánt tenni annak a kérésnek is, hogy hozzon létre ingyenes könyvtárat és olvasótermet. Fontos feladatnak vélték annak az igénynek a kielégítését, hogy a zsidó családok nyaralásuk idején, imaház vagy zsinagóga hiányában valamilyen módon istentisztelethez jussanak. Végül a tervek között szerepelt egy felekezeti ifjúsági lap („idegen zászlónak lobogása ne ejtse meg a zsidó tanulót"), továbbá ifjúsági folyóirat kiadása.[30]

Az egyesület első, félévi működést leíró zárszámadása valamivel több, mint 11 ezer korona tagdíjbevételről számolt be. 1910 végére az OMIKE taglétszáma megközelítette a 3 ezer főt, bevételei pedig az év egészében meghaladták a 30 ezer koronát.[31] Ez az összeg 1912-re 60 ezer koronára növekedett. Az első négy év taglétszámával kapcsolatban Weiller Ernő a *3. táblázat*ban összefoglalt adatokról számolt be.

[28] Beszámoló az Egyesület igazgatótanácsának üléséről, *Egyenlőség,* 1909. november 7., 10.

[29] Az iskolai segélyakció feltételeit egy – nevét eltitkoló – adományozó teremtette meg. (Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ülése, *Az Ujság,* 1909. május 23., 17.)

[30] Hevesi Simon: O.M.I.K.E., *Egyenlőség,* 1909. szeptember 12., melléklet, 1–3.

[31] A *Cultur-Almanach*ban megjelent zárszámadás szerint a tagdíjbevételek mellett jelentős volt az adományok összege (közöttük Herzog Mór kétezer koronás adománya) és a Cultur-Estély bevétele. A kiadások között a legnagyobb tételt az alkalmazotti fizetések, valamint a *Cultur-Almanach* elkészítésének költségei tették ki. Beszámoló és zárszámadás az 1910-es évről, BFL, IV. 1409.b. Polgm. Elnöki Ügyosztályi iratok 7185/1910 eln.

3. táblázat. Az OMIKE tagsága az indulást követő években[32]

	1911	1912
Örökös tag (1000 korona befizetéssel)	17	17
Alapító tag (400 korona befizetéssel)	38	40
Megváltott tag (100 korona befizetéssel)	44	44
Pártoló tag	232	123
Rendes tag*	2747	2282
A *Mult és Jövő*-vel kapcsolatos pártoló tag	–	2154

*Ebből vidéki 986, illetve 462.

Az OMIKE éves költségvetésének összege a közgyűlési beszámolók szerint 1913-ban elérte a 60 ezer, 1914-ben meghaladta a 70 ezer koronát. A közgyűlésen tartott választáson új tiszteletbeli elnökké választották Adler Lajost, botfai Hüvös Józsefet, Kleinberg Ferencet és Vadász Lipótot. Új alelnök lett Domony Móricné. Ezenkívül hat fővel bővült az igazgatóság is. A beszámoló tartalmazott néhány nagyon érdekes adatot: A magyar nyelvtanfolyamoknak az előző évben 72 növendékük volt, köztük 58 orosz-lengyel nemzetiségű. A gyors- és gépírótanfolyamot 76-an végezték el, közülük 13 fő más vallású volt. Elindultak a német és francia, valamint a héber nyelvtanfolyamok is. A létrehozott könyvtárat (IX., Ráday utca 11–13.) naponta átlagosan 40-en, összesen több mint 10 ezren látogatták.

Felolvasások, előadások

1909 novemberében elindult az OMIKE nyilvános előadás-sorozata, amelyből még abban az évben (!) negyvenet terveztek megtartani. Ezek helyszínei változó módon a *Pester Lloyd* díszterme, az Egyesült Lipótvárosi Kör és a Pesti Izraelita Hitközség díszterme voltak. Az előadás-sorozat (vagy, ahogy másként is nevezték, a nyilvános felolvasássorozat) egészen 1914 első feléig a téli időszakokban szerveződött meg. A kezdés dinamikáját talán az is jelzi, hogy 1909 november–decemberében szinte minden napra esett egy (időnként megismételt) előadás.

Az előadások célja Hevesi Simon szerint az volt, hogy erősebbé váljon a magyar zsidóságban annak tudata, hogy vallása összeférhet a tudományos világfelfogással. A tudás és a műveltség ugyanis semmiként nem válik a

[32] Dr. Weiller Ernő tájékoztatása az egyesület negyedik munkaévében elvégzett feladatokról, *Mult és Jövő,* 1913. május, 219–226.

vallási élet hátráltatójává.[33] Az előadásokat kezdetben két előadó – Patai József író, majdani lapszerkesztő, valamint Neumann Árminné – kivételével neológ rabbik tartották. Ez részben az elképzelt és vállalt feladatokból, részben az ezeket szolgáló témákból is következett, amelyek egyértelműen a zsidóság történetéhez, identitásához kapcsolódtak.

Az *Egyenlőség* hosszú és részletes ismertetéséből – a lap két és fél oldalon keresztül számolt be az előadások (felolvasóestek) megkezdéséről – vázlatos képet kaphatunk a közönség összetételéről és a rendezvény hangulatáról.

> A közönség, mely az intelligencia és a mód dolgában vezető zsidó társadalomból került ki, […] megtöltötte az egész helyiséget. Főképpen a nő volt sok s ez növeli az intézmény jelentőségét, mert arról tanúskodik, hogy akik hitünk ideáljaitól a legmesszebb estek – azokat sikerül meghódítani. […] Oda kell törekedni, hogy felvilágosítsuk a zsidó nőket, hogy a művelődés és a műveltség fejlődése a zsidó vallás szabályaival és szokásaival nemes összhangba hozható. (Neumann Árminné) […] A tan mindaddig nem vallás, míg nincs eleven közege, élő szerve, megértő községe. Mint a virtuóz hárfa nélkül, olyan a próféta néplélek nélkül. A kinyilatkoztatott tan élő szervéül a Gondviselő Isten Izraelt választotta meg. Ezt az élő szervet a történet Istene akkor teremtette meg. A zsidó vallás hajnala, földre szállása összeesik Izrael népének rabságból való szabadulásával. (Hevesi Simon)[34]

Az első felolvasóest-sorozat nagy sikerrel zárult le, így folytatódhatott az egyesület akkori programjának legfontosabb tevékenysége. A következő években az előadások száma már jelentősen csökkent. Nem változott viszont az erős elköteleződés a zsidó múlt, a zsidó történelem mellett. Ugyanakkor már megjelentek azok az előadók is, akiknek a felekezeti kötődése lazább, mint a rabbiké (lásd a *4. táblázat* adatait). Az előadások növekvő népszerűségét talán az is jelzi, hogy az *Egyenlőség* mellett, amely az első időkben szinte kizárólagos meghirdetője volt e rendezvényeknek, hírt adtak róluk olyan népszerű, nem felekezeti lapok, mint a *Budapesti Hirlap* és a *Pesti Napló*.[35]

[33] Hevesi Simon: Az OMIKE-ről, *Magyar Zsidó Almanach*, szerk. Patai József, 1911, 219.
[34] A kulturegyesület felolvasó estéi, *Egyenlőség*, 1909. november 21., 3–5.
[35] *Budapesti Hirlap* (1881–1939): pártfüggetlen lap, Rákosi Jenő vezetésével, *Pesti Napló* (1850–1940): ez időben független lap, 1920 után az Est konszern által tulajdonolt lap lesz.

Idekívánkozik egy naplóbejegyzés Goldziher Ignáctól, amelyben persze benne van a világhírű orientalista nem példa nélküli sértettsége. Az előadások megszervezése, mint látjuk, nem volt mindig egyszerű feladat.

> A mai nap aztán hatalmas elégtétel napja. Képzeljétek csak: A nagy Hevesi S. J. rabbi, nyolcéves működése után, most először meglátogat, hogy felkérjen, miszerint tartsak előadást az ő OMIKE-jében bármiről. A lapokból értesült, hogy Stockholmban népszerű előadást tartottam, s minthogy ilyképpen felfedezett, szeretné felfedezését javára hasznosítani.
>
> Tehát fel vagyok fedezve! Milyen megtiszteltetés! Nem kell külön megörökítenem, hogy mit válaszoltam az üres buzgoncnak.
>
> Goldziher Ignác: *Napló,* 1913. november 12., Budapest, Magvető, 1984, 331 (Tények és Tanúk).

Az előadás-sorozat alapvető jellemzőjeként fogalmazta meg Konrád Miklós már idézett tanulmányában:

> A zsidóság páratlan „kultúrértékére" vonatkozó általános kijelentéseken túl, ami a diskurzusban ténylegesen nóvumnak számított, egyértelmű szakításnak a neológ értelmiségnek az 1890-es évek első feléig képviselt nézeteivel, az a jesiva, a haszidizmus és a jiddis nyelv megítélésére vonatkozott, vagyis az ortodox zsidó kultúra azon elemeire, amelyeket a neológ értelmiség korábban egyáltalán nem tekintett a kultúra részének, éppen ellenkezőleg, az elmaradottság jegyeiként stigmatizált. A változás részben a nosztalgiával vagy az arra való rájátszással magyarázható, részben magának a neológ értelmiségnek az útkeresésével, tapogatózásával egy spirituálisabb, autentikusabb zsidóság felé.[36]

A *4. táblázat*ból kitűnik, hogy az előadások zöme a zsidó történelemmel, kultúrtörténettel, valamint azok magyar vonatkozásaival foglalkozott, minthogy az előadások zömét tartó rabbik tanulmányai, érdeklődése e témák kifejtését tette lehetségessé. Az előadásokról az *Egyenlőség* és némely esetben a *Mult és Jövő* nem csupán beszámolt, de nemegyszer az előadások kivonatos tartalmát is közölte.

[36] Konrád Miklós: Kultúrával az identitásért. Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában, *Korall,* 19(2018)/74, 70–92: 86.

4. táblázat. Az OMIKE nyilvános előadásai 1909–1914

Név	Foglalkozás	Az előadás címe
1909		
Hevesi Simon	rabbi	A zsidó vallás világfelfogása és etikája
Blau Lajos	rabbi, a Rabbiképző igazgatója	Reflexiók és korképek a zsidó történetből
Neumann Árminné	az OMIKE vezetőségi tagja	Az emberszeretetről (Filantrópia)
Kiss Arnold	rabbi	A zsidó költészetről
Venetiáner Lajos	rabbi	A magyar zsidók története
Adler Illés	rabbi	A zsidóság eszméi és tanai
Patai József	író, költő, szerkesztő	Az új héber költészetről
Weisz Miksa	rabbi, író	A zsidók története a középkorban
1910		
Rosenzweig Adolf	berlini rabbi	Az iszlám és a zsidóság
Hevesi Simon	rabbi	Maimonides világfelfogása
Venetiáner Lajos	rabbi	A zsidóság szerepe az emberiség kultúrájában
Neumann Árminné	az OMIKE vezetőségi tagja	A nők vallásos érzületéről
Kiss Arnold	rabbi	A zsidó eszmék hősei
Deutsch Ernő	orvos	A modern szociális munkás
Adler Illés	rabbi	A héber nyelv jelentőségéről
Dénes Lajos	tanár, szakíró	A zsidó művészetről
1911		
Rosenzweig Adolf	berlini rabbi	Az iszlám és a zsidóság
Hevesi Simon	rabbi	Maimonides világfelfogása
Neumann Ede	rabbi	A zsidóság optimizmusáról
Blau Lajos	rabbi, a Rabbiképző tanára	A biblia mint könyv az emberiség kultúrtörténetében
Weiszburg Gyula	a pesti hitközség főtitkára	A zsidó faj kultúrvilága
Madarassy Beck Gyula	országgy. képviselő	A kereskedelem civilizatorikus hatása és a zsidóság
Stein Lajos	berlini egyetemi tanár	Modern monista mozgalom
Szabolcsi Lajos	újságíró, szerkesztő	Költemények
1912		
Lakatos László	író, újságíró	A zsidóság szerepe a szociológiában
Venetiáner Lajos	rabbi	A zsidóság nagy szóvivői
Farkas Pál	országgy. képviselő	A közgazdaság és a zsidók
Leimdörfer	hamburgi főrabbi	A szent nyelv etikai elemei
Guttmann Mihály	rabbi, a Rabbiképző tanára	Idegen kultúrák a talmudban
Schweiger Lázár	rabbi	Az ultradarwinizmus erkölcstani következtetései

Név	Foglalkozás	Az előadás címe
Hevesi Simon	rabbi	Úti benyomások
Tänzer Arnold	német rabbi	A polgári házasság problémája
Fabó Bertalan	zenetörténész	Régi zsidó párhuzamok
1913		
Adler Illés	rabbi	A zsidó vallás lényege és etikája
Bánde Zoltán	rabbi	A nők nevelése
Baumgarten Nándor	jogász	?
Forró Pál	író	A vallás jelentősége a társadalomban
Flesch Ármin	rabbi	A jövő vallása
Vészi József	a *Pester Lloyd* főszerkesztője	A zsidóság és a publicisztika viszonya
Hevesi Simon	rabbi	A zsidóság kultúrtörekvései
Kohut Adolf	német író	II. Frigyes és II. József viszonya a zsidósághoz
1914		
Büchler Sándor	rabbi	A zsidók kultúrmunkája a XIV. században
Hajdu Miklós	szerkesztő	Az alagút zsidója
Neumann Árminné	az OMIKE vezetőségi tagja	A házasságról
Bródy Miksa	író	Emlékezések
Stein Lajos	berlini egyetemi tanár	A zsidóság lényegéről

Oktatni kell

Az eltervezett programnak megfelelően hamar megkezdődtek a magyar nyelvtanfolyamok is azok számára, akik nem tudtak magyarul írni és olvasni. A tanfolyamok öt hónapig tartottak, külön a férfiak, külön a nők részére; a hallgatók száma az első évben 71 volt.[37] Az igény jelentős volt, ezért 1912-ben megkétszerezték a nyelvi tanfolyamok számát. Ezt a kezdeményezést Budapest székesfőváros is támogatta 1912-ben 500 koronával. Továbbá felhívta a felügyelete alatt álló ipari és tanonciskolákat, hogy magyarul nem tudó növendékeiket küldjék el a tanfolyamra.

Ugyancsak a programnak megfelelően meghirdették az első iskolasegély-pályázatot, amely öt izraelita iskola számára 400-400 korona támogatást kívánt biztosítani. A kiírás szerint a pályázatok elbírálásánál előnyt élveztek azok az izraelita iskolák, amelyek „nemzetiségi vidéken működnek és hazafias szolgálatot teljesítenek, továbbá azok a hitközségek, ame-

[37] Az OMIKE magyar nyelvi tanfolyamai, *Pesti Napló,* 1910. március 12., 16.

lyek egyedül tartanak fönn nagyobb területen iskolát".[38] A támogatást a pályázók közül a bosáci (ma Bošáca, Szlovákia), az óbesztercei (ma Stará Bystrica, Szlovákia), a kisjenő-erdőhegyi (ma Chişineu-Criş, Románia), a sárvári és a mágocsi hitközségek nyerték el.[39] Egy évvel később a támogatásnak már hat (újabb) kedvezményezettje volt.

1911 őszén új oktatással jelentkezett az OMIKE: gyors- és gépírótanfolyamot indított. Ez logikus lépés volt részéről a nők – jelen esetben a zsidó nők – korábban megkezdődött emancipációs folyamata támogatásának. Az OMIKE ezzel a kis lépéssel csatlakozott a jóval korábban, a 19. század közepén a Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet (MIKÉFE) által megkezdett munkához, amely a hazai zsidóság foglalkozási szerkezetének átalakítását célozta. 1912-ben 88 árva fiatal lány és özvegyasszony nyert oklevelet, ami javította munkába állásuk esélyeit.[40]

Az OMIKE igazgatósága 1912 decemberében úgy döntött, hogy programot indít a kereskedő- és iparostanoncok felekezeti oktatására; ehhez a Pesti Izraelita Hitközség és a MIKÉFE elnökségének támogatásáért folyamodtak. Később, 1914. nyár elején döntés született arról, hogy a budapesti gyermekmenhely zsidó vallású inasai számára vasárnap délelőttönként valláserkölcsi előadásokat tartanak az OMIKE menzahelyiségében.[41] A programban részt vett az OMIKE-n kívül számos más zsidó szervezet is.[42]

A hitélettel kapcsolatos új típusú tevékenység volt az a kezdeményezés is, amelyben „világiasabb gondolkodású és a rendes zsidó istentiszteletekkel nem igen törődő" hölgyek számára szerveztek istentiszteleteket, 1913 májusának minden szombatján.[43]

1913 őszén Hevesi Simon javaslatára az OMIKE létrehozta vallásfilozófiai szakosztályát. Bővült az oktatási választék is a zsidó főiskolások számára. Német, francia, angol és héber nyelvtanfolyamokat indítottak – térítésmentesen – öt hónapi időtartammal.[44]

[38] *Budapesti Hirlap*, 1910. április 9., 6.
[39] *Egyenlőség*, 1910. június 12., 10.
[40] Az OMIKE közgyűlése, *Pesti Napló*, 1913. január 23., 11.
[41] Az OMIKE menzájáról a későbbiekben részletesebben szó lesz.
[42] Inasok vallásos nevelése az OMIKE-ben, *Egyenlőség*, 1914. június 7., 9.
[43] Istentisztelet hölgyek számára, *Egyenlőség*, 1913. május 4., 9.
[44] Az OMIKE és a diákmenza igazgatósági ülése, *Magyar Izrael*, 1913, 9.

Kulturális programok

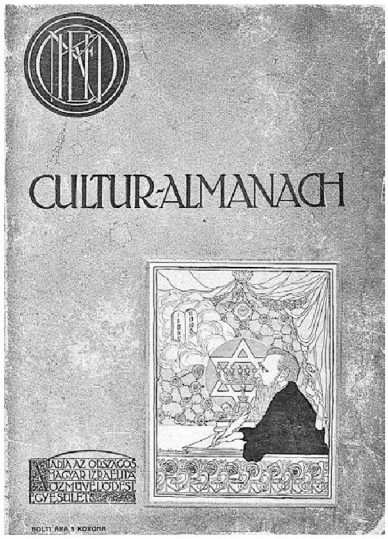

10. Az OMIKE első *Cultur-Almanach*jának borítója Herzl Tivadar arcképével, Budapest, 1910

1910 februárjában rendezték meg az OMIKE első kultúrestjét, amelynek a Zeneakadémia adott otthont. A műsoron többek között olyan ismert művészek léptek fel, mint – a nem zsidó színésznő – Jászai Mari, Szamosi Elza operaénekes, Popper Dávid gordonkaművész, Kiss József költő, író, Reiner Frigyes karmester. A beszámoló zajos sikerként értékeli az estet: a rendezvény terme szűknek bizonyult, nem csupán minden ülőhely megtelt, de az „ad hoc kreálta állóhelyeken is ember ember hátán tolongott".[45] Egy évvel később, 1911 áprilisában következett az OMIKE második kultúrestje, szintén a Zeneakadémián.

Az év első felében, tehát a terveknek megfelelően, elkészült az OMIKE első jelentősebb kiadványa, a *Cultur-Almanach*. A 200 oldalas kötetben, mint a róla szóló ismertetésben olvasható, „a magyar zsidóság tudományos, közgazdasági és irodalmi elitje dolgoztak fel zsidó témákat".[46] Részletes beszámolók olvashatók az OMIKE megalakulásáról és tevékenységéről,[47] valamint publikáltak benne a neológ felekezethez tartozó vezető tudósok, rabbik, például Venetiáner Lajos tudós újpesti rabbi, Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója, valamint Kohner Adolf nagybirtokos műgyűjtő, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának (MIOI) elnöke.

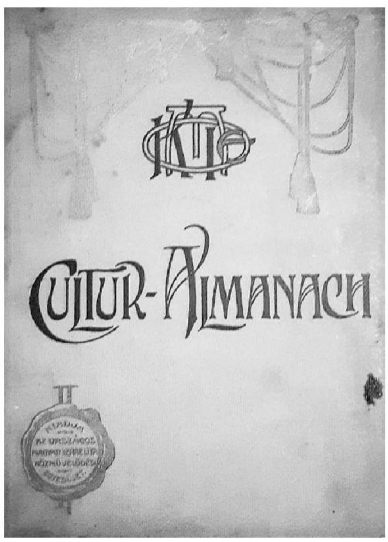

11. Az OMIKE második *Cultur-Almanach*jának borítója, Budapest, 1912

Az Almanach tartalmazta az OMIKE titkárának, Weiller Ernőnek az egyesületről szóló részletes éves jelentését is. Az Almanachban Hevesi Simon – most már az eltelt időszak tapasztalatainak birtokában – újra nyilatkozik az OMIKE küldetéséről. Érdemes itt idézni az egyik bevezető mondatát:

> Előadásaink és kiadványaink célja a magyar zsidóságban azt a tudatot megerősíteni, hogy a zsidó vallás a tudományos világfelfogással összefér, hogy a tudás és műveltség nem válhat a vallásos élet detrimentumává [károkozójává – *H. L.*], hogy vallásunk tanai mint igaz isteni tanok a liberalizmus és emberszeretet szellemétől vannak áthatva s az emberek javát szolgálják, az emberiség legfőbb kincseit, a testvériséget és a szabadságot biztosítják, nem sötétséget sűrítenek, hanem világosságot terjesztenek – és azt a tu-

[45] Hangverseny, *Pesti Hirlap*, 1910. február 13., 7.
[46] Kulturalmanach, *Egyenlőség*, 1910. június 12., 24.
[47] *Cultur-Almanach*. Kiadja Az Országos Magy. Izraelita Közművelődési Egyesület, Budapest, 1910, 123–129.

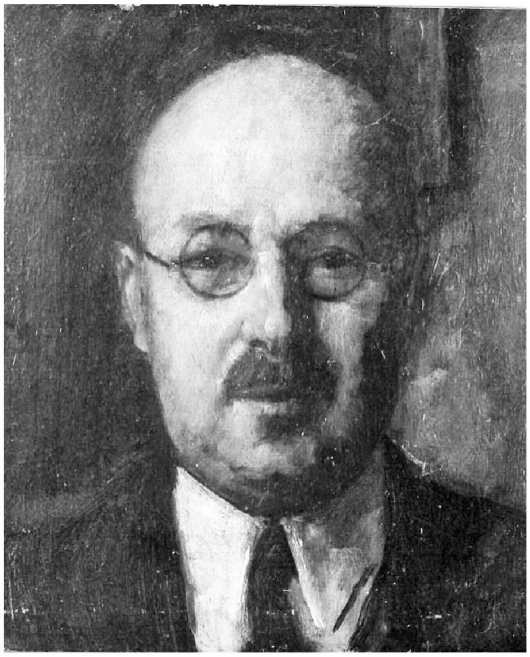

12. Herman Lipót: *Patai József,* 1925. Olaj, vászon

datot megkeményíteni: hogy a zsidó vallás ideáljának nem a tudatlan ember felel meg, hanem a tanult és a filozófiai gondolkodás magaslatán álló tudatosan erkölcsös ember.[48]

1912-ben jelent meg a második kulturális almanach. Ez a kiadvány az elsőhöz hasonlóan – nem meglepő módon – erősen felekezeti jellegű volt. Természetesen beszámolt az egyesület addigi programjairól, és teljes terjedelmükben közölte a fontosnak tartott előadások egy részét. Olyan, rabbik által írt cikkek adták meg a karakterét, mint Weiszburg Gyuláé a „zsidó faj kultúrértékéről", Kiss Arnoldé a „zsidó eszmék hőseiről", Adler Illésé a héber nyelv hittanítási szerepéről, vagy Groszmann Zsigmondé a 19. századi izraelita kultúregyesületekről.

1912 elején megnyílt az OMIKE könyvtára és olvasóterme az egyesület Ráday utcai helyiségében. A könyvtár 2200 kötettel kezdte meg a működését; ez a szám egy év alatt 4000-re növekedett. Rendelkezett megfelelő katalógussal és az esti órákban nyitva tartó olvasóteremmel. A könyvállományt vásárlások mellett jelentős adományok is gyarapították.[49] Az adományok gyűjtése az időszak egészében megmaradt, már csak azért is, mert az általános könyvtári célok mellett fontos feladattá vált a zsidó egyetemi és főiskolai hallgatók tankönyvekkel való ellátásának biztosítása.

A pártoló tagok gyűjtése alkalmat adott arra, hogy az OMIKE elősegítse az 1944-ig tartó időszak egyik meghatározó zsidó folyóiratának, a Patai József szerkesztésében 1912-ben útjára indult *Mult és Jövő*nek a megszületését. A folyóirat küldetését Weiller Ernő az 1912-es esztendő eredményeit bemutató összegzésében így foglalta össze:

> A Mult és Jövő, amelynek a legelőkelőbb magyar és külföldi tudósok, írók és művészek a munkatársai, a mindennapi politikától menten és minden pártkérdésnek felette állva egyedül a zsidó kultúrértékek ismertetésével, az irodalom és a művészet legnemesebb eszközével igyekszik a magyar zsidó intelligenciában a zsidó érzést és öntudatot ápolni és emelni.[50]

[48] Hevesi Simon: Az OMIKE-ről, *Magyar Zsidó Almanach,* 1911, 219.
[49] *Magyar Zsidó Szemle,* 1912/2, 90.
[50] Dr. Weiller Ernő tájékoztatása az egyesület negyedik munkaévében elvégzett feladatokról, *Mult és Jövő,* 1913. május, 219–226.

A legalább 20 korona tagsági díjjal belépő pártoló tagok havonta megkapták „tagilletményül" a folyóiratot. A *Mult és Jövő* 1912-ben, majd 1913 elején lapszámonként, név szerint sorolta fel, gyakran oldalakon keresztül, az új egyesületi pártoló tagokat, akiknek a száma Weiller Ernő beszámolója szerint 2000 fővel gyarapodott, részben ezen akciónak köszönhetően. Ahogy fogalmazott, Patai az OMIKE-tagdíjak segítségével hozta létre nagyon igényes lapját, és cserébe szervezte „az egész Monarchia területén nemcsak a lap előfizetését, hanem az OMIKE-tagságot is".[51]

A *Mult és Jövő* oldalai lehetőséget teremtettek arra, hogy az OMIKE vezetői, kiemelten annak szellemi vezetője, Hevesi Simon meg- és újrafogalmazza az OMIKE küldetését. 1913 őszén, a zsidó újév alkalmából így írt:

13. A *Mult és Jövő* borítója, Budapest, 1912. február

> Regenerációra van szükség! Ezt tűztük zászlónkra! A magyar zsidóság regenerációját a szellemi élet jegyében. Általánosítani, terjeszteni a zsidó tudást, nagy irodalmunk, csodás történetünk kultúrértékeit. A magyar zsidóságnak szenteljük munkánkat. Törekvéseink nem kalandoznak messze idegenbe; a magyar zsidóságot mint zárt egységet tekintjük, mely nyelvében és hazafiasságában magyar, de értelmi színvonalánál fogva és érzülete szerint méltó arra, hogy a zsidóság valláserkölcsi hivatásának történelmi jelentőségű képviselője legyen. Közel akarjuk vinni a magyar zsidóság lelkéhez Izrael minden kincsének fényét, múltból, jelenből, közelből és távolból egyaránt. Ahol valaki – művész, zsidó tárgyat, bibliai tárgyat felölel és annak ihletéből alkotóerőt merít, mi arról megemlékezünk; ahol zsidó ember művészet, tudomány terén valamit teremt, mi azt szóvá tesszük, mert mindebben valami él a Sinaj ormán avatott, a világtörténet tortúráján átment, az érzelmek végtelen skáláján átsimult őslelkeink titkaiból. Ahol régi irodalmunkban találunk múlhatatlan csillogású, örök ragyogású drágagyöngyöket, melyek alkalmasak tudatunk és öntudatunk gazdagítására, bemutatjuk azt. Ahol tanainkat támadják, bölcseleti koráramlatok célzatos erejével ostromolják, mi helytállunk, hogy mieinket megőrizzük a tévelygéstől, mikor azt mondják nékik, dobd el

[51] Kőbányai János: *A magyar–zsidó irodalom története (Kivirágzás és kiszántás)*, Budapest, Múlt és Jövő, 2012, 156.

> a gyémántot, mely kezeidben van, hisz az csak sárgöröngy. A zsidóságot mint kultúrfogalmat akarjuk bevezetni, meg akarjuk építeni prófétáink, bölcselőink, mestereink tanításaiból, ősi irodalmunk márvány- és gránitaknáiból a művelt zsidóság eszmetemplomát, mely a gondolatvilág, a hűség, a szeretet, a megéledés és az élet centruma legyen! Ez a törekvése az OMIKE-nek.[52]

1914 nyarán az OMIKE közgyűlése arról számolt be, hogy az egyesület tizennégy kultúrintézményt tart fenn. 1914-ben a *Mult és Jövő* egyik összegzése szerint az addig eltelt öt év kulturális munkájának jelentőségét az adja, hogy az egyesület előadásain (amelyek akkor a kulturális vállalás gerincét jelentették) a *zsidó elit* jelent meg, az előadók pedig a hazai és a külföldi szellemi élet kiemelkedő személyiségei voltak.[53]

Kenyérrel is él az ember

Az OMIKE már szinte az indulás pillanatában összekapcsolta a tisztán kulturális tevékenységnek minősülő programok szervezését a jóléti kezdeményezésekkel. 1910 szeptemberében az egyesület igazgatósági ülése már tárgyalt két olyan témát, amelyek azután messzehatóan befolyásolták az OMIKE egész további működését. A tanoncotthon és a „diák-mensa" ötletei élénk vitát váltottak ki, majd döntés született az utóbbival kapcsolatban: „e kérdésben az összes budapesti hitközségek és felekezeti egyesületek egy interconferentiára hívatnak meg."[54] A szándékot erősítette az az értekezlet, amelyet a Makkabea cionista diákszövetség hallgatói rendeztek 1910 novemberében. A konferencia kedvező lezárása után még az évben meg is történik a diákétkezde, vagy ahogyan története során végig hívják, a Mensa Academica megalapítása, majd 1911 márciusában megnyitása. A Mensa elnökévé 1911 májusában báró Dirsztay Bélát választották. (Az intézmény a IX., Ráday utca 11–13.-ban működött.) A március 1-jei megnyitáskor négy terem állt rendelkezésre a zsidó diákok étkeztetése céljára. Az indulást követő időkben a Mensa 200 egyetemi és főiskolai hallgatónak biztosított ebédet, 50 filléres áron, de voltak ingyenes és félárú helyek is. Az ugyanitt létrehozott könyvtár lehetővé tette, hogy a zsidó diákok ugyanott étkezzenek és tanuljanak. A Mensa fenntartásához hozzájárult a fővá-

[52] Dr. Hevesi Simon: 5674, *Mult és Jövő*, 1913. szeptember–október, 391–393.
[53] Beszámoló az OMIKE ötödik évéről, *Mult és Jövő*, 1914. július, 381–383.
[54] Szeptember 29-én tárgyalta az OMIKE igazgatósági ülése a teljes őszi és téli programot, *Egyenlőség*, 1910. október 2., 11.

rostól kapott 500 koronás támogatás, de az OMIKE költségvetése és a Mensa céljait segítő adományok jelentették a fő forrást.[55] A részvétel az év folyamán emelkedve elérte a 400 főt. Az ebédeltetésen túl a Mensa (mint intézmény) segítségével igyekeztek megszervezni az egyetemi hallgatók által felkínált óraadási tevékenységet, továbbá ösztöndíjakat kínáltak rászoruló zsidó diákoknak. Weiller Ernő 1913-as beszámolójában így írt a Mensa ebédeltetéséről:

> Az étkezés minden délben ½12–½3-ig történik a legváltozatosabb étrenddel: mindennap leves, hús, főzelék és tészta, kétszer hetenként sült tészta és időnként gyümölcs is; kenyér tetszés szerint.[56]

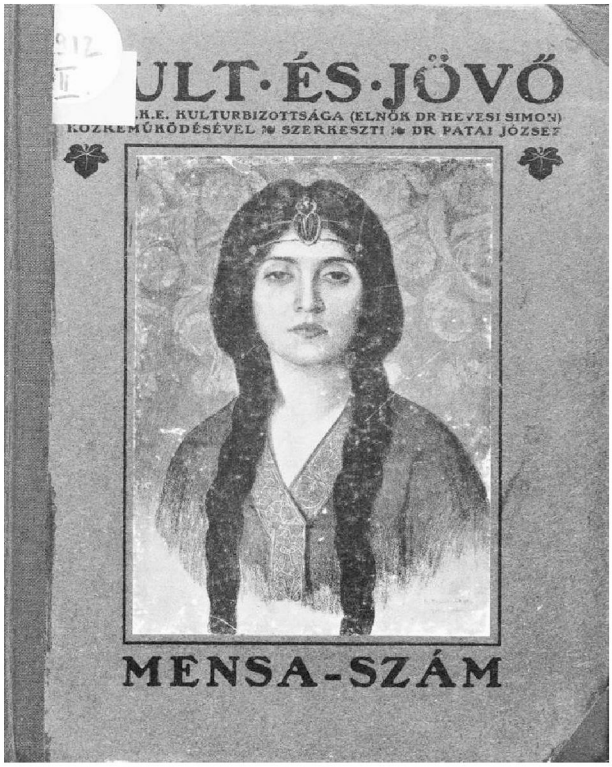

14. A *Mult és Jövő* Mensa-számának borítója, 1912

1912 nyarán a *Mult és Jövő* folyóirat Mensa-számot jelentetett meg. Ebben több elemző, vagy még inkább cél- és feladatmegjelölő cikk elemezte a Mensa helyzetét. A küldetést Neumann Árminné, a Mensa Academica elnök asszonya (Dirsztay báró mellett társelnöke) fogalmazta meg:

> …ha az ifjúságot anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt emeljük, ezzel egyszersmind meg is nyertük annak a vallásnak a számára, amely őt szeretetteljesen felkarolta. […] Ha tekintetbe vesszük, hogy éppen a zsidóság szegényebb rétegeiben oly nagy a tudásvágy és a művelődésre való törekvés, és hogy ennek következtében oly sok szegény tanuló minden anyagi támasz nélkül indul neki a sokesztendős egyetemi tanulmánynak, bizonyos, hogy tenni kell valamit, hogy keresni kell az eszközöket a zsidó diáknyomor enyhítésére, hogy legalább a legszükségesebb táplálékot ne nélkülözzék azok, akiktől a jövőt, sőt talán a szebb jövőt várjuk.[57]

[55] 1911-ben a Mensa fenntartására 12 ezer koronát kívántak fordítani. A szépszámú adományozó közül kiemelkedett Gomperz Róza, a korszak egyik legnagyobb mecénása 2000, valamint Katzburg Fülöp milliomos nagykereskedő 1000 koronás adománya.

[56] Dr. Weiller Ernő tájékoztatása az egyesület negyedik munkaévében elvégzett feladatokról, *Mult és Jövő,* 1913. május, 219–226.

[57] Dr. Neumann Árminné: A mi Mensánk, *Mult és Jövő,* Mensa-szám, 1912, 304–305.

Ugyanezen lapszámban báró Dirsztay Béla, a Mensa elnöke, valamint Pál Jenő írt egy diákotthon létrehozásáról mint fontos célkitűzésről. Ebben az étterem és a könyvtár mellett tornaterem is biztosítaná a zsidó főiskolai, egyetemi hallgatók testi-lelki gondozását. (Ez később, az 1930-as években részben megvalósult.)

Mivel a Mensa kizárólag vidéki diákok étkeztetését vállalta, az OMIKE vezetése azzal a kéréssel fordult a vidéki hitközségekhez, hogy támogassák ezt a küldetést.[58] Ez az igény azzal is alátámasztható volt, hogy a jogosultak létszámát a növekvő igények miatt 1912 őszén az OMIKE 50 fővel felemelte. A Mensán keresztül, az őszi megnyitás alkalmával kísérleteztek egyfajta „erkölcsnemesítéssel" is. Ezt szolgálta az a kezdeményezés, mely szerint esténként „…hat fillérért teát kapnak a főiskolai hallgatók és ezáltal meg akarják akadályozni azt, hogy a főiskolai hallgatók szabad idejüket kávéházban töltsék".[59] Az 1913. őszi nyitáskor már 500 diák étkeztetéséről számoltak be a lapok. Mindez a növekedés szükségszerűen hozta magával a feszültséget a növekvő igények és a rendelkezésre álló pénzügyi lehetőségek között. Az *Egyenlőség* arról cikkezett, hogy miközben a diákok 50 fillért fizetnek egy ebédért (az újságíró adatai szerint 600 diák étkeztetéséről gondoskodnak), az OMIKE mindennap még hozzátesz 150-200 koronát az így létrejött bevételhez. Az előző évben éppen az *Egyenlőség* segített 36 ezer koronát összegyűjteni, de most szükség lenne újabb 2-3000 koronára, írták. A feladat az lenne, hogy a vidék mozduljon meg, hiszen a támogatandó diákok nagyrészt vidékiek.[60]

A Mensa szolgáltatásai, amelyek ekkor már impozánsnak voltak mondhatók az egyesület éttermével, könyvtárával és olvasótermével, 1913 őszén kibővültek díjmentes idegen nyelvi tanfolyamokkal, vívókurzussal és ingyenes orvosi rendeléssel. A vívótanfolyamok népszerűségére jellemző, hogy azokon 130 ifjú vett részt.[61] A Mensa ekkor már tehát egyre komplexebb szolgáltatásokkal állt a zsidó diákok megsegítésére. Nem véletlen, hogy a megnövekedett Mensa és az ezzel együtt jelentkező pénzügyi gondok ebben az időben talán az OMIKE legfontosabb problémáját jelentették, és ezt a zsidó lapok időről időre meg is írták. Ilyen volt – noha ebben az időben a műfaj ritkaságnak számított – a *Mult és Jövő* többoldalas, lelkesült riportja az OMIKE menzájáról.[62] A riportcikk hangvételét érdemes itt felidézni:

[58] A vidék és az OMIKE, *Egyenlőség*, 1912. szeptember 10., melléklet, 5.
[59] Az izraelita mensa megnyitása, *Pesti Hirlap*, 1912. október 2., 14.
[60] Bajok a menza körül, *Egyenlőség*, 1913. október 12., 10.
[61] Az OMIKE Menza vívócsapata, *Mult és Jövő*, 1914. május, 289–290.
[62] Jávor Bella: „Inkognitóban" az OMIKE menzáján, *Mult és Jövő*, 1913. november, 487–491.

> Még egyszer végignézek a fehér asztalokon. Egy furcsa vágyam támad, amit talán nem is illik leírni. Én nagyon szeretném vendégül látni ezt a sok, nagyon értékes ifjú embert; szeretném, ha én főzhetnék a számukra, a saját vagyonomból, mindennap… Kicsit irigylem a menza legfőbb urát, Dirsztay bárót, hogy ezreseket ajándékozhat, amikor kedve tartja, amikor megdobban a szíve az ő sok fia láttán és ad, mindig és olyan szívesen és könnyen…

Az 1914 nyarán elkészült éves beszámoló részletezi a menza szolgáltatásait: az ebédet ekkor naponta 500 egyetemi hallgató vette igénybe, egy ebéd ára 51 fillér volt, de 138 diák díjmentesen, 156 fő pedig 20-25 fillérért ebédel. A menza reggelit is adott 24 fillérért a hallgatóknak. Ezt 9316-an vették igénybe egy év alatt. A menzát látogató, zömmel férfi egyetemi, főiskolai hallgatók közül az orvosi karra járt 298 fő, műegyetemre 74, jogi karra 66, bölcsészetre 25.[63]

Egy kis vita

Már a korai szakaszban megterhelte az OMIKE és az ekkor hozzá tartozó *Mult és Jövő* működését két vita – hogy az egyik következik-e a másikból, az bizonytalan. Az egyik a cionizmus megítélése körül zajlott. Az OMIKE vezetése ebben a kérdésben (ekkor még) csak közvetett módon nyilvánult meg, amennyiben minden nyilvános szereplés alkalmával hangsúlyozták elkötelezettségüket Magyarország mellett. Más volt a helyzet a *Mult és Jövő* esetében. A lap első pillanatától kezdve fokozott érdeklődést árult el és közvetített Palesztina és az oda történő kivándorlás ügyében. Mindez egyfajta feszültséget generálhatott a lap és az OMIKE vezetősége között. Ezt tűzte tollhegyre a vitába beszálló *Egyenlőség* cikke 1914 márciusában. Erős kezdéssel indított:

> Egy érdekcsoport, amelynek a *Mult és Jövő* meglepően gyors felvirágzása és dr. Hevesi és az OMIKE korszakos kultúrmunkájának térhódítása úgy látszik, nagyon fáj, igyekszik ezt az érthető motívumokból fakadó fájdalmat mint hazafias búbánatot forgalomba hozni és finanszíroztatni.

Majd később, kibontva az indító állítást:

[63] Az Egyesület munkájáról készített éves jelentés, *Egyenlőség*, 1914. június 14., 8–9.

> ...időről időre besúgók járnak az OMIKE elnökeinél és figyelmeztetik a veszedelemre, hogy a *Mult és Jövő* cionizmust propagál és hogy veszélyben a haza. [...] Egyébként ma már minden intelligens ember tudja, hogy a cionizmus nem hazaárulás, nem államcsinálás, nem általános zsidó kilakoltatás, hanem komoly telepítő munka kivándorlásra kényszerített szegény (orosz, román, jemeni stb.) zsidók számára. [...] egyáltalán nem vagyunk hajlandók zsidó írót vagy művészt bojkottálni, csupán azért, mert cionista, vagyis mert némelyek szerint kelleténél jobban akar zsidó lenni.[64]

Egy hónappal később a *Mult és Jövő* szerkesztői üzenetben tér vissza erre a kérdésre, láthatóan nem a viták elsimításának igényével:

> Az a cionista és az az anticionista lap folyton csókolódzik egymással és az a kitétel is talán csak azért került rendelésre a „cionista" lapba, hogy az „anticionista" lap azután a fejünkre citálhassa. Egyébként a cionista lap „a legjobb akarat" mellett sem mondhatott egyebet, mint azt, hogy mi a cionizmust nem szubjektíve, hanem objektíve ítéljük meg. Ez az igazság. Mi a cionizmussal szemben a tiszta tárgyilagosság álláspontján vagyunk. A kenyéririgységből fakadó áskálódásra pedig nem fogunk felelni azzal – amit mi is épp annyi joggal mondhatnánk –, hogy az anticionista propagandát esetleg az „anticionista" lapok csak bizonyos hegemóniájukat féltő bel- és külföldi érdekelt feleknek rendelésére szállítják kissé drágán és nem is „franko" [sic].[65]

A másik, nagyon éles hangú vita a két lap eltérő finanszírozásáról szólt. Ez ügyben az *Egyenlőség* adta le az első lövést. 1914 júniusában, ismertetve az OMIKE éves jelentését és benne a pénzügyi folyamatokat, egyértelműen a *Mult és Jövő*re célozva a következőket írta:

> Nem tudjuk [...] hol és miként szerepelnek a pártfogó tagoknak a tagdíjai, akiket az a folyóirat, amely az OMIKE-vel szoros összefüggésben áll, hónapról hónapra, mint új akviziókat kimutat. [...] a menza támogatás címén gyűjtött új tagok és illetményeik hol és mily címen tartatnak nyilván az egyesületben, ami annál inkább ingerli a kíváncsiságot, mert hiszen az egyesület évi jelentése nagyon bőven és igazán melegen számol be az egyesületi folyóirat minden lélegzetvételéről s csak éppen erről nem ad felvilágosítást.[66]

[64] Vigyázat! Denunciáció!, *Mult és Jövő*, 1914. március 153–154.
[65] Igazság, *Mult és Jövő*, 1914. április, 234.
[66] Az OMIKE, *Egyenlőség*, 1914. június 14., 8–9.

15. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője, Budapest, 1904. Békei Ödön felvétele

XXXIII. évfolyam. Budapest, 1914 junius 14. 24. szám.

EGYENLŐSÉG

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, V., Személynök-u. 25. Telefonszám: 95—28.

POLITIKAI JELLEGŰ ZSIDÓ FELEKEZETI ÉS TÁRSADALMI HETILAP. Szerkeszti: SZABOLCSI MIKSA.

Előfizetési feltételek: Egész évre hátihoz kötődve 20 K. Fél évre — — — — — 10 . Negyed évre — — — — 5 .

MEGJELENIK MINDEN VASÁRNAP.

A miniszter előtt.

Az autonómiai akció, amely az ország zsidóságát állandó feszültségben tartja, előre-fejlődésének újabb étapjához jut el a jövő héten. A kultuszminiszter ekkor fogadja az országos bizottság szűkebb küldöttségét, hogy átvegye memorandumát, amely a mozgalom szempontjait és céljait ismertetvén, megjelöli a megoldás lehetőségeit és a kormányt állásfoglalásra sürgeti. Ez a lépés önmagában a tömeg-megmozditásoknak olyan tipikus jelensége, amely minden törekvést kisér, még a legegyetemesebbet is, ha annak megvalósulása az államhatalomtól és a törvényhozástól függ. A siker törvényszerűsége nem ebben rejlik, és még az úgy iránt való rajongásunk sem birhat arra, hogy az audienciának több jelentőséget tulajdonitsunk, mint amennyit elviselhet. De megállapithatjuk, — és ezt a hiábavaló túlzás veszedelme nélkül tehetjük — hogy a mozgalomnak nagyon jelentős megnyilvánulása ez a miniszter-látogatás. Először azért, mert az erőátvitel kisérlete, a tömegenergiának az államgépezetbe való bekapcsolása nélkül az eszmék nehezen nyomulhatnak föllebb, másodszor azért, mert jelenben a döntő fel-fogások ismerete nélkül a mozgalomhoz szükséges feszitő erő meg sem állapitható. Mi még nem tudhatjuk: elég energiát forditottunk-e az akcióra, nem-e kevesebbet, mint amennyi kell, vagy többet, mint amennyit kiván, mert a megoldás lehetőségeit és esetleges akadályait sem ismerhetjük tökéletesen. A jövő heti audienciának legnagyobb jelentősége tehát abban van, hogy a miniszter nyilatkozni fog. Lehet, hogy csak a maga véleményét mondja el, lehet, hogy a kormányét, talán tartózkodó lesz, talán nem; az a fontos, hogy beszélni fog és a zsidóság végre kormánynyilatkozathoz jut, amelyhez eddig a kormányok óvatossága és politikai taktikázás miatt nem juthatott.

A helyzet mindenesetre áttekinthetőbb lesz, mint amilyen eddig volt. Mi mindenesetre tudni fogjuk: mit kell csinálnunk ezután, de még a kormány érdekéből is jó, ha párt-elméletek helyett tételes igazságokat kap, tendenciózitások helyett pragmatikus megállapitásokat és plain-airt az eddigi egyoldalu megvilágitás helyett, amely tisztánlátását megrontotta.

Mert fölösleges hangsulyozni, hogy a százas bizottság küldöttsége sem a felkészültségével, sem az előterjesztéseit nem fogja megterhelni zavaró elfogultságokkal. Athiattan történelmi küldetésének fontosságától, a nagy feladatok komolyságával és őszinteségével lép majd a miniszter elé. Igazságokat visz és ezek nyiltságot követelnek, kiméletet az eszme ellenzői iránt, de leplezetlen és, ha kell, kiméletlen igazmondást föllelé.

Mint minden nagy eszmének, ugy az autonómiának is nem az ellenkező meggyőződés a legnagyobb akadálya, hanem a — babona. Ahogy tudjuk, magának a kormánynak is vannak valamelyes babonás hiedelmei ez irányban. Ilyen babona az a felfogása, — elszórt, nem is egészen hivatalos nyilatkozatokból ez tünik ki — hogy a zsidó valláselekezetet előbb *egyesiteni* kell és csak azután alkotható meg az autonómiája. Miért? Mióta nem egységes a felekezet? A zsidó hitfelekezet soha sem adta fel a történelmi egységességét. Nálunk csoportokra szakadt a felekezet, de végleges elhatároltság nélkül. Azok, akik az autonómiát követelik, a történelmi egység alapján állanak, akik ellenzik, ezt az egységet szintén nem tagadják, talán csak nem respektáljak. A belső béke hiánya nem az egységesség hiányát bizonyitja az organizmusban, csak a részek összeküzdelmét, amely az organikus összetartozást meg nem bonthatja. Igaz, ezt a békét helyre kell állitani, annálinkább, mert az egyenetlenség az egész felekezet bénitotta meg fejlődésében, de az autonómia föltételétől megtenni mégse lehet, mert annak nem az *érzelmi* közösség a

Lapunk mai száma 24 oldal.

16. Az *Egyenlőség* 1914. június 14-i számának címoldala

Egy hónappal később már Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője is ringbe száll. Mint írta, lehetett volna válaszolni felvetésükre, vagy akár hallgatni is a támogatások sorsáról, de nem ez történt. Helyette a *Mult és Jövő* szerkesztője (Patai József) „lapja hátsó részéből nyelvét öltögette ránk". Majd részletesen elemzi, hogy volt egy gyűjtés, amely az éhező diákok megsegítésére indult, és amelyben az *Egyenlőség* is részt vett, végigkoldulva az országot, „de be is szolgáltatva a pénzt mind az utolsó garasig. Nem így az egylet orgánuma". A *Mult és Jövő*höz befolyt több mint 79 ezer koronáról az OMIKE jelentése nem tesz említést. És csak valószínűsíteni lehet, hogy ezt az összeget az OMIKE vezetése a lapnak átengedte, mert nyilvános ülésen ezt nem tárgyalták. Tovább az sincs rendjén – írta Szabolcsi –, hogy a lap a könyörületességre hivatkozva szerzi be előfizetőit.

A válasz az egy héttel későbbi számban jelent meg, Hevesi Simon és Weiller Ernő aláírásával. Az OMIKE nyilatkozata közölte, hogy a *Mult és Jövő* addig minden évben rendben elszámolt a hozzá befolyt összegekkel, az OMIKE-nek a lappal szemben semmilyen követelése nincs. Szabolcsi mindehhez hozzáfűzött megjegyzéseiben azonban megerősítette, hogy a nyilatkozat sem a befizetett összegekről, sem pedig azok tagságáról, akik

ezeket az összegeket befizették, nem szólt, ezért az *Egyenlőség* fenntartja korábbi állítását.[67] A következő hét meghozta a vita újabb fordulóját. Ekkor Adler Illés rabbi, az OMIKE alelnöke írta meg levelét e kínos ügyben. Mint írta, az történhetett, hogy elszámolták magukat, és a *Mult és Jövő* előállítása a tervezettnél többe kerülhetett, így „az újság valószínűleg az egész befizetett összeget elnyelte". Mindazonáltal Adler békére szólította fel a feleket. Szabolcsinak a levélhez írt, az előző írásaihoz képest békülékeny szösszenetéből úgy tűnhetett, hogy a kritika fenntartása mellett itt a vita véget ér.[68] De korántsem volt így.

A *Mult és Jövő* 1914 augusztusában ugyanis felvette a kesztyűt. Nem csupán közölte az OMIKE vezetésének az *Egyenlőség*ben már megjelent nyilatkozatát, valamint Hevesi Simon igen részletes beszámolóját az elszámolás megtörténtéről, hanem arról is beszámolt, hogy feljelentette az *Egyenlőség*et rágalmazásért és becsületsértésért. (Mellesleg ekkor az Osztrák–Magyar Monarchia már háborúban állt Szerbiával.) Egy évvel később kerül sor a nézeteltérés lezárására: 1915 augusztusában a *Mult és Jövő* közli, hogy az *Egyenlőség* visszavonta nyilatkozatait, miután az OMIKE és a Mensa Academica vezetése elfogadta azt az 1914-re vonatkozó elszámolást, amely szerint az OMIKE és a *Mult és Jövő* kapcsolata szabályszerű volt. Ennek megfelelően a *Mult és Jövő* a megindított sajtópert visszavonta.[69]

[67] Szabolcsi Miksa nyilatkozata, *Egyenlőség,* 1914. július 19., 9.
[68] Reméljük: finálé, *Egyenlőség,* 1914. július 26., 7.
[69] Elintézett ügy. Az OMIKE Mensa-Academica tárgyalási jegyzőkönyve 1915. május 13-án, *Mult és Jövő,* 1915. augusztus, 318–319.

BORÚS ÉVEK: RÉSZVÉTEL A HÁTORSZÁGI HÁBORÚS JÓTÉKONYSÁGBAN (1914–1918)

Kitárom most a szívem: emberek
Kitárom most az ajtóm: jöjjetek,
Oly sokan vagyunk most az ég alatt
Akikre gond, bús szegénység szakadt,
Hadd sírjak veletek!

Peterdi Andor: *Az árva zsidó szózata*[1]

[1] *Egyenlőség*, 1918. március 23., 14.

Magán- és társadalmi kezdeményezések

1914. augusztus 2-án az *Egyenlőség* – csakúgy, mint a többi hazai újság – a háború kitöréséről írt. Mint valamennyi más sajtótermék esetében, e lap első oldalas vezércikke is hazafias lelkesültségről tett tanúságot, felajánlva életét (a zsidóságét?) a nagy és nemes nemzetért. Hátrébb lapozva témánk szempontjából fontos üzenet fogalmazódott meg:

> Gondoljatok a visszamaradottakra, az elhagyottakra, s ébredjen fel bennetek a legnagyobb zsidó erény: a jótékonyság. [...] Legyen a jótékonyság a ti hazaszeretetetek, itt maradt testvéreink![2]

A mozgósítás és a bevonulások után, a háború előrehaladtával egyre nehezebbé vált a hátország élete is, elsősorban a drasztikusan romló gazdasági helyzet miatt. Elsőként említhető a pénzromlás állandósulása. A megélhetési költségek itthon a háború idején az 1914 előttinek a nyolcszorosára növekedtek. Az életszínvonal romlására jellemző, hogy amíg a munkások reálbére 1918 végére a háború előtti bázishoz képest 54, a napszámosoké 44 százalékot tett ki, a tisztviselői reálbérek a bázisév 33 százalékára csökkentek.[3] Tehát a változás – a korábbi állapothoz képest – legsúlyosabban a középosztályt, ezen belül az alkalmazotti és tisztviselői réteget érintette. A társadalmat készületlenül érte a háború kitörése. Igaz ez főként abból a szempontból, hogy e változásból milyen hátországi közellátási feladatok következtek. A háború kezdetétől gyorsan feladattá vált az egész országban a hadigondozás bonyolult rendszerének megszervezése. Az irányadó törvények többször módosultak a háború alatt, végrehajtásuk pedig nem mondható sikeresnek. Nem segítette a segélyezési rendszer hatékony működését az sem, hogy párhuzamosan működött egy sor szervezet hasonló funkcióval. 1914–1915-től csak a legfontosabbakat említve: a Hadsegélyező

[2] A háború, *Egyenlőség*, 1914. augusztus 2., 1.
[3] Bihari Péter: *1914. A nagy háború 100 éve*, Pozsony, Kalligram, 2014, 364.

Hivatal, az Országos Hadsegélyező Bizottság, az Országos Hadigondozó Hivatal (1917), a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal.[4]

> A háború előrehaladtával azután egyre nagyobb teher hárult a jótékonysági szervezetekre, amelyek – az állam által hagyott „réseket" pótolandó – segítették a nélkülözőket. A jótékonyság hagyományosan női szerepnek számított, ezért a meghatározó – mai kifejezéssel élve – civil szervezetek a háború előtt is jótékonysággal foglalkozó nőegyletek voltak. Tagságuk csekély számánál fogva azonban elsősorban lokális segítséget nyújtottak, és szerény anyagi eszközeikkel kisebb célcsoportok támogatására fordították. Kivételt jelentett az Auguszta Gyorssegély-alap, amely Auguszta királyi hercegnének köszönhetően már a háború első napjaiban megkezdte működését, és csakhamar országos támogatottságú szervezetté nőtte ki magát – a főhercegnő társadalmi befolyásának, kapcsolati hálójának és nem utolsósorban vagyonának köszönhetően.[5]

Az 1914-ben megszerveződő városi közjótékonysági intézmények (mint például a Budapesti Központi Segítő Bizottság) mellett nagyon hamar létrejöttek a segítségnyújtás magánkezdeményezései.[6] Ilyen volt például Weiss Manfréd népkonyhája, báró Groedel Hermann ételosztója, Kohner Adolf vacsoráztató intézete. Hasonlóan hamar megkezdték vagy kiterjesztették ebbéli működésüket a felekezeti népkonyhák is, mint a pesti Izraelita Nőegyleté, vagy az „Uránia" Országos Nővédő Egyesületé. Budapesten az „egyleti jótékonysági nép- és polgári konyhák száma a háború ideje alatt 24 volt, ebből az izraelita felekezet 6 konyhát működtetett".[7]

Az *Egyenlőség* hasábjain a különböző zsidó szervezetek (mint például a Pesti Izraelita Hitközség, a pesti Chevra Kadisa, az Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület[8]) egymás után jelentették be részvételüket azokban a

[4] Kaba Eszter: „Azt akarjuk, hogy olyan segélyt adjanak, hogy megélhessünk belőle" – A hadigondozás rendszerének működése a háború éveiben, in *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*, szerk. Uő, Budapest, Politikatörténeti Intézet–Napvilág, 2017, 351–376.

[5] Az Auguszta Gyorssegély-alap 1914-ben létrejött „civil szervezet", amely országosan működő, arisztokrata társadalmi kezdeményezésként kezdettől hangsúlyozta a nemzeti összefogás szükségességét a háború nehéz hónapjaiban. Lásd Kaba Eszter: Az Auguszta Gyorssegély-alap, és aki mögötte van – Auguszta főhercegnő, lásd https://hat-had.blog.hu/2017/06/13/az_auguszta_gyorssegely-alap_es_aki_mogotte_van_auguszta_fohercegno, letöltve 2019. május 13.

[6] Részletesen elemzi az egyik legfontosabb hátországi szolgáltatást Umbrai Laura: A szegénységtől a népétkeztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben, *Múltunk*, 2018/2, 132–167.

[7] Uo., 142–143.; 163.

[8] Az Izraelita Szünidei Gyermektelep-egyesület 1909-ben létesült azzal a céllal, hogy 7–18 éves szegény iskolás gyermekek nyaraltatásáról gondoskodjék. Két nyaralótelepe volt, egyik a Balaton mellett, a másik Diósjenőn. Évente átlag 500 gyermeket nyaraltatott.

hátországi támogató tevékenységekben, amelyek a sebesültek ellátását, a behívottak családtagjainak felkarolását, népkonyhák működtetését stb. biztosították. A Pesti Izraelita Hitközség megnyitotta kórházait a sebesültek ellátására, és anyagilag támogatta a Magyar Vöröskeresztet. Cikkek jelentek meg arról is, milyen nagy szükség lenne számos esetben arra, hogy a felekezeti intézmények és testületek közösen működtessék ezeket a szociális programokat. A gyakorlattá az vált, hogy korábbi felekezeti kulturális szervezeteket alakítottak át jótékony feladattal megbízott intézményekké. A felhívásokra szinte azonnal megindultak a vállalt feladatok ellátását segítő adományozások is.

17. A hadbavonultak hozzátartozói ebédre várnak Weiss Manfréd Váci út 89. sz. alatt berendezett ingyenkonyhája előtt, Budapest, 1914 ősze. Müllner János felvétele

Az OMIKE erőfeszítései

1914. augusztus közepén az OMIKE és intézményei is csatlakoztak az új szerepkört felvállaló zsidó intézményekhez. A Mensa Academica feladata megváltozik – döntött a vezetőség –, hiszen az addig ott étkező egyetemi ifjúság java része bevonult katonának. Ezért szeptember 1-től 100, majd egy hét múlva már 120, novemberre 160 olyan személy részére biztosítottak naponta ingyenes ebédet, akik hadbavonultak családtagjai voltak. Zsidónak, nem zsidónak egyaránt, ahogy egy későbbi tudósítás határozottan állította.[9] Később, amikor az egyetemeket és a főiskolákat megnyitották, döntöttek a Mensa Academica eredeti feladatainak újraindításáról is. Ez a szolgáltatás azonban a korábbinál szűkebb hallgatói körre irányult: „csak azok étkezhetnek ott, akik a hadiállapot folytán különösen rossz viszonyok közé kerültek."[10] További vállalást jelentett szeptember folyamán az, hogy döntöttek 50 galíciai, az orosz invázió elől menekült zsidó ingyenes étkez-

[9] A háborús menza, *Egyenlőség*, 1914. október 25., 13–14.
[10] A menza megnyitása, *Pesti Napló*, 1914. szeptember 2., 13.

tetéséről. Ezzel egy időben – Fellner Henrikné saját költségén – családi asztalt létesítettek „ötven jobb család díjmentes ellátása céljából".[11] A „jobb család" fogalma – magyarázta a *Pesti Hirlap* – olyan művészeket, írókat, színészeket, tudósokat és hivatalnokokat takart, akik a háború folytán elvesztették a keresetüket.[12]

Az OMIKE hátországi segítő erőfeszítéseinek újabb állomásaként 1914 októberében döntöttek egy orvostanhallgatói szigorlatidíj-segély életre hívásáról. A háború elejétől kezdve ugyanis orvoshiány jelentkezett, és az OMIKE segíteni akart a szegény sorsú orvostanhallgatóknak abban, hogy az utolsó szigorlat letételével minél előbb befejezhessék a tanulmányaikat. A hírről beszámoló újságcikkek világossá tették, hogy ez a segély nemcsak a zsidó hallgatókra vonatkozott, hanem bárkire, aki a feltételeknek (szegénységi bizonyítvány, tanulmányi igazolás) megfelelt.[13]

A Mensa Academica hadi szolgáltatásainak újabb bővülését jelentette az úgynevezett sebesült katonák szobája, amelyben ötven katona ápolását biztosították.[14] A katonaétkezőnek gyakran voltak átutazó porosz, szász, bajor katona és lengyel légionista vendégei. A Mensa nemcsak étkezési segélyben részesítette a látogatókat, hanem szükség szerint 56 főt nagyobb pénzbeli támogatásban is, 128 főt pedig házi munkálatok általi keresetforráshoz juttatott, míg 60 esetben 10-30 korona pénzbeli, és számos esetben természetbeni segélyben részesültek a rászorulók. Az 1914-es tél folyamán 25 fiút és 25 leányt öltöztettek fel, és a nagyobb családok állandó ruhasegélyben részesültek.[15]

Az OMIKE vállalt részvétele a hátországi segélyezésben a háború első évében mindezzel még nem ért véget. Az *Egyenlőség* 1914 novemberében a következő kis hírt közölte:

[11] Galíciai hontalanok ellátása a menzán, *Pesti Napló,* 1914. szeptember 18., 11.
[12] Az OMIKE-Menza új konyhái, *Pesti Hirlap,* 1914. szeptember 24., 8.
[13] Szigorlati segély orvosjelölteknek, *Egyenlőség,* 1914. október 18., 15; *Pesti Napló,* 1914. szeptember 25., 10.
[14] A zsidó menza, *Pesti Hirlap,* 1914. október 21., 8.
[15] Dr. Weiller Ernő: Az OMIKE Mensa-Academica hadi működése az 1914–1916. években, *A Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachja,* 1914–1916, 149.

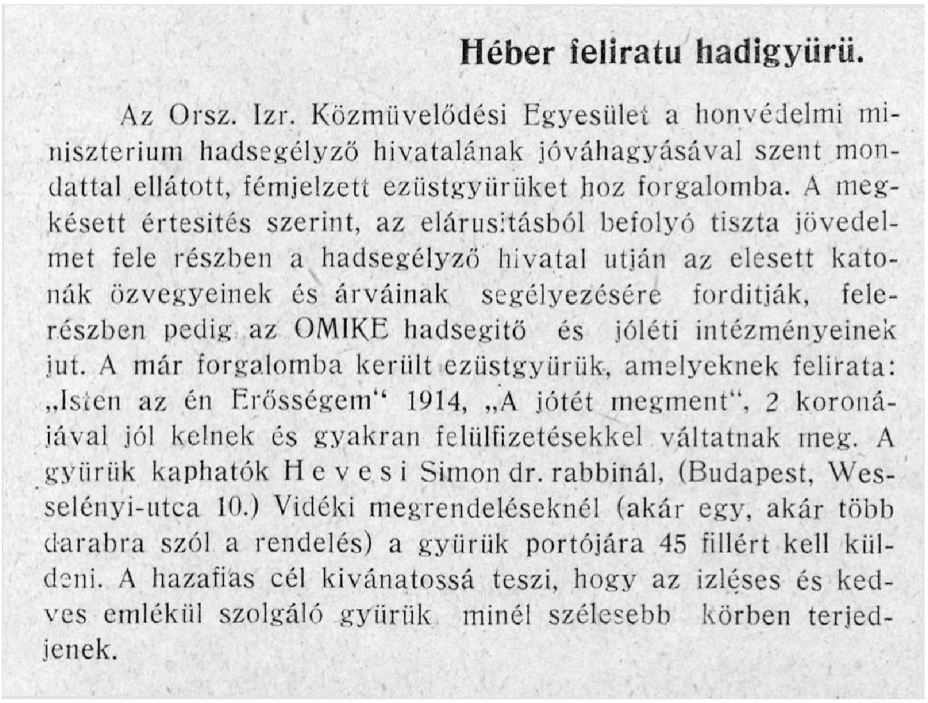

Héber feliratu hadigyürü.

Az Orsz. Izr. Közmüvelődési Egyesület a honvédelmi miniszterium hadsegélyző hivatalának jóváhagyásával szent mondattal ellátott, fémjelzett ezüstgyürüket hoz forgalomba. A megkésett értesités szerint, az elárusitásból befolyó tiszta jövedelmet fele részben a hadsegélyző hivatal utján az elesett katonák özvegyeinek és árváinak segélyezésére forditják, felerészben pedig az OMIKE hadsegitő és jóléti intézményeinek jut. A már forgalomba került ezüstgyürük, amelyeknek felirata: „Isten az én Erősségem" 1914, „A jótét megment", 2 koronájával jól kelnek és gyakran felülfizetésekkel váltatnak meg. A gyürük kaphatók H e v e s i Simon dr. rabbinál, (Budapest, Wesselényi-utca 10.) Vidéki megrendeléseknél (akár egy, akár több darabra szól a rendelés) a gyürük portójára 45 fillért kell küldeni. A hazafias cél kivánatossá teszi, hogy az izléses és kedves emlékül szolgáló gyürük minél szélesebb körben terjedjenek.

18. Az *Egyenlőség* beszámolója a héber feliratú emlékhadigyűrűkről, 1914

A gyűrűből 1915 februárjáig, tehát néhány hónap alatt 15 ezer darabot sikerült eladni. Nyárra az ebből származó bevételek a „hadsegélyző-hivatalnak és az egyesületnek egyenlő arányban 26 000 koronát jövedelmeztek".[16]

Éppen bent ültem a Mult és Jövő szerkesztőségében, amikor a fotográfus hozta az Omike-menzájában készített fényképeket, amelyeket szokatlan lelkes arccal, sugárzó örömmel szinte egy egész eloquens beszéd kíséretében adott át a szerkesztőnek:

Sok ezer fényképet csináltam már életemben, de olyan örömmel, olyan élvezettel még sohasem fotografáltam, mint ma délben a menzában. […]

Hát mit látott? – kérdi a szerkesztő elégedetten mosolyogva.

Hogy mit láttam? Azt bizony nehéz elmesélni. elvégre én fotográfus vagyok, és nem költő. De annyit mondhatok, hogy felséges volt és lélekemelő. Én legjobban szerettem volna mozgóképfelvételeket készíteni arról az egész óráról, amit a menzán töltöttem. Milyen nagyszerű kép volna például, amikor báró Dirsztay maga átnyújt

[16] Az OMIKE évi jelentése, *Egyenlőség*, 1915. június 27., 14–15.

minden sebesült katonának ebéd után egy cigarettát, sőt minthogy a katona karja fel van kötve, a báró gyorsan meg is gyújtja neki a szájában tett cigarettát.

Dr. Szabó Géza: Az OMIKE-Menza a háború alatt,
Mult és Jövő, 1914. november, 530.

Az OMIKE 1915. évi költségvetése az alapfunkciókra – ami ekkor egyértelműen a hadisegélyezést jelentette – az előző évi 70 ezer koronánál többet, 80 ezer koronát irányzott elő. (Ezen túlmenően különböző más háborús erőfeszítésekre további 100 ezer koronát fordítottak az előző évben.)[17] Az egyesület taglétszáma nem változott. Mivel az igények folyamatosan növekedtek, az OMIKE 1915 januárjától már öt hadiétkezőt tartott fenn. (A Mensa ekkor a VIII., Rákóczi út 17.-ben működött.) A növekvő költségekhez szükséges összegek előteremtését szolgálta 1915 januárjában a Vigadó termeiben rendezett jótékonysági hangverseny is, amelynek különlegességét az énekszólókat előadó zsidó kántorok jelentették. A szélesedő segítségnyújtási programok, az ezekhez szükséges jótékonysági intézmények fenntartása döntő részben felváltották az OMIKE addigi kulturális tevékenységét. A legjelentősebb megmaradt kulturális misszió a *Mult és Jövő* szünetmentes kiadása volt. A lapból folyamatosan és ingyen küldtek sok ezer példányt a harctérre a katonáknak.

A tevékenységüket bővítő korábbi jóléti intézmények (hadikonyha, családi étkező, polgári étkező) mellett létrejött egy sor újabb, más típusú feladatokat felvállaló program. Ezekről az új feladatokról részletesen beszámol Weiller Ernő már idézett cikkében. Érdemes itt ismertetni ezt a beszámolót, hogy összképet kapjunk az OMIKE hadi-jóléti tevékenységéről.

Élelmiszer-kiosztó. Báró Dirsztay Béla elnök indítványára 1915 októberében alakult és havonta 300-350 olyan családnak juttatott élelmiszereket, akik a menza egyéb háborús intézményeitől támogatásban nem részesülnek. (Minden kiosztás alkalmával 10 kg burgonya, 1 kg bab, 1 kg árpakása, 1 kg cukor, 1 kg nullás liszt, ½ kg kávé, ½ kg tea és 1 zsák szén jut a szűkölködőknek, kik viszonyaikhoz képest még különböző összegű pénzsegélyben is részesültek.)

Lábadozó katonák kaszinója. Vasárnap délutánonként a menza helyiségei a Vöröskereszt igazgatósága által küldött 100-150 lábadozó katona „otthonául" szolgáltak, ahol a katonák uzsonnát kaptak, és a szervezők a szóra-

[17] Az OMIKE közgyűlése, *Magyar Izrael,* 1915/7–8, 119.

koztatásukról is gondoskodtak a Pesti Chevra Kadisa Aggok háza kertjében. Két-három hetenként nagyobb hangversenyt is rendezett a vezetőség, amelyeken alkalmanként 150-200 katonát láttak vendégül.

19. Ételosztás a háború alatt az OMIKE menzáján, Budapest, 1914. Ismeretlen fényképező felvétele

Felruháztatás. A hadikonyhát látogató katonák számára a téli ruhák megvásárolhatatlanul drágák voltak. Így sokat fáztak, nélkülöztek. Ezért az OMIKE „téli ruha kiosztót" nyitott, ahol 1915. december elején a hadikonyha minden látogatóját téli ruhával látták el; az Auguszta Gyorssegély-alap nagy felruházási ünnepélye alkalmából a hadiintézmények látogatóinak 150 gyermeke kapott téli felszerelést.

OMIKE-mensa burgonyasütödéje. A menza helyiségei előtt, a Rákóczi út és a Szentkirályi utca sarkán burgonyasütödét állítottak fel, ahol minden arra járó katona két darab nagy sült burgonyát kapott díjmentesen.

Tankönyvsegély. A menzát látogató egyetemi hallgatókat szűkös anyagi viszonyaik miatt, tanulmányaik megkönnyítésére ellátták a szükséges tankönyvekkel.

Szeretetadomány. 1915 decemberében az OMIKE „hölgyei" 3000 koronát adtak össze, hogy ebből az összegből az orosz, olasz és a szerb fronton harcoló magyar katonák és a szerb fronton harcoló német katonák részére „szeretetadományokat" küldhessenek.[18]

Az OMIKE által nyújtott jótékonysági támogatások széles skálájáról számolt be *Az Ujság* is 1915 decemberében. Az ételosztáson túl 250 szegény kapott tűzifát, 100-150 rászoruló ruhasegélyt, 30-40 özvegy és árva jutott ingyenes gyors- és gépíróoktatáshoz, több százan pedig munkaközvetítés útján álláshoz.[19] Az év kulturális jótékonysági rendezvénnyel zárult, a „lábadozó katonák kaszinójában" hangversenyt rendeztek, melyen fellépett Jászai Mari is.

A *Mult és Jövő* 1916 júliusában közzétette az OMIKE és a Mensa Academica évi jelentését az 1915. évi „hadi évről".[20] Ebben a tevékenységek részletes ismertetésén túl, oldalakon keresztül nevekre bontva ismertette az adományokat, amelyeket magánszemélyek, vállatok, hitközségek,

[18] Dr. Weiller Ernő: *i. m.*, 150.
[19] *Az Ujság*, 1915. december 25., 11–12.
[20] Az OMIKE és Mensa-Academica évi jelentése az 1915. hadi évről, *Mult és Jövő*, 1916. július, 275–282.

alapítványok juttattak el az OMIKE-hez. Az adományok sokféle módon keletkeztek, így templomi adakozások, családi ünnepélyek, konfirmációk, esketések, gyászesetek alkalmával, hírlapok útján koszorúmegváltás címén. A különböző bevételek az *5. táblázat*ban kerültek összegzésre.

5. táblázat. Az OMIKE és a Mensa Academica 1916 júliusában közzétett évi jelentése az 1915. évi „hadi évről" (korona)

Tagdíjbevétek	18 520
Alapítványi támogatás	4 000
Éves szubvenció (pl. a Székesfővárosé, a Chevra Kadisáé)	3 600
Hadi jóléti intézmények támogatása (380 ezer adag ebéd)	30 700
Főiskolai hallgatók ellátásának támogatása (napi 280 fő)	4 950
Élelmi- és tűziszerkiosztásra támogatás (2400 család részére)	7 980
Ruhakiosztáshoz támogatás (150 család)	800
Szeretetadomány	3 000
Pénzadományok (1915 júniusa és 1916 májusa között)	42 190
Hangversenyjegyek megváltása	4 860

Az OMIKE 1916. évi legnagyobb „hadi" és egyben kulturális vállalkozása *A Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachja* volt.

Az Almanach kiadója a Hadi Archívum mellett az OMIKE volt. A könyvet az OMIKE minden pártoló tagja ingyen megkapta. Hárman jegyezték magukat szerkesztőként: Hevesi Simon, Polnay Jenő, Patai József. Olyan nevek fémjelezték az irodalmi részt, mint Alexander Bernát, Ignotus, Molnár Ferenc, Kóbor Tamás, Szép Ernő és még sokan mások. A bevezetőt Hevesi Simon írta. Egy ismertetés így fogalmaz: „bevezető cikkében a magyar zsidóság háborús lelkesedésének bibliai hangulatai fogják meg lelkedet".[21] Első mondatai – a korban nem szokatlan pátosszal és a mából nézve hihetetlen optimizmussal – nem is az Almanachról szóltak, hanem a szerző szándéka szerint annál jóval többről:

[21] A magyar zsidóság háborús emlékkönyve – 1914–1916, *Mult és Jövő,* 1916. április, 156–157.

> Unokáink fogják egykor olvasni ezt a könyvet. […] Magyarország akkor nagy lesz és hatalmas, már nem ütközőpont kelet és nyugat között, és nem védőbástya, hanem Központ, magas torony, mely áramokat befogad és szétáraszt, áramokat termel, köt és kapcsol. Földrajzi helyzete és népének jelleme, értelmi és erkölcsi kiválóságai együtt képviselik azt a történetalkotó elemet, mely az emberiség jövő fejlődésének históriai tényezője és igazolják a történelem szigorú logikájának vastörvényét, mely a háborús nagy év eseményeiben kimondotta, hogy Magyarországra szükség van az emberiség egyetemes fejlődésében és a világtörténelemben.[22]

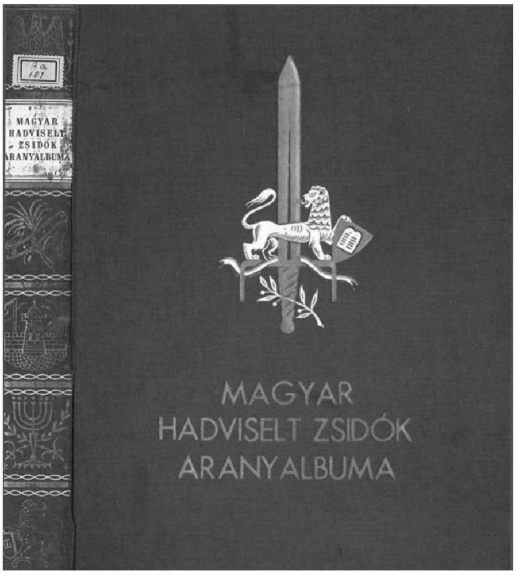

20. *Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as háború emlékére,* Budapest, Hungária Kiadó, 1941

Bár ekkorra a háború kitörésekor általánosnak mondható eufória már alábbhagyott, a lelkes hangvétel továbbra is megmaradt, amint ezt igazolják az Almanachból származó idézetek.

> Mindenkinek, aki az Osztrák–Magyar Birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes érdeke, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma háború nélkül lehetetlen.[23]

> Bizony, van miért imádkozni most is, Budapesten is. S ki tudja, lesz-e foganatja az imádságnak?
>
> Inkább nem, mint igen. Mert hogy kik véreznek el a becsület mezején, azt kevesen tudják, de hogy kik csalnak posztóval, bakanccsal, azt mindenki tudja. És nagy a drágaság, és a kereskedők kapják a drága pénzt a silány áruért. Igaz, a palotai kofaasszonyok hozzák a csirkét, igaz, a nagy uradalmaknak terem a búza, igaz, hogy a drágító közvetítő már ki van szorítva, de a drágaság még mindig nagyobb lesz. De mindez nem változtat semmit az érzületen.[24]

> …nem hiszek én azokban a rémes dolgokban, amiket aggodalmas emberek próféciálnak a háború utánra. A fekete reakció előretörése, antisze-

[22] *1915–1916. A Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachja.* Kiadja A Magyar Zsidó Hadi Archívum és az Országos Magyar Izr. Közművelődési Egyesület, Budapest, 1916.
[23] Ignotus: Háború (1914. augusztus 1.), uo., 8–9.
[24] Kóbor Tamás: Háborús hosszúnap (1915. október), uo., 14.

mita mozgalmak, pogromok és egyéb jók – szóval reszkess, zsidó, most nem érünk rá, de a háború után majd beszélgetünk egymással. […] az egyik oldalon itt állnak a magyar polgárság itthon maradt milliói, akik férfiasan és lelkesen dolgoznak, fenntartják az állam és a törvényhatóságok normális életét, jegyzik a hadikölcsön milliárdjait, ide adják a hadi jótékonyság millióit – a másik oldalon pedig itt áll néhány tucat hitvány ember, aki a háborúban csak alkalmat lát a hirtelen és jogosulatlan meggazdagodásra. Micsoda logikával tesznek bennünket felelőssé ennek a pár embernek a bűneiért?[25]

A háború legsúlyosabban a középosztályt érintette, és mikor az ügyvédeknek, a művészeknek, az irodai alkalmazottaknak nagy serege hadba vonult, minden anyagi eszköz híján, nyomorban hagyták itthon családjaikat. Ezek az úgynevezett szemérmes szegények a teljes leromlás prédájává lettek volna, ha nem akad vala a zsidó társadalom kebelében a nemes lelkű hölgyek egész serege, kik számos konyhát saját költségükön tartottak fenn.[26]

…a bevonult katonák nem 20-21 éves ifjak csupán, mint béke idején, kik a vallási élet parancsain könnyen túlteszik magukat, ha muszáj, hanem túlnyomó számban meglett családapák, kik már évtizedek óta a legszigorúbb vallási élethez vannak szokva és nagyobbára olyan vidékről jönnek, hol a zsidó közösség eleven életet él.

A hadvezetőség is méltányolja ezt, és igyekszik lehetővé tenni, hogy az átmenet a szigorúan vallásos polgári életből ne legyen oly nagyon éles. Egyes helyeken, hol a zsidó katonák nagy százalékban állomásoznak, megkísérlik, hogy kóser menage-t főzzenek, de ez természetesen nem válik be. Így hát a zsidó hitközségekre és intézményekre hárul a feladat, hogy rituális ételt nyújtsanak azoknak, kik azt nélkülözni kénytelenek.[27]

1916 nyarára napi ezer főre bővült az OMIKE intézményei által valamilyen módon ellátottak száma. Az ugyancsak nyáron megtartott közgyűlés tudomásul vette, hogy az egyesület pénzügyi szükséglete a korábbiakhoz képest tovább növekedve meghaladja az évi 150 ezer koronát.[28]

[25] Székely Ferenc: A szőrszálhasogatók ellen, uo., 17.
[26] Neumann Árminné: Nők a háborúban, uo., 24.
[27] Vajda Béla: Vidéki garnizonok a háború alatt, uo., 68.
[28] Az OMIKE és a Mensa-Academica Dirsztay Béla elnökletével megtartotta közgyűlését, *Egyenlőség*, 1916. július 22., 8–9.

A hadigondozás intézményes irányításában változások történtek, de ez nem érintette az egyesületek, közöttük az OMIKE gondoskodó programjait.

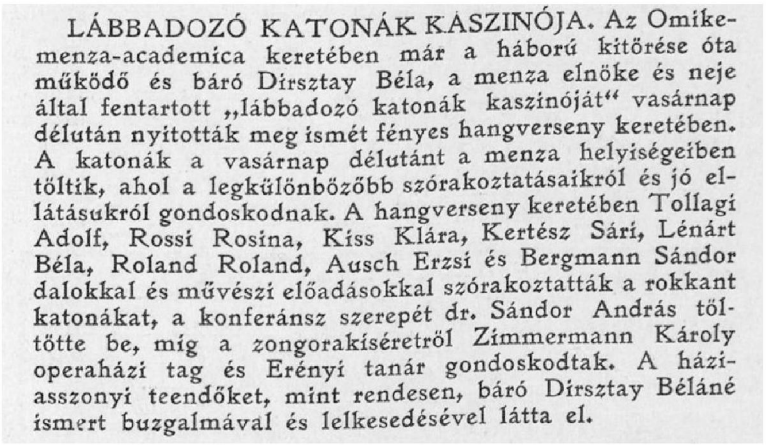

LÁBBADOZÓ KATONÁK KASZINÓJA. Az Omike-menza-academica keretében már a háború kitörése óta működő és báró Dirsztay Béla, a menza elnöke és neje által fentartott „lábbadozó katonák kaszinóját" vasárnap délután nyitották meg ismét fényes hangverseny keretében. A katonák a vasárnap délutánt a menza helyiségeiben töltik, ahol a legkülönbözőbb szórakoztatásaikról és jó ellátásukról gondoskodnak. A hangverseny keretében Tollagi Adolf, Rossi Rosina, Kiss Klára, Kertész Sári, Lénárt Béla, Roland Roland, Ausch Erzsi és Bergmann Sándor dalokkal és művészi előadásokkal szórakoztatták a rokkant katonákat, a konferánsz szerepét dr. Sándor András töltötte be, míg a zongorakíséretről Zimmermann Károly operaházi tag és Erényi tanár gondoskodtak. A házi-asszonyi teendőket, mint rendesen, báró Dirsztay Béláné ismert buzgalmával és lelkesedésével látta el.

21. *Mult és Jövő*, 1917. február 8.

1917 márciusában rendeletileg létrejött az Országos Hadigondozó Hivatal, aminek élén Klebelsberg Kunó állt. A hivatal megalakulásakor *Az Est* interjút készített Klebelsberggel, aki arról számolt be, hogy a Hadigondozó komplexen kezeli majd a hadigondozásra szorulók, azaz a rokkantak, a hadiözvegyek és a hadiárvák ügyét. A hivatalba beolvasztották a korábbi Rokkantügyi Hivatalt, emellett hadiárvaügyi és közgazdasági osztályt is létrehoztak. A Hadigondozó fő profiljának a hadiárvaügyet tekintették, ugyanis – mint Klebelsberg megjegyezte – az utolsó kimutatások már 86 ezer hadiárvát tartottak számon a Magyar Királyság területén.[29]

1917-ben és 1918 első felében az OMIKE-ben is folytatódtak a korábbi humanitárius programok.

1918-ban a háborús kimerülés egyik jeleként az OMIKE jóléti tevékenységéről sokkal kevesebb újsághír jelent meg, mint az előző években. Ezek nagy része sem szól másról, mint a különböző főhercegi személyek sűrűsödő látogatásairól az OMIKE által működtetett jóléti intézményekben. Hírt adtak ugyanakkor arról, hogy 1918 júliusában Miskolcon, novemberben Nyíregyházán létrejött az OMIKE egy-egy fiókegylete.[30] A miskolci szervezet működéséről a továbbiakban nem találhatók adatok, a nyíregyházi szervezet biztosan nem kezdte meg működését, mivel 1928-ban újra hírt adtak megalakulásáról. Az OMIKE működése, a működés intenzitása 1918 nyarára minden bizonnyal jelentősen csökkent. A körülmények, ideértve a háborús eseményeket, a belföldi helyzet nagymértékű romlását magával hozva, nagyon kedvezőtlenné váltak.

[29] Kaba Eszter: (Bele)rokkantak, 2. rész – az Országos Hadigondozó Hivatal felállítása 1917-ben, lásd http://elsovh.hu/belerokkantak-2-resz-az-orszagos-hadigondozo-hivatal-felallitasa-1917-ben/, letöltve 2019. május 14.

[30] Az OMIKE Miskolcon, *Mult és Jövő*, 1918. július, 274.; Az OMIKE közgyűlése, *Nyírvidék*, 1918. november 24., 2.

Egy korszak vége

A magyar zsidóság szerepéről, lehetőségeiről, útjáról folytatott, nem szűnő párbeszédek, viták 1917-ben élénkebbé váltak. E folyamatnak olyan állomásai voltak, mint a Társadalomtudományi Társaság júliusi vitája *A zsidókérdés Magyarországon* címmel Ágoston Péter *A zsidók útja* című, 1917-ben megjelent könyvéről, majd a Jászi Oszkár szerkesztette *Huszadik Század* kezdeményezett vitát nevezetes körkérdésével ugyanerről a témáról.[31] A vita ezt követően is folytatódott, például az *Egyenlőség* 1917. augusztusi számaiban kiemelten foglalkoztak vele.[32]

A háborúban a hadiszállításokkal kapcsolatos visszaélésekről szóló hírek, a zsidók frontbeli részvételét bagatellizáló, nagyrészt hamis propaganda miatt lángra kapott antiszemitizmus 1918-ban újabb erősítést kapott. Ilyen tűzcsóvákként hatottak Prohászka Ottokár székesfehérvári római katolikus püspök rendszeres zsidóellenes megnyilvánulásai. Ilyen volt a megismételt hatósági vegzálás, amely 1918 nyarán és őszén több hullámban érintette főként a kelet-magyarországi zsidó hitközségeket. Ennek során több helyen (Sátoraljaújhelyen, Máramarosszigeten) tartottak razziákat, házkutatásokat kisvárosi ortodox zsidók körében katonaszökevényeket keresve.

Az 1918. őszi polgári demokratikus forradalom nyitotta politikai lehetőséggel élve a neológ zsidóság új szervezeteket hozott létre, amelyek alapfunkciója egyfajta önvédelem volt a megtapasztalt vagy a várható atrocitások kivédésére. Megalakult az Országos Segélyező Bizottság, majd a Magyar Zsidó Központi Szövetség, és több helyen jöttek létre önvédelmi csoportok. Szerepük csekély volt, hiszen a megszerveződésen kívül másra nem jutott idő és lehetőség.

1919 márciusában az *Egyenlőség* vezércikkben köszöntötte a megalakuló Tanácsköztársaságot.[33] Ez a lapszám, hasonlóan az utána következő két számhoz, már nem közölte Szabolcsi Lajos nevét szerkesztőként. (Ezt követően a lapot – más lapokhoz hasonlóan – betiltották, következő száma 1919. szeptember 11-én jelent meg.) Az április azonban fordulatot hozott az OMIKE működésében. A *Tanácsköztársaság* című hivatalos lap 1919. április 17-i számában tette közzé a Forradalmi Kormányzótanács 60. rendeletét, amely a következőket tartalmazta:

[31] A zsidókérdés Magyarországon. Körkérdés, *Huszadik Század*, 1917. július–december, 1, 164.
[32] Szabolcsi Lajos: Hitvita a Huszadik Században, *Egyenlőség*, 1917. augusztus 4., 11, 18, 25.
[33] Az új Magyarország, *Egyenlőség*, 1919. március 29., 1–2.

> A tanácsköztársaság az ország egész területén kezelésébe vesz át minden olyan – akár törvényhatóság vagy község (város), akár társadalmi egyesület vagy magánszemélyek kezelésében álló – intézetet, közalapot, alapítványt és egyéb intézményt, amely az anya- és gyermekvédelem, a közjótékonyság vagy a hadigondozás céljára szolgál. Az ilyen intézmény céljára rendelt minden ingó- és ingatlan dolog és egyéb vagyontárgy köztulajdon.[34]

Egy hónappal később ugyanerre a sorsra jutott minden egyházi, hitfelekezeti vagyon. Mindezek alapján az OMIKE mint az izraelita felekezeti intézményekhez szorosan kötődő egyesület feltehetően átmenetileg beszüntette működését.

[34] A Forradalmi Kormányzótanács LX. számú rendelete, *Tanácsköztársaság*, Budapest, 1919. április 17., 1.

ÁRNYÉKBAN ÉS NAPFÉNYBEN (AZ 1920-AS ÉVEK)

Mióta a földön szidnak idegennek,
Hol a bölcsőm ringott s apáim pihennek,
Mióta hazámért forró vérem csurgott,
– Zsidó vér: az nem vér s mindhiába hullott –
Bár a keserűség égeti a csontom,
De mártir-hitemet koronának hordom.

Kiss Arnold: *Mióta…*[1]

[1] *Egyenlőség*, 1921. szeptember 17., 9.

Forradalmak után

1919. szeptember 11-én, négy hónapi szünet után újra megjelent az *Egyenlőség*. Az első oldalon a Pesti Izraelita Hitközség nyilatkozatban „végtelen" örömét fejezte ki, hogy az „úgynevezett proletárdiktatúra saját bűnében összeomlott". A nyilatkozat továbbá megállapítja, hogy a kommunista uralom vezetésében és tagjai között nagy számban voltak „zsidó származású emberek", akik viszont már jóval előbb hűtlenné váltak vallásukhoz. Ezekkel az emberekkel a hitközség minden szolidaritást megtagad. Majd ily módon zárul a nyilatkozat:

> A Hitközség mindezek után a legnagyobb határozottsággal utasítja vissza a magyarországi zsidó hitfelekezet ellen szólt rágalmakat. Jó és rossz időkben mindig híven e hazához, minden áldozatra kész országunkért és nemzetünkért, szilárdan állunk a magyar törvény alapján, mely minket az ország teljes jogú polgárainak tett meg.[2]

Ugyanebben a lapszámban Szabolcsi Lajos, a lap (újra) felelős szerkesztője egy rövid nyilatkozatban minden felelősséget elhárított magáról a lap betiltása előtt megjelent utolsó három számmal kapcsolatban. Ezekről hiányzott, mint írta: „szerkesztői jegyzésem". Hasonló nyilatkozatokat fogalmaztak meg a különböző vidéki hitközségek is.

Eközben viharos sebességgel következtek egymás után a változások. Augusztusban, a Tanácsköztársaság bukását követően kérészéletű átmeneti kormányok alakultak, a román hadsereg e hónapban bevonult Budapestre, Horthy Miklós fővezér lett. Ez volt a fehérterror időszaka. Olyan szélsőjobboldali, antiszemita szervezetek jöttek létre, mint a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE), valamint az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME).

A magyarországi zűrzavarban az antant Clerk-missziója volt hivatott rendet tenni. Az október közepén az angol külügyminisztérium kelet-

[2] A pesti zsidó hitközség nyilatkozata, *Egyenlőség*, 1919. szeptember 11., 1.

közép-európai ügyekkel foglalkozó diplomatája, Sir George Russell Clerk vezetésével Magyarországra érkező teljhatalmú küldöttség célja a magyarországi viszonyok megszilárdítása és a békeszerződés feltételeinek előkészítése volt. Clerk Budapestre érkezése után rögtön tárgyalásokba kezdett a magyar pártok vezetőivel annak érdekében, hogy az antant és az utódállamok számára is elfogadható koalíciós kormány jöjjön létre. A darabokra hullott ország vezetésére George Clerk, a párizsi békekonferencia küldötte Horthyt tartotta alkalmasnak. Horthy 1919. november 5-én Bethlen Istvánnal együtt ment a Clerk által összehívott pártközi megbeszélésre, ahol a misszió vezetője kilátásba helyezte a Nemzeti Hadsereg budapesti bevonulásának közeli lehetőségét. Horthy bejelentette, hogy hadseregével alárendeli magát az antantmegbízott közreműködésével alakuló kormánynak, és nem vezet be katonai diktatúrát. A románok távozását követően, 1919. november 16-án vonult be Budapestre.

> Az ezeréves magyar állam a háború után tehát kártyavárként omlott össze. Az összeomlási folyamatot sem a régi, sem pedig az új politikai elit nem volt képes megakadályozni, sőt Károlyi és körének politikai tehetetlensége, továbbá a szociáldemokrata-kommunista új elit vaksága és felelőtlensége, s mindkét rezsim múlttagadása még mérsékelni sem tudta azokat a károkat, amelyek a Monarchia, s vele együtt a hagyományos Magyarország – aligha elkerülhető – összeomlását, továbbá a magyar államiság kereteinek fellazulását kísérték. Az ennek következtében kialakuló kaotikus viszonyokon tehát egyik politikai elitnek sem sikerült úrrá lennie, sőt a törvényes keretek közül kiszabadult terror – a vörös és a fehér egyaránt – még tovább mérgezte az egyéként sem nyugodt közhangulatot.
>
> Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon,*
> Budapest, Osiris, 2001, 116.

A változások, a történelmi tragédiák alapjaiban változtatták meg a magyarországi zsidóság helyzetét. Az erősödő antiszemita hullám, az ismétlődő atrocitások kényszerének nyomán – ha időlegesen is – helyreállt a magyar zsidóság 1868-ban megbomlott szervezeti, intézményi egysége. Az ortodoxok hajlandók voltak arra, hogy a neológ zsidóság vezetőivel együtt közös szervezetet hozzanak létre. 1919-ben így jött létre a Magyar Zsidók Országos Szövetsége, amelynek elnöke tiszasülyi Polnay Jenő lett. Az el-

nökségben egyaránt helyet foglaltak az ortodox és a neológ vallási vezetők, továbbá olyan tekintélyes személyiségek, mint Vázsonyi Vilmos politikus, Vészi József újságíró, Weiss Manfréd gyáros. A továbbiakban azonban a szövetség nem gyakorolt jelentős hatást a zsidóság életére. Lényeges változások történtek ugyanakkor a zsidóság belső politikai és szellemi irányítási viszonyaiban. A zsidó vagy zsidó származású politikai-intellektuális elit számos tagja (Bíró Lajos, Böhm Vilmos, Garami Ernő, Hatvany Lajos, Hauser Arnold, Ignotus, Jászi Oszkár, Lukács György, Polányi Károly, Szende Pál stb.) az emigrációt választotta. Az ok egyszerű volt, valamilyen módon részt vettek az októberi forradalomban és a Tanácsköztársaságban.[3]

Az országon végigsöprő antiszemita hullám eredményeképpen egyetemi bántalmazásokra, zsidóverésekre került sor. Ilyen támadás történt már 1919 augusztusában, az OMIKE menzáján az ÉME és a Szent Imre-kör tagjai részéről; sok zsidó hallgató megsérült.[4] A rombolás mértékére jellemző, hogy a Mensa ezután csak 1919 végén nyílhatott meg újra. Az 1919-es év egymást követő összeütközései elidegenítették az addigi támogatók jelentős részét is. Ezért a Mensa működtetése 1921 közepéig csak amerikai segítséggel: a Joint és az American Relief Administration[5] támogatásával volt lehetséges.

A numerus clausus

1920 szeptemberében Teleki Pál kormánya beterjesztette a numerus clausus törvényt, amelyet a kétszáznyolc fős Nemzetgyűlés hatvannégy jelen lévő tagja ötvenhét „igen" szavazattal, hét „nem" ellenében megszavazott. Az 1920. évi XXV. törvénycikk „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról" rendelkezett.[6] A törvény megszüntette azt

[3] Litván György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban, in Uő: *Október üzenete. Válogatott történeti írások*, Budapest, Osiris, 1996, 281–320.

[4] Véres támadás a zsidó egyetemi hallgatók menzáján, *Népszava*, 1919. augusztus 6., 3.; Támadás a mensa ellen, *Egyenlőség*, 1919. szeptember 11., 10.

[5] American Jewish Joint Distribution Committee: segélyszervezet, amely 1914 végén alakult azzal a céllal, hogy segítséget nyújtson a háborús események következtében nehéz helyzetbe került kelet-európai zsidóságnak. Ezt a tevékenységét a két világháború között folytatta és kibővítette. American Relief Administration: amerikai segélyszervezet, amely Herbert Hoover későbbi elnök vezetésével élelmiszersegélyt osztott a háború utáni Európa keleti felén.

[6] 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályaira, lásd http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7440, letöltve 2017. október 20.; illetve 123 033/1920. VKM sz. rendelet a numerus clausus törvény végrehajtásáról, *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1920, 1455–1460.

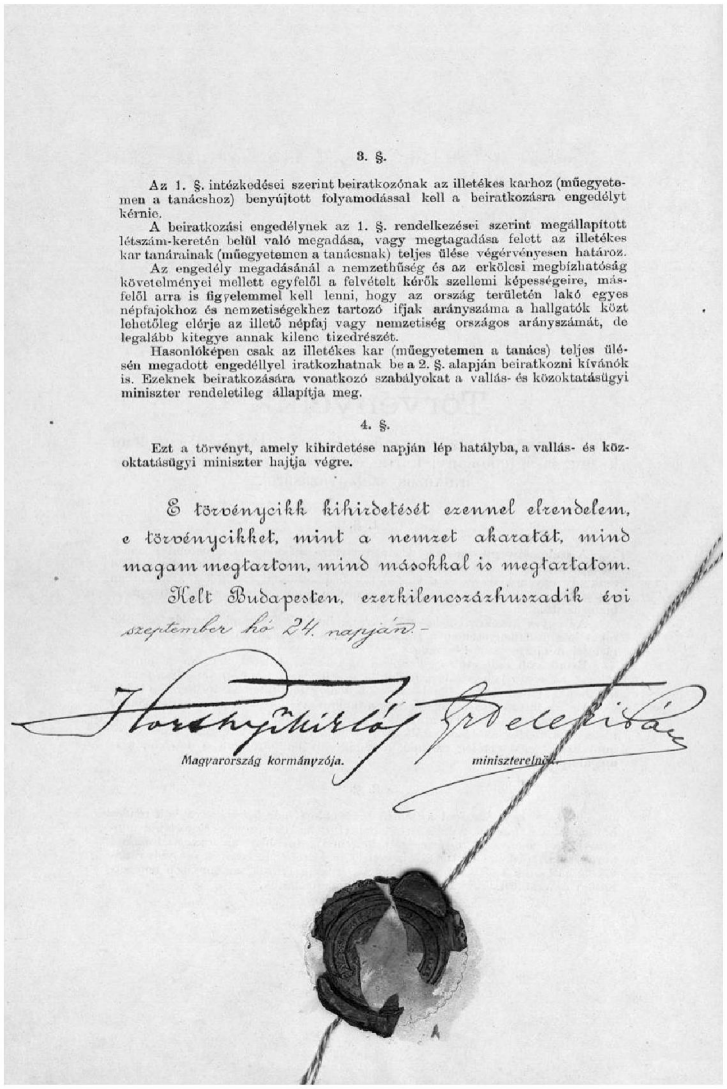

3. §.

Az 1. §. intézkedései szerint beiratkozónak az illetékes karhoz (műegyetemen a tanácshoz) benyújtott folyamodással kell a beiratkozásra engedélyt kérnie.

A beiratkozási engedélynek az 1. §. rendelkezései szerint megállapított létszám-keretén belül való megadása, vagy megtagadása felett az illetékes kar tanárainak (műegyetemen a tanácsnak) teljes ülése végérvényesen határoz.

Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenc tizedrészét.

Hasonlóképen csak az illetékes kar (műegyetemen a tanács) teljes ülésén megadott engedéllyel iratkozhatnak be a 2. §. alapján beiratkozni kívánók is. Ezeknek beiratkozására vonatkozó szabályokat a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg állapítja meg.

4. §.

Ezt a törvényt, amely kihirdetése napján lép hatályba, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hajtja végre.

E törvénycikk kihirdetését ezennel elrendelem, e törvénycikket, mint a nemzet akaratát, mind magam megtartom, mind másokkal is megtartatom.

Kelt Budapesten, ezerkilencszázhuszadik évi szeptember hó 24. napján.

Magyarország kormányzója. miniszterelnök

22. Az 1920. évi XXV. törvénycikk második oldala, az ún. numerus clausus törvény Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök aláírásával, Budapest, 1920. szeptember 24.

a korábbi gyakorlatot, amely szerint az egyetemre történő beiratkozáshoz elegendő volt érettségi vizsgával rendelkezni. A tanszabadság elvével szakítva bevezette a „zárt szám" *(numerus clausus)* rendszerét: a felvehető hallgatók létszámát ettől kezdve a kultuszminiszter állapította meg. Az egyetemek jogot nyertek arra, hogy felvételi vizsgát tartsanak, amelynek során a felvételizőnek „nemzethűségéről" is tanúbizonyságot kellett tennie. A törvény végrehajtási utasítása létrehozta a faji kvótát, ily módon korlátozva a felvehető zsidó hallgatók számát.

Haller István, a törvény előterjesztője később így írt a valódi célokról:

> …a magyarság gazdasági térfoglalása – ez a lényeg és cél – csak azok rovására történhetik, akik ezt a területet ez idő szerint túlzott mértékben tartják elfoglalva, itt-ott szinte monopolizálva.[7]

A törvény végrehajtási utasításában foglalt kvótarendszer a felsőoktatásban tanuló hallgatóként felvehető zsidó diákok arányát 6 százalékban, a teljes népességen belüli számarányuknak megfelelően szabta meg.[8] A numerus clausus törvény hatálya alá tartozó egyetemeken és jogakadémiákon a zsidó diákok száma az 1917/1918-as tanévi 6027 főről az 1920/1921-es tanévre 1712-re csökkent. Ezt az első évre felvehető zsidó hallgatók (jelöltek) beiratkozásának megtagadásával érték el.[9] A zsidó reakció, a numerus clausus kifejezés tétova értelmezése elsőként az erősen cenzúrázott

[7] Haller István: *A zsidókérdés és a keresztény térfoglalás végleges megoldása,* Budapest, szerzői kiadás, 1938, 11.

[8] A numerus clausus törvényről és hatásairól lásd részletesen Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945,* Budapest, Napvilág, 2012.

[9] Uo., 131.

Egyenlőség 1920. februári cikkében jelent meg, amely világossá tette, hogy felekezeti hovatartozás szerint kívánják meghatározni, hogy ki kerüljön az egyetemekre és ki nem.[10]

> Kitagadtak a szónak lealacsonyító, megbélyegző értelmében, kitagadtak, mint a féltékeny Sára az ő mostoha fiát, Ismaélt. Kitagadtak, mintha mi nem magyarok volnánk, mintha mi a honszerelem oltárán mit sem áldoztunk volna; mintha mi a magyar kultúrát meghamisítottuk volna, mintha Kiss Józsefet nem a magyar Múzsa ihlette volna, mikor megírta Berzsenyivel vetélkedő ódáját: A Naphoz; mintha Bánóczi, Balassa, Munkácsi, Marczali és még százan és ezren nem a magyar nyelv és história kincsesházát gyarapították volna? Mintha Makai, Szabolcsi, Kecskeméti és Hevesi Simon írásaiban és beszédeiben nem a magyar Géniusz, csak a zsidó szellem nyilatkozott volna meg?
>
> Heves Kornél: *Istenes könyvem: Versek, fohászok, beszédek,* Budapest, szerzői kiadás, 1925. Idézi Frojimovics Kinga: „Mételyes már közéletünk, és fojtó-fullajtó lett levegője", in *Jogfosztás 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról,* szerk. Molnár Judit, Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011, 237.

Egy hónappal később a lap már az első oldalon tér vissza a numerus clausus kérdésére, mondván, van tennivalója a zsidó társadalomnak: gondoskodni kell a zsidó ifjúság szellemi és testi fejlődéséről.[11] A tavasz és a nyár folyamán nem volt olyan lapszáma az *Egyenlőség*nek, amely ne foglalkozott volna a felsőoktatásban részt venni akarók számának korlátozásával, a felvételi rendszer „szabályozásával". Minél több a részlet, annál több a tiltakozás, annál több az érvelés amellett, hogy a zsidó diákok nemzethűsége nem kifogásolható, hogy az egyetemi felvételiket nem lehet elszakítani a tudás számbavételétől, hogy az életbe léptetett miniszteri rendelet a „numerus clausus egy álcázott formája".[12] Mindez hiába volt, a döntés megszületett, a vitának vége lett, mint ahogyan az *Egyenlőség* erősen cenzúrázott cikke írta:

[10] Numerus clausus, *Egyenlőség,* 1920. február 7., 15–16.
[11] Az egyetemi ifjúságért, *Egyenlőség,* 1920. március 13., 1.
[12] Mi lesz a gyermekeinkből?, *Egyenlőség,* 1920. augusztus 14., 4.

Elvégeztetett . . .

A vitának vége.

Szótöbbséggel kimondták, hogy ezentul a diáko létszámának csak öt százaléka lehet zsidó a ma gyar egyetemeken, ami évente legalább négyezer zsid diák kiszoritását jelenti a főiskolákról és kimondottá azt is, — ötven szavazattal hét ellenében — hogy, el lentétben a recepciós s az emancipációs törvénye megállapitásaival, a zsidóság: faj, nemzetiség.

Szótöbbséggel mindent ki lehet mondani. x x

x x x x x x x x x x x x x x

x x x x x x x x x x x x x x

Nem lep meg és — annyira elfásultak vagyunk — el sem szomorit tulságosan.

x x x x x x x x x x x x x x

x x x x x x x x x x x x x x

A nemzetgyülés eldöntötte, hogy faj vagyunk s fel merül a kérdés, mitévők legyünk ez után a dönté után? A vita során ellenségeink vezérei: Prohászk Ottokár és Haller István kijelölték számunkra azt a utat, amelyre — szerintük — a magyar zsidóságna lépnie kellene. [redacted]

23. Az *Egyenlőség* cenzúrázott cikke a numerus clausus törvény megszavazásáról, 1920. szeptember 25.

Mi változott meg 1919 után, ami az új antiszemita hullámhoz, s konkrétan a numerus clausushoz vezetett? Vitatható kérdés, mi volt a legfontosabb ok: a forradalmak hatása, a váltás a liberálisról a konzervatív-soviniszta-klerikális kormányzatra, vagy Trianon? Mindenesetre mindhárom tényező lényeges volt; hozzávehetjük ezekhez Horthy és tiszti klikkje személyes antiszemitizmusát, illetve azt, hogy a konzervatív politikában is őrségváltás következett be. A politikában, a kormányokban kevesebb a volt munkapárti, a többség a háború előtti mérsékelt nacionalista vagy klerikális ellenzékhez tartozott (mint maga Bethlen is), amelytől némi antiszemitizmus már akkor sem volt idegen. A döntő talán mégis az, hogy míg az asszimilációra törekvő régi Magyarországon a zsidó (és a német) polgár minta-asszimiláns volt, a trianoni Magyarországon a nemzetiségi kérdés háttérbe szorult.[13]

Az izraelita felekezeti háttér változásai

A háború és a forradalmak után a magyarországi zsidó közösség és azon belül az izraelita felekezet intézményes része súlyos válságba került. A trianoni döntés következtében alapvetően változott meg a hazai zsidó vallási irányzatok létszámaránya. Az ortodoxok aránya a zsidóságon belül az 1910-es népszámlálásban regisztrált 52 százalékról 1920-ra 31 százalékra zsugorodott. A számbeli arányvesztésen és a létszámcsökkenésen túl még jelentősebb volt befolyásának, hatásának jelentős csökkenése. A korábbi meghatározó ortodox szellemi központok, mint Máramarossziget,

[13] Hajdu Tibor: Trianon, középosztály, zsidókérdés, in *Számokba zárt sorsok. A numerus clausus 90 év távlatából,* szerk. Molnár Judit, Budapest, Páva utcai Holokauszt Emlékközpont, 2011, 23–43.

Munkács vagy Pozsony, a határokon túlra kerültek. A neológia hazai meghatározó volta és ezen keresztül a hazai vallásos zsidó közösség homogén jellege kétségbevonhatatlanná vált. És ez okozta a legnagyobb gondot is.

> A magyarországi neológia azonban éppen akkor került domináns helyzetbe, amikor hosszú évtizedek során kikristályosodott identitása – a „zsidó vallású magyar" identitás, amelyet nagymértékben az ortodoxiával ellentétben, annak állandó támadásaitól kísérve alakított ki – hirtelen és váratlanul nemkívánatossá vált a magyar társadalom és politikai elitje számára.[14]

A magyarországi neológia legfontosabb intézményévé a Pesti Izraelita Hitközség vált. 1919–1921 közötti elnökének, Székely Ferencnek a feladata volt a nagyon rossz költségvetési helyzetű hitközségi szervezet megerősítése, és a felekezet, valamint az odatartozó zsidók szociális helyzetének kezelése:

24. Székely Ferenc, 1919 és 1921 között a PIH elnöke, Budapest, 1910-es évek. Gárdonyi testvérek felvétele

> A hitközség az egész két világháború közötti korszakban 1921-ben költötte a legtöbbet szociális ügyekre, ekkor az összkiadás 54%-át fordították erre a célra.[15]

Az elnöki székben őt 1922 és 1927 között követő Léderer Sándor olyan mozgalom életre hívását – „Vissza a zsidósághoz!" – kísérelte meg, amelynek célja a vallás megerősítése volt. Ennek a programnak része volt a hitközségi szerkezet átalakítása, új zsinagógák építése, de talán fontosabbnak tűnnek azok a tervek, amelyekkel a zsidó fiatalok nevelését, oktatását kívánta elősegíteni. Ezt szolgálták már korábban, az 1919–1920-ban megnyitott fiú és leány reálgimnáziumok, illetve elemi iskolák is. Az oktatási célú kiadások aránya a PIH költségvetésén belül az 1922-es 13 százalékról 1927-re 27 százalékra növekedett.[16]

[14] Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*, Budapest, Balassi, 2008, 227.
[15] Uo., 237.
[16] Uo., 239.

„Echt jüdisch! – mondta Prohászka püspök, a kitérők hosszú sorait látva. Valóban, ilyen máshol nem volt. A 27 zsidó bárói családból néhány nap alatt huszonhárman tették le ősi hitüket. A félelem, a reszketés, a jövőtől való aggodalom és az a hit, hogy így minden elintézhető: ez volt az első motívum a kitéréseknél. A második a vallási érzés teljes lanyhasága; mindegy, hogy melyik vallásban nem hiszek, nemde? A harmadik motívum: azért én jó zsidó maradok, ha látszatra más hitet veszek is fel… Ez a három falsum volt a lelki alap. A társadalmi alap a kommunizmustól való undor: most megmutatni, nem azonosítom magam Kun Bélával.Csak természetes, hogy magában a zsidóságban óriási felháborodást okozott ez a renegáció. A „kis" és „közép" zsidók, akik bárminő szenvedés árán, akár középkori őseik, hűek maradtak Izrael vallásához: elégtételt kerestek és találtak sérelmükre a hitközségi életben. Elárultaknak, becsapottaknak, megcsaltaknak érezték magukat, tudták magukat. Dr. Léderer Sándor hitközségi vezér ügyes és okos politikája megszerezte a zsidó tömegeknek a lelki elégtételt. A bárók és egyéb lipótvárosi renegátok helyére kültelki fűszereseket ültettek a hitközségi pozíciókba. Ha eddig a zsidó bárók által vezetett OMIKE volt a divatos intézmény a pesti zsidóságban, most a józsefvárosi zsidó kisemberek által benépesített „kasrusz-bizottság"[17] lett az. A Madarassy-Beckek és Hatvanyak helyére, kik könnyed lépéssel hagyták ott az üldözött felekezetet, letelepedtek a közönséges Kohnok és Grünök, fűszeresek és kisiparosok, kiknek csak egy jellemző tulajdonságuk volt: vallásos zsidók voltak.

Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő,*
Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993, 292–293.

Változások az OMIKE vezetésében

1921 novemberében váltás történt az OMIKE legfelsőbb vezetésében. Herzog Mór Lipótot (aki a továbbiakban alelnökként vett részt az egyesület munkájában) Baracs Marcell váltotta az elnöki poszton. Az okok nem ismertek,

[17] Kasrusz: a zsidó étkezési előírások összessége.

mindenesetre az alapszabályban nincs utalás az elnöki poszt időtartamának korlátozására.

Baracs Marcell programadó beszéde nem tartalmazott komoly elemzést az egyesület addigi tevékenységéről, és nem ígért jelentősebb változásokat az OMIKE életében. Inkább az általános megfogalmazások jellemezték, mint például az alábbi idézetben.

> A mi eszménk a nemzeti léthez és a zsidó hithez való ragaszkodás és az egyetemes fejlődés és haladás eszméi. [...] A mi hazafiságunk a szülőföldnek, anyanyelvünknek szeretete. [...] A mi egyesületünk is, mint tizenkét évi működése bizonyítja, zsidó hittel becsületes magyar munkát végez, amikor szellemi és anyagi eszközökkel támogatja a zsidó ifjúságot, hogy nevelődjék tisztességben, hazaszeretetben, hogy legyen belőle jó magyar, hithű zsidó és becsületes ember, a hazának hasznos polgára, hitének buzgó követője, az emberi közösségnek méltó tagja...[18]

25. Baracs Marcell, az OMIKE második elnöke, Budapest, 1920-as évek. Ács Dusi felvétele

Baracs Marcell elnöksége alatt folytatódott az OMIKE tevékenységi és intézményalapítási terjeszkedése. 1923-ra nyolc működő tanoncotthonról számoltak be a korabeli források. Létrejött az addigi intézmények mellett a Menorah-Könyvtár és Olvasóterem, az OMIKE Műbarátok Köre, a Gyermeknyaraltatási akció, a Sportszakosztály (1925). Létrehoztak a diákok számára egy orvosi rendelőt, ahogyan akkor nevezték, „ambulatóriumot" (1927).[19]

1925 májusában az OMIKE díszgyűlésen ünnepelte elnökét annak 60. születésnapján; a vezetőség és a résztvevők tisztelegtek Baracs Marcell előtt. Egy évvel később Baracs távozott az elnöki székből. Nincs adat arra, hogy bármiféle további szerepe lett volna az OMIKE-ben. Az OMIKE első húsz évét leíró, 1929-ben megjelent dolgozatában Weiller Ernő, aki mindhárom elnök jobbkezeként tevékenykedett, a következőképpen emlékezik Baracs Marcellre:

[18] Baracs Marcell beszéde az OMIKE-ben, *Egyenlőség*, 1921. november 19., 14–15.
[19] Az OMIKE új orvosi rendelője, *Ujság*, 1927. február 12., 7.

26. Az OMIKE könyvtárának olvasóterme, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele

> Az ő nevéhez és fáradhatatlan munkájához fűződik az OMIKE reneszánsza, és éppen ezért ezen érdemek elismeréséül távozása alkalmával az OMIKE örökös díszelnökévé választotta meg.[20]

Az OMIKE közgyűlése 1926 decemberében Buday-Goldberger Leót választotta elnökké. Az új elnök székfoglalójában nagyon határozottan jelölte ki az OMIKE küldetését:

> Az én programom az OMIKE élén nem lehet más, mint az, ami intézményünk zászlajára van írva: terjesztése a zsidó kultúrának, terjesztése a magyar kultúrának.
>
> Mi, akik tradíciónkat és a régi hithez való hűséget megőrizve hivatva vagyunk magyar kultúrát terjeszteni, tesszük azt elsősorban abból a nézőpontból, hogy a kultúra elérésében anyagi eszközökkel kell segédkezet nyújtani ott, ahol a létért való küzdelem anyagi válságba sodorta az illetőket.
>
> Ennek következtében a jótékonyságnak gyakorlása nálunk csak másodrangú közvetett feladat. Mivel mi még a mindennapi kenyér nyújtásakor, a tandíjak fizetésekor, a gyermekek nyaraltatásakor, az iparosok és tanoncok otthonának létesítésekor, diákjaink otthonának felállításakor,

[20] Dr. Weiller Ernő: *Az OMIKE húszéves története,* Budapest, Fővárosi Nyomda Rt., é. n. [1929], 26.

> valamint az orvosi kezelés és a könyvtár használatának nyújtásakor mindezt abból a célból tesszük, hogy védettjeink segítségével képesek legyünk zsidó magyar kultúrát terjeszteni.[21]

Érdemes elidőzni az OMIKE húszéves történetének Weiller tollából megjelent összefoglalásánál, és szemügyre venni az 1929-es megújított tisztikar összetételét. Az elnök tehát Buday-Goldberger Leó, a kor egyik legbefolyásosabb nagyiparosa. Felekezeti elnök továbbra is Hevesi Simon vezető főrabbi, akinek óriási tekintélyére talán mi sem jellemzőbb, mint hogy 1927-ben őt jelölte a PIH a felsőház tagságára. (Végül is a neológ zsidó felekezet képviselőjeként helyette Lőw Immánuel szegedi főrabbi lett a felsőház tagja.) Ügyvezető alelnök Weiller Ernő.

A számos alelnök között ott találjuk Herzog Lipótot, az OMIKE első elnökét, Szabolcsi Lajost, az *Egyenlőség* főszerkesztőjét, Blau Lajost, az Országos Rabbiképző igazgatóját. Az egyesület titkára ez időben Friedmann Gyula rabbi. Érdekes neveket lehet találni az örökös dísztagok között. Elsőként lord Rothermere neve tűnik fel, az angol sajtómágnásé, a „magyar irredentizmus hőséé"; örökös dísztag volt Kohner Adolf báró, a jeles műgyűjtő nagybirtokos, a magyar neológ zsidóság egyik elismert vezetője; Sándor Pál országgyűlési képviselő; Vészi József újságíró, felsőházi tag.

27. Buday-Goldberger Leó, az OMIKE harmadik elnöke, Budapest, 1941. A Magyar Film Iroda felvétele

Továbbra is jellemző volt az egyesületre a nagy létszámú elnökség, vagy ahogyan ez idő tájt nevezték: elnöki tanács. A másfél száznál is nagyobb létszámú testületben természetesen megtalálhatók voltak az OMIKE különböző intézményeinek vezetői, egyes jelentősebb hitközségek elöljárói. A tagok között találjuk a magyar gazdasági élet olyan prominens képviselőit, mint például Ágoston Manó textilgyárost, Frommer Rudolf fegyvergyárost, Pintér Oszkár építészt, a budapesti Wekerle-telep létrehozóját. Megtaláljuk a hazai művészeti élet olyan személyiségeit is, mint Fényes Adolf festőművészt, Gál Gyula színművészt, a Nemzeti Színház örökös tagját, Molnár Ferenc írót, valamint politikusokat, mint például Fábián Béla országgyűlési képviselőt.

[21] Dr. Buday-Goldberger Leó, az OMIKE új elnökének székfoglalója, *Egyenlőség*, 1926. december 18., 8.

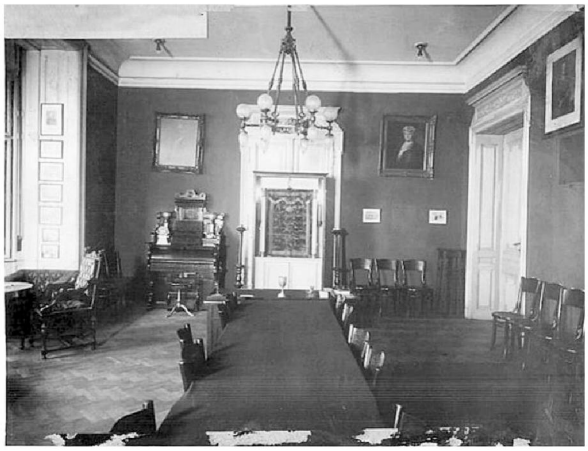

28. Az OMIKE díszterme, Budapest, 1923.
Ismeretlen fényképező felvétele

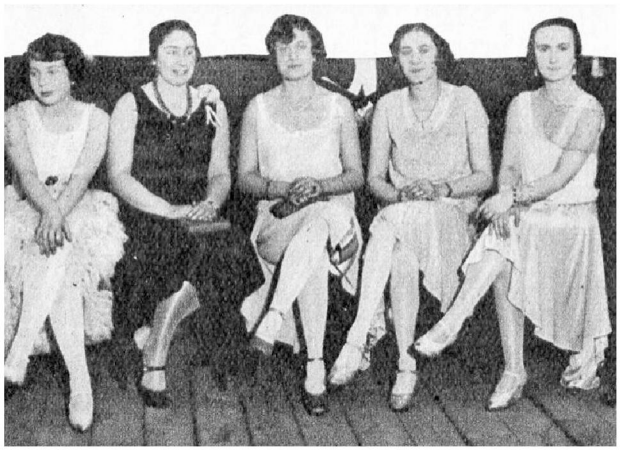

29. Hölgyek az OMIKE-bálon, Debrecen, 1929.
Nagy Ibolya felvétele

Az 1920-as években az OMIKE kísérletet tett vidéki fiókhálózatának bővítésére. A korábban létrejött békéscsabai és miskolci intézményeket három újabb követte ebben az évtizedben. 1924-ben Törökszentmiklóson[22] (még ez évben két ottani kultúrest megtartásáról számolt be az *Egyenlőség*), 1928-ban Debrecenben,[23] majd Berettyóújfalun[24] jött létre OMIKE-fiók. Ezek közül – érthető módon, már a hitközségi méretek miatt is – a debreceni zászlóbontásnak volt kiemelt jelentősége. Nem véletlen, hogy az eseményről egész oldalas beszámolót közölt az *Egyenlőség*. A megnyitón megjelentek az OMIKE szinte teljes vezérkara és a debreceni zsidóság elöljárói. A debreceni fiók elnökéül Létay Lajos bankigazgatót választották.[25] Az *Egyenlőség* és a helyi sajtó szórványos adatai alapján igazolni lehet, hogy ezek a vidéki fiókok – ha eltérő gyakorisággal is – intenzív kulturális életet biztosítottak tagjaik számára.[26]

A pécsi hitközség iratai között található az a levél, amelyet két egyetemi hallgató írt a pécsi rendőrkapitányságnak, bejelentve az OMIKE megbízásából a pécsi működés megkezdését. A rendőrségi válaszban kérik, hogy

[22] Megalakult az OMIKE törökszentmiklósi csoportja, *Egyenlőség*, 1924. február 16., 10.

[23] A *Nyírvidék* című lap tíz évvel korábban, 1918 novemberében (13-án és 25-én) tudósításokat közölt az OMIKE debreceni fiókjának megalakulásáról. A két forradalom és az 1919 áprilisától 1920 márciusáig tartó román megszállás után ez a szervezet feltehetően nem tudta megkezdeni valóságos működését, ezért kerülhetett sor egy évtized után az új és tényleges megalakulásra.

[24] OMIKE-fiók alakítása Berettyóújfalun, *Egyenlőség*, 1928. november 24., 18.

[25] Zászlót bontott az OMIKE Debrecenben, *Egyenlőség*, 1928. április 28., 17–18.

[26] Kultúrünnep Békéscsabán, *Egyenlőség*, 1922. június 10., 14.; Zsidó kultúrest Pécsett, *Pécsi Lapok*, 1923. szeptember 26., 2.; Kultúrest Törökszentmiklóson, *Egyenlőség*, 1924. március 29., 14.; Előadás az OMIKE békéscsabai fiókjában, *Békésmegyei Közlöny*, 1925. január 25., 2.; Az OMIKE menza bálja Debrecenben, *Budapesti Hirlap*, 1928. november 30., 9.

az érdemi döntés meghozatala előtt csatoljanak a kérvényezők bizonyos iratokat. További információk hiányában azt kell feltételeznünk, hogy ez a lépés már nem járt sikerrel. Csak két olyan vidéki fiókja volt az OMIKE-nek: a békéscsabai és a szegedi, amelyek működéséről viszonylag bőséges sajtóanyaggal rendelkezünk. A *Békésmegyei Közlöny* a helyi egyesület 1909-es megalakulását követően nyolcvannál több írásban számolt be annak programjairól. A húszas években, de a következő évtizedben is, havonta követték egymást a kulturális rendezvények: előadások, kultúrdélutánok, hangversenyek, ünnepségek. A helyiek mellett fővárosi előadók vagy a környező települések hitközségeinek rabbijai is rendszeresen felléptek. Igen nagy hírverést kapott az akkor tizenhárom éves Fischer Annie fellépése 1927-ben. Az újsághírekből az tűnik ki, hogy e rendezvények középpontjában a békéscsabai főrabbi, Silberfeld Jakab állt, akinek több könyvét is kiadta az 1930-as években az OMIKE békéscsabai fiókja.

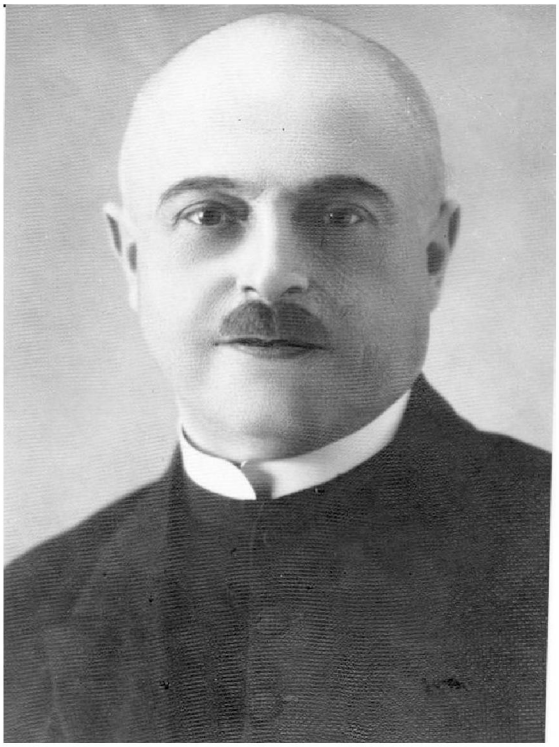

30. Silberfeld Jakab békéscsabai főrabbi, Békéscsaba, 1930 körül. Ismeretlen fényképező felvétele

Az OMIKE segítsége a zsidó diákoknak

Az OMIKE gyorsan reagált a numerus clausus miatt kedvezőtlenné vált viszonyokra. Így ír erről később Weiller Ernő, az OMIKE ügyvezető elnöke:

> „...a budapesti egyetemeken lejátszódott sajnálatos események napjaiban a Zsidó Magyar Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége küldöttség útján elnökségünk segítségét kérte, hogy az egyetemekről kirekesztett ifjúság tanulmányainak folytatását lehetővé tegye. [...] határozatba ment egy külön szervnek létesítése azon célból, hogy zsidó ifjúságunk a külföldi egyetemeket látogathassa, de az itt maradt ifjaknak is megadjuk az alkalmat tanulmányaik folytatásához, és egyelőre támogatásunk legalább abban álljon, hogy őket tudományos pályájuk útján megtartsuk.[27]

[27] Dr. Weiller Ernő: *Az OMIKE húszéves története,* id. kiad., 13.

31. A Lovag Wechselmann Ignácz és neje Neuschloss Zsófia Vakok Tanintézete a Mexikói úton. Itt működött az OMIKE képzőművészeti szabadiskolája, Budapest, 1910. Fénynyomat

1920 decemberében felhívás jelent meg az *Egyenlőség*ben, amelyben arra kérik a művészeti iskolákba fel nem vett festő-, szobrász- és iparművésznövendékeket, hogy jelentkezzenek az OMIKE Kultúrotthon helyiségeiben.[28] A felhívás a kezdetét jelentette egy sajátos válasznak, amelyet az OMIKE fogalmazott meg az abban az évben hatályba lépett, korszakváltó numerus clausus törvény nyomán. Ezt követően 1921 elején sorra jöttek a hírek arról, hogy a numerus clausus miatt létrehozzák az OMIKE képzőművészeti szabadiskoláját. A kezdeményezők a kor jelentős zsidó képzőművészei voltak: Magyar-Mannheimer Gusztáv, Herman Lipót, Zádor István, Barta Ernő és Fényes Adolf. 1921 februárjában már arról szól a beszámoló, hogy a Wechselmann Alapítvány vakok számára létrehozott intézetében megnyílt az iskola. Az OMIKE Képzőművészeti Szabadiskolája díjmentesen látta el a növendékeket modellekkel, rajz- és festőszerekkel. Mindehhez a Joint magyarországi bizottsága 200 ezer korona támogatást adott. A következő újsághíradás már részleteket is közölt: 56 festő- és grafikusnövendéket említett (közülük 23 nő), felsorolta a tanárokat és a tantárgyak egy részét.[29] Az oktatás hangsúlya a grafikai tudás elsajátítására

[28] *Egyenlőség*, 1920. december 4., 16.

[29] A szabadiskola létrehozásával kapcsolatos cikkek: *Egyenlőség*, 1921. január 29., 12–13.; február 12., 13–14.; június 11., 11.; szeptember 24., 10–11.

irányult, feltételezve, hogy a hazai gazdasági viszonyok még hosszú ideig lehetetlenné teszik a festészetből és szobrászatból történő biztos megélhetést.

1921 végén a *Mult és Jövő* képekkel illusztrált cikkében Patai József így fogalmazott a Művésziskolával kapcsolatban:

> Van-e jelentősége zsidó szempontból, hogy zsidó növendékeket külön csoportosítanak és külön művészi oktatásban részesítenek? Ha csak erről volna szó, a felelet határozott nem volna. Elvégre a művészetben nem lehet numerus clausust érvényesíteni…

Patai azonban a kényszerűségben felfedez egyfajta lehetőséget:

> A zsidó művésziskola kell, hogy zsidó miliőt teremtsen növendékei számára; miliőt, amelyben igazán elfogulatlanul, sőt talán kissé elfogult szeretettel nézzék azt, amit a zsidóság, a zsidó psyche, a zsidó poézis, a zsidó hagyomány a művészetnek adhat. A zsidó művésziskolának belső kapcsolatot kell teremtenie a zsidóság és a művészi alkotás között és olyan művészgárdát kell nevelnie, amely átérzi, megérti a zsidóságban rejlő szépet, és azt művészi eszközökkel kifejezni és megértetni tudja.[30]

Az OMIKE döntése a szabadiskola létrehozásáról és működtetéséről azért is meglepő, mert a numerus clausus törvény nem vonatkozott a Képzőművészeti Főiskolára, mint ahogy más főiskolára sem. Ezt maga a főiskola legfelsőbb testülete is jegyzőkönyvben rögzítette:

> IV. Ezután felolvastatott a vall. és közokt. m. kir. miniszter úrnak a főiskolai hallgatók beiratkozására vonatkozó rendelkezése a numerus clausust illetőleg.
>
> A tantestület megállapítva azt, hogy a fenti rendelkezés kifejezetten nem vonatkozik a Képzőművészeti Főiskolára s a kiadott előző rendelkezést meg nem szünteti, úgy látja, hogy az igazoló bizottság működése továbbra is fennáll.[31]

A tények megerősítik a főiskolai tanácsülésen elhangzottakat. 1920-ban az első évfolyamra felvett 114 hallgatóból valóban csak egy volt izraelita, de 1921-ben már 16-ra nőtt a számuk a felvett 116-ból, 1922-ben pedig 20-ra

[30] Patai József: Zsidó Művésziskola, *Mult és Jövő*, 1921, 369–370.

[31] Képzőművészeti Főiskola Tanácsülési jegyzőkönyvek 1920/21, 1/a, 14. Jegyzőkönyv, 1920. szeptember 29. (Megbízott igazgató: Lyka Károly, és 17 tanár.)

32. Az OMIKE Művészziskolájának festőcsoportja, Budapest, 1921. Ismeretlen fényképező felvétele

33. Az OMIKE Művészziskolájának grafikai csoportja. Az első sorban balról a második Anna Margit. Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele

a 102-ből.[32] Ez bizonyos mértékben ellentétes az *Egyenlőség* ismereteivel, amely 1921 szeptemberében a helyzet változatlanságáról írt:

> A Képzőművészeti Főiskola Pekár Gyula államtitkár tavalyi ígérete ellenére az idén ismét megtagadta a zsidó vallású növendékek felvételét s így a zsidó művészeti iskola október elején megkezdi az új tanévet.[33]

[32] MKE Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjtemény. Az Orsz. M. Kir. Képzőművészeti Főiskola „Anyakönyvi és minősítvényi lap"-jaiból számított adatok.
[33] Megnyílik a zsidó művészeti iskola, *Egyenlőség*, 1921. szeptember 24., 10–11.

Az OMIKE Képzőművészeti Szabadiskolája 1922-től beszüntette megkezdett programját, felhagyott az induláskor megfogalmazott ambíciókkal, hiszen azok megvalósítására már nem volt szükség, és működését grafikai iskolaként folytatta. E tevékenységének kibővítéseként az új tanévben kőfaragó osztályt nyitott. A Szabadiskola anyagi támogatására létrejött a Műbarátok Köre. Elnöke – csakúgy, mint a Szabadiskoláé – Fónagy Béla lett. Ez az új intézmény feladataként jelölte meg a zsidó művészek és a zsidó témájú művészeti alkotások lehető legszélesebb körének támogatását.

Az OMIKE Kultúrotthona eközben egyfajta kiáltvánnyal fordult a zsidó közösség felé, amelyben az általános szolidaritási igények megfogalmazása között ott volt az egyetemekről „kirekesztett" ifjak támogatása is.

Weiller Ernő így ír az OMIKE vállalásainak kiterjesztéséről:

> Jóllehet az OMIKE megindulása első napjától kezdve állandóan figyelemmel kísérte úgy a hazai, mint az egyetemes zsidó társadalmi, vallási, közművelődési és szociális életet, és munkássága a hazai zsidóság minden rétegére kiterjed, a háború befejeztével jelentkező sajnálatos események mégis arra késztették a vezetőséget, hogy ténykedését szélesebb alapokra fektesse. Általános lett az az érzés, hogy értelmiségünknek, művelt polgárságunknak és a gazdasági élet zsidó reprezentánsainak nevelésében és életfelfogásában nem jutnak szóhoz sem a zsidó gondolatok, sem a zsidó nemesebb hagyományok ösztönös kívánságai.[34]

A folyamatos inzultusok, amelyek a felsőoktatásban tanuló zsidó diákokat érték, arra ösztönözték az OMIKE vezetését, hogy felhívással forduljanak a zsidó hitközségekhez egy ifjúsági tanácsadó testület létrehozását javasolva. A testület létrehozásáról és további sorsáról eddig nem került elő adat.

> Tarthatatlan az az állapot, hogy ilyen szomorú események alkalmával az ifjúság ne érezze azt, hogy mellette áll az egész osztatlan magyar zsidó társadalom, és különösen nem lehet állandósítani azt, hogy az egyetemi zavargásokkal kapcsolatban a magyar egyetemi ifjúság az egyes testületek és egyének által adott különféle direktívák következtében útvesztőbe kerüljön.[35]

[34] Dr. Weiller Ernő: *Az OMIKE húszéves története,* id. kiad., 11.

[35] Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület felhívása ifjúsági tanácsadó testület megalakítására. 1928. január 22. A felhívás teljes szövegét lásd *„Házam imádság házának hivatik minden népek számára!" A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837–1950),* szerk. Vörös István Károly, Pécs, Kronosz–Pécsi Zsidó Hitközség–Pécs Története Alapítvány, 2016, 369.

1928-ban az eddig az OMIKE szervezetén belül működő Főiskolai Hallgatók Csoportja önállósodott, és új egyesületként Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete (MIEFHOE) néven folytatta tevékenységét. Ígéretet kapott rá, hogy „az OMIKE és a MIEFHOE között ugyanaz a meleg együttműködés fog dominálni, mint amilyen erős szálak kapcsolták a régi OMIKE Főiskolai Hallgatók Csoportját az anyaegyesülethez".[36]

A zsidó kultúra új otthona

Az első világháború után lélekszámában jelentősen megcsappant magyarországi zsidóság megmaradt értelmiségi „vezetőinek" egy része a kulturális és ezzel együtt a vallási ismeretek erősítésének programját tartotta a legfontosabbnak. Ennek a gondolatnak az egyik legfontosabb képviselője Patai József, a *Mult és Jövő* főszerkesztője volt, aki ugyanakkor egyfajta zsidó kulturális autonómia támogatójaként is megjelent. Így fogalmazott 1920 őszén, a *Mult és Jövő* kultúrestjén:

> A külső gettó alá van vetve az idők változásának, majd porba hull, majd újjáépül, az egyik országban ledöntik, a másikban építik, a „szellemi gettó"-nak gúnyolt zsidó szellem azonban az, ami nem függ a külvilág szeszélyeitől, viharaitól. Belülről épül és épít, belülről szilárdul és szilárdít, és dacol az idők minden változásával.[37]

1920 első napjaiban a felekezeti sajtó arról adott hírt, hogy az OMIKE-n belül létrejön egy új intézmény, a Magyar Zsidó Kultúrotthon. A sajtóhír nem tette teljesen világossá az új kezdeményezés pontos szerepét, megmaradt olyan általánosságoknál, mint „a magyar zsidóság minden kultúrtörekvésének és egyszersmind önvédelmi készségeinek" központi szerve, ahol „modern tudással, a meggyőzés vértjével és az összetartozandóság, egymásra utaltság erejével szerelik föl a résztvevők lelkét". A terv olyan befogadóközpont megteremtése volt, amelynek meghatározó működési formája a klub lenne. Ezen belül születnének meg azok a rendezvények, amelyek a zsidó kultúra eredményeit, múltját, jövőbeni elképzeléseit mutatják meg a tagoknak. Az ezerkoronás tagdíjat (mai értéke mintegy egy-

[36] Bálint György, a MIEFHOE elnöke: Alapszabályt kapott a magyar zsidó egyetemi ifjúság, *Egyenlőség,* 1928. augusztus 18., 6.

[37] Patai József: Zsidó kultúra, in *Mult és Jövő antológia,* szerk. Kőbányai János, Budapest, SziMúltán, 1988.

millió forint) a közlés szerint már száznál többen vállalták.[38] Ugyanakkor távol kívánták tartani az új intézménytől a „destruktív irányzatokat" és a cionista törekvéseket. Ezért a jelentkezők taggá csak a vezetők mérlegelése után válhattak.[39]

A Kultúrotthon hangversenyt rendezett, irodalmi pályázatot írt ki, munkaközvetítést szervezett, kézimunka- és iparművészeti műhelyt hozott létre. Ez utóbbi célja az volt, hogy zsidó leánynövendékeket képezzen, és – nagyon előrelátóan – terelje a fiatalokat „e művészi és vonzó mesterséggel a reálisabb és függetlenebb ipari foglalkozások felé".[40] A kezdeményezés fontos volt, megvalósítását azonban csak rövid ideig tekintette az OMIKE saját feladatának. 1922-ben a műhelyeket berendezéseikkel együtt átadták az akkor megalakuló Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének.

34. Az OMIKE emléklapja Stern Béla részére, Budapest, 1930

A Kultúrotthon a saját küldetését már a kezdettől szélesebben értelmezte, mint ahogyan az a nevéből következett. Az 1920–1921-es évadban hozta létre az OMIKE a Tanoncotthonokat, amelyek célja az ipari és kereskedőtanoncok tanítása, vallásoktatása, szociális támogatása volt. Az évtized végére hat fiú- és két leányotthon létesült. Az általános ismeretek oktatása és a közösségteremtés mellett lényeges feladat volt a vallási ismeretek átadása, a fiatalok zsidó vallásban való megtartása.

A kulturális elképzelések valóra váltásához 1923-tól az OMIKE és a PIH közösen, heti rendszerességgel, a zsidó kultúrát és történelmet bemutató előadás-sorozatba kezdett. Folytatódtak tehát a korábban nagy sikert kiváltó előadások: a Kultúrotthon évenként mintegy 150 előadást tartott a fővárosban és vidéken.[41] Ezt az időszakot a művészoktatói szerep felvállalásával együtt a képzőművészeti tevékenységek előtérbe kerülése jellemezte. Így került sor 1921 decemberében a Szabadiskola tanárainak kiállítására a Lipótvárosi Casino helyiségeiben, valamint a szabadiskolai hallgatók létszámának növelésére. 1922-ben már ennek megfelelően 86-an

[38] A magyar zsidók kultúrotthona – az OMIKE új intézménye, *Egyenlőség*, 1920. január 24., 12.
[39] A Kultúrotthon világi elnöke Székely Ferenc, a PIH elnöke; vallási elnöke Hevesi Simon volt.
[40] Az új zsidó iparművészeti műhelyről, *Egyenlőség*, 1920. május 15., 8.
[41] Beszámoló az Egyesület igazgatósági üléséről, *Mult és Jövő*, 1922. február 3., 14.

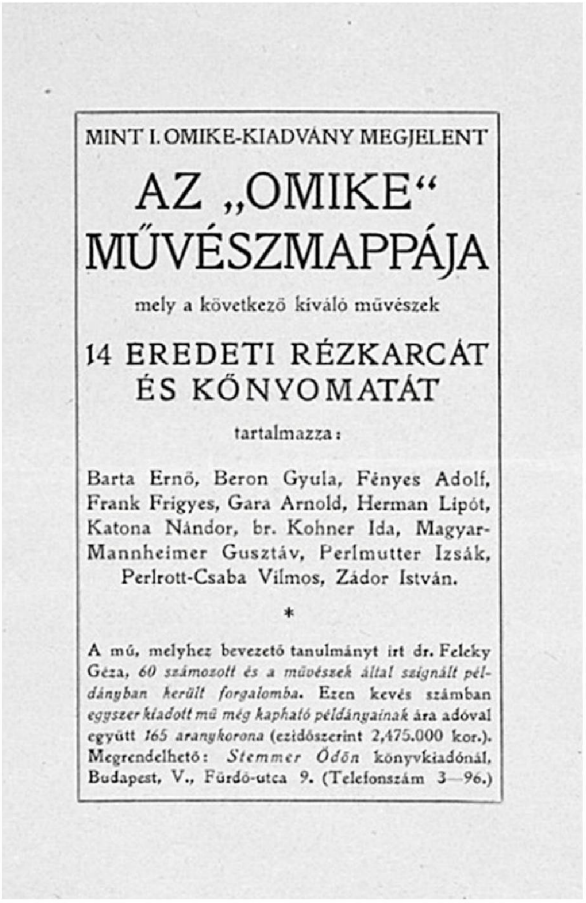
MINT I. OMIKE-KIADVÁNY MEGJELENT

AZ „OMIKE“ MŰVÉSZMAPPÁJA

mely a következő kiváló művészek

14 EREDETI RÉZKARCÁT ÉS KŐNYOMATÁT

tartalmazza:

Barta Ernő, Beron Gyula, Fényes Adolf, Frank Frigyes, Gara Arnold, Herman Lipót, Katona Nándor, br. Kohner Ida, Magyar-Mannheimer Gusztáv, Perlmutter Izsák, Perlrott-Csaba Vilmos, Zádor István.

*

A mű, melyhez bevezető tanulmányt irt dr. Feleky Géza, *60 számozott és a művészek által szignált példányban került forgalomba.* Ezen kevés számban *egyszer kiadott mű még kapható példányainak* ára adóval együtt *165 aranykorona* (ezidőszerint 2,475.000 kor.). Megrendelhető: *Stemmer Ödön* könyvkiadónál, Budapest, V., Fürdő-utca 9. (Telefonszám 3—96.)

35. Az OMIKE művészmappájának címlapja, Budapest, 1924

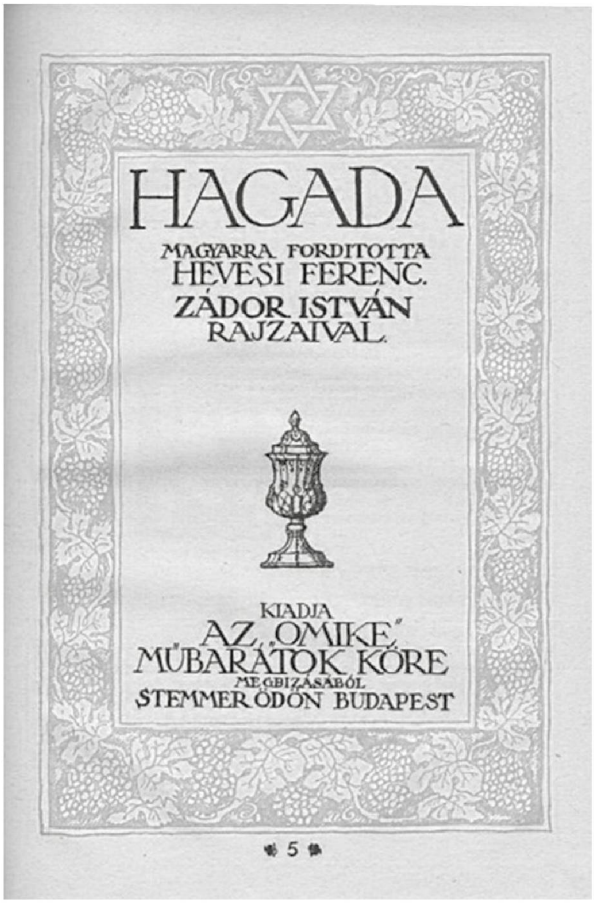
HAGADA

MAGYARRA FORDITOTTA HEVESI FERENC.

ZÁDOR ISTVÁN RAJZAIVAL.

KIADJA AZ „OMIKE“ MŰBARÁTOK KÖRE MEGBIZÁSÁBÓL

STEMMER ÖDÖN BUDAPEST

5

36. Illusztrált *Hagada* az OMIKE Műbarátok Körének kiadásában, Budapest, 1924

tanultak a Szabadiskolában. Az OMIKE iparműhelyében 80 leányt tanítottak – díjmentesen – a kézimunka minden ágára.

1924-ben jelent meg az OMIKE művészmappája, amely tizennégy művész (köztük Fényes Adolf, Frank Frigyes, Herman Lipót, Kohner Ida, Perlmutter Izsák, Perlrott Csaba Vilmos, Zádor István) egy-egy „eredeti műlapját” tartalmazta. A hatvan példányban megjelent reprezentatív album példányonkénti ára 132 aranykorona volt. Ugyanakkor egy másik fontos kiadvány is napvilágot látott: elkészítették az OMIKE *Hagadáját* Hevesi Ferenc fordításával és Zádor István illusztrációival.

Az 1920-as évek második felében az OMIKE kulturális programjai kiléptek korábbi szűkösebb látogatókereteikből, és nyitottak a szélesebb nyilvánosság felé. Ez egyben az addig sem kizárólagos felekezeti tematika további oldódását jelentette. Ilyen volt például a nagyszabású Jókai-megemlékezés 1925 márciusában, a Lőw Lipót-ünnepség (Baracs Marcell,

az OMIKE elnöke a nagy hírű szegedi rabbi unokája volt) szintén ebben az évben, a Goldmark-ünnepély 1927-ben a Zeneakadémián, nagyszabású széderesti vacsora ugyanezen évben, vagy az olyan kiemelkedő zsidó művészek ünneplése, mint Kiss József és Magyar-Mannheimer Gusztáv.

1929-ben Weiller Ernő a következőkben emlékeztetett a Kultúrotthon induláskori céljaira:

1. Társadalmi tevékenységgel a magyar zsidó honpolgárokat a hazafias szellem ápolásában és a hithűség érzésében egyesíteni [...]
2. A zsidó főiskolai ifjúság hazafias és vallásos szellemben való neveltetéséről gondoskodni.
3. A Kultúrotthon keretén belül társas összejöveteleken a magyar zsidó honpolgárok között a társadalmi és kulturális életet fejleszteni...[42]

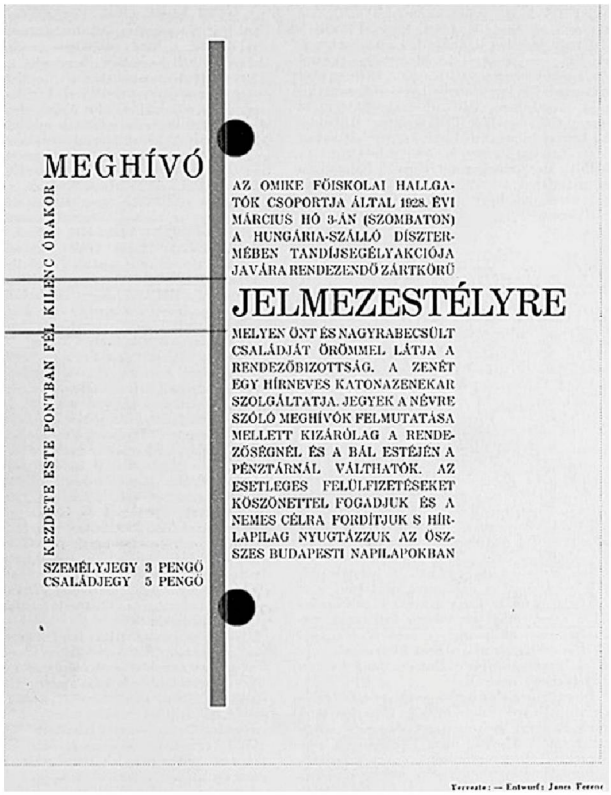

37. Meghívó az OMIKE jótékonysági báljára, Budapest, 1928

A segítségnyújtás változatos formái

1920-ban a jóléti tevékenység új formájáról adtak hírt a lapok. Az új OMIKE-intézmény, a Magyar Zsidó Kultúrotthon tervbe vette budapesti zsidó gyermekek vidéki nyaraltatását. (E programban együttműködött az Izraelita Szünidei Gyermektelep Egyesület kezdeményezéseivel.) Ehhez segítséget kért és kapott a vidéki hitközségektől, valamint vidéki zsidó családoktól. Már az indulás évében 1300 fővárosi gyermeket sikerült nyaraltatni vidéki családoknál. A következő évben a program folytatódott ugyan, jelentkeztek is négyezren, de „csak" 500 gyermek elhelyezésére nyílt lehetőség. 1922-ben, talán az előző évben jelentkező, nem teljesíthető igények kielégítésére az OMIKE újabb szereplő bevonásával próbálkozott: az újonnan megalakult Magyar Izraelita Nőegyletek Szövetsége lépett be a szervezésbe azért, hogy a vidéki nőszervezetek segítségével nagyobb

[42] Dr. Weiller Ernő: *Az OMIKE húszéves története,* id. kiad., 12.

38. Az OMIKE szervezésében nyaralásra induló gyerekek, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele

legyen a helyi fogadókészség.[43] A vidéki hitközségek, városok mérsékelt lelkesedése és lehetősége miatt a program ezt követően hullámzó sikerrel folytatódott, 1923-ban 960 (más újsághírek szerint több mint ezer), 1924-ben az összes jelentkezőt, közel 700 gyermeket sikerült nyaraltatni. De a nyaralni vitt gyerekek létszáma az egyre romló gazdasági viszonyok miatt tovább csökkent. Ezért az OMIKE vezetése az utódállamok zsidó közösségeihez fordult segítségért. Arad és Temesvár, majd más erdélyi és felvidéki városok részt is vettek 1926-ban a gyermekek nyaraltatásában. A határon túli városok együttműködésével 1925-ben még sikerült 500 főt, 1926-ban 600 főt elutaztatni ezekre a helyekre.[44] 1931-ben viszont a gyermeknyaraltatás csődjéről számolt be Friedmann Dénes főtitkár az *Egyenlőség* hasábjain:

> Legmegdöbbentőbb [...] a gyermeknyaraltatási akció csődje. A legtöbb hitközség azt közli, hogy még az akció megindítása is kilátástalan.[45]

[43] Az OMIKE gyermeknyaraltatása, *Mult és Jövő,* 1922. április 7., 10.
[44] Beszámoló az OMIKE gyermeknyaraltatásáról, *Egyenlőség,* 1926. október 5., 14.
[45] A gyermeknyaraltatás csődje, *Egyenlőség,* 1931. május 9., 2.

A hosszú ideje folyamatosan végzett jóléti feladatokat az 1920-as években színesítette egy-egy sajátos ötlet is. Ilyennek volt mondható az a kezdeményezés, amelyben, mint az *Egyenlőség* tudósított:

> ...az elviselhetetlen drágaság következtében súlyosan szenvedő nőtlen hitközségi tisztviselők, nőtisztviselők és egyetemi ifjak számára a pesti izr. hitközség tisztviselőinek beszerzői csoportjával karöltve altruisztikus alapon álló étkezdét nyit meg az OMIKE helyiségeiben.[46]

De ilyen volt például 1922-ben az OMIKE pészachi diákakciója, amelynek keretében 400 (más adatok szerint 600) diákot élelmeztek a pészachi ünnepek alkalmából nyolc napon át,[47] vagy a cipő- és textilajándékozási akció 1923–1924-ben.

Az OMIKE már klasszikusnak mondható jóléti tevékenységét továbbra is a Mensa Academica fenntartása jelentette. 1920-ban ennek költségeit javarészt amerikai segítséggel sikerült előteremteni. 1921-ben magánmecénások léptek az amerikai segély helyébe. Fellner Leó és neje áldozatos fáradozására hivatkozik egy tudósítás, valamint a zsidó kereskedők és iparosok segítségére. Így például a budapesti zsidó mészárosok kötelezték magukat, hogy 253 napon keresztül naponta 30 kilogramm húst szállítanak a menzának.[48] De ide kell sorolni Rotschild Charlesné negyedmilliós adományát is. 1922 tavaszára a Mensa Academica súlyos anyagi válságát kellett kezelni. Az intézmény egymillió korona hiányt halmozott fel, egyfelől a kedvezményezetteknek a tervezettet lényegesen meghaladó száma, másfelől a költségek meredek emelkedése miatt.

A válság nem szűnt meg, minden évben kérdéses volt a program fenntarthatósága, így az OMIKE vezetése ismét az adományozókhoz fordult. 1923-ban az őszi főünnepek előtt az ország minden zsinagógájának elöljárójától kértek segítséget.[49] A segítség kisebbik része olyan pályázati rendszerből származott, amelyet az OMIKE Mensa Academica fővárosi segélyprogramokon keresztül nyert meg. Ennek részeként például az 1923-as kedvezményes lisztutalványért folyamodó egyesület benyújtotta a Mensa Academicára jelentkezett egyetemi és főiskolai hallgatók névjegyzékét.[50] A 442 névből álló lista, amely tartalmazta az egyetem/

[46] Étkezde zsidó tisztviselőknek, *Egyenlőség*, 1920. augusztus 28., 7.
[47] Széder-esték az Omike Mensán, *Egyenlőség*, 1922. április 29., 12.
[48] Az „Omike" Menzája, *Egyenlőség*, 1921. október 8., 16.
[49] Az OMIKE felhívása az ország összes templom-elöljáróihoz a Mensa megsegítése érdekében, *Egyenlőség*, 1923. augusztus 18., 10.
[50] BFL IV. 1407.b VIII. 52906.

főiskola nevét, valamint a hallgató apjának foglalkozását, és amelynek nyomán a főváros 287 főre adott kedvezményre jogosító utalványt, néhány érdekes adat megismerését tette lehetővé. Így kiderült, hogy a Mensát akkor igénybe vevő hallgatóknak, akik kilenctizede fiú volt, több mint fele az orvosi egyetemen, negyedrészük a műegyetemen tanult. A hallgatók 20 százaléka volt árva vagy félárva, és minden tizedik esetben az apát „foglalkozásnélküli"-ként vagy nyugdíjasként jelölték. Az aktív, keresettel bíró apák döntő hányada valamilyen alsó középosztálybeli foglalkozást űzött: 83 százalékuk nem fizikai foglalkozású volt, és döntően a kereskedelemben és a szolgáltatási területeken dolgozott.

V.: …meg akkor volt az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Kulturális Egyesület) menza.
K.: No, hát ez az, ez egy kulcs.
V.: Akkor volt az OMIKE menza, én tulajdonképpen haza is járhattam volna ebédelni, mert én sokkal közelebb voltam otthonhoz, akkor a Ligetben laktunk. És azonkívül volt a MIEFHOE […] az a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete. Ez az Üllői út 9. szám alatt honolt.
K.: Az OMIKE?
V.: A menza, az OMIKE menzája, és már a Kálvin téren lehetett tudni, hogy mi van ebédre.
K.: Olyan büdös volt.
V.: A szag által. Mondom, én járhattam volna haza is ebédelni, de inkább a főiskoláról, az Andrássy út 74.-ből jártam az Üllői útra, mert annyira szerettem. Én nagyon szerettem.
K.: Ki járhatott az OMIKE menzájára?
V.: Az OMIKE-be járt egyrészt, akivel már akkor jóban voltam, szorosan jóba, tehát jó barátságban voltam, a Bandi [Bálint Endre] és a Bandi barátai, aki akkor az Anna Margiték, meg az Ámos Imre, a Vajda [Lajos]. Akkor még nem is volt a felesége a Julika [Vajda Júlia], azt hiszem.
K.: A Vajda '33-ban jött haza Párizsból.
V.: Igen, körülbelül akkor kezdtem én is járni a menzára. És a Bandi biztos járt a menzára, mert az iparművészeti főiskola meg ott volt egy köpésnyire. Ki volt még? A [Szántó] Piroska meg a Panni, a különböző rabbik, úgy is, mint a Czimer József. Tudod, ki a Czimer József? Dramaturg volt.

K.: Mekkora volt ez a menza?
V.: Ez egy végeláthatatlan alagsori helyiség volt, csempével kicsempézve, és a csempékre pedig rá volt írva az, hogy jótevőink.
K.: Akik ezt szponzorálták.
V.: Akik ezt pénzelték, igen. A Weissmann…
K.: Ki volt rakva kerámiából?
V.: Rá volt írva a csempékre, hogy mi módon, azt nem tudom, de a „jótevőink" ott álltak, lehetett olvasni, kik a jótevőink. Meg volt egy könyvtárszoba egy tanár úrral a könyvtárban, meg folyt az élet. Nem tudok neked mást mondani, mint olyanok például, aki később az OTP vezérigazgatója lett, az is odajárt velünk, aztán nagyon sok medikus, akiből később ez meg az, meg különböző híres ember lett. Szóval nagyon sok különböző alakulat járt ott velünk. Mi, én legalábbis remekül mulattam. Nem is beszélve arról, hogy amikor jöttek a zsidó ünnepek, akkor olyan vacsora volt! Liba például. Meg nagyon jól, én nagyon jól mulattam. Az egy kicsit más lehetett, mert nekem nem lett volna muszáj oda járnom, és nem kellett aktatáskába eldugnom még nyolc kenyeret, fekete savanyú kenyeret, hogy legyen mit vacsoráznom. Mert ennél már a bridzsszalon jobban ment.

Kozák Gyula: *Barta Éva-interjú,*
1956-os Intézet, Oral History Archívum, részletek

1924-ben változás történt a Mensa Academica vezetésében. Báró Dirsztay Béla halálát és Fellner Leó lemondását követően a rendkívüli közgyűlés Buday-Goldberger Leót választotta meg a Mensa elnökének. (1928-ban majd Vészi Józsefné lesz az új elnök asszony.) Az új elnök a Mensa diákvacsoráját kívánta létrehozni, amelyhez ötmillió korona támogatást ajánlott fel.[51] (A Mensa költségvetése meghaladta az egymilliárd, majd egy év múltán a másfél milliárd, két évvel később pedig a kétmilliárd koronát. Az emelkedés az infláció hatását figyelembe véve is jelentős.) 1925 őszén Weiller Ernő, az OMIKE ügyvezető alelnöke drámai hangú felhívással fordult a zsidó társadalomhoz:

> Most amidőn a numerus clausus hatodik évébe lép, a zsidó főiskolai ifjúságot a törvényes korlátozásokon kívül még újabb veszély is fenyegeti.

[51] Az Omike Mensa-Academica új elnöke, *Világ,* 1924. január 10., 5.

> A létfenntartás nehézségei meg akarják fosztani a tanulás lehetőségétől azt az igen kisszámú zsidó hallgatóságot is, melyet a törvényes korlátozások mellett felvesznek a budapesti egyetemekre. Az Omike Mensa-Academica gondoskodott 16 éven át ebéddel, téli vacsorával, reggelivel, ingyen könyvekkel, beíratási és vizsgadíjakkal, cipővel, fehérneműekkel és állásközvetítéssel a Mensa ifjúságáról.
>
> A Mensa [...] pénztára és éléskamrája is teljesen üres. [...] Az egyetemes magyar zsidóságnak tehát minden áldozatot meg kell hoznia ezen nélkülözhetetlen intézményért.[52]

1926-ban a Mensa válsága miatt beszüntették a vacsoraosztást, hogy az ebédeltetés megtartható legyen. A pénzhiány megszüntetésére tett kísérletek olyan megoldásokat szültek, mint az egymást követő, nyereséges költségvetéssel záródó Mensa-bálok, amelyek jelentős társadalmi eseménynek számítottak; ezt jelezte, hogy a különböző lapok nemegyszer terjedelmes cikkekben számoltak be róluk. 1926-ban Jászai Mari mondta a köszöntőt, 1928-ban pedig Somlyó Zoltán lépett fel. Bevételt hozó kezdeményezés volt továbbá az OMIKE sorsjátéka, majd az úgynevezett Láthatatlan Mensa-bálok sorozata (amelyek a valóságban nem voltak bálok, csupán lehetőséget nyújtottak adományok kérésére). Mindez azonban nem vezetett valódi pénzügyi megszilárduláshoz.

1928 őszén,[53] majd 1929 októberében az OMIKE elnöke, Buday-Goldberger Leó kénytelen volt kiáltványt közzétenni a Mensa Academica megmentése érdekében. Az utóbbiban így fogalmazott:

> ...azt kell mondanom, hogy a legnagyobb katasztrófa fenyegeti diákjaink jóléti intézményeit, elsősorban az OMIKE menzáját. A magyar zsidóságot végigseperte a kegyetlen gazdasági krízis és a magyar zsidóság megtört alatta, intézményeink támolyognak és vezetőink lelkében már-már tanyát ver a kétségbeesés. [...] Magyar zsidók, kik a szent ünnepeken a TÓRA elé állotok, mentsétek meg a főiskolai ifjúságot, mentsétek meg a pusztulástól az OMIKE menzáját![54]

1929-től az egyre erősödő gazdasági világválság erodálta az OMIKE bázisát alkotó zsidó középosztály anyagi helyzetét is. Ennek hatása sokféle tényezővel írható le: például a kikeresztelkedések növekedésével, a falusi zsidó kisegzisztenciák (kereskedők) csődbe jutásával (ami az állami szubvenció-

[52] Weiller Ernő: Mindent a menzáért!, *Egyenlőség*, 1925. szeptember 19., 20.
[53] Buday-Goldberger Leó: Mentsük meg a Mensa-Academicát, *Egyenlőség*, 1928. szeptember 22., 3.
[54] Dr. Buday-Goldberger Leó: A magyar zsidósághoz!, *Egyenlőség*, 1929. október 5., 5.

val támogatott konkurencia, a Hangya szövetkezeti rendszer miatt következett be), a gazdasági antiszemitizmus számos jelenségével, a Palesztinába történő kivándorlás iránti fokozódó érdeklődéssel.[55]

39. Menzajegyek kiosztása az OMIKE-nél, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele

Az OMIKE mindenesetre óriási erőfeszítések árán, az egyre szaporodó jótékonysági estek, rendezvények (ilyen volt például 1931 elején Stern Samuné hatezer pengő[56] adományt eredményező gardenpartija) részbeni segítségével fenntartotta a Mensa működését. Ezt jelzi, hogy 1930-ban a beszámolók szerint több mint 70 ezer adag ebédet és vacsorát juttattak szegény sorsú egyetemi és főiskolai diákoknak.

Az első világháború után a befogadás társadalmi, politikai megvalósulása nem egyszerűen hiányos maradt, de fordulat következett be számos területen, amelyek megakasztották a zsidóság erre igényt tartó részének lehetőségeit. Más a helyzet kulturális téren. Az OMIKE éppen a kulturális és gazdasági asszimilációban előrehaladt neológ zsidó polgárok önfenntartó, önművelő, közösségmegtartó intézményévé vált. Megnövekedett ugyanakkor, minden bizonnyal a numerus clausus elhúzódó hatásai miatt, de a vezetésben bekövetkezett személyi változások miatt is, a zsidó egyetemisták, főiskolások segítése. Az ilyen természetű programok, az ezeket kiszolgáló intézmények fenntartása és fejlesztése vált dominánssá. Ez másfelől azt jelentette, hogy amíg az első világháborút megelőző években a nagyvárosi, középosztályi magyar zsidó kulturális bázis megerősítése volt az egyesület célja, a 1920-as években inkább a jövő zsidó középosztályának a „világrahozatalában" vélték a feladatukat megtalálni.

[55] Lásd erről részletesebben: Csorba László: Zsidó szellemi élet a húszas–harmincas évek Magyarországán, in *Hét évtized a hazai zsidóság életében,* I–II., szerk. Horváth Pál–Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990 (Vallástudományi Kiskönyvtár).

[56] Ez körülbelül 18 millió mai forintot tett ki.

FELHŐSÖDŐ ÉGBOLT ALATT (1930–1937)[1]

De a hit nem lazult,
Sőt még erősödött,
Nem hagyták el Istent,
Ki rajtuk őrködött.
Lásd ez sem ért semmit,
Nem tért ki a zsidó,
Nem tér ki az, soha,
Buzgó skót missió.

Mózes Gábor verse[2]

[1] Az OMIKE történetének feldolgozásában a fő nehézség az eredeti dokumentumok hiánya. Némileg más a helyzet az 1930-as éveket illetően. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található ugyanis közel 1700 oldalnyi iratanyag, amely Buday-Goldberger Leónak az OMIKE-vel kapcsolatos levelezését, de legalábbis annak egy részét tartalmazza erről az időszakról, vegyesen eredeti leveleket és másodlatokat, továbbá egyéb dokumentumokat (MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C: Levelezés Hitbuzgalmi és Érdekvédelmi Egyesületekkel, Intézményekkel, Szövetségekkel, 9. csomó, 47. tétel: OMIKE 1932–1936; 10. csomó, 47. tétel: OMIKE 1937–1947).

[2] *Egyenlőség*, 1932. január 30., 10.

Változó körülmények

Bethlen István miniszterelnök 1927. november 18-án benyújtotta a parlamentben a numerus clausus törvény módosítását célzó javaslatát. Eszerint a törvényből kikerült a népfajok és a nemzetiségek arányszámára utaló (és ennek megfelelően a zsidó vallásúakat hátrányosan érintő) paragrafus. A változtatást elsősorban a nemzetközi nyomás tette szükségessé, főként a Népszövetség közbenjárása, illetve a külföldi pénzkölcsönök megszerzésének igénye. A törvénymódosítás – amelyet 1928-ban könnyedén fogadtak el – egy foglalkozási kvótát hozott létre, amely „aszerint korlátozta a felvehető diákok számát, hogy milyen foglalkozású volt a felvételező diák apja".[3]

Az 1930-as évek a gazdasági válsággal köszöntöttek be. A válság Magyarországon különösen elmélyült 1931 nyara után, amikor a nemzetközi pénzügyi és hitelrendszer összeomlása az országot is elérte. Megszűntek a hitelek. Az arany- és devizakészletek kimerültek. A kormány bevezette a kötött devizagazdálkodást (zárolták az arany- és devizakészleteket, a pengő átváltását a Magyar Nemzeti Bank engedélyéhez kötötték). A nemzeti jövedelem 1933-ban az 1929-es szintnek majdnem a felére esett vissza. A munkanélküliség jelentősen növekedett. Ebben a helyzetben Bethlen István miniszterelnök 1931 augusztusában beadta a lemondását. Károlyi Gyula viszonylag rövid kormányzása (1931. augusztus–1932. szeptember) után Gömbös Gyula, a jobboldali radikalizmus egyik, fajvédő múltú vezéregyénisége lett 1932. október 1-jével a miniszterelnök, aki eleinte taktikai okokból óvatosabb hangot ütött meg a zsidóság társadalmi, gazdasági szerepével kapcsolatban.[4]

Ezekben az években a hazai politikai élet változásai olyan hosszabb távú folyamatokat erősítettek fel vagy indítottak el, amelyek a zsidóságra a

[3] Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945,* Budapest, Napvilág, 2012, 200.

[4] Bővebben lásd Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt,* Pécs, Kronosz, 2018, 344–351.

40. Stern Samu, 1929-től a PIH elnöke, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

későbbiekben kedvezőtlenül hatottak. Mindenképpen ilyen és hosszabb távú hatásában végzetes változás volt, hogy a hadsereg vezetésében és tisztikarában, valamint az állami és közigazgatási apparátus középső, tehát éppen a fontos ügyintéző szintjein számottevően növekedett a szélsőjobboldali felfogásúak száma. Lényegében megtörtént a politikai-hatalmi elit kicserélése olyan, nagyrészt új emberekre, akik a későbbiekben a virulenssé váló antiszemitizmus prominens képviselőivé váltak. Ez az irányvonal nem változott Gömbös Gyula halálát (1936. október 6.) követően, Darányi Kálmán miniszterelnöksége (1936. október–1939. november) alatt sem.

1930-ban a magyar neológ zsidóság legfontosabb intézménye, a Pesti Izraelita Hitközség élére a korszak egészét meghatározó elnök, Stern Samu került. A tiszteletére rendezett banketten, 1930 januárjában beszámolt arról, hogy a PIH gazdálkodása veszteségessé vált, miközben napról napra többen szorulnak a hitközség jótékony támogatására.[5] Ugyanakkor folytatódnak a korábbi időszakban megkezdett jelentős beruházások is. Így felépül az a kulturális centrum, amelynek része a Zsidó Múzeum és az OMIKE későbbi életében majd fontos szerepet játszó Goldmark Terem.

Megváltoztak azonban a zsidóknak a korábbi években gyakran sikeres informális érdekérvényesítési lehetőségei. Számottevően csökkent a zsidó nagytőke befolyása, amely az előző évtizedben (részben a Bethlen István miniszterelnökkel kialakult személyes kapcsolatoknak köszönhetően) jelentős volt. A kapcsolat már csak közvetítőkön (ilyen volt például Lázár Andor igazságügy-miniszter, korábban számos nagyvállalat jogi tanácsadója) keresztül működött a Gömbös-, és valamelyest a Darányi-kormány idején is. A zsidó középosztály és a különböző zsidó értelmiségi csoportok politikai kapcsolata meghatározóan a liberális ellenzéki pártokra korlátozódott.[6]

1930 áprilisában az *Egyenlőség* körkérdéssel kívánt rámutatni a zsidóság növekvő válságára. A lap indító cikke szerint a magyar középosztály

[5] A pesti zsidóság bankettje az új hitközségi elnök tiszteletére, *Egyenlőség*, 1930. január 18., 7–8.
[6] Rassay Károly Nemzeti Szabadelvű Pártja, a Vázsonyi János által vezetett Nemzeti Demokrata Párt, a Fábián Béla által, a parlamentben képviselt Független Demokrata Párt.

tönkrement, növekszik a zsidó proletárok száma, a falusi zsidóság megélhetési lehetőségek híján tömegesen igyekszik a városokba, ahol viszont nehezen nyílik mód a kenyerüket megkeresni. „A világgazdaság általános válságához és Magyarország agrár-válságához járul egy külön válság: a magyar zsidóság specifikus gazdasági válsága."[7]

A vitaindító cikket tizenhat hozzászólás követte, főleg hitközségi vezetők és vezető rabbik tollából. Néhány példa, inkább csak a vélemények, javaslatok minőségének szemléltetésére:

– A zsidók vesztették a legtöbbet a válságban, hiszen vagyonuk jó része elértéktelenedő értékpapírokban volt. Gyermekeinket pedig adjuk ipari vagy kézműves pályára. (Adler Gyula Chevra-elnök)

– A felekezet vezetésének eszközöket kell teremtenie arra, hogy a városokba beözönlött állástalanokat ismét a falvakba telepítsék. (Deutsch Zsigmond, a pécsi hitközség elnöke)

– A zsidó gazdasági összeomlás oka végső soron az antiszemitizmus, amely tönkretette a kereskedelmet és rajta keresztül a többi területet. (Alapi Béla, a Belvárosi Takarékpénztár igazgatója)

– Minden lehúzott boltredő, minden heverő toll és pihenő kalapács egyszersmind egy kihulló küllőt jelent a hitközségi élet lendítőkerekéből. (Junger Mózes, zalaegerszegi főrabbi)

– Fogjanak össze a hitközségek egy nagy kölcsönakcióra. (Donáth József, kecskeméti hitközségi elnök)

– Vannak, akik hátat fordítanak a vallásuknak, abban a hitben, hogy anyagilag így boldogulnak. Ebben a helyzetben csak papjaink és tanítóink tanítása és oktatása jelenthet segítséget. (Spitzer Mór, veszprémi községkerületi elnök)

– Ahogy lelohadt a hangos, jelszavas antiszemitizmus tüze, kigyulladt a csendes, de annál veszedelmesebb zsidógyűlölet lángja, a zsidóság gazdasági megfojtása. (Schwarcz Benjámin, pesti körzeti rabbi)

Küzdelem az állandósuló forráshiánnyal

Az OMIKE igyekezett fenntartani már jól bevált programjait, habár a gazdaság általános nehézségei az egyesület működésében is komoly gondot okoztak, hiszen a magyar zsidó intézmények általános válsága itt is hatott. Friedmann Gyula főtitkár beszámolója szerint az egyesület kénytelen volt

[7] Lehet-e még segíteni a magyar zsidóságon?, *Egyenlőség*, 1930. április 12., 6–15.

a felére csökkenteni a költségvetését. 22 ezer felhívást küldtek szét, új egyesületi tagokat toborozva – a jelentkezők száma csupán 150 volt. Nem tudták tovább fizetni a diákok tandíját és szigorlati díját. Mint az előző fejezetben már említettük, felhagytak a gyermeknyaraltatási akcióval is, mivel a vidéki hitközségek nem voltak képesek vendég gyerekeket fogadni.[8] A debreceni OMIKE-fiók kénytelen volt beszüntetni menzaszolgáltatását az anyagi források elapadása miatt. A probléma orvosolására az OMIKE központi irodája sem tudott segítséget nyújtani.

A Mensa Academica szolgáltatásainak fenntartása érdekében az OMIKE vezetése a vidéki hitközségekhez fordult, már nem csupán pénzügyi támogatások, de közvetlen élelmiszer-támogatás (liszt, zöldségek, burgonya, gyümölcsíz) megszerzése érdekében is. Folytatták továbbá azokat az adománygyűjtő akciókat, amelyek a Mensa tevékenységének fenntartását szolgálták. Egy 1931. december 31-i pénzügyi mérleg jó képet ad az erőfeszítésekről, illetve azok eredményéről *(6. táblázat)*.[9]

6. táblázat. Az OMIKE pénzügyi mérlege 1931. december 31-én (pengő)

Az adományok összege		19 343
Ebből a templomi gyűjtés	9055	
A főváros szubvenciója		5 500[10]
Fővárosi étkezési akció		3 681
Együtt		28 524
Mensa közvetlen kiadások		12 254
Egyéb közvetlen kiadások		9 982
Tartozások		4 107
Együtt		26 343

Az OMIKE Intézőbizottsága 1932 nyarán a gazdasági, pénzügyi nehézségek bemutatására és kezelésére vonatkozó részletes tervezetről tárgyalt.[11] Az elmúlt tíz hónap folyamatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy

[8] A gyermeknyaraltatás csődje, *Egyenlőség,* 1931. május 9., 2.

[9] Az OMIKE 1931. december 31-i mérlege, 1932. január 22., lásd MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: OMIKE 1932–1936, 99.

[10] Szórványosan előforduló támogatási adatok találhatók a *Fővárosi Közlöny* egyes számaiban (1931/46, 1932/25, 1933/33). Ezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az OMIKE-nek juttatott szociális célú fővárosi támogatások mértéke az évek során egyre csökkent. Így 1930-ban a segély összege 6 ezer pengő, 1931-ben a javaslat 5 ezer pengőt tett ki, 1932-ről 2500 pengős, 1933-ból pedig 1250 pengős adatot találunk.

[11] Beszámoló az OMIKE Intézőbizottsága számára az első tíz hónap eredményeiről, 1932. július 19., lásd MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: OMIKE 1932–1936, 115–121.

a folyó évben nem lesz az egyesületnek további vesztesége, azonban nem áll rendelkezésre forrása a korábban felhalmozódott veszteségek (a kimutatás szerint 15 ezer pengő) kiegyenlítésére. Ezért, mint fogalmaztak a tervezetben, szükség van a jövőben követendő ügykezelés erős változására.

> Nem maradhat meg az a helyzet, hogy a legnagyobb megerőltetés árán beszerzett óriási adományösszegek csaknem teljes egészében az egyesületnek kizárólag az egyik ágát alimentálják és több, ugyancsak érdemes ága, olyan helyzetbe kerüljön, hogy azoknak fennmaradása problematikussá váljék.[12]

A helyzet orvoslására az összes intézményt érintő módosító csomag készült. Megállapításra került, hogy a Mensában többek között új jegyrendszerre, szigorúbb ellenőrzésre, a felvételt kérők szigorúbb rostálására, a felhasznált anyagmennyiség ellenőrzésére, valamint a tandíj-, ruhasegély és a könyvtári szolgáltatás „fellendítésére" van szükség. Mivel a Műbarátok Köre és a Tanoncotthonok az egyesület legmostohábban kezelt intézményei, szükséges a Mensától átcsoportosítani pénzt e területekre, hogy legalább a tanárok fizetése részben megoldható legyen; megállapították továbbá, hogy a tanulmányi kirándulások anyagi sikereket hoztak, tehát fenntartásuk nem ütközik akadályokba; óvatosságra van viszont szükség a már korábban elhatározott diákotthon létesítésének ügyében, mivel az ehhez szükséges, térítéssel nem fedezett évi 7000 pengő előteremtése nagyon kétséges.

1935 márciusában az OMIKE újraválasztott igazgatótanácsa és központi választmánya alakuló díszülést tartott. Az ilyenkor szokásos emelkedett hangú, lelkesítő beszédek mellett, amelyeket az egyesület különböző vezetői tartottak, Kuliner Gyula, az egyesület ellenőre korántsem ünnepi hangulatú beszédében „ismertette az OMIKE súlyos anyagi helyzetét, amely immár katasztrofális jelleget öltött…".[13] Az OMIKE vezérlőbizottságának áprilisi ülésén újra foglalkoztak a problémával, de megoldás nem született, nem is nagyon születhetett. A pénzügyi válság súlyosbodására mutatott Buday-Goldberger Leó elnöknek Friedmann Gyula főtitkárhoz írt levele, amelyben közölte: a továbbiakban az OMIKE és az Ingatlanbank közötti pénzügyi vitában sajnos nem áll módjában pénzügyi kezességet vállalni.[14]

[12] Minden bizonnyal arról van szó, hogy a Mensa Academica folyamatos finanszírozásának igénye elszívta a forrásokat az OMIKE egyéb feladatai elől.

[13] Díszülés az OMIKE-ben, *Egyenlőség*, 1935. március 16., 12.

[14] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: 1932–1936, 504. Buday-Goldberger Leó levele (másolati példány) Friedmann Gyula főtitkárhoz a készpénzfizetői kezesség felmondásáról, 1935. május 4.

41. Friedmann Gyula szentesi főrabbi, majd az OMIKE főtitkára, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

Az OMIKE vezetése újabb és újabb megoldásokat próbált találni a pénzügyi nehézségek csökkentésére. Ilyen volt 1935 decemberében az a körlevél, amelyben az érintett vidéki hitközségek vezetőit szólították meg, hogy járuljanak hozzá annak a diáknak a költségeihez, aki a „hitközségéből étkezik" (az írás konkrétan, személy szerint megnevezte az illető diákot). A levél megfogalmazása szerint kérik, hogy szavazzanak meg segélyösszeget a Mensa étkeztetési céljaira: „... ellenkező esetben kénytelenek leszünk nevezettől minden támogatást megvonni."[15] Nincs róla tudomásunk, hogy a fenyegetést bármikor beváltották volna, túl azon a körülményen, hogy ebben az esetben a Pécsi Izraelita Hitközség közölte: a megnevezett diákot nem ismerik. Az ilyen típusú kérések minden bizonnyal időről időre ismétlődtek. Ezt igazolja egy 1939. decemberi levél, amely újólag kérte – ez esetben a szegedi hitközségtől –, hogy a területéről a felsőoktatásba került diákok javára[16] nyújtson segítséget az OMIKE Mensa Academicájának.

A pénzügyi válság megoldásának terhe mindazonáltal Buday-Goldberger vállára nehezedett. Ő a megoldás egy részét – helyzetét és szerepét jól érzékelve – abban látta, hogy személyes levelekben kereste meg üzletfeleit, ismerőseit, barátait, gyorssegélyt kérve az OMIKE tanulóifjúsági programjához, illetve ahhoz, hogy lépjen be az OMIKE pártoló tagjainak sorába. Az évek folyamán született óriási levélmennyiségben szükségszerűen változott a pénzkérés indoka. Így például 1932-ben a zsidó egyetemi hallgatók tandíj- és szigorlati segélyének megteremtése volt a cél, míg 1937–1938-ban a Mensa, valamint a Diákotthon fenntartására igényelt támogatást a reménybeli zsidó adományozóktól az egyesület.

A támogatást kérő, vagy éppen azt megköszönő, illetve a támogató pozitív válaszát tartalmazó levelek (illetve másodlatok) közül mintegy 400 található meg a fennmaradt iratok között.[17] Nem valószínű sem az, hogy az összes ilyen típusú levél megmaradt, sem pedig az, hogy csak ezen az úton kapott támogatást az OMIKE az üzleti élet Buday-Goldberger Leóval kap-

[15] OMIKE-levél a Pécsi Izraelita Hitközséghez a Menza támogatása ügyében, Pécsi Zsidó Hitközség iratai, 430/1935. Nyilván arra utalnak, hogy az egyéni támogatások mellett maguk a vidéki hitközségek is vállaljanak át valamit a terhekből.

[16] Kérés az OMIKE segélyakcióhoz való hozzájárulásra, Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 1939. december 31., 38/1940.

[17] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó, 47. tétel: OMIKE 1937–1947. 675.

csolatban álló zsidó (és részben talán nem zsidó) képviselőitől. Önmagában is figyelemre méltó, hogy évente akár több százan támogatták ily módon is az egyesületet. A támogatás kérésének és elfogadásnak alapvetően két módja tűnik ki a levelekből. Az egyik a tagsági viszony felvállalása vagy tovább vállalása, és az ennek megfelelő havi 10-20 pengő tagdíj befizetése. A másik valamely egyösszegű támogatás átutalása. Gyakran került sor egy-egy adományozó részéről mindkét típusú támogatásra.

7. táblázat. A Goldberger-féle támogatáskérő akciók eredménye (pengő)

1932	1933	1935	1937	1938	1939	1940	1941	1942
2684	15 404	2265	34 398	15 075	8280	4975	500	2470

Az OMIKE költségirányzataiból az tűnik ki, hogy például az 1937/38-as bevételi előirányzatban, amely 79,5 ezer pengőt tett ki, a Goldberger-akció 10 ezer pengővel, a szintén Buday-Goldberger nevéhez fűződő tagdíjgyűjtés 12 ezer pengővel szerepelt. Ezek az összegek, ha hozzávesszük Goldberger Leó személyes, 4 ezer pengőnyi adományát, az összes tervezett bevétel egyharmadát tették ki. A következő, 1938/39-es költségvetésben a két akció tervezett összege 10 ezer pengőre csökkent volna. Ehhez képest a beérkezett adományok összege 1937-ben és 1938-ban lényegesen meghaladta a tervezett összeget.

A fennmaradt levelekből, levélmásolatokból, válaszokból világossá válik, hogy döntő fontosságú volt az adományt kérő kivételesen erős kapcsolata a hazai ipari és pénzarisztokráciához. A harmincas évek közepétől a legnagyobb adakozók között találjuk többek között Chorin Ferencet, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. elnökét, egyben a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnökét; Vida Jenőt, számos alumíniumipari nagyvállalat vezetőjét, a felsőház tagját; a nem zsidó Deyhle Vilmost, az I. G. Farben hazai vállalatcsoportjának egyik vezetőjét; Minkus Richárd gyárost, valamint Hirsch Albertet, a Hatvani Cukorgyár egyik vezetőjét és résztulajdonosát. A levelek – főként azok, amelyekben a kérések megfogalmazódtak – alkalmat adnak arra, hogy közelebb kerüljünk annak megértéséhez, milyen indokra, motivációkra hivatkozott Buday-Goldberger Leó ebben a sziszifuszi munkában. A válaszok – az udvarias formulákon túl – sokszor jelezték elkötelezettségüket az OMIKE támogatása mellett.

Az OMIKE folyamatos működésének fenntartása mellett a mindennapos gondok nem szűntek meg, s az apparátusnak újabb és újabb kéréssel kellett a nagyiparos Buday-Goldberger Leóhoz fordulnia. Ezt jelzi például Friedmann Gyula főtitkár 1938. március 23-i levele is, amelyben a következőket kéri:

...a múlt évben [a tagdíj-]akció terhére Méltóságod volt kegyes P 4,228. összeget előlegezni. Ilyen összeg keretében kéthavi házbértartozásunkat, továbbá szállítóinkkal szemben fennálló adósságunk jelentékeny részét rendezhetnénk. Nagyon kérem Méltóságodat, hogy előterjesztésem értelmében kegyeskedjék a szükségesnek jelzett összeget rendelkezésünkre bocsájtani.[18]

A hit védelmében[19]

Az 1930-as évek első felében az OMIKE egy új, az első időkben igen ambiciózusnak látszó és jelentős létszámot mozgósító feladatba kezdett. Ez volt a *hitvédelem programja*. A vállalt feladat megfelelő értékelésére kicsit vissza kell menni az időben.

A 20. század folyamán a magyar izraelita felekezetet elhagyók (kitértek, vallásváltók) számának változása nagyjából követte a század történelmi folyamatainak hektikusságát. Az első nagy ugrást 1919-ben, az első világháborút követően a forradalmakkal és az ellenforradalommal együtt járó zűrzavar és bizonytalanság hozta magával. Ebben az évben az izraelita felekezetet elhagyók száma meghaladta a 7 ezer főt. Az áthúzódó hatások, valamint a numerus clausus törvény miatt magas maradt ez a szám 1920-ban is, közel 2 ezer fő. 1928-tól a kitértek száma előbb az évi 500, majd a 600 főt haladta meg.[20] Az *Egyenlőség* cikke 1930-ban pontokba szedte a kitérések okait:

1. Kitérés állás elnyerése vagy megtartása végett.
2. Kikeresztelkedés előrelépés érdekében.
3. Vallás megtagadása társadalmi érvényesülés érdekében.
4. Hit elhagyása házassági okból.

A felsorolásban nem szerepelt a meggyőződésből való kikeresztelkedés, amely talán a legnyomósabb, legérthetőbb ok lehetne. De meggyőződésből nem keresztelkedik ki senki, mert ez a zsidóságban uralkodó mentalitással, a zsidó lélek egész struktúrájával ellentétben áll.[21]

[18] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó, 47. tétel: OMIKE 1937–1947. 385. Friedmann Gyula levele az OMIKE anyagi helyzetéről, 1938. március 23.

[19] Lásd Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Hitvédelmi Szövetsége, 1930–1933, *Zempléni Múzsa*, 18(2018)/1, tavasz, 22–27.

[20] Az adatok forrása: Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek, VII. Táblázat: Az izraelita felekezetet érintő vallásváltoztatások (1896–1943), in *Hét évtized a hazai zsidóság életében*, id. kiad., 187–195. A 19. század egészének és a 20. század első éveinek zsidó vallásváltásáról bővebben lásd Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl*, Budapest, MTA BTK TTI, 2014.

[21] L. T.: Hadüzenet a kikeresztelkedésnek, *Egyenlőség*, 1930. július 12., 3–4. Lássuk be, hogy ez a kijelentés a tapasztalatokkal nem nagyon támasztható alá – csak egy példa Radnóti Miklós és felesége kikeresztelkedése.

A zsidóság körében zajló keresztény térítések és térítési kísérletek az 1920-as évek közepén a korábbiaknál gyakoribbá váltak. Nem is a római katolikus egyház érdeklődése volt a legerősebb, hanem egyes protestáns köröké. Ezt a körülményt nehezményezi is a katolikus Bangha Béla páter szerkesztette *Magyar Kultúra:*

> A skót protestáns missziónak már világszervezeteik vannak, amelyek a zsidóság megtérítését tűzték ki célul, természetesen saját felekezetük számára. Szent Péter Egyháza tétlenül nézi, legalább is nálunk, hogy eretnekek nyújtják ki kezüket a zsidó kutatók után.[22]

A számos protestáns hitterjesztő társaság között egyeseket kizárólag a zsidók megtérítésére alapítottak. Ilyen volt az idézetben említett skót misszió is.[23] 1927-ben arról számolt be a *Magyarország* című lap, hogy Budapesten kongresszust rendez a skót református misszió. Legfontosabb témáját a zsidóság soraiban végzett térítés, a „zsidók közötti keresztény missziók" problémái jelentették.[24] A kongresszus mellett ugyanakkor folyt a rendes, „hétköznapi" térítő tevékenység a skót misszió Vörösmarty utcai iskolájában. A diák-istentiszteleteken elhangzott vasárnapi prédikációk ilyen címeket viseltek: *A megbélyegzettek,* vagy máskor: *A bolygó zsidó.*[25] Mindezt a neológ zsidó közösség erőteljesen nehezményezte. Ezt jelzi, hogy az *Egyenlőség* korábbi szerkesztői cikke szerint az antiszemitizmus mellett megjelent a zsidóság másik ellensége: a csendes térítés.[26]

Az izraelita hitközségi vélemények szerint (ez esetben is csak a neológ álláspontok ismertek) a kitérések legfőbb oka továbbra sem a hittérítéssel függött össze. A fő okot megítélésük szerint a vegyes házasságok jelentették, amikor a vőlegény vagy a menyasszony családja előre kiköti a házasság feltételeként a másik fél számára a zsidó hit elhagyását. A másik meghatározó ok, a korábbi véleményekkel egyező módon, gazdasági jellegű volt: az izraelita vallás a legtöbb esetben az állások elnyerésének jelentős akadályaként tornyosult a jelentkezők előtt.

[22] Székely Nándor: A magyar missziós munka nehézségei, *Magyar Kultúra,* 1928, 266. (A *Magyar Kultúra* havonta kétszer megjelenő folyóirat volt.)

[23] A budapesti skót missziót 1841-ben alapították; Budapesten kórházat és 1910-ben iskolát (VI., Vörösmarty utca) indítottak. Az iskola skót nevelőnője, Jane Haining, a rábízott zsidó gyerekeket el nem hagyva, velük ment Auschwitzba, és ott mártírhalált halt.

[24] A skót református misszió Budapesten rendezi kongresszusát, *Magyarország,* 1927. április 7., 9.

[25] A kitérések új hulláma, *Egyenlőség,* 1929. február 16., 7.

[26] Harc a hittérítők ellen, *Egyenlőség,* 1927. július 2., 1–2.

> Római katolikus vallású gyógyszerész kényszeríti feleségét, hogy térjen ki, különben elválik. […] 19 éves tanuló, aki 1918-ban a Skót-misszió iskolájába járt s akkor elkeresztelték, hivatalosan bejelenti kitérését. 20 éves, állami állásban lévő hivatalnok, állami állására való tekintettel a református hitre tért át. […] 30 éves kereskedősegéd, aki a múlt esztendőben a római katolikus hitről a zsidó hitre tért, most azért tér vissza a katolikus vallásra, mert „üldözik". […] 24 éves magánhivatalnoknő, akinek a fővárosnál állást ígértek, ha kitér, áttért a református hitre. […] 24 éves bádogossegéd református hitre tért, mert két év óta munkanélküli, s most megígérték neki, hogy állandó munkát kap, ha református hitre tér.
>
> A térítés folyik tovább, *Egyenlőség,* 1929. december 7., 3–4.

1931–1932-ben a korabeli újságok híradásai szerint a skót misszió újabb előadás-sorozatot rendezett a zsidóságról, ilyen címekkel, mint *A zsidóság politikai és valláserkölcsi jelentőségéről a múltban,*[27] *A zsidóság etikai értékelése.*[28] A misszió számára a kérdés súlyát jelzi, hogy e sorozatban előadást tartott Ravasz László református püspök,[29] aki a zsidóság kulturális jelentőségéről szóló előadásában üzenetet is megfogalmazott:

> …vissza kell adni ezt a népet önmagának, vissza kell adni Krisztusnak! […] Ha van szív, amely azért termett, hogy Krisztust lássa és megismerje, akkor ez a szív a zsidó szív…[30]

A református skót misszió előadás-sorozata elérte a humoros *Borsszem Jankó* tárcaírójának érzékelési küszöbét is:[31]

> Térítenek. Mint értesültünk, a budapesti skót misszió a térítés munkáját szélesebb körre óhajtja kiterjeszteni, miután a makacs pesti zsidókkal nem boldogul. Rev. Beveridge skót lelkész legközelebb

[27] Előadás a zsidóság politikai és valláserkölcsi jelentőségéről, *Pesti Hirlap,* 1931. december 1., 7.
[28] Református teológus a zsidóság nagy reformációjáról, *Az Est,* 1932. január 19., 8.
[29] Ravasz László fiatalabb korában több újságcikkben is kikelt a zsidóság ellen. A felsőház tagjaként (1927–1944) az első két zsidótörvényt megszavazta, de fellépett a harmadik zsidótörvény ellen. 1944-ben szembesült a holokauszt valóságával, és próbált tenni a magyar zsidók, különösen a megkeresztelkedettek fizikai megsemmisítése ellen.
[30] Ravasz püspök – a zsidókról, *Budapesti Hirlap,* 1932. január 12., 5.
[31] *Borsszem Jankó,* 1932/2, 14.

Párizsba megy, hogy a franciák fejébe a „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat" című sarkalatos bibliai parancsot beleverje. Skót körökben sokat várnak ettől a missziós munkától. Siker esetén ugyanis végleg kitapossák a belét a német–francia háborúságnak. A felebaráti szeretet minden keresztény, zsidó, mohamedán, buddhista, sintoista híve érthető izgalommal néz Rev. Beveridge nagyszerű vállalkozása elé.

Borsszem Jankó, 1932/2, 14.

A Pesti Izraelita Hitközség 1927. júniusi közgyűlésén, mint arról az *Egyenlőség* hírt adott, Léderer Sándor elnök drámai bejelentést tett: „Ez a város ma tele van hittérítőkkel, akik a zsidóságra vetik ki hálóikat."[32] A budapesti zsidóság feladata – folytatta – a gyermekek megvédelmezése a misszionáriusok „aknamunkája" ellen. A veszély legfontosabb forrása a skót misszió-társaság leányiskolája. A térítés ebben az iskolában lassan, óvatosan, de kitartóan folyik. A gyermekeket arra oktatják, hogy a református felekezet tanításai a zsidó vallás eszméinél magasabb rendűek. A legfontosabb feladat, a térítések elleni leghatékonyabb védelem a hitoktatás, fogalmazta meg ezek után Friedmann Gyula[33] vallástanár, az OMIKE főtitkára, méghozzá oly módon, hogy „a református misszionáriusok munkájával szemben el kell végezni a zsidó hittérítés nehéz és fárasztó munkáját".[34] Az *Egyenlőség* egy héttel később vezércikkben tér vissza a hittérítés problémájára:

> A hittérítés múzsája, mely a harcos antiszemiták fegyverzajában hallgatott és szótlanul gyönyörködött a tömeges áttérések üdítő látványában, most újra megihleti a maga csendesebb harcosait és munkára serkenti őket. […] A harcos antiszemiták és csendes térítők munkájában a legtökéletesebb munka- és szerepmegosztás folyik. Egyik oldalon hangosan hirdetik a zsidóság alacsonyrendűségét és követelik az eltávolításukat: a másik oldalon mézédes szavakkal dicsérik és – térítik őket.[35]

Nem sokat késett a zsidóság intézményes válasza sem. Ennek szellemi vezére, meghirdetője az 1930-ban Budapestre került Hevesi Ferenc rabbi volt. 1931. január 26-án nagy beszédet mondott a Pesti Izraelita Hitközség Síp

[32] Kétségbeesett küzdelem a hittérítők ellen, *Egyenlőség,* 1927. június 25., 3.
[33] Friedmann Gyula korábbi szentesi főrabbi 1920-tól volt a PIH hittanára.
[34] Kétségbeesett küzdelem a hittérítők ellen, id. hely.
[35] Harc a hittérítők ellen, *Egyenlőség,* 1927. július 2., 1.

utcai épületének dísztermében. A beszéd apropóját egy előző napi, a Pro Palesztina Szövetségben[36] elhangzott előadás szolgáltatta, amelynek üzenete az volt, hogy a zsidókérdés egyetlen megoldása „Palesztina újjáépítése". Hevesi elutasítva ezt mint egyetlen lehetőséget, megfogalmazta, hogy a lényeg „a zsidó vallásosság, a zsidó lélek újjáépítése itt ezen a földön, hol élnünk és halnunk kell".[37] Beszédében elemezte a hazai zsidóságnak a vallással kapcsolatos problémáit, érintette a belső numerus clausus (önkéntes foglalkoztatási kvóta alkalmazása a zsidó tulajdonú vállalatoknál) döbbenetes gyakorlatát, síkra szállt a zsidó kultúra terjesztéséért, továbbá mindezek miatt javaslatot fogalmazott meg az előadói pulpitusról:

> Felhasználom ezt a termet arra, hogy a magyar zsidósághoz szózatot küldjek, hogy hangos szóval kiáltsam mindazoknak, akik a 25. és a 45. esztendő között vannak, bármilyen sorsban legyenek, gazdagok vagy szegények, előkelő pozíciót betöltők, vagy szerény állásúak, csatlakozzanak e mozgalomhoz, amely nem anyagi áldozatot követel tőlünk, hanem azt kívánja, hogy szívükkel és lelkükkel lépjenek sorompóba a zsidóságért! [...] Kérek mindenkit, hogy segítsenek nekem megteremteni a „Magyar Zsidók Hitvédelmi Szövetségét", amely a magyar zsidóság boldogabb jövőjének alapjait hivatott megvetni![38]

Néhány héttel később, 1931. február 19-én előértekezletet tartottak a megalakítandó Hitvédelmi Szövetség ügyében a Pesti Izraelita Hitközség tanácstermében. A különböző zsidó szervezeteket magas szinten képviselők értekezlete üdvözölte a Hitvédelmi Szövetség (máshol: Hitvédelmi és Kulturális Szövetség) létrehozását, megalkotandónak tartotta annak ügyrendjét, szervezeti szabályzatát, és állást foglalt a szövetség jövőbeli Kuratóriumának összetételéről.[39] Az ezt követő szervezőmunkáról és egyeztetésekről nincsenek fellelhető információk, de az *Egyenlőség* 1931. június 6-án rövid hírt tett közzé, mely szerint az OMIKE-n belül alakítanak egy új szervezetet, „az egész magyar zsidóságra kiterjedő hitvédelmi szövetséget".[40] Az ezt követő cikkek, felszólalások, publikációk, ellentétbe kerülve az előbbi évek dominánsnak megfogalmazott tézisével, a „gazdasági antiszemitizmussal", a harcot a hittérítések ellen hirdették meg. A hang-

[36] Pontos neve: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége. Azzal a céllal alakult, hogy a magyar zsidóság legszélesebb rétegeit bevonja Palesztina újjáépítésének munkájába.

[37] Hevesi Ferenc: Mi építsünk fel: A zsidó vallásosságot, vagy Palesztinát?, *Egyenlőség*, 1931. január 31., 7–8.

[38] Uo.

[39] Az ülés jegyzőkönyvét közzétette a *Magyar Zsidó Szemle*, 1931. május, 182–184.

[40] Az OMIKE új munkaköre, *Egyenlőség*, 1931. június 6., 12.

súly ezért a vallásos nevelésre, a hívő, zsidó lélekre, az erkölcsre helyezendő, így szóltak az újabb írások: „Meggyőződéses zsidó embereket nevelni, akik tudnak szenvedni vallásukért, akik anyagi okok miatt nem árulják el az ősi igazságot."[41]

Hevesi Simon az *Egyenlőség* vezércikkében jelentette be, hogy 1931. október 18-án lesz az új szervezet alakuló ülése. Azé a szervezeté, amelynek létrejöttét „a vallásellenes küzdelem egyrészt, a térítés veszedelme másrészt és a zsidóság súlyos megpróbáltatásai és küzdelmei is sürgetik".[42] A több mint 200 lelkes hívő jelenlétében szinte minden fontosabb fővárosi zsidó vezető (például Buday-Goldberger Leó, az OMIKE elnöke; Stern Samu, a PIH elnöke; Dési Géza országgyűlési képviselő; Hevesi Simon főrabbi) felszólalt, méltatva az új kezdeményezés jelentőségét.

42. Hevesi Ferenc pesti rabbi, Budapest, 1930 körül. Liebschütz József felvétele

A *Magyar Zsidó Szemle,* amely a neológ zsidóság legfontosabb tudományos folyóirata volt, külön kiadványban foglalta össze a Hitvédelmi Szövetség létrehozásához kapcsolódó legfontosabb gondolatokat. Érdemes néhány mondatot idézni innen, előbb Sós Endre újságíró szerkesztőtől, majd Hevesi Ferenctől:

> Az üldözés, a jogi és gazdasági, a törvényes és társadalmi antiszemitizmus új lendületet vittek a zsidóságba. A jó időkben, a boldog évtizedekben közönyös zsidóság egy része megacélosodott zsidó felfogásában. Öntudatos zsidó lett. De a másik része, sajnos, megtántorodott. Megingott, és otthagyott bennünket.
>
> Vallásunk tanítása az egyetemes papság elve, az a gondolat, hogy a zsidóság „mamlechesz kauhanime", papok birodalma. […] Jelszavunk: heti egyórai munkát a magyar zsidóságért!

[41] Hevesi Ferenc: Mit akar az új nagy zsidó társadalmi megmozdulás: a Hitvédelmi Szövetség?, *Egyenlőség,* 1931. október 17., 10.
[42] Dr. Hevesi Simon: Hitvédelmi Szövetség, *Egyenlőség,* 1931. október 17., 1.

43. A Hitvédelmi Szövetség közlönyének fejléce, 1932

A Hitvédelmi Szövetség igen ambiciózus munkaprogramot fogadott el. A programban szerepeltek például: belmissziós munkák erősítése (kitérni akarók lebeszélése, zsinagógai házasságkötés szorgalmazása, a körülmetélés elvégzésének szorgalmazása); betegápolónők, gyermekgondozók vallási alapú képzése; iskolások, egyetemisták valláserkölcsi gondozása; ankétok, Talmud-előadások rendezése; munkaközvetítés szombattartók részére; rituális főzőtanfolyam asszonyoknak, lányoknak.[43]

A szövetséghez ekkor – nevének megfelelően – csatlakozott egy sor szervezet, így az Országos Rabbiegyesület, a MIEFHOE, valamint a Hadviseltek Osztálya. Az utóbbi létszámban is jelentős növekedést jelentett.[44] Ez a szervezet az „önálló egyesület alakításával együtt járó majdnem leküzdhetetlen nehézségek" kiküszöbölése érdekében kívánt az OMIKE kebelében megalakult Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetség tagszervezete lenni.[45] Ezt követően 1932-ben figyelemre méltó aktivitást mutatott: saját bevallása szerint 1931 végén 3 ezer tagot számlált, 1932 végén az *Egyenlőség* híradása szerint már 7 ezer taggal bírt.[46] Ambícióikat jelzi, hogy 1932 nyarán külön lapot indítottak, amely évente tíz alkalommal jelent volna meg; végül is két szám látott napvilágot. A lap alapvetően nem annyira a „hitvédelem" praktikus problémáival vagy eredményeivel foglalkozott, inkább a zsidó hadviseltek különféle programjairól tudósított.[47]

A szövetség megalakulását követő hetekben bejelentették, hogy ankétsorozat indul: *Ankét az ön-antiszemitizmusról, Ankét a kitérésekről, Ankét a vegyes házasságokról, Ankét a zsidóság mai problémáiról,* vagy más témaként *Ankét az új zsidó irodalomról.* Mint arról a *Magyar Zsidó Szemle* 1932 elején megjelent elemző cikke tudósít, úgy tervezték, hogy minden előadás meg is jelenik (1931 végén több meg is jelent) nyomtatott formában, kis füzetsorozatként. Ettől kezdve már elég nehéz nyomon követni a különböző, 1932. évi rendezvényeket (írásmagyarázati előadások, kultúrdélutánok, hanukaest stb.). Mint néhány meghívó 1932 elejéről jelzi, egy

[43] A Hitvédelmi Szövetség hírei, *Egyenlőség,* 1931. december 19., 13.

[44] Az 1920-as évek első felében működött egy hasonló nevű szervezet Izraelita Hadviseltek és Rokkantak Jótékonysági Egyesülete néven. 1931-től új szervezés indult Magyar Zsidók Egyesülete Hadviseltek Osztálya létrehozására.

[45] A szervezet pontos neve: A Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége Hadviseltek Osztálya.

[46] Felhívás, *Egyenlőség,* 1932. december 24., 20.

[47] A lap *OMIKE Hadviseltek Lapja* címmel jelent meg 1932. július–augusztus, valamint szeptember–október hónapokban.

időben heti rendszerességgel tartott előadásokat a Hitvédelmi Szövetség. Ezek sok esetben általánosabb témát tárgyaltak, mint például: *Ankét a természettudományok útjairól Istenhez* (1932. február 16.), *Ankét a zsidóság nevelési problémáiról* (1932. február 22.).[48]

A Hitvédelmi Szövetség 1932. márciusi ünnepi rendezvényén a források szerint több mint ezer fő vett részt Budapesten, a Wesselényi utcai Goldmark Teremben. Ugyanakkor az 1930-as évek elejétől minden erőfeszítés ellenére folyamatosan emelkedik a kitérések száma. 1933-ban már több mint 900, 1934-ben az 1100-at is meghaladja ez a szám.[49] Az okokat viszonylag jól elemző, de arra rossz – mert csak vallási, felekezeti – választ adó intézményes hitvédelmi kezdeményezés érzékelhetően csődöt mondott. 1933-ban már csak egyetlen híradás szól a Hitvédelmi Szövetségről: Wallenstein Zoltán pécsi főrabbi előadását a zsidóság prófétai szerepéről a hír szerint több mint ezren hallgatták meg a Goldmark Teremben. A Hitvédelmi Szövetségről, annak működéséről vagy megszűnéséről ezt követően nem lelhető fel híradás. A szövetség utolsóként ismert rendezvényének végén Sós Endre a következő szavakkal zárta le az összejövetelt:

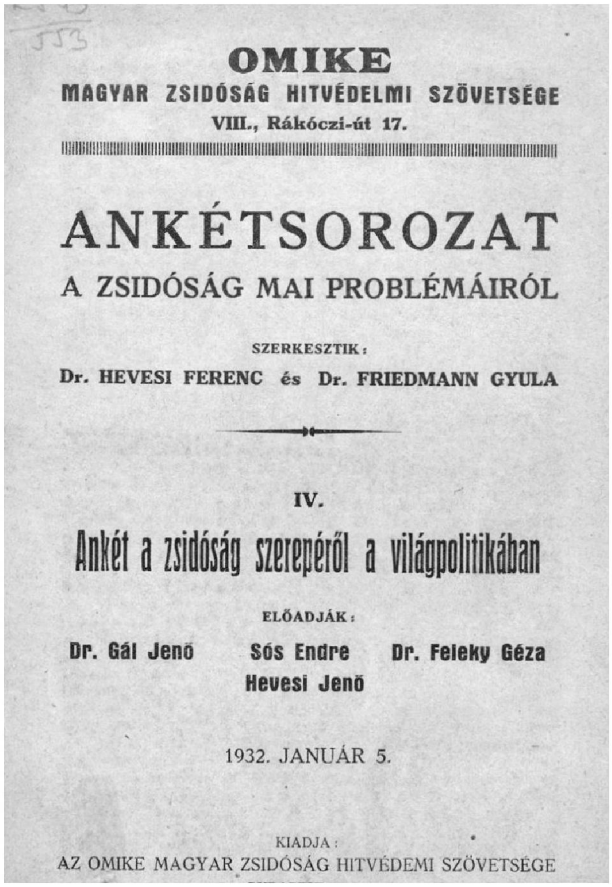
OMIKE
MAGYAR ZSIDÓSÁG HITVÉDELMI SZÖVETSÉGE
VIII., Rákóczi-út 17.

ANKÉTSOROZAT
A ZSIDÓSÁG MAI PROBLÉMÁIRÓL

SZERKESZTIK:
Dr. HEVESI FERENC és Dr. FRIEDMANN GYULA

IV.
Ankét a zsidóság szerepéről a világpolitikában

ELŐADJÁK:
Dr. Gál Jenő Sós Endre Dr. Feleky Géza
Hevesi Jenő

1932. JANUÁR 5.

KIADJA:
AZ OMIKE MAGYAR ZSIDÓSÁG HITVÉDELMI SZÖVETSÉGE

44. Az OMIKE előadás-sorozatának kiadványa, 1932

> Úgy érzem, hogy nyugodtan mehetünk haza. Nyugodt lehet a magyar zsidóság, ha a fővárosban és a vidéken olyan papjai vannak, mint Dr. Hevesi Ferenc és Dr. Wallenstein Zoltán. Biztosítva van a magyar zsidó jövendő.[50]

Utólag már tudjuk – a magyar zsidókra, akár megőrizték a vallásukat, akár a kikeresztelkedést választották, néhány éven belül jogfosztás, emberi méltóságuk elvesztése, és nagy többségükre a pusztulás várt.

[48] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: OMIKE 1932–1936, 328.
[49] A csúcs 1938. Ebben az évben több mint 8 ezer fő hagyta el az izraelita felekezetet, természetesen jelentős mértékben az előző időszaktól eltérő okokból. Lásd Zeke: *i. m.*
[50] Dr. Wallenstein Zoltán előadása a Hitvédelmi Szövetségben. *Egyenlőség*, 1933. március 11., 12.

Új programok, új szervezetek

Az OMIKE tevékenysége az 1930-as évtized első évében nem mutatott túl sok, a korábbi éveket meghaladó, új kezdeményezést. Új programot jelentett például különböző külföldi tanulmányutak szervezése, amelyekről azonban az újsághirdetéseken kívül más információval nem rendelkezünk. A lapok rendre beszámoltak – röviden – az átlag kéthetente megrendezett előadásokról, amelyek többnyire a zsidó múlt érdekes eseményeiről, jelentős szereplőiről, illetve a hitéletről szóltak. Ilyen volt például januárban Billes Ármin tanár előadása a zsidók szerepéről Amerika felfedezésében, februárban Farkas József rabbi előadása a szertartások jelentőségéről. Az előadások több helyszínen zajlottak; mint egy értékelő hozzászóló írta:

> Az OMIKE kezdettől fogva tágasra vonta sátrainak helyét: letelepedett a központban, eredetileg a főiskolai hallgatók számára, kiszállt a körzetekbe, az iskolákba és külön szemináriumokat rendezett a tudás arisztokráciája részére.[51]

Folyamatosan működtek – minden nehézség ellenére – az oktatási programok. Az OMIKE Műbarátok Köre Grafikai Iskolája 1931-ben kiállítást rendezett. A növendékek kiképzést nyertek az üzleti grafika, plakát, címke, könyvkötészet, üvegfestés területeken.

Ugyancsak „rendben" folytak az OMIKE ekkor már nagyra nőtt, önálló programokkal rendelkező különböző csoportjainak estjei, rendezvényei, báljai, zenei bemutatói. Ezek egy része kifejezetten szociális céllal került megrendezésre.

A vidéki hálózat újabb csomópontjaként 1931 februárjában alakult meg a szegedi OMIKE-fiók.[52] Elnöke Eisner Manó szegedi ügyvéd lett, aki egyébként számos lapban közölt verseket és cikkeket különböző álneveken. Ezt követően már csak egy fiók jön létre, 1937-ben Salgótarjánban,[53] ennek tevékenységéről azonban nem maradt fenn feljegyzés, csupán a megszüntetését elrendelő 1944-es BM-rendelkezés került elő.[54]

[51] Dr. Fürst Aladár: Zsidó vitaestéket!, *Egyenlőség*, 1930. január 25., 17.

[52] Megalakult az OMIKE szegedi fiókja, *Délmagyarország*, 1931. január 20., 6.

[53] Egy Buday-Goldberger Leó által 1937. október 26-án írt levélmásodlatból: MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: OMIKE 1932–1936, 276. A salgótarjáni fiókegyesület ügyvezető elnöke dr. Schwabach László fogorvos volt, aki 1939-ben színművet adott ki Semmelweis Ignácról.

[54] Sajátos vonása az 1920–30-as években létrehozott OMIKE-fiókok területi eloszlásának, hogy mindegyik a Dunától keletre eső országrészben jött létre. Ebben nem sikerült felfedezni semmilyen intézményes, gyakorlati okot – a fiókok minden bizonnyal az átlagosnál tevékenyebb helyi rabbik vagy más hitközségi vezetők kezdeményezőkészségének köszönhették megalakulásukat.

Az *Egyenlőség* nem sokkal később, 1932 augusztusában a diákotthon tervének megvalósításáról írt,[55] szeptemberben pedig a Mensa Academica nyitásakor ünnepi ülésen jelentették be a diákotthon létrehozását.

Az *Egyenlőség* 1932. november 19-i számában egy PIH által életre hívott „nagy kultúrtanács" megalakításáról cikkezett, amelynek célja az alapítók szándéka szerint a meglévő zsidó kulturális intézmények erősítése volt, és iránymutatás a zsidó ifjúság nevelésére. Az alapítók között ott találjuk a PIH vezetőit, Stern Samu hitközségi elnököt, Barna Károly kulturális elöljárót, Eppler Sándor főtitkárt és Hevesi Simon vezető főrabbit. Ehhez képest némileg meglepő Buday-Goldberger Leónak, az OMIKE elnökének 1932. november 21-én kelt levele, válaszul a november 18-án kelt meghívásra, amely a megalakítandó tanácsban való részvételről szólt:

Kalmár István: Plakát. (Omike-iskola grafikai kiállítása)

AZ OMIKE MŰBARÁTOK KÖRE grafikai iskolájának kiállítása. A kultúrház könyvtártermében kiállított színes és változatos anyag tanuságot tesz arról a figyelemreméltó kultúrmunkáról, amelyet az OMIKE Grafikai Iskolája évek óta kifejt, hogy az iparművészeti iskoláról és az akadémiáról a numerus clausus miatt fel nem vett ifjú zsidó grafikus tehetségeknek lehetőséget adjon, hogy tovább képezhessék magukat Kreisel Béla kitünő vezetése alatt.

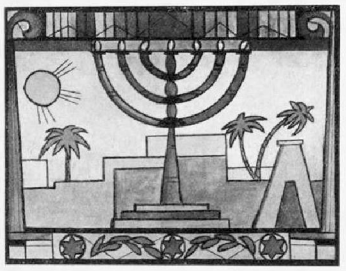

Balla Éva: Üvegfestmény (Omike grafikai kiállítása)

Stark: Címlap. (Omike-iskola grafikai kiállítása)

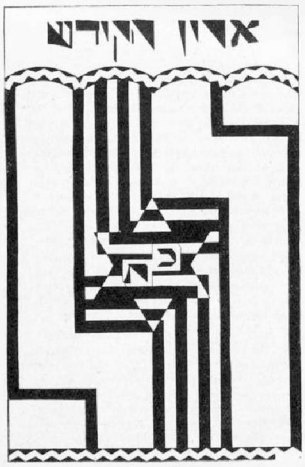

Löwy: Tárafüggöny terve. (Omike-iskola grafikai kiállítása)

410

45. Művek az OMIKE grafikai iskolájának kiállításáról, 1931

> Huszonnégy évvel ezelőtt megalapított egyesületünk, alapszabályainak keretein belül, továbbra fogja teljesíteni kulturális misszióját, valamint a zsidó vallású magyar egyetemi hallgatók tanulási lehetőségének elősegítését. Nem tartjuk célravezetőnek, és különösen nem a jelen időben, az erők szétforgácsolását, és így sajnálatunkra a nagytekintetű Elöljáróság által létesített Kultúrtanács működésében nem vehetünk részt.[56]

A kezdeményezés további sorsáról nem áll rendelkezésünkre forrás. Az elfogadott és a Belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabály a jelenleg

[55] Megvalósul a diákság régi vágya, *Egyenlőség*, 1932. augusztus 13., 6.

[56] Buday-Goldberger Leó levele (másolat) a PIH Kulturális Ügyosztályának, 1932. november 21. Lásd MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: 1932–1936, 151.

46. Meghívó a „láthatatlan" Mensa-bálra, Budapest, 1939. január

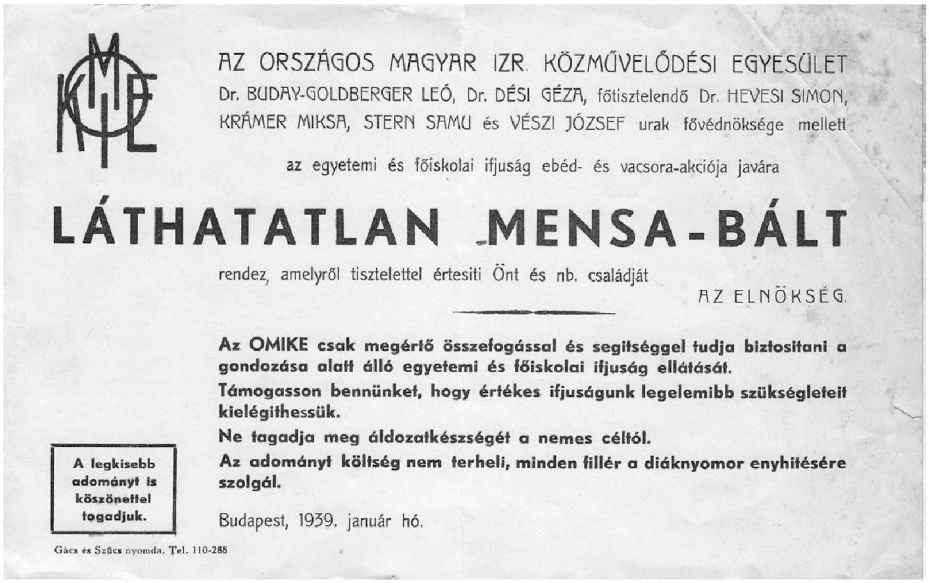

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IZR. KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET
Dr. BUDAY-GOLDBERGER LEÓ, Dr. DÉSI GÉZA, főtisztelendő Dr. HEVESI SIMON, KRÁMER MIKSA, STERN SAMU és VÉSZI JÓZSEF urak fővédnöksége mellett

az egyetemi és főiskolai ifjuság ebéd- és vacsora-akciója javára

LÁTHATATLAN MENSA-BÁLT

rendez, amelyről tisztelettel értesiti Önt és nb. családját

AZ ELNÖKSÉG.

Az OMIKE csak megértő összefogással és segitséggel tudja biztositani a gondozása alatt álló egyetemi és főiskolai ifjuság ellátását.

Támogasson bennünket, hogy értékes ifjuságunk legelemibb szükségleteit kielégithessük.

Ne tagadja meg áldozatkészségét a nemes céltól.

Az adományt költség nem terheli, minden fillér a diáknyomor enyhitésére szolgál.

A legkisebb adományt is köszönettel fogadjuk.

Budapest, 1939. január hó.

Gács és Szűcs nyomda. Tel. 110-285

47. Megváltási jegy az OMIKE „láthatatlan" Mensa-báljára, Budapest, 1939

Megváltási-jegy

az OMIKE

LÁTHATATLAN MENSA-BÁLJÁRA.

Hallgasson szive sugalatára és támogassa nélkülöző diákjainkat.

A jegy megváltására szánt összeget kérjük a mellékelt befizetési lap felhasználásával hozzánk juttatni.

Vészi Józsefné elnökasszony — **Dr. Buday-Goldberger Leó** elnök

Dr. Kerekes Ödönné a Prop. Biz. elnökassz. — **Steiner Marcelné** a Mensa elnökassz. — **Dr. Weiller Ernő** ügyv. társelnök

rendelkezésre álló információk szerint 1934-ig nem változott. Erre utal egy 1933 januárjában kelt levél, amelyet dr. Páskándy János belügyminiszteri titkár szignált: felhívja a budapesti főpolgármestert, hogy utasítsa az egyesület vezetését az 1910-ben láttamozott alapszabály módosítására.[57] A két

[57] Páskándy János levele Budapest székesfőváros polgármesterének, 1933. január 26., lásd BFL IV. 1409.b. Polgm. Elnöki Ügyosztályi iratok IX-3103/1944.

alapszabály közötti eltéréseket – ha eltekintünk az apróbb stiláris, illetve a változó megnevezések, a megváltozott pénznem[58] stb. okozta módosulásoktól – valójában csekélynek mondhatjuk. Fontos volt azonban az az új paragrafus, amely az egyesület korábbi céljait egészítette ki, szentesítve egyszersmind azt a gyakorlatot, amelyet 1921-től, a numerus clausus törvény életbelépésétől kezdve folytatott az OMIKE: „6. §. 5. A magyar zsidó ifjúságnak, elsősorban az egyetemi és főiskolai hallgatóknak anyagi és erkölcsi támogatása, valamint hazafias, vallásos, önművelődési és testedzést célzó törekvéseinek elősegítése."[59]

Néhány új megfogalmazás a szervezet egészében és annak vezetésében bekövetkezett változásokat rögzítette *(8. táblázat)*.

8. táblázat. Változások a szervezeti felépítésben és a vezetés terén (1910–1934)

1910	1934
Központi és helyi bizottságok szervezése[60]	Fiókok létesítése a magyar vidéki városokban
Az egyesület ügyeit intézik: a közgyűlés, az elnökség, az igazgatótanács, a központi választmány, a központi tisztikar, a központi iroda és az igazgató tanács által a szükségeshez képest alakított bizottságok, továbbá a vidéki városokban működő helyi bizottságok.	Az egyesület ügyeit intézik: a közgyűlés, a választmány, az igazgatótanács, a vezérlőbizottság, a központi tisztikar, a központi iroda és a vezérlőbizottság által a szükségeshez képest alakított bizottságok, továbbá a vidéki városokban működő fiókok vezetősége.

Új volt 1934-ben a korábban már létrehozott közművelődési és jóléti intézmények felsorolása: kultúrotthon, tanoncotthonok, könyvtár és olvasóterem, grafikai iskola; Mensa Academica, diákotthon; orvosi rendelő.

Az 1930-as évek közepén került sor az OMIKE nagy, reprezentatív rendezvényére. 1935. február 5-én a Dohány utcai zsinagógában előadatták Ernest Bloch *Avodat Hekodes* (Szent Szolgálat) című oratóriumát. Az előadás méreteire jellemző, hogy 120 tagú zenekar és énekkar lépett fel a szólisták mellett. A rendezvényt olyan fontosnak ítélte az OMIKE, hogy Buday-Goldberger Leó külön bevezető vezércikket szentelt az eseménynek.[61] Ez azonban az eseménytől függetlenül inkább csak ürügyül

[58] A pengőt 1927. január 1-jén vezették be a korona helyett.

[59] Az OMIKE új, 1934-ben jóváhagyott alapszabálya, lásd BFL IV. 1409.b. Polgm. Elnöki Ügyosztályi iratok IX-3103/1944.

[60] Az 1910-es alapszabályt a belügyminiszter meghagyásából 1910. évi május hó 12-én hagyta jóvá Szabó László miniszteri tanácsos, lásd BFL IV. 1409.b. Polgm. Elnöki Ügyosztályi iratok 7185/1910. eln.

[61] Dr. Buday-Goldberger Leó: Legyen béke, *Egyenlőség*, 1935. február 2., 1.

szolgált számára annak részletes elemzésére, hogy miért és miként van békétlenség a pesti és a budai hitközségek között.[62] Magáról a hangversenyről nagyon sok újság, és nem csak a felekezeti sajtó számolt be az őszinte lelkesedés hangján.

Feszültség az OMIKE és a MIEFHOE között

A korszaknak a zsidó közösségen belül tapasztalható feszültségei közvetlenül érintették az OMIKE programjait is. Már 1930-ban a *MIEFHOE Értesítőjé*nek első számában érdekes cikkecske jelent meg, amelyet Lőwinger Sámuel rabbijelölt, a MIEFHOE társelnöke írt. Ebben olvasható többek között:

> Hiányzik a mai zsidóság vezetőinél a zsidóság ismerete, a zsidó tudás, a zsidó kultúra hatalmas univerzális nagyságának átfogó megértése és értékelése.

Majd a modern idők elbizonytalanodott zsidóságának helyzetét elemezve kijelenti: olyan új légkört kell teremteni, amelyben létrejön egy szilárd zsidó alapzat, melynek záloga a zsidó egyetemi ifjúság. Így vezetőik feladata, hogy „minél több pozitív zsidó tudást, a zsidó kultúra minél alaposabb ismeretét vigyék be a saját lelkükbe és kollégáik ismeretkörébe".[63]

1936 februárjában a *Népszava* cikket közölt a következő címmel: *A zsidó diákok bojkottálni akarják az OMIKE menzáját.* A cikk beszámolt arról, hogy egyre élesedő harc folyik a zsidó diákszervezet, a MIEFHOE és az OMIKE között. A harc fő oka a cikk szerint, hogy a MIEFHOE új vezetősége közvetlenül is meg akarta védelmezni a szegény sorsú diákok érdekeit, és biztosítani kívánta az egyesület demokratikus vezetését; kapcsolatot keresett továbbá más vallású diákokkal is. Mindez nem volt ínyére az OMIKE vezetésének (többek között Buday-Goldberger Leónak), és kenyértörésre igyekezett vinni a dolgot. Az ultimátum – a lap szerint – úgy szólt, hogy „a diákok lépjenek ki a MIEFHOE-ból, mert különben nem juthatnak többé kedvezményes étkezéshez".[64] A *Pesti Napló* a konfliktusról azt írja, hogy a diákszervezetben megerősödött a „haladó" párt, és az ehhez tartozókból

[62] Feltehetően arra a konfliktusra gondolt, amely a PIH és a kis budai hitközség között robbant ki a két szervezet egyesítése ügyében, mivel a budaiak ragaszkodtak az önállóságukhoz.

[63] Lőwinger Samu: Zsidó kultúrát a zsidó ifjúságnak!, *MIEFHOE Értesítője,* 1930. február, 1. sz., 4–5.

[64] P. Sándor: A zsidó diákok bojkottálni akarják az OMIKE diákmenzáját, *Népszava,* 1936. február 21., 8.

került ki az új vezetőség is. A tudósítás szerint a diákok követelték, hogy kapjanak nagyobb szabadságot a diákjóléti intézmények irányításában, és kérték a zsidó intézményektől a tandíjsegély felemelését. A lap szerint 133 diák írta alá a nyilatkozatot.[65]

A konfliktus elmélyülését jelezte az *Egyenlőség*ben megjelent hosszú cikk, amelyet Katona József, a MIEFHOE 1934-ben megválasztott elnöke jegyzett, és amelyben bejelentette, hogy másokkal együtt visszavonul a MIEFHOE vezetéséből. A cikkben ennek okaként az egyesület és az OMIKE között kialakult feszültséget jelöli meg. Az okok – véleménye szerint – abban keresendők, hogy egy új nemzedék nőtt fel, amelyik nem érezte elégségesnek a MIEFHOE függetlenségét, és beleszólást akar az OMIKE működésébe is. Katona szerint arról nem is lehet beszélni, hogy a MIEFHOE *függetlensége valamiféle csorbát szenvedett volna.* Az OMIKE elvárta volna,

> ...amit a MIEFHOE alapszabályai is legelsősorban megkövetelnek, hogy tagjai jó magyar hazafiak és becsületes, hithű zsidók legyenek.

Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor az OMIKE megy tovább a maga útján, de már a MIEFHOE nélkül. Katona a cikkben megemlíti továbbá, hogy egyesek közeledést keresnek kétes felelősségű (keresztény diák) csoportokkal.[66]

A MIEFHOE belső konfliktusáról egyetlen részletes híradás jelent meg az akkor már erőteljesen jobbra tolódott nagyváradi napilapban, az *Erdélyi Lapok*ban.[67] A cikk hivatkozik egy röpiratra, amely *A zsidó diákság útja* címmel jelent meg. Ezt – a lap szerint – a MIEFHOE-n belül létrejött frakció adta ki, amely magát zsidó diákpártnak is nevezte. A legfontosabb gondolat a röpiratból, hogy a magyar zsidóság hibásan épít a liberalizmusra, mivel a liberalizmus vezetése azonos a nagykapitalistákkal.

> A liberális korszak elismerte ugyan a zsidót, inkább az izraelitát, de a zsidóságot mint egyén feletti nagy egységet, mint közösséget nem akarta tudomásul venni.

A röpirat a továbbiakban kitért arra, hogy a zsidóság, levetkőzve saját értékeit, templomi célokat szolgáló felekezetté vált. Az asszimiláció csődöt mondott, helyette Európa-szerte mindenütt egyfajta népi közösség létre-

[65] Harc az OMIKE és a MIEFHOE között, *Pesti Napló,* 1936. február 18., 11.

[66] Katona József: A magyar zsidó egyetemi ifjúsági szervezet (MIEFHOE) súlyos válsága, *Egyenlőség,* 1936. június 11., 16.

[67] Az *Erdélyi Lapok* 1932. január 1-jén indult, 1936-ban egy ideig *Új Lapok,* majd *Magyar Lapok* címmel jelent meg 1944 októberéig.

hozása van napirenden, amely egy sor területen a zsidóság kiszorításával jár együtt (ne feledjük, a cikk három évvel Hitler hatalomra jutása után született!). A progressziót hirdető baloldali gondolat nem más, mint „a talajt vesztett zsidóság kapkodása a lélegzet után". A zsidóság számára az út tehát a saját népi gondolat, a saját népiség felvállalása.[68] Ehhez – párhuzamosan – együtt kell haladni a népiséget jelszavukul választó magyar mozgalmakkal. A második út: Palesztina.[69]

A konfliktus feloldása hamar megtörtént, amit igazolni látszanak a korabeli sajtó óvatos híradásai. „Rend lesz a zsidó diákegyesületben!" – írja 1936 vége felé egy joghallgató, nyugtázva, hogy helyreáll a zsidó társadalom és a főiskolai ifjúság között megbomlott egyetértés.[70] Ezt követte az egységet demonstráló rendezvény a PIH Síp utcai dísztermében, több száz diák és számos zsidó vezető részvételével.[71] Végül az OMIKE közgyűlésén Buday-Goldberger Leó és még jó néhány szónok kinyilvánította, hogy továbbra is támogatják a (minden jel szerint pacifikált) zsidó diákságot.[72]

Buday-Goldberger gondolkodását az eseményekről jól mutatja az az 1937 augusztusában írt válaszlevél, amelyben a Mensán kifüggesztett, magát megnevezni nem kívánó személy („Egy magános menzai hang") levelére reagál:

> Nem tagadom, hogy a hibákat, amelyeket gyakran elkövetnek – célzok itt a levél írója által is említett kilengésekre –, igen rossz néven veszem, mert az az érzésem, hogy ebben a szomorú és nehéz helyzetben kettőzött figyelemmel kell lennünk, hogy legelsősorban hűségünket igazoljuk szerencsétlen, sokat szenvedett hazánkkal szemben.[73]

Az OMIKE és a politikai áramlatok

Érdemes megvizsgálni, hogy az OMIKE a két világháború közötti időszakban milyen helyet foglalt el a hazai zsidóság felekezeti és politikai áramlatai között, amelyek hol egymással együttműködve, hol egymással harcolva próbáltak önmaguk lenni.

[68] Ez a talán zsidó *völkisch*ként is megfogalmazható irányzat támaszkodhatott a német példákra. A *völkischer Gedanke,* azaz a „népi gondolat" a húszas években páratlanul megtermékenyítő hatással volt a német földrajz- és történettudományra, ugyanakkor egyértelmű szélsőjobboldali kapcsolódásai voltak, és jelentős szerepet játszott a német tudományosság jobbra tolódásában.

[69] Rády: Új utakon a magyarországi zsidó diákság, *Erdélyi Lapok,* 1936. március 29., 10.

[70] Rend lesz a diákegyesületben!, *Egyenlőség,* 1936. november 5., 14.

[71] Megható magyar zsidó diáktüntetés az ifjúság belső békéjéért, *Egyenlőség,* 1936. november 12., 6.

[72] „Nem hagyjuk el diákjainkat!", *Egyenlőség,* 1936. november 23., 12.

[73] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 9. csomó, 47. tétel: OMIKE 1932–1936, 328.

A Trianon utáni Magyarország (zsidó) felekezeti megoszlása teljesen más volt, mint a dualizmus korában. Elvesztek a hazai ortodoxia nagy központjai, a határokon kívülre kerültek a nagy lélekszámú felvidéki és erdélyi ortodox közösségek. A zsidó neológia vallásossága, ezzel kapcsolatos tudása és mindennapos gyakorlata, a magáévá tett asszimiláció meghatározta kulturálódási igényét, annak jellegét, irányát is. De egyre erősebben hatott a szekularizáció, a zsidóság növekvő részének elvilágiasodása is. Ez nyilván konfliktust szült az OMIKE törzsét alkotó neológ zsidó középosztály és a szellemi, illetve valóságos irányításban fontos pozíciót betöltő neológ rabbik (elsőként Hevesi Simon) között. „A »vissza a zsidósághoz« visszavisszatérő szlogenje volt a neológ hitközségi életnek."[74] Ez vezethetett a hitvédelmi programok megindításához és az azzal kapcsolatos, hiábavalónak tűnő erőfeszítésekhez. Mindezek ellenére az OMIKE igen erős kapcsolatot épített ki a hazai neológia olyan szellemi (és anyagi) intézményeivel, mint a PIH (amely a neológ zsidóság több mint felét képviselte), és a korszak meghatározó zsidó folyóiratával, az *Egyenlőség*gel.

Fontos, de nem meghatározó szellemi-politikai áramlata volt a két világháború közötti magyar zsidó szellemi életnek a cionizmus. Az OMIKE egész vezetése távol tartotta magát a cionizmustól, sőt hellyel-közzel a politikai viták hőmérsékleti változásainak megfelelően kifejezetten ellenségesen foglalt állást vele szemben. Ez látszólag ellentétben áll azzal, hogy 1911-ben az OMIKE a cionizmussal – vagy annak gondolataival – rokonszenvező *Mult és Jövő* folyóirat alapítói közé tartozott. Akkoriban ugyanis az egyesület azért részesítette kiemelt támogatásban a folyóiratot, mert abban meghatározó volt a vállalt kulturális misszió.

Az 1902-ben létrejött Magyar Cionista Szövetség

> …nem tudta elérni, hogy legális egyesületté váljon, alapszabályait a kormány elismerje, mert az erre irányuló kérelem elbírálásánál a magyar kormány kikérte a zsidó felekezeti vezetők véleményét is, akik minden esetben (1903, 1906, 1910) idegen ország ügyeibe való beavatkozási törekvésekkel, a zsidó közösség belső békéjének megbontásával stb. vádolták a cionistákat.[75]

Végül 1927-ben a Belügyminisztérium elfogadta a szövetség alapszabályát. A cionistákkal kapcsolatos feszültség az 1920-as évek közepétől egyre erőteljesebbé vált. Ezt jelezte a PIH vezetőinek ismétlődő, nagyon kemény

[74] Szalai Miklós: Cionizmus, neológia, ortodoxia, *Múltunk*, 2004/3, 63.
[75] Uo., 77.

támadása, köztük Hevesi Simoné is, aki ekkor – ne feledjük – az OMIKE társelnöke, szellemi irányítója is volt. Az OMIKE vezetése lényegében távol tartotta magát a cionizmustól. Jól mutatja ezt a Baracs Marcell-lel készített 1922-es interjú egy részlete:

> ...ha a cionizmus arra törekszik, hogy azon zsidókat, akik az európai nemzetek élő testébe olvadtak s azzal egybeforrtak, onnan újra kiszakítsa, ha a cionizmus nemzeti jelleget vesz fel, úgy káros és meddő munkát fog végezni.[76]

Ettől nem független fejleményről számolnak be az alábbi sorok:

> ...amikor később a neológiában hangos és meglehetősen áldatlan küzdelem bontakozott ki akörül, hogy ki is képviselje a magyar neológ zsidóságot a felsőházban: Hevesi Simon, vagy Lőw Immánuel szegedi főrabbi, akkor a cionisták ebben a vitában állást foglaltak Lőw mellett, amit azzal indokoltak, hogy mellette állott az egész vidéki zsidóság. A valóságban feltehetően az motiválta a cionistákat, hogy Lőw Immánuel kevésbé volt anticionista, és részt vett a Pro Palesztina munkájában is.[77]

A cionizmussal kapcsolatban léteztek persze barátságosabb álláspontok is. 1926-ban hozták létre a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségét, azzal a céllal, hogy a magyar zsidóság legszélesebb rétegeit bevonják Palesztina újjáépítésének munkájába. Komoly szerepet játszottak e szövetségben neves OMIKE-tagok is: hitszónokok, publicisták és költők, mint például Kiss Arnold rabbi. Ez a kezdeményezés azonban nem jelentette a konfliktus végét, sőt az 1930-as években, ha lehet, még élesebbé vált a neológ vezetés és a cionisták küzdelme. Ennek egy lépéseként 1935-ben a cionisták megalapították a Hitközségi Zsidó Néppártot, hogy segítségével leváltsák a PIH vezetőségét, köztük Stern Samut, s egy kevésbé mereven anticionista gárdát állítsanak a helyébe. Ám az OMIKE szempontjából legalább ilyen éles volt az a polémia, amelyre 1937-ben került sor. Egyfelől Buday-Goldberger Leónak, az OMIKE elnökének az *Egyenlőség*ben[78] közzétett beszéde jelezte ezt:

[76] Dr. Baracs Marcell a cionizmusról, *Mult és Jövő,* 1922. december 22., 3.
[77] Szalai: *i. m.,* 107.
[78] Dr. Buday-Goldberger Leó, Helyes útra!, *Egyenlőség,* 1937. január 21., 1–2. A cikkben olvasható a következő mondat is: „A cionisták halálos veszedelembe dönthetik a magyar zsidóságot."

> Mint mondottam, az egyetemi ifjúság körében, melynek gondozását élethivatásomnak tekintem, nem engedem meghonosodni a cionista és így nemzetellenes eszméket…[79]

Erre reagált Patai József, a lap főszerkesztője a *Mult és Jövő*ben közzétett hosszú írásával, amelyben szokatlanul keményen bírálja Buday-Goldberger véleményét (és, tegyük hozzá, ezzel együtt az egyetemista fiatalokkal kapcsolatos gyakorlatát). Így fogalmaz: „ez az eljárás sem nem politikus, sem nem hazafias, sem nem zsidó."[80] Mindenesetre a vita nem érintette azt a gyakorlatot, hogy a *Mult és Jövő* – az OMIKE vezetésének kérésére – folyamatosan beszámolt az OMIKE-ben feltűnt fiatal művészekről.[81]

48. A Magyar Cionista Szövetség kiadványának címlapja, Budapest, 1935

A cionistaellenességet magyarázza egy tényező, amely ebben az időszakban ugyanúgy jellemezte az OMIKE programjait, működését, mint a neológ zsidóság egészének magatartását. Meg voltak ugyanis győződve arról – éspedig feltehetően őszintén –, hogy a magyar zsidóság hazafiasságának és egyértelműen magyar nemzeti identitásának hangsúlyozása, valamint az államhatalom iránti lojalitása útját állhatja az antiszemitizmusnak. A hazafiság, annak előtérbe kerülése, hangoztatása a beszédekben, publicisztikákban, az ilyen típusú programok sűrűsödése az egész vizsgált időszakban jellemző volt az OMIKE működésére.

Érdemel néhány szót az is, hogyan alakult az OMIKE-nek a politikai pártokhoz fűződő viszonya. Ez intézményi szinten nem volt érzékelhető, az OMIKE vezetőinek részvétele a különböző pártokban mégis jelezhet valamit. Az 1926. decemberi országgyűlési választásokon parlamentbe jutott képviselők közül hat volt izraelita vallású: Baracs Marcell, Bródy Ernő, Fábián Béla, Gál Jenő, Sándor Pál, mint ellenzéki liberális és Dési Géza, mint a kormánypárt, az Egységes Párt képviselője. (A felsőházban még Glückstahl Samu, a neves ügyvéd és Vida Jenő nagyiparos tartozott

[79] Patai József: Nyílt levél Buday-Goldberger Leóhoz, *Mult és Jövő,* 1937. február, 50.
[80] Uo.
[81] Dr. Deutsch Ernő: Szót kérek az ifjú művészekért, *Mult és Jövő,* 1937. július–augusztus, 215.

a zsidó felekezethez.)[82] Baracs Marcell 1921–1925 között volt az OMIKE elnöke, és erről a posztjáról valószínűleg éppen azért távozott, mert megválasztották országgyűlési képviselőnek. 1924-ben a Rassay-féle Nemzeti Szabadelvű Párthoz kapcsolódó szabadelvű klub tagjai közé tartozott Buday-Goldberger Leó is.[83] Weiller Ernő a Nemzeti Demokrata Párt színeiben volt a fővárosi törvényhatósági bizottság tagja. A kor liberális pártjai kapcsolatokat tartottak fenn az izraelita hitközséggel csakúgy, mint a hitközséghez közel álló különböző egyesületekkel. Azonban ez a kapcsolat a liberális erőkkel érzékelhetően gyenge volt, és hatása nem volt érzékelhető az OMIKE programjaiban vagy működésének jellegzetességeiben. (Létezett viszont a kapcsolat a hitközségen keresztül az izraelita választókkal, melynek nyomán túlnyomó többségük a kor budapesti választásain rendre ezekre a liberális pártokra szavazott.[84])

[82] Forrás: Erényi Tibor: Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938), *Múltunk*, 1994/4, 3–30.

[83] Új szabadelvű klub alakult, *Az Ujság*, 1924. november 4., 5.

[84] Lásd erről részletesebben: Ignácz Károly: *Fővárosi választások és a törvényhatósági bizottság közgyűlése Budapesten 1920–1945*, http://real.mtak.hu/66309/1/ignacz_urbs_2007.pdf, letöltve 2019. május 15.

VIHARBAN (1938–1943)

Jó évet, testvérek, világ négy táján,
Kiket még csókol remény-szín szivárvány.
E vízözönös, vérviharos földön, –
Kiknek hazája még nem néma börtön.
Ember-mivoltát kiknek nem tagadják,
Kiknek valóság még Igazság, Szabadság,
És véd még otthon, puha, meleg fészek…
Jó esztendőt, testvérek!

Patai József: *Jó évet, testvérek!…*[1]

[1] *Mult és Jövő,* 1938. október, 227.

Tragikus változások a magyar közéletben

A kormánypárt az 1930-as évek második felében elsősorban Darányi Kálmán, Hóman Bálint és Imrédy Béla befolyására egyre inkább átvette a szélsőjobb szóhasználatát, majd elképzeléseit. Darányi már 1937 áprilisában a Szegeden tartott nagygyűlésen a „zsidókérdésről" tett említést. Mint mondta, van zsidókérdés, és ezt „utcai tüntetésekkel és fejbe verésekkel nem lehet elintézni"; a törvény előtti egyenlőség azt is jelenti, hogy a törvényeket mindenkinek be kell tartania, és azok kijátszásától tartózkodni kell. De beszélt arról is, hogy a magyar társadalmat „irritálja [...] a Keletről beszivárgó galíciai is a maga elzárkózásával és ösztönös üzleti mohóságával".[2] Egy évvel később, 1938. március 5-én Győrben elmondott beszédében a legfontosabb politikai kérdésként említette meg a zsidókérdést:

> Zsidókérdés van. S ez egyike elintézetlen közéleti problémáinknak. Ha pedig elintézetlen, annak csak tervszerű és törvényes rendezését tartom lehetségesnek. A kérdés lényegét abban látom, hogy az ország határán belül élő zsidóság különleges diszpozícióinál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajta közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban.[3]

Később így fogalmaz: szükséges „a zsidóság befolyását a nemzeti élet kulturális és más területein illő mértékre" csökkenteni.[4] A beszéd – fogalmazzunk jóhiszeműen – arra az illúzióra épült, hogy a tervezett törvény képes megfékezni, terelni az egyre erősödő szélsőjobboldal által szított és kedvező társadalmi fogadtatásra találó antiszemitizmust. Másnap megszólalt Hóman Bálint, a kormánypárt helyettes vezetője. Szentesen mondott beszédében visszatért a miniszterelnök szavaira, így kitért a „zsidókérdésre" is:

[2] Molnár Judit: „Kesztyűs liberalizmus" helyett keresztény-nemzeti fajvédelem (1919–1944), in *Emancipáció: integráció vagy asszimiláció*, szerk. Uő, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.

[3] Darányi miniszterelnök győri beszéde, lásd http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1, letöltve 2019. május 15.

[4] Uo.

> Világnézeti szempontból a kérdés alapja az, hogy a zsidóság aránytalanul vesz részt a kulturális életben és a sajtóban, ami egyes zsidó elemeknél, különösen az újonnan jötteknél, a magyartól idegen szemlélettel párosul.[5]

A két összecsengő beszédet, amelyben Hóman Bálinté volt radikálisabb, napokkal később a kormány részleges átalakítása követte. A kezdődő „őrségváltás" szempontjából jelentős személyi változás volt Lázár Andor igazságügyi miniszter távozása.

> Kelemen Kornél megkérdezte Darányitól: Tulajdonképpen miért kell Andornak elmennie a miniszteri székből? Hát tudod, Kornél – felelte az egyébként nagyon titkolódzó természetű Darányi Kálmán – most olyan disznóságok jönnek, melyeket nem lehetne Andorral mint igazságügy-miniszterrel együtt megcsinálni.
>
> Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim,*
> Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995, 266.

Ekkor kezdődött a későbbiekben első zsidótörvénynek nevezett jogszabály kidolgozása. Imrédy Béla már 1937-ben olyan memorandumot készített Darányi részére az ország helyzetéről, amelyben a zsidókérdést az egyik legfontosabb problémaként fogalmazta meg.[6] Egy évvel később, tárca nélküli gazdasági csúcsminiszterként, újabb feljegyzést készített e témáról. Ez az 1938. március 31-én a miniszterelnök számára írt előterjesztés részletesen tartalmazott olyan javaslatokat, amelyek később a törvényben is megjelentek. Ilyen volt az izraelita vallásúak számára az egyes foglalkozásokban felállítandó 20 százalékos alkalmazási küszöb bevezetése.[7]

1938. május 5-én kezdődött meg a törvényjavaslat vitája a képviselőházban. Az előzetes bizottsági üléseken sorra elbuktak azok az ellenzéki kifogások, amelyek felhívták a figyelmet, hogy a tervezet sérti a jogegyenlőség elvét, és bevezetése esetén komoly károk érik a magyar gazdaságot. A törvényjavaslat társadalmi fogadtatására jellemző néma csendben

[5] Szentesi gyűlés III. folytatás, *MTI,* 1938. március 6., 10. kiadás, lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1938_03_1/?pg=275&layout=s, letöltve 2019. május 15.

[6] Imrédy Bélának, a Magyar Nemzeti Bank elnökének memoranduma Darányi Kálmán miniszterelnök részére az ország helyzetéről és a teendőkről, 1937. március, in Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján. Párhuzamos archívum,* Budapest, Osiris–BFL, 1999, 445–449.

[7] Uo., 470–471.

csak néhányan emelték fel szavukat: a képviselőházi vita megkezdésének napján, a *Pesti Napló*ban megjelenő tiltakozó nyilatkozatot a szellemi élet ötvenkilenc képviselője írta alá. A nyilatkozat bevezető gondolatai a következők voltak:

> Mi, magyar írók, művészek és a tudomány munkásai, különféle világnézetek és pártállások szószólói, különféle társadalmi rétegek szülöttei és tagjai, akik a legkülönbözőbb hivatásokban és munkakörökben dolgozunk, akik valamennyien az évezredes magyar művelődés megtartásának és gyarapításának rendeltetését vettük örökbe, mi, akik valamennyien keresztény családok leszármazottai vagyunk, az emberi becsületérzés és igaz kereszténység, a józanság és hazafiasság magától értetődő egységével és szilárdságával emeljük föl szavunkat az állampolgári jogegyenlőség elvéért, melyet az úgynevezett „társadalmi egyensúly hatályosabb biztosításáról szóló törvényjavaslat" megvalósulása esetén törölne a magyar alkotmányból.[8]

A következő napokban még néhányan (nagyon kevesen) fogalmazták meg ellenérzésüket az értelmiség soraiból: Móricz Zsigmond és Gáspár Zoltán esszéíró, a *Szép Szó* felelős szerkesztője – ők az ötvenkilencek között is megtalálhatók voltak –, majd néhány nap elteltével Babits Mihály írt tiltakozó cikket.[9]

„A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló törvényjavaslat vitájában negyvennégy képviselő fejtette ki véleményét.[10] Az előterjesztést az Országgyűlés mindkét háza (a felsőház

[8] Írók, művészek, tudósok deklarációja a magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz, *Pesti Napló,* 1938. május 5., 2. Az aláírók: gróf Apponyi György, Bárczy István, Bartók Béla, Berda József, Berecz Sándor, Bernáth Aurél, Blaskó Mária, Bóka László, Csécsy Imre, Csók István, Darvas József, Dernői Kocsis László, Erdős Jenő, Eszenyi Jenő, Féja Géza, Ferenczy Noémi, Fodor József, Földessy Gyula, Földessyné Hermann Lula, Gáspár Zoltán, Győri Farkas Imre, Hertelendy István, Horváth Béla, Kárpáti Aurél, Kernstok Károly, Kmetty János, Kodály Zoltán, Kozma Erzsébet, Kun Zsigmond, Lovászy Márton, vitéz Makay Miklós, Márffy Ödön, Mátyás Ferenc, Mihályfi Ernő, Molnár Farkas, Molnár Kálmán, Móricz Zsigmond, Pálóczi Horváth György, Polner Ödön, Rab Gusztáv, Rados Gusztáv, Remenyik Zsigmond, Riedl Margit, Schöpflin Aladár, Simándy Pál, Somlay Artúr, Supka Géza, Szabó Zoltán, Szakasits Árpád, Szász Zoltán, gróf Széchenyi György, Szimonidesz Lajos, Tersánszky J. Jenő, Tóth Aladár, Vaszary János, Vikár Béla, Vilt Tibor, Zilahy Lajos, Zugligeti Pintér József.

[9] Móricz Zsigmond: Zsidótörvény, *Pesti Napló,* 1938. május 8., 5.; Gáspár Zoltán: A kitaszítottak küldetése, *Magyar Hírlap,* 1938. május 8., 5.; Babits Mihály: A tömeg és a nemzet, *Pesti Napló,* 1938. május 15., 3–4.

[10] *Képviselőházi Napló,* 1935. XVIII. kötet, 1938. április 8.–1938. május 17. A vitáról, annak hivatkozásait elemezve, részletesen ír Schweitzer Gábor Képviselői olvasónapló – anno 1938 című tanulmányában, in *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára,* szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, Mazsihisz, 2002, 603–626.

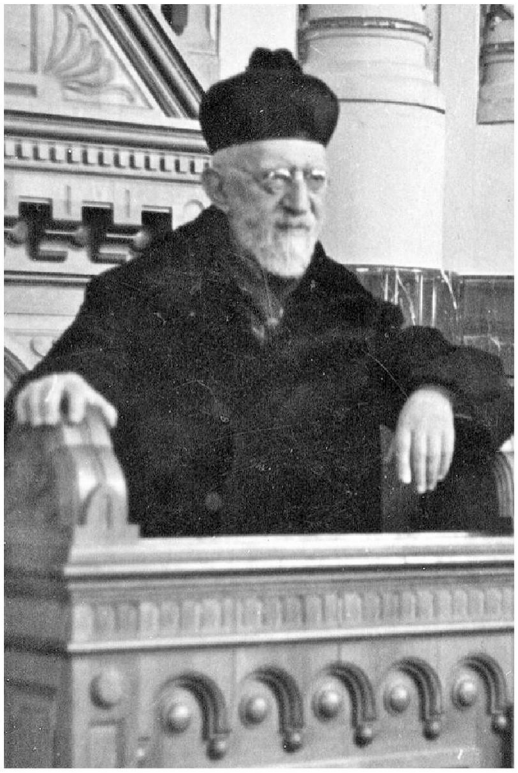

49. Lőw Immánuel főrabbi a szegedi zsinagógában, Szeged, 1937. Liebmann Béla felvétele

a keresztény egyházak vezetőinek egyértelmű támogatása mellett) elfogadta, és 1938. május 29-én kihirdette. Az érintett izraelita felekezet képviselőinek hangulatát, a törvény által kiváltott keserűségét talán legjobban Lőw Immánuel szegedi főrabbinak a felsőházi vitában mondott szavai jellemzik:

> …törvénytisztelő megadással és türelemmel fogjuk várni a jogegyenlőség feltámadását, a tálitá kúmi-t,[11] majdnem hogy azt mondtam: Ámen![12]

A törvény kimondta: a szellemi szabadfoglalkozású pályák állásainak legfeljebb 20 százalékát foglalhatják el zsidó vallásúak. A végrehajtást részben a korábbi szakmai kamarák mintájára létrehozott új szakmai testületekre (sajtókamara, színművészeti és filmművészeti kamara) bízták. A törvény szintén 20 százalékban maximálta a 10 értelmiséginél többet foglalkoztató kereskedelmi, pénzügyi és ipari vállalatoknál a zsidók létszámát. Alapvetően vallási alapon döntött arról, hogy ki a zsidó, de különbséget tettek az 1919. augusztus 1. előtt, illetve az utána kikeresztelkedettek zsidónak nyilvánítása között. Ezzel már ebben a törvényben is megjelentek a faji alapú meghatározás elemei; súlyosan és végérvényesen szakított a jogegyenlőség elvével, aminek következményei katasztrofális következményekkel jártak az egész magyar társadalomra nézve.

Imrédy 1938 tavaszán még kielégítőnek tartotta a törvény által létrehozott megoldást. Az első zsidótörvény azonban, egyes politikusok várakozásával ellentétben, nem csillapította, hanem felgyorsította a további kirekesztést óhajtó erők aktivitását. Imrédy álláspontja is megváltozott a müncheni egyezmény után. Világossá vált, hogy Magyarország revíziós törekvéseit az segíti elő, ha politikáját minél inkább a tengelyhatalmak elképzeléseihez illeszti. Egy 1938. novemberi feljegyzésében már annak szükségességét hirdette meg, „hogy a kormányzatnak a súlypontja jobbra tolatnék át, egészen addig a mértékig, amíg egy parlamenti többség lehetősége fennáll".[13] A csupán néhány hónap óta létező első zsidótörvény további szigorítását

[11] Lőw Immánuel itt Márk evangéliumából (5,41) idézi Jézus mondását. Károli Gáspár fordításában: „Leányka, neked mondom, kelj fel."

[12] *Felsőházi Napló,* 1935. III. kötet, 1938. május 24., 67. ülés.

[13] Imrédy Béla miniszterelnök feljegyzése a politikai válság megoldására tervezett lépésekről, 1938. november 13., in Sipos: *i. m.,* 500–502.

összességében több tényező mozdította elő: az erősödő antiszemitizmus, a szélsőjobboldali politikai erők növekvő aktivitása, amely most már támaszkodott az Anschluss után közvetlen szomszéddá váló német birodalmi példákra. Az első bécsi döntés visszajuttatta Magyarországnak a Felvidék magyarlakta területeit. Az érintett egymilliónyi lakos között 78 ezer zsidó volt. A magyar csapatok bevonulását (1938. november 5–10.) követően Imrédy miniszterelnök a hivatkozott dokumentumban közölt „reformprogramja" szerint a feladat „a zsidókérdésnek, különös tekintettel a visszacsatolt területeken élő nagyszámú ortodox zsidóságra, az eddiginél tökéletesebb rendezése".[14]

> Szomorúan, de a tényeknek megfelelően kell megállapítanom, hogy akkortájt a tisztek és a polgári értelmiség körében egyaránt szinte uralgó beszédtéma a zsidókérdés lett. Ez most már elnyomott minden egyebet. Önkéntes és hivatalos származáskutatók, pletykák, egyik név a másik után bedobva a közvéleménybe, az enyhének tartott zsidótörvények kritizálása – mintha a magyar égen nem gyülekeztek volna a közeli vihar felhői, mintha az lett volna Magyarország egyetlen problémája.
>
> Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig,*
> Budapest, Magvető, 1978, I, 316 (Tények és Tanúk).

A második zsidótörvény[15] 1939. május 5-én lépett hatályba, Teleki Pál miniszterelnöksége idején. Ez a törvény egyebek mellett tovább, a korábbi 20 százalékról 6 százalékra szűkítette a zsidók megengedett számarányát a szellemi életben; kitiltotta őket az állami közigazgatásból és az igazságügyi apparátusból, valamint a középiskolai tanári karokból. Zsidó nem tölthetett be színházaknál és lapoknál olyan állást, amely befolyással volt az adott intézmény szellemi irányvonalára. Bizonyos ipari és kereskedelmi ágazatokból kizárta a zsidó vállalkozókat. A zsidóság meghatározását a vallási hovatartozás helyett teljes egészében származási, azaz faji alapra helyezte. Meghatározta, hogy szülő, nagyszülő vallása dönti el valakinek a besorolását a törvény által érintettek közé. A törvény az úgynevezett kivételezett zsidók (első világháborús kitüntetés, hadirokkant stb.) közül

[14] Uo., 502.

[15] 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról, lásd https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8098, letöltve 2017. október 7.

a 6 százalékon felül, még további 3 százalék felvételét engedélyezte a különböző kamarákba.

A törvény kevés ellenzőjének hangja még az első zsidótörvénynél tapasztaltaknál is halkabb és erőtlenebb volt – nem beszélve arról, hogy e hangokat még a korábbiaknál is szűkebb körben volt lehetséges csupán hallatni. Pedig a második zsidótörvény éles fordulatot jelentett az első törvényhez képest. Álljon itt egy idézet a ritka kortársi kritikákból:

> A magyarországi zsidótörvény ideológiai alapja a zsidóságnak a magyarságtól idegen fajjá nyilvánítása. [...] Ezzel kiküszöböli a zsidóság évtizedes magyarosodási irányzatát, visszamenőleg is kiveti a magyarság soraiból azokat, akik szellemben, lélekben, ideálokban már tökéletesen egybeforrottak a magyarsággal. [...] A zsidókat kizárja az egyetemes kultúrélet minden síkjáról, színházból, filmből, sajtóból.[16]

A két zsidótörvény elfogadását hamarosan követte a zsidónak minősítettek tömeges elbocsátása a törvényben érintett foglalkozásokból, majd további megszorító jogi és gyakorlati intézkedések következtek egészen 1944-ig.

A magyar zsidóság védekező helyzetben

A zsidó felekezet és vezetése az 1930-as évek növekvő antiszemitizmusára még a korábbiaknál is gyengébb válaszokat produkált. Pedig folytatódtak az egyetemi zsidóverések, a hungarista mozgalom szervezésében pedig 1939. február 3-án merénylők kézigránátokat dobtak a Dohány utcában, az istentisztelet után a zsinagógából távozók közé. A merényletnek halálos áldozata és sebesültjei is voltak. Még 1937 novemberében Horthy fogadta Stern Samut, a PIH elnökét, aki Buday-Goldberger Leó, Láng Lajos és Vida Jenő társaságában a nyilas izgatás ellen tiltakozott a kormányzónál, néhány megnyugtató szón kívül azonban semmi mást nem kaptak. 1938. április 17-én számos napilapban jelent meg a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának (MIOI) nyilatkozata, amelyben a hazai zsidóság legfőbb képviseleteként tiltakoztak a készülő törvény ellen, ami „azzal a ténnyel, hogy megkülönböztetést tesz zsidóvallású és más vallású állampolgárok között, súlyosan megsérti az alkotmányban gyökerező jogegyenlőség elvét".[17]

[16] Bólyai Zoltán [Gaál Gábor]: A magyarországi zsidótörvény-tervezet, *Korunk,* 1939. február, 175–177.

[17] Hivatalos zsidó tiltakozás a zsidó vallású állampolgárok egyenjogúságának elkobzása ellen, *Népszava,* 1938. április 17., 4.; lásd még *Esti Kurir,* 1938. április 17., 3.; *Magyarország,* 1938. április 17., 4.

Néhány nap múlva a MIOI, valamint hozzá csatlakozva a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet Központi Irodája és a Status Quo Ante Szervezetű Izraelita Hitközségek Szövetsége memorandumot juttatott el a parlament két házához, amelyben kifogásolta, hogy a törvényjavaslatot nem kapták meg hozzászólásra. A nyilatkozatban tiltakoztak az ellen, hogy a javaslat – az emancipációs törvényt figyelmen kívül hagyva – zsidóként beszélt a hazai izraelita hitfelekezetről, és természetesen azért is, mert álláspontjuk szerint a javaslat érdemi intézkedései az alkotmányba ütköznek. Mindez szerintük „a mesterségesen kitermelt antiszemitizmus" terméke.[18] Néhány nappal később Stern Samu és Hevesi Simon szózattal fordult a hitközségek tagjaihoz, amelyben egyfelől beszámolnak azokról a kísérletekről, amelyekkel a hitközségi vezetők a törvényjavaslatot megpróbálták megakadályozni, másfelől kérik hittestvéreiket, hogy erősítsék meg magukban hazafiasságukat csakúgy, mint a hitükhöz való hűségüket.[19]

> Ma, a zsidó törvénytervezet idején, a zsidó közületek jelentősége megnőtt. Nem elegendő, ha a vallási szükségletek ellátása mellett működése csak kisfokú jótékonykodásban merül ki. Ezek a rendeletek olyan nagyszámú zsidó egyénnek anyagi egzisztenciáját rendítik meg, hogy ezen egzisztenciák újra való talpra állítása kizárólag a zsidóság egységes erőfeszítésével lehetséges. Ahhoz, hogy a zsidóság ilyen egységes erőfeszítésre képes legyen, meg kell szűnnie a zsidóság eddigi széttagoltságának. Mindenekelőtt meg kell végre szervezni a zsidóság egységes képviseletét.
>
> *A magyar zsidóság útja*
> (a Magyar Cionista Szövetség állásfoglalása), 1938, 11.

1938 végén összesen több mint 400 más, zsidó és nem zsidó újsággal és időszaki kiadvánnyal együtt betiltották a magyar zsidóság legfontosabb felekezeti lapját, az *Egyenlőség*et. Az új, 1939 januárjától induló lap, amely *A Magyar Zsidók Lapja* (1944 áprilisától október 12-ig *Magyarországi Zsidók Lapja*) címmel jelent meg, vallási és hitbuzgalmi lapként határozta meg önmagát. Kiadója a MIOI, felelős szerkesztője néhány hónapig Ballagi Ernő, majd 1939. október 12-től Roóz Rezső volt.

[18] A mesterségesen kitermelt antiszemitizmus a zsidójavaslat benyújtásának valódi oka, *Népszava*, 1938. április 22., 4.
[19] A magyar zsidóság vezetőinek szózata hitközségeink tagjaihoz, *Egyenlőség*, 1938. április 28., 5.

> A gazdasági erejében meggyöngült magyar zsidó közösség egyre nagyobb mértékben kényszerül vállalni a gondoskodást kenyértelenné vált testvéreiről, mert az állam ez irányban eddig semmiféle intézkedést nem tett. Az erők egyesítése vált szükségessé. A magyar zsidóság három központi szerve vesz részt a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának irányításában. […] Október havában megalakult az Országos Magyar Segítő Akció (OMZSA).[20]

Valójában itt véget ért egy korszak a magyar zsidóság történetében. A zsidóság 1938–1939-re elveszítette maradék politikai potenciálját, egyre tehetetlenebbül vette tudomásul és viselte el a politika jogfosztó intézkedéseit, és nem mellékesen azt, hogy a társadalom nagy része ezt helyeslően fogadja, vagy teljesen közömbös a zsidóságot érintő, egymást követő megszorításokkal kapcsolatban. Igaz volt ez a nem zsidó, véleményformáló progresszív értelmiségre is, és ezen mit sem segített részükről (Németh László, Veres Péter, illetve Bibó István) a későbbi, 1948-as önkritika. A zsidó középosztályt a kirekesztő törvények megfosztották anyagi bázisától, a vidéki iparos és kereskedő rétegeket állami segédlettel kiszorították pozíciójukból. A zsidó felekezeti vezetők elveszítették maradék kapcsolataikat is a hatalomra jutott keresztény-nemzeti politikus elittel. A kikeresztelkedések – bár utólag már tudjuk, nem jelentettek védelmet – erősen rongálták a zsidó társadalom szolidaritását, főként mivel az érintettek nem jelentéktelen számban kerültek ki a véleményformáló zsidó establishment soraiból.

> Választott süketségünk folytán nem csak nem hallottuk, de nem is láttuk, mi történik körülöttünk, magyarul, nem akartuk tudomásul venni. Mert bármi megtörténhetett Németországban, Ausztriában, Szlovákiában, Romániában, Jugoszláviában, Lengyelországban, bárhol a világon, egy biztos: Magyarországon soha. Mert bennünket megvéd Horthy Miklós, különben is zsidó rokonsága és baráti köre van. És a mi családunk tele van első háborút viselt, magas kitüntetésekkel dekorált hősökkel: mi mindig hű magyarok voltunk, adtunk, ha kellett a vérünket, és a pénzünket is, nem úgy, mint Mária Teréziának a nagyurak, megtagadván tőle a zabot.
>
> Fahidi Éva: *A Dolgok Lelke,* Budapest, Ariel, 2015, 145.

[20] Grünwald Fülöp: Az elmúlt év története, *IMIT évkönyv,* Budapest, IMIT, 1940, 296–300.

A két zsidótörvény következtében körülbelül 60 ezer kereső vesztette el az állását, így 200 ezer zsidó polgár megélhetése került veszélybe. Ezt a krízist még fokozta a Felvidék és Kárpátalja (ez utóbbi terület „visszatérésével" 592 ezer lakos között 72 ezer zsidó is Magyarország polgára lett) zsidó tömegeinek borzasztó gazdasági helyzete.

Budapesten a zsidó intézmények 1938-ban létrehozták a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodáját (MIPI), amely 1939 januárjától országos intézményként működött. Végrehajtó bizottságában mindhárom felekezeti irányzat képviselői helyet foglaltak. Létrehozták a Gazdasági Takarék- és Hitelszövetkezetet az egzisztenciális válságba kerültek megsegítésére. 1939-ben jött létre az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA), amelyen keresztül folyamatos gyűjtést rendeztek a rászorulóknak. A gyűjtés eredménye nem volt kielégítő, ezért kötelezték a zsidó hitközségeket, hogy a hiányzó összegeket adópótlék formájában szedjék be a tagjaiktól. (Ezt nem minden hitközség hajtotta végre.)

50. Örkényi Strasser István: *Az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA)*, bronzplakett, 1939

Az OMIKE válságos évei

Az 1930-as évek második felében az egyre mélyülő politikai-társadalmi válság ellenére sem szűnt meg az OMIKE kulturális aktivitása. A programokról kevesebb hír jelent meg a megmaradt sajtótermékekben, folyamatos szervezésükről inkább a korabeli meghívók, értesítések tanúskodnak. A (láthatatlan) bálok, teadélutánok egyre inkább a Mensa szolgáltatásainak finanszírozását szolgálták. Részét jelentette az OMIKE identitásának a különböző hazafias ünnepek megtartása is. Ezek – azonfelül, hogy kifelé jelezték az egyesület erős hazafias elkötelezettségét – alkalmat adtak arra, hogy a vezetők (főként Buday-Goldberger Leó) üzeneteket fogalmazzanak meg, részben a politikusoknak, részben a hazai zsidóságnak címezve. Ilyen beszéd hangzott el 1938. március 15-én is, amikor már javában folyt az első zsidótörvény előkészítése:

> Petőfi Sándor – ma sem alkudna, ma is a márciusi eszmék sárba tiprásának érezne minden olyan elgondolást, vagy intézkedést, amely a zsidóságot polgári jogaiban kisebbíteni, emberi jogaiban lealacsonyítani akarná. […] A magyar zsidó ifjúságnak csak egy világnézete lehet: magyarsága; minden más világnézet maradjon idegen számára. […] Aki magyar, az egészen magyar s annak számára más lehetőség, mint magyarsága, széles e világon nincs; annak tradíciója csak magyar tradíció lehet […]. Cionizmus és magyarság összeegyezhetetlen két fogalom, s aki lelkében cionista álmokat táplál, megszűnt érték lenni a magyar föld számára.[21]

1938 az OMIKE számára minden probléma ellenére – és a jövő ismeretének hiányában – a szinte folyamatos ünneplés éve volt. A különféle megemlékezések során minden ünnepi szónok kitért a zsidótörvényekre, a hazai zsidóság egyre rosszabbra forduló helyzetére. A „sorozat" március 15. megünneplésével kezdődött; ez az alkalom bizonyos tekintetben csak folytatása volt a korábbi évek ünnepeinek. Néhány nappal később viszont nagyszabású ünnepség keretében emlékeztek meg Hevesi Simon – továbbra is az OMIKE felekezeti vezetője – 70. születésnapjáról. A köszöntőt természetesen Buday-Goldberger Leó, az egyesület elnöke mondta. A beszéd Hevesi érdemeinek gazdag ecsetelése mellett kitért az OMIKE méltatására is. Az OMIKE – mondta – ha nem is tudta megközelíteni mesterének sziklahitét, sem emberségét, sem pedig magas rendű kultúráját, de mellé tudott sorakozni magyarságában. Hevesi magyarságának követése „tette igazán széppé és eredményessé az OMIKE harminc esztendejét".[22] Ám a legfontosabb gondolatokat az eseményen felszólaló Hevesi Simon mondta ki, egy korszak végleges lezárásaként:

> 1868 márciusában, az emancipáció életbe léptetése után születtem, mint magyar hazámnak egyenjogú szabad polgára jöttem a világra. Ha visszatekintek életem útjára, úgy érzem, méltó maradtam ahhoz a honpolgári jogkörhöz, melyet magyar hazám törvényhozása a dicsőséges emlékű legnagyobb magyar államférfiak és lángszellemű országnagyok sugallatára nekem megadott, és azt vallom emelt fővel: van jogom ahhoz, hogy aki mint magyar hazának szabad fia születtem, ne haljak meg mint jogfosztott, hazátlan rabszolga![23]

[21] Buday-Goldberger Leó: „A magyar zsidó ifjúságnak csak egy világnézete lehet: magyarsága", *Ujság,* 1938. március 17., 3–4.
[22] Dr. Buday-Goldberger Leó, a felsőház tagja: Az Ur legyen velünk!, *Egyenlőség,* 1938. március 24., 7.
[23] Hevesi Simon: Mint a magyar hazának szabad fia születtem…, *Egyenlőség,* 1938. március 24., 8.

1938 közepére világossá vált, hogy az OMIKE nem tarthatja fenn korábbi tevékenységi szerkezetét. Egy meghívó arra enged következtetni, hogy a „vezérlőbizottság" áprilisban megtárgyalt egy új munkaprogramot. Ennek részletei nem ismertek. A májusban tárgyalt 1938/1939-es költségvetési előirányzat a bevételek jelentős csökkenésével volt kénytelen számolni. Eszerint az 1937/1938-as bevételi előirányzathoz képest, amely 79,5 ezer pengő volt, a megcélzott, elérhető bevétel 64,4 ezer pengőre csökkent. Ez alapvetően a Mensa fenntarthatóságát érintette, és együtt járt az étkezők számának majdani csökkentésével. A bevételek növelésére tovább folytak az adománygyűjtési akciók. (Csak egy összehasonlító adat, amely persze nominális, tehát az infláció hatásait nem tartalmazza: az OMIKE 1926. évi kiadásai 147 ezer, bevételei pedig 96 ezer koronát tettek ki.)[24]

1939. május 24-én Buday-Goldberger Leó levelet írt az OMIKE Elnökségének, amelyben – nem tudni, hogy váratlanul-e, vagy sem – a következőket közölte:

> Régen elhatározott szándékom volt tekintettel a változott viszonyokra az intézmény elnökségétől visszalépni, és mint az ügyeink szerény közkatonája részemet a munkából kivenni.

Majd pedig, miután Körösi Kornél tanárt utódaként az elnökség figyelmébe ajánlotta, megerősíti elhatározását:

> Amidőn ezek után távozásomat mint végleges elhatározást bejelentem, ismételten biztosíthatom az egyesületet, hogy célkitűzéseik iránt a jövőben is a legnagyobb érdeklődéssel fogok viseltetni, kérve Önöket, hogy szerény személyemet jó emlékezetükben tartsák.[25]

Az ülés fennmaradt jegyzőkönyve szerint a vezérlőbizottság (ez azonos lehetett az elnökséggel) tagjai a bejelentést nagy megdöbbenéssel fogadták. Kifejezték azt a véleményüket, miszerint nem tudják elképzelni, „hogy a mai nehéz időkben, amikor a felekezeti intézmények – köztük az OMIKE is – megrendülés előtt állanak, az elnök elhagyja azt a pozíciót, amelyet napjainkban csak erős egyéniség tölthet be". Úgy döntöttek, hogy a lemondást nem veszik tudomásul, és küldöttséget menesztenek az elnökhöz, amely elhatározása megmásítására kéri.[26] Hogy mi volt Buday-Goldberger

[24] Zsidó templomok és intézmények a fővárosban, *Zsidó Évkönyv,* 1927/1928, 202.
[25] Buday-Goldberger Leó levele (másodlat) az OMIKE elnökségéhez lemondásáról: MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó, 47. tétel: OMIKE 1937–1947, 605–607.
[26] Uo., 647–648.

51. Az OMIKE vezetőségének névjegyzéke, 1939. december

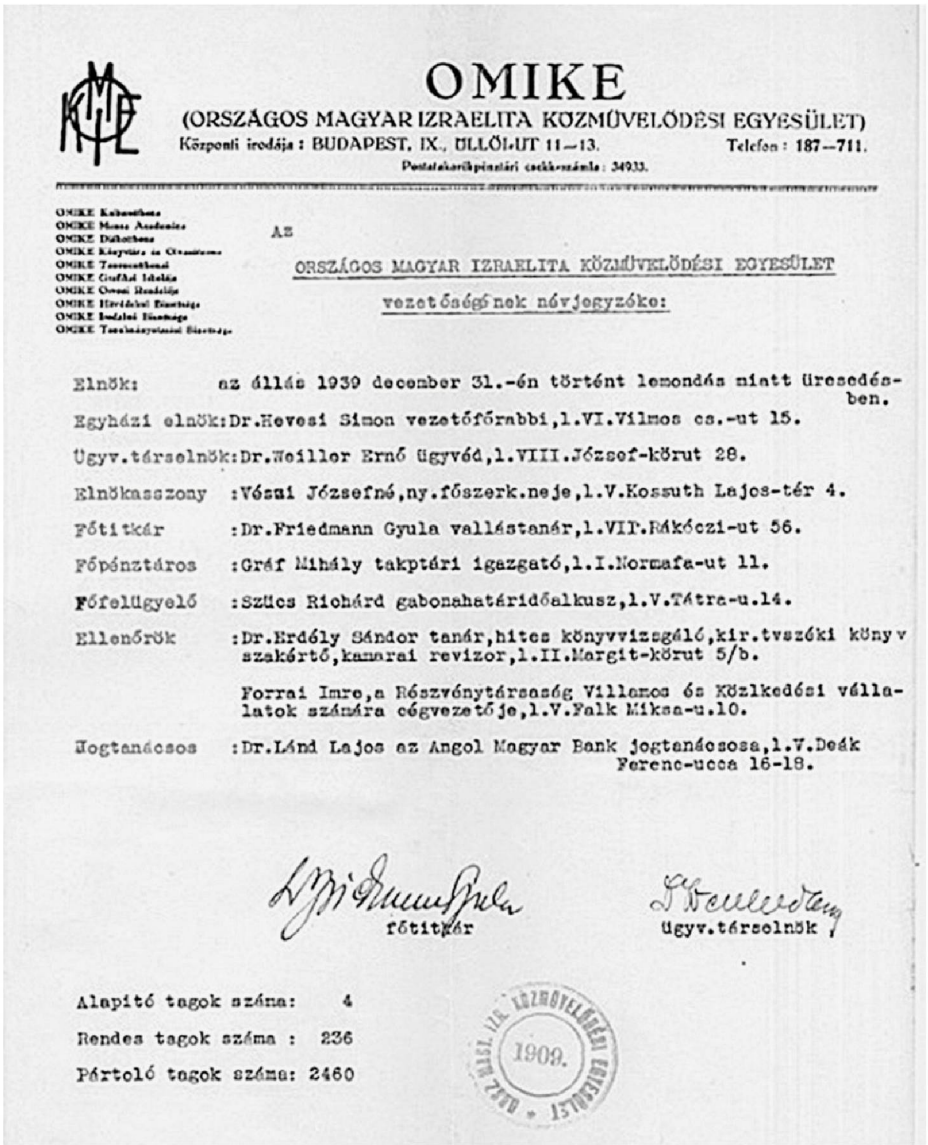

OMIKE

(ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET)

Központi irodája: BUDAPEST, IX., ÜLLŐI-UT 11–13. Telefon: 187–711.

Postatakarékpénztári csekkszámla: 34933.

OMIKE Kubuntbona
OMIKE Mozsa Academia
OMIKE Diákotthona
OMIKE Könyvtára és Olvasóterme
OMIKE Tanszerkölcsönöz
OMIKE Gráfiai Iskolája
OMIKE Ovosi Rendelője
OMIKE Hirdetési Bizottsága
OMIKE Irodalmi Bizottsága
OMIKE Tanulmányutasási Bizottsága

AZ

ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET

vezetőségének névjegyzéke:

Elnök: az állás 1939 december 31.-én történt lemondás miatt üresedésben.

Egyházi elnök: Dr.Hevesi Simon vezetőfőrabbi, l.VI.Vilmos cs.-ut 15.

Ügyv.társelnök: Dr.Weiller Ernő ügyvéd, l.VIII.József-körut 28.

Elnökasszony: Vészi Józsefné, ny.főszerk.neje, l.V.Kossuth Lajos-tér 4.

Főtitkár: Dr.Friedmann Gyula vallástanár, l.VII.Rákóczi-ut 56.

Főpénztáros: Gráf Mihály takptári igazgató, l.I.Normafa-ut 11.

Főfelügyelő: Szücs Richárd gabonahatáridőalkusz, l.V.Tátra-u.14.

Ellenőrök: Dr.Erdély Sándor tanár, hites könyvvizsgáló, kir.tvszéki könyv szakértő, kamarai revizor, l.II.Margit-körut 5/b.

Forrai Imre, a Részvénytársaság Villamos és Közlkedési vállalatok számára cégvezetője, l.V.Falk Miksa-u.10.

Jogtanácsos: Dr.Lánd Lajos az Angol Magyar Bank jogtanácsosa, l.V.Deák Ferenc-ucca 16-18.

főtitkár

ügyv.társelnök

Alapitó tagok száma: 4

Rendes tagok száma: 236

Pártoló tagok száma: 2460

Leó indoka a lemondásra, nem világos. Talán az általános helyzet, a két zsidótörvény okozta elkeseredés nyomán döntött így. Talán felelősnek érezte magát tiltakozásaik eredménytelensége, netalán önáltató magatartásuk miatt. Talán az 1938-as „győri program" okozta sarc[27] tette lehetetlenné, hogy a továbbiakban mecénásként jelen legyen az egyesület életében.[28]

[27] A Darányi Kálmán miniszterelnök által 1938 márciusában meghirdetett fegyverkezési program tervezett 1 milliárdos költségének egy részét az 50 ezer pengőnél nagyobb vagyonnal rendelkezők 5–20 százalék közötti progresszív adóztatásával teremtették elő.

[28] A fennmaradt levelezésből ugyanakkor az is kiderül, hogy Buday-Goldberger még 1942-ben is aktívan részt vállalt az OMIKE javára szánt adományok gyűjtésében.

Néhány információ azért előkerült arról, hogy a következő hónapokban mi történt Buday-Goldberger döntésének megmásítása érdekében. Egy 1939. december 21-én kelt levélben kérték Buday-Goldbergert, fogadjon újabb küldöttséget a december 31-re kitűzött közgyűlés előtt. Ez az OMIKE vezérlőbizottságának, igazgatótanácsának, választmányának és intézményeinek közös küldöttsége lett volna, azzal a megbízatással, hogy az elnököt rábírja szándéka megváltoztatására.[29] Buday-Goldberger másnap kelt levelében közölte, hogy a döntése megmásíthatatlan, és kérte, hogy a deputáció álljon el tervétől.[30] Ezek után a közgyűlés – mást nem is tehetvén – a lemondást elfogadta, új elnököt azonban nem választott, a vezetést Weiller Ernőre mint ügyvezető elnökre bízta.[31] Az OMIKE megváltozott vezetőségének névsorát (és – korántsem mellékesen – a tagság nagyságára vonatkozó adatot) egy 1939 decemberében kelt dokumentum tartalmazza *(51. kép)*.

1939 második felében az OMIKE-n belül megkezdődött egy új nagyszabású program, a Művészakció megszervezése, amelynek vezetője Ribáry Géza, a PIH újonnan megválasztott elnökhelyettese volt. (A Művészakcióról később esik szó részletesen.) A vezetői válság lezárását követően élénkebbé vált az OMIKE kulturális és jóléti tevékenysége, illetve az ezekkel kapcsolatos szándékok megfogalmazása. Folytatódott a már hosszú ideje működő diákjóléti tevékenység: 1940 őszén 167 főiskolai hallgatót vettek fel a Mensa Academicára, és újraindították az adománykérő kampányokat.

1940 novemberében az OMIKE, amelynek ekkor több mint 3 ezer tagja volt, Hevesi Simon elnökletével megtartotta 32. közgyűlését. Hevesi mondta el a programbeszédet is. Ebben arról a hármas pillérről beszélt, amelyen az OMIKE tevékenysége nyugszik: a vallás, a kultúra és a szenvedő ember segítése. Mint fogalmazott: „Az emberszeretet: isteni parancs. Nemcsak az az ateista, aki megtagadja az Istent, hanem ateista az is, aki megtagadja az embert."[32]

1940-től radikálisan csökkentek az OMIKE tevékenységéről szóló híradások. Ennek két oka is lehetséges: egyrészt a tevékenység súlypontja áthelyeződött a Művészakció eseményeinek megszervezésére, másrészt a zsidó társadalom aktivitása és nem mellékesen pénzügyi lehetősége az állandósult és egyre nagyobb méreteket öltő kirekesztés következtében beszűkült. Különösen érvényes ez minden olyan tevékenység fenntartására és támogatására, amely nem a létfenntartásra irányult. Ezenkívül a megvál-

[29] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó, 47. tétel: OMIKE 1937–1947, 698–699.
[30] Uo., 732.
[31] Az 1939. december 31-i közgyűlés Buday-Goldberger Leót tiszteletbeli elnökké választotta.
[32] Atheista az is, aki megtagadja az embert!, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1940. november 7., 2.

52. Összefoglaló röpirat az OMIKE harmincöt éves tevékenységéről, 1943

OMIKE
ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA
KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET
IX., Üllői-út 11/13.

Ez a dokumentum a Magyar Országos Levéltár gyűjteményébe tartozik.
This document belongs to the collection of the National Archives of Hungary.
MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

Mit végzett az OMIKE 35 év alatt?

Statisztikai adatok keretében ismertetjük a *túloldalon* az OMIKE munkáját a multban és jelenben. A tények és a számok beszédes sorozata sok szónál ékesebben igazolja, hogy ami eszményi elgondolás az alapítók lelkéből kisugárzott, az testet öltött az egymás után életre kelt kulturális és szociális intézményeinkben és kibontakozott a felekezeti élet különböző területein.

A multból egy szebb jövendő számára átmentett és a jelen szükségszerűsége alapján alakult új intézmények fennmaradását a legnagyobb erőkifejtéssel biztosítani kell, hogy a gondjainkba fogadott egyetemi- és főiskolai ifjúságot és az átképzés alatt álló volt diákokat — a magyar zsidóság majdani vezető rétegét — megmenthessük.

Kérjük, *kegyeskediék a reánk nehezedő új feladatokat és kötelességeket méltányolni és a régi szeretettel — ha lehet, — még anyagi erején felülemelkedő áldozatossággal is támogatni kulturális és diákjóléti intézményeinket.*

Bizakodva várjuk áldozatát a jóság oltárán.

Kitűnő tisztelettel

Dr. Hevesi Ferenc, főrabbi, egyh. elnök — Vészi Józsefné, elnökasszony — Steiner Marcelné, a Mensa elnökasszonya — Dr. Weiller Ernő, elnök
Dr. Heidelberg Márton, a Mensa elnöke — Dr. Baracs Marcelné, a Kulturotthon elnökasszonya — Dr. Deutsch Ernő, a Kulturotthon elnöke — Miskolczy Ignáczné, a Mensa társelnökasszonya
Brammer Ödön — Dr. Fődi Károly — Dr. Sebestyén Károly — Szegő Sándor
alelnökök
Bánó Dezső, a Prop. Biz. elnöke — Székely Dezső, a Diákotthon elnöke — Dr. Láng Lajos, főügyész — Löwenheim Lipótné, a Diákotthon elnökasszonya — Dr. Kerékes Ödönné, a Prop. Biz. elnökasszonya
Fejér Lajos, a Pénzügyi Biz. elnöke — Kallós Imréné, az Ifj. Biz. elnökasszonya — Dr. Aszódi Zoltán, az Ifj. Biz. elnöke — Dr. Dési Géza, a Hitv. Biz. elnöke
Dr. Aszódi Zoltánné, az Orvosi Biz. elnökasszonya — Gráf Mihály, főpénztáros — Dr. Schill Imre, az Orvosi Biz. elnöke
Reich Jenő, a Tanoncotthonok elnöke — Dr. Friedmann Gyula, főtitkár — Dr. Hevesi Simonné, a Tanoncotthonok elnökasszonya
Gál Ignáczné — Gera Jánosné — Goldberger Emilné — Guth Samuné — Littmann Sándorné — Solti Henrikné
alelnökasszonyok

Mit kér az OMIKE?

Egy diák egy évi ellátására	720 pengőt	negyed évi ellátására	180 pengőt
fél „ „	360 „	egy hónapi „	60 „

Az adományt költség nem terheli, minden fillért az ifjúság inségének envhitésére fordítunk!

Magyar Országos

zott sajtónyilvánosságban kevesebb tér nyílt az OMIKE ügyeinek nyomon követésére. Az éves közgyűlések beszámolói, pontosabban az ezekről szóló híradások a felekezeti sajtóban valami kevéske bepillantást engedtek az egyesület hagyományos életének folytatásába. 1940 szeptemberében megnyílt az OMIKE diákotthona, amelyben 29 egyetemi és főiskolai hallgatót, továbbá ipari és mezőgazdasági átképzés alatt álló volt diákot helyeztek el. Az 1942 novemberében megtartott 34. közgyűlésen beszámoló hangzott

el arról, hogy „a Mensa Academicán 228 egyetemi és főiskolai hallgató és ipari átképzés alatt álló diák étkezett", hogy „a Diákotthon 50 fiúnak adott lakást és reggelit", a Tanoncotthonok 326 kereskedő- és iparostanonc kulturális és szociális szükségleteit elégítették ki.[33]

Az utolsó, 35. közgyűlést 1943. november 21-én tartotta az OMIKE. Más napirendi pontok mellett foglalkoztak az egyesület megrendült pénzügyi helyzetével, amelyet jól jelzett a zárszámadás több mint 9 ezer pengős hiánya. A hiány – mint azt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának címzett, 500 pengős segélyt kérő levelükben írták – „a megváltozott viszonyoknak, a napról-napra fokozódó drágaságnak, és az önkéntes áldozatkészség csökkenésének tudható be".[34]

Az OMIKE tevékenységének reális megítéléséhez az is hozzátartozik, hogy 1942–1943-ban két haláleset érintette az OMIKE működését. Előbb Ribáry Géza, majd Hevesi Simon hunyt el. Ribáry Gézáról, akinek ezekben az években meghatározó szerepe volt a magyar zsidóság nyomorúságossá váló helyzetének javításában, így emlékeztek meg a *Képes Családi Lapok* hasábjain:

> Érdemei és erényei nyilvánultak meg abban a módban is, ahogyan ezt tette: személytelenül és névtelenül állott a nyilvánosság rendelkezésére. Nem akarta, hogy neve sokat szerepeljen a sajtó nyilvánosságában. Nem szívesen tekintettünk el attól, hogy a zsidó füleknek nemesen csengő nevét újból és újból meg ne említsük, ő azonban először csak élőszóban, utóbb már levélben is kért bennünket: ne nevezzük meg őt, mert nem a személye fontos, hanem a munkája és főleg az az intézmény, amelynek munkáját élete utolsó percéig szentelte.[35]

Hevesi Simonról, alapítójáról az OMIKE gyászülésen emlékezett meg; az ülésen kijelölték utódát az egyesület vezetésében: fiát, Hevesi Ferencet. Létrehozták a Hevesi Simon Segélyalapot, amelyből kiváló előmenetelű diákokat kívántak segélyezni.

Egy Aschner Lipótnak címzett levél mellékleteként őrződött meg az a háromoldalas „röpirat" *Mit végzett az OMIKE 35 év alatt?* címmel, amelyben az OMIKE teljes vezetése összefoglalta az egyesület megalakulása óta eltelt három és fél évtized leglényegesebb eseményeit, illetve ugyancsak röviden beszámolt a jelen helyzetről is. A levél keltezése 1944. február 17., a szövegből viszont inkább arra lehet következtetni, hogy 1943 végén

[33] Az OMIKE közgyűlése, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1942. november 26., 7.
[34] MIOI iktatókönyv, MILEV 83870, 309–311. A segélyt december elején a MIOI folyósította.
[35] Ribáry Géza emlékezetére, *Képes Családi Lapok,* 1942. május 17., 12.

fogalmazódott meg. A felhívás indokát az első oldalon egy kétségbeesett mondatban foglalták össze:

> Kérjük, kegyeskedjék a reánk nehezedő új feladatokat és kötelességeket méltányolni és a régi szeretettel – ha lehet, – még anyagi erején felülemelkedő áldozatossággal is támogatni kulturális és diákjóléti intézményeinket.

1943 decemberében *A Magyar Zsidók Lapja* interjút készített a betegségből lábadozó Hevesi Ferenccel. A meginterjúvolt főrabbi, aki ekkor már az OMIKE társelnöke volt, egy kérdésre válaszolva beszélt a „zsidóság jövőjéről":

> Soha nem szűntem meg hinni, töretlenül hiszek ma is a zsidóság jobb jövőjében. Tőlünk függ, hogy az idők viharában becsülettel megálljunk, hogy a kötelességteljesítés próbáját kiálljuk. Meggyőződésem, hogy a becsület és hűség meghozzák gyümölcseiket.[36]

[36] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1943. december 2., 2.

A SÖTÉTSÉG PROGRAMJA: A MŰVÉSZETI KAMARÁK (1938–1944)

Európa hallgat. Zug az ár.
Tél jő. Betegség és halál.
Hideg van. Sir a parti füz.
Jó volna egy kis enyhe tüz.
De a meleg ott drága kincs.
A mély hajóba lámpa nincs.
Nincs ernyőjük: hadd ázzanak.
Nincs takaró: hadd fázzanak.
Bűnhődjön, kinek hite más
Ez harmincnyolcban így szokás –
A rajkai hajó.

Szabolcsi Lajos: *A rajkai hajó*[1]

[1] *Egyenlőség*, 1938. szeptember 9., 4.

Az „őrségváltás"

Ez a fejezet a Színművészeti és Filmművészeti Kamara tevékenységéből csak az OMIKE tevékenységét közvetlenül érintő, a kamarának az úgynevezett zsidótörvények valós céljaival összefüggő elemeit kívánja elemezni, azon belül az érintett előadóművészek jogfosztásának, pályájuktól való eltiltásának történetét. (Adatok hiányában nincs lehetőség más színházi alkalmazottak helyzetének elemzésére.) Nem tárgyaljuk itt a kamara filmszakmai tevékenységét, mivel ez Sándor Tibor munkáiban már megtörtént. Nem elemezzük továbbá a kamarának a korabeli színházi élettel összefüggő, más típusú intézkedéseit. Ugyanígy a két másik, tervezett, de meg nem valósult művészeti kamara esetében is csak az „őrségváltással" összefüggő elképzelések, események elemzésére szorítkozunk.[2]

A zsidók kiszorítását a művészeti területekről legerőteljesebben és legkorábban a Turul Szövetség[3] szorgalmazta már az 1930-as évek közepétől. Ezen belül a Turul Szövetség felsőkereskedelmi iskolát végzettek Bercsényi Bajtársi Egyesületének úgynevezett Szépmíves Törzse kitartóan követelte a kulturális élet intézményi és személyi átalakítását. Ez az úgynevezett „törzs" később Szépmíves Bajtársi Egyesület néven vált ismertté. Az egyesületi célok között szerepelt „a magyar művészet és zene magyar nemzeti és faji alapokra fektetése, illetve a befolyás alól való mentesítése".[4]

Hasonló szerepet szánhattak a Magyar Zene- és Dalirodalmi Társaságnak, amely a Turul Szövetség „vegyestörzseként" alakult meg. Célja, mint megfogalmazták, egyesíteni a magyaros zeneművész erőket.[5] Jól jelzik ezt

[2] A Színművészeti és Filmművészeti Kamara megszületésének körülményeiről lásd még Harsányi László: És (nem lehet) színész benne… 1: *Criticai Lapok,*, 2015/13, 18–22.; 2: *Criticai Lapok,* 2016/5–6, 7–10.; 3: *Criticai Lapok,* 2016/11–12, 7–14. Működéséről lásd Vizi Éva: Utolsó felvonás. A Színművészeti és Filmművészeti Kamara 1939–1944, szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2014.

[3] A Turul Szövetség (1919–1945) a két világháború közötti Magyarország legjelentősebb jobboldali radikális, fajvédő egyetemi ifjúsági szervezete volt. Bővebben lásd Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945,* Budapest, Attraktor, 2012.

[4] *Bajtárs,* 1935. március 1., 2.

[5] Ifj. Fitos Vilmos: Magyar művészetet, *Bajtárs,* 1934/5, 2.

a gondolkodást Ambrus Józsefnek, a Turul Szövetség akkori fővezérének mondatai:

> A mi munkánk a magyar lelkek mélyéből feltörő szellemi forradalom, mely visszaköveteli a magyar faj számára a vezetést, az uralmat, az élet erejét saját hazájában. A magyarság ősi lelke lázad ma minden idegen behatás, idegen béklyó és idegen iga ellen, mert csodálatos értékek rejtőznek a magyar fajtában, melyek nem tűrnek szolgaságot, nem bírják el az idegen lélek uralmát.[6]

A színművészeti kamara az első zsidótörvényben

Imrédy Béla az előző fejezetben említett 1938-as feljegyzésében fogalmazta meg egy új sajtókamara felállításának szükségességét, de egyúttal a színészkamara felállítására is utalt. Itt az izraeliták számára általában javasolt 20 százalékos foglalkoztatási aránynál alacsonyabb tagsági küszöböt javasolt:

> A sajtókamara tagja csak magyar állampolgár lehet; a sajtókamara sorába legfeljebb 15% erejéig vehetők fel izraeliták. Az izraelita tagok legalább ⅔-ának olyanokból kell kikerülnie, akiknek 4 nagyszülője közül legalább 3 Nagy-Magyarország területén született. […] Művészeti kamara állíttatik fel színészek, filmszínészek és rendezők számára. A kamara tagjai sorába való felvétel szempontjából ugyanazok a szabályok irányadók, mint a sajtókamarára nézve.[7]

A dokumentumban ezen a ponton található egy fontos lapszéli bejegyzés Imrédytől:

> Írók, festők, szobrászok és zeneszerzők számára az arányszámok felállításától el kellene tekinteni. Zenekarok összeállításánál, a kiállítási anyag megválogatásánál a keresztény és nemzeti szempontok érvényesítésére megfelelő befolyást egyébként is lehet gyakorolni.[8]

[6] ÁBTL 3.1.5. O–11803/4 Ellenállók, 259. Idézi: Szécsényi András: Adalékok Zsabka Kálmán és a Turul Szövetség Szépmíves Bajtársi Egyesületének történetéhez, kézirat, 2017.

[7] Imrédy Béla tárca nélküli közgazdasági miniszter előterjesztése Darányi Kálmán miniszterelnök részére az úgynevezett „I. zsidótörvény" tervezett rendelkezéseire vonatkozóan, 1938. március 31., lásd Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján. Párhuzamos archívum,* Budapest, Osiris–BFL, 1999, 470–471.

[8] Uo.

A törvényjavaslat ismertté válása nyomán hamarosan megjelentek a különböző érdekeltségű színházi csoportoknak a javaslattal kapcsolatos állásfoglalásai. 1938 áprilisában a Budapesti Színigazgatók Szövetsége készített egy beadványt a törvényjavaslat tárgyában. A dokumentum, amelyben persze meghatározó a közvetlen érintettség, meglepően kemény kritikákat fogalmazott meg:

> Ennek a törvénytervezetnek tárgyi intézkedései rendkívüli súllyal nehezednek a színházakra, amelyeknek éltető levegője a művészi szabadság. Megfúlnak, ha korlátok közé szorítják őket. Magyarországon magyar színházat soha nem vetett cenzúra alá semmilyen rendelkezés, efféle intézkedésre magyar szempontból szükség nem volt soha. Az előadóművészek magyarsága pedig olyan magától értetődő volt, hogy csak az lehetett a kérdés, amely szerint színészeinket „osztályoztuk", hogy van-e tehetségük vagy nincs, művészek-e vagy sem? [...] a színházak önérzetükben mélyen megbántva fogadhatják csak a törvénytervezet indokolásában lefektetett általánosságban tartott megállapításokat, és merőben méltatlannak érzik, hogy azokat minden indok nélkül vonatkoztatják rájuk.[9]

A Budapesti Színészek Szövetsége szintén memorandumot fogalmazott meg a készülő törvény színészeket közvetlenül érintő javaslatáról. Ezt a szöveget alapvetően a kenyérféltés motiválja, szemben a színigazgatók egészen más indíttatású tiltakozásával:

> A memorandum megállapítja, hogy a magánszínházakat az úgynevezett egyensúlyjavaslat létükben és alapjukban rendíti meg. A politika mindig ártott a művészeteknek és félő, hogy ennek a javaslatnak törvényerőre emelése elnépteleníti a nézőtereket. Hivatkozik a memorandum arra, hogy jelen pillanatban valamennyi színház mostani vállalkozójától azonnal átvehető. De van bezárt kapujú színház is. Miért nem jelentkezik erre tőke, amely az úgynevezett „mellőzött tehetségekkel" onnan meghódíthatná a közönséget?[10]

A színészvilág megosztottságát jól jellemezte az – egyébként hamarosan megszüntetett – Országos Színészegyesület áprilisi közgyűlése, amely a szolidaritás hiányát a „tartsa magát mindenki távol a politikától" jelszavá-

[9] A dokumentum teljes szövege a Szeged-Csanádi Püspöki Hivatal iratai közt található. Egyházigazgatási iratok, 1200/1938. Címzettje: Glattfelder Gyula püspök felsőházi tag.
[10] A színészek és az „egyensúlyjavaslat", *Népszava*, 1938. április 24., 13.

ba csomagolta.[11] Volt azonban olyan érintett is, aki elutasító véleményét ki merte mondani. Azon az értekezleten, amelyet Haász Aladár, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti ügyosztályának vezetője hívott össze a kamarai tervezet megvitatására, hivatalból vett részt Németh Antal, a Nemzeti Színház igazgatója. Felszólalásában kimutatta, hogy a kamarai tervezet semmiféle célnak nem felel meg, és teljes elvetését javasolta.[12]

Eközben a Turul Szövetség tovább folytatta hadjáratát. Szépmíves Bajtársi Törzse „nagytáborba" hívta tagjait, azzal a céllal, hogy az ott születendő állásfoglalásban a művészeti kamarák felállítását a numerus nullus alapján követeljék. Egyik prominens vezetőjük, Zsabka Kálmán ezt írta:

> Megteremtjük a különféle művészeti kamarákat, a film, zenei, irodalom, színművészeti kamarákat. Akik ezeknek a kamaráknak az élére kerülnek, nem lehetnek olyanok, akiknek bármiféle zsidó vonatkozásuk van, mert egy ilyen kamara élére csak befolyásolhatatlan, velünk harcoló emberek kerülhetnek.[13]

A törvényjavaslat 1938 májusában megkezdődött képviselőházi vitájában – talán érthetően – kevés figyelem jutott a javaslatnak arra a részére, amely a Színművészeti és Filmművészeti Kamara létesítését kezdeményezte. A vita döntő kérdése a jogegyenlőség megmaradása vagy felszámolása volt. A kamarák intézménye persze jól ismert volt a törvényjavaslat beterjesztése előtt, hiszen azok a különböző szabadfoglalkozási pályákon már korábban létrejöttek. (Az ügyvédi és közjegyzői kamarák már 1874-ben, a Budapesti Mérnöki Kamara 1923-ban, az orvosi kamara pedig 1936-ban.) Ezek az alapvetően érdekképviseleti szervezetek természetesen ekkor ugyancsak végrehajtói lettek az „egyensúlyi" törvénynek. A különbség a korábban is működő kamarák és az újonnan megalakulni javasolt sajtókamara, illetve színművészeti kamara között az volt, hogy az új szervezetek célja kifejezetten az érintett szakmák „megtisztítása" volt az izraelita vallásúaktól.[14]

[11] Ma délelőtt összeült a színészek parlamentje, *Az Est,* 1938. április 13., 7.

[12] Küzdelem a megmaradásért. A Nemzeti Színház 1935–1938. Részlet Németh Antal *Curriculum vitae* című írásából, *Hitel,* 2014. szeptember, 51–52.

[13] Művészi és írói kamarákat sürgetett a Turul Szövetség Szépmíves Bajtársi Törzsének nagytábora, *Bajtárs,* 1938. április 6–7., 7.

[14] A klasszikus kamarák szerepéről lásd részletesen Kovács M. Mária: *Liberalizmus – radikalizmus – antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között,* Budapest, Helikon, 2001; Strausz Péter: *Kamarák a két világháború közötti Magyarországon,* Budapest, L'Harmattan, 2008.

Az 1930-as népszámlálás a magyarországi zsidóság kereső népességen belüli arányát 5,3 százalékban állapította meg. A népszámlálás adatai szerint a keresők között a művészeti pályákon az izraeliták aránya a következő volt: festőművészek 15,7, szobrászművészek 8,3, énekművészek 27,1, zeneművészek 28,9 és színészek 24,1 százalék.

Az 1930. évi népszámlálás IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1936, 128–134. alapján számított.

Az új kamarákat létrehozni kívánó törvénytervezeti részek parlamenti vitájára döntően az üres frázisok ismétlése volt jellemző, vagy olyan érveké, amelyek a színházi világot a gazdasági élet semmi mástól nem különböző szeletének próbálták beállítani.

A vitában e témában először a törvényjavaslat előadója, vitéz Balogh Gábor (Nemzeti Egység Pártja, a Vitézi Rend országos ügyésze) szólalt meg:

> A javaslat 2. §-a sajtókamaráknak és színművészeti és filmművészeti kamaráknak felállításáról rendelkezik. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban bátor vagyok utalni arra, hogy külföldi példák és tapasztalatok igazolják azt, hogy úgy a sajtó, mint a művészeti kamarák bevált intézményeknek minősültek. Ebből a szempontból tehát a kamarai tömörülést, testületi szervezkedést kifogás tárgyává tenni nem lehet. De ha nézzük ennek az intézkedésnek a hazai jogfejlődés szempontjából való bírálatát, akkor is arra az eredményre kell jutnunk, hogy ez nem idegen a magyar jogfejlődésben mutatkozó iránytól és gondolattól.[15]

Ezt a gondolatsort folytatta azután tovább az antiszemita uszítás egyik vezető alakja, Csilléry András (Keresztény Gazdasági Párt, a MONE – Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete – alapító tagja és egy ideig vezetője), hogy adataival (forrásuk nem ismeretes) támassza alá a színházi világ „egyensúlyi problémáit":

> A Vígszínház 14 vezető alkalmazottja közül 14 a zsidó, a Magyar Színház és az Andrássy-úti Színház 14 alkalmazottja közül 12 zsidó, (vitéz

[15] *Képviselőházi Napló,* 1935. XVIII. kötet, 1938. május 5., 306. ülés.

53. Vázsonyi János ügyvéd, országgyűlési képviselő, Budapest, 1931. Torda József felvétele

Bánsághy György: Csak?) a Művész Színház és a Belvárosi Színház 13 alkalmazottja mind zsidó. A Városi Színház és a Royal Színház 14 alkalmazottja közül 2 keresztény, a Terézkörúti Színpadon, a Pódiumon, – mindig csak a főszereplőket veszem – a Komédia Orfeumban valamennyi alkalmazott zsidó. (Fábián Béla: Békeffi is zsidó?) A 11 magánszínház összesen 67 alkalmazottja között tehát mindössze öt keresztény található. (Zaj a baloldalon.) Az igazgatók, a dramaturgok, a gazdasági főnökök, a díszlet- és kosztümtervezők mind zsidók, legfeljebb a fizikai munkások, a díszletező munkások, a kellékesek, statiszták kerülnek ki keresztények közül, azoknak 90%-a keresztény is.[16]

Az ellenzék oldaláról e témában (is) megszólaló képviselő, Vázsonyi János ügyvéd, újságíró (Nemzeti Demokrata Párt) kérdéssel kezdte felszólalását:

> És a színház vagyont jelent? Hiszen nincs olyan magánszínház Budapesten, amely ne volna eladó. Tessék, mindenkinek szabad rendelkezésére áll bármelyik színház megszerzése. Erre vonatkozólag, mint szakértőt méltóztassék meghallgatni a magyar Színész Szövetség elnökének, Békeffi Lászlónak véleményét. Egyébként most május 6-án volt a Király Színház árverése. A Király Színház, Budapest legelső operettszínháza éveken át üresen állott. Senki sem költözött belé, nem akadt vállalkozó, aki színházi kultúrát akart volna benne teremteni.[17]

Esztergályos János, a *Népszava* szerkesztője (Szociáldemokrata Párt) a vitában a színészet ügyét saját értékén, társadalmi küldetése oldaláról elemezte:

> Hogy ez a javaslat mennyire elfogult, azt bizonyítja az a tény, hogy ebben a javaslatban a művészet terén, a színházaknál, a filmnél és az Operánál is be óhajtják vezetni a 20%-os arányszámot. Minden gondolkodó ember mosolyát kell hogy kiváltsa az a törekvés, hogy az isteni tehetségeket, az isteni adottságokat, a művészetet nem a tehetség fokmérőjével kívánják önök a jövőben mérni, hanem azzal, hogy megnézik, hogy a tehetség, a zseni melyik templomban imádja az Istent. (Malasits Géza: Hogy me-

[16] Uo., 1938. május 10., 309. ülés.
[17] Uo., 1938. május 9., 308. ülés.

> lyikben keresztelték!) Mint ahogy képtelenség volna az alkotó művésznek, a festőművésznek és a szobrásznak műveit a művész vallása szerint megítélni, ugyanúgy képtelenségnek tartom, hogy a színészt és az operaénekest, akit kizárólag a tehetsége tett naggyá, érvényesülésében meggátolják azért, mert nem a katolikus templomban imádja Istenét.[18]

Az Országgyűlés felsőháza 1938. május 24-én kezdte tárgyalni a törvényjavaslatot. Ebben a vitában is mellékes téma volt a Színművészeti és Filmművészeti Kamara létrehozásának terve. Első felszólalóként báró Prónay György Pest vármegyei földbirtokos indokolta a színművészeti kamara felállítását:

> Ezek az intézkedések akkor lesznek célszerűek, akkor lesznek üdvösek és hasznot hozók, ha nem maradnak írott malasztok, hanem ezeken keresztül egy erősebb, nemzeti, keresztény szellem fog lüktetni a filmen, a művészeten és a sajtón át a magyar közvéleményben.[19]

Téglássy András Abaúj-Torna megyei földbirtokos úgy fogalmazott, hogy a magyar keresztény társadalom minden körülmények között vissza akarja hódítani azokat a különböző helyeket, amelyek kisiklottak kezéből. Indoklásában a Sajtókamarával példálózott (de az érvelés a színművészeti kamarára is használható):

> …a magyar társadalomnak olyan sajtóra van szüksége, amely a magyar hagyományokon keresztül a magyar lélekből táplálkozik, amely szent áhítattal néz fel a piros-fehér-zöld keretből kiragyogó hármas halomra, a kettős keresztre és a magyarságot összefogó Szent Koronára.[20]

Az előterjesztés elfogadásával létrejött a Színművészeti és Filmművészeti Kamara, a törvény betűje szerint a zsidóságot érintően a következő tartalommal:

> 4. §. A sajtókamara, úgyszintén a színművészeti és filmművészeti kamara tagjaiul zsidók csak olyan arányban vehetők fel, hogy számuk a kamara összes tagjai számának húsz százalékát ne haladja meg.
> Ebbe a húsz százalékba nem lehet beleszámítani:

[18] Uo., 1938. május 10., 309. ülés.
[19] *Felsőházi Napló,* 1935. III. kötet, 1938. május 24., 67. ülés.
[20] Uo.

a) a hadirokkantat, a tűzharcost, továbbá hősi halált halt szülőnek gyermekét és a hadiözvegyet;
b) azt, aki az 1919. évi augusztus hó 1. napja előtt tért át valamely más, bevett felekezetbe, és megszakítás nélkül ugyanennek a felekezetnek a tagja;
c) a b) pont alá eső szülőnek olyan leszármazóját, aki nem az izraelita felekezet tagja.[21]

A törvény elfogadásától a Színművészeti és Filmművészeti Kamara működésének megkezdéséig

Az 1938. évi XV. törvényt május 29-én hirdették ki. Ezt követően az ugrásra kész jobb- és szélsőjobboldali politikai csoportok azonnali akciókat hirdettek, illetve a megkezdett folyamat folytatását követelték. „Megszólalt" újólag a Turul Szövetség is: Végváry József fővezér a Szépmívesek táborában követelte a jogfosztó intézkedések következetes végigvitelét:

> Most már véglegesen meg kell tisztítani a színházi, zenei, irodalmi, valamint filmgyártási frontot minden néven nevezendő zsidótól és epigontól. […] Bejelentem, hogy a jövő hét folyamán megindítom a legszélesebb körű megmozdulást az írói és zenekamara felállítása érdekében.[22]

A türelmetlenek sorába illeszkedik a Budapesti Színészek Szövetsége is, amely levelet írt a Budapesti Színigazgatók Szövetségének. Ebben követelték, hogy a törvényben kikötött felekezeti arányokat a társulatok azonnal, tehát már jóval a hatálybalépés előtt biztosítsák a színészet területén. Ezek után a levelet ismertető *Egyenlőség* megállapítja:

> Mi úgy véljük, hogy a színészek túlságosan gyors igyekvése, mely a színtársulatok felekezeti megoszlását még a törvényes időn belül is sietteti, nem függ össze azzal a kulturális feladattal, amelyet a színházak betöltenek, és inkább [a] kenyérharc jellegét viseli magán.[23]

A várható változások azonnal és rendkívül erőteljesen megosztották a színésztársadalmat. Szemléletesen írta le jelenséget Fellegi István, a sopron–kaposvári színházak rendezője az *Egyenlőség*ben megjelent cikkében:

[21] A törvény teljes szövegét lásd https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8070, letöltve 2019. április 29.
[22] Végváry József fővezér a Szépmívesek táborában, *Bajtárs*, 1938. július–augusztus, 3.
[23] A zsidótörvény végrehajtása: Színészek, biztosítók, ügyvédek…, *Egyenlőség*, 1938. július 7., 11.

> Ugye nem veszed zokon, kedves kollégám, hogy szerény soraimmal zavarlak. Jól tudom, mostanában sok a dolgod, tegnap is találkoztam veled a színház folyosóján, hónod alatt vastag kéziratcsomagot szorongattál, zsebeid tele voltak azokkal a még nem régen ismeretlen című újságokkal, amelyekből hihetetlen rövid idő alatt megtanultad az uj idők divatos szólamait. Megtanultad és dicséretes kitartással hirdetted, hogy nekem és a hozzám hasonló „rendezetleneknek" nincs helyük a magyar színpadon.[24]

A törvény elfogadását követően, 1938. augusztus 26-án adták ki a 6090/1938. ME sz. rendeletet a Színművészeti és Filmművészeti Kamara felállításáról. A rendelet 109 paragrafusa részletesen szabályozta a belső működést, a különböző posztok létrehozását, a fegyelmi ügyek kezelését stb. Öt szakcsoportot hozott létre: művészeti ügyvezetők, előadóművészek, művészeti ügykezelők, igazgatási és műszaki ügyvezetők, művészeti segédszemélyzet. Világossá tette, hogy a zsidónak minősített kamarai tagok aránya egyik szakcsoportban sem haladhatja meg a 20 százalékot. További feltételeket, eljárásokat is megszabott:

1. Döntött a kamarai tagok névjegyzékének összeállításáról, illetve annak mikéntjéről.

2. Leszögezte, hogy akinek korábbi alkalmazása, szerződése három év elteltével sem állt helyre, azt törölni kellett a tagok közül. (Ez sokakat érintett az állásukat később elveszítő, de korábban már kamarai taggá lett zsidó színészek, alkalmazottak közül.)

3. Színháznál csak azt lehetett alkalmazni, aki a kamarai névjegyzékben szerepelt. A névjegyzékből történő törlés esetén a munkaviszony, szerződéses viszony a színház részéről azonnali hatállyal felmondható volt.

6095/1938. ME sz. alatt külön rendelet született, amelyben szabályozták a kamara megalakításának eljárását. E rendelet szerint a kamara működése 1939. január 1-jével kezdődik. A felvételüket kérőknek 1938. október 15-ig kellett kitöltött adatlapjukat, valamint szükséges dokumentumaikat a bizottsághoz eljuttatniuk, amelynek november végéig kellett határoznia a felvételről.

[24] Fellegi István: A zsidótörvény árnyékában. Levél egy vidéki színészhez, *Egyenlőség*, 1938. augusztus 4., 8.

A színművészet szervezete erősen különbözik más művészetekétől. A színdaraboknak sokszor igen sok szereplőjük van. Mindegyikre „színész" kell. A színművészet szakmai körébe tehát nemcsak azok kerülnek be, akik tehetségét a közvélemény elismeri, hanem sokkal többen. Beletartozik valamennyi hírnök, alabárdos és gyilkos is. És ezek vannak többségben, úgyhogy egy korporációs érdekképviseletben az ő szavuk lesz a döntő. A szakma „statiszták lázadásá"-nak nevezte el a színészkamarát. A cél a zsidók kiszorítása lett. Először a színházakat irányító pozíciókból, majd teljesen az egész területről. Túl sokan hitték azt, hogy Góth Sándor, Beregi Oszkár, Rátkai Márton állja útját karrierjüknek.

Magyar Bálint: A magyar színészet kétszáz éve. 21. Jobbra tolódás, *Népszava,* 1973. december 29., 3.

1938 augusztusában az *Esti Kurir*[25] nagybetűs címmel hirdette: *A Turul Szövetség maga elé idézi a budapesti színészeket.* A cikkben hírt adtak arról, hogy a budapesti színházak művészei nyomtatott levelezőlapot kaptak, amelyben felkérik őket, hogy személyi okmányaikkal jelenjenek meg a Turul Szövetség Szépmíves Bajtársi Egyesület irodájában. Mint a felháborodás nyomán kiderült, a kultuszminisztérium nem adott felhatalmazást az akcióra.[26]

Néhány nappal később az ismertté váló végrehajtási eljárások további korlátozó jellegét tette szóvá az *Esti Kurir* glosszája:

> Hinni lehetett volna, hogyha már a politikának általunk soha el nem fogadott s el nem fogadható taktikai szempontjai el is vezették a kormányzatot a zsidójavaslatig, törvényerőre emelésével legalább megelégszik, a maga által kijelölt határt elégségesnek ítéli, nem engedve korlátain átcsapni a mohó szenvedélyt, az elborult gyűlölködést, mely természetesen nem elégszik meg semmiféle neki tett engedménnyel, mert hiszen izgatásának alapját adná fel ezzel. Ám az újonnan létesített kamarák felparcellázása további lépés azon az úton, melyet kétoldalt semmivé vált egzisztenciák szerény tűzhelyeinek omladékai szegnek.[27]

[25] *Esti Kurir* (1924–1939) radikális, liberális lap, főszerkesztője Rassay Károly.
[26] A Turul Szövetség maga elé idézi a budapesti színészeket, *Esti Kurir,* 1938. augusztus 9., 7.
[27] Kamarák, *Esti Kurir,* 1938. augusztus 30., 5.

A következő lépés annak az ülésnek az összehívása volt, amelynek feladata a száz elektor megválasztása, akik azután hivatva voltak a kamara harminckét tagú választmányának kijelölésére. Ennek a majdani, tervezett választmánynak az előkészítő bizottság által benyújtott előzetes névsorát az Operaház és a Nemzeti Színház színészei külön-külön, de egybehangzóan sérelmesnek találták. A listáról véleményük szerint ugyanis sok olyan művész is lemaradt, akik joggal kérhettek volna részt a kamara irányításából. Egy darabig még olyan álláspont is felmerült a részükről, hogy nem vesznek részt az elektorválasztó gyűlésen. Az Operaház művészeinek tiltakozása részben eredményes volt, mivel a kamara választmányába bekerült Pilinszky Zsigmond operaházi tag.[28]

54. Kiss Ferenc színész, a Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnöke, 1944. A Magyar Film Iroda felvétele

A kamara elektorválasztó gyűlését ifj. Wlassics Gyula nyitotta meg december 12-én, majd a hivatalos szavazólisták alapján megkezdődött a titkos szavazás. A gyűlésen három lista keringett – számolt be a *8 Órai Ujság*.[29] A hivatalos lista mellett – amely végül győzött a szavazásnál – ellenlistát tettek közzé a Nemzeti Színház színészei, és listával készült a Turul Szövetség is. Még ugyanaznap, a kamara képviseleti közgyűlésén jelölték ki a kamara elnökét is, akit a kultuszminiszter által javasolt három személy – Kiss Ferenc, Harsányi Zsolt és Kardoss Géza – közül kellett kiválasztaniuk. Mint később a *Magyar Színészet*[30] írta, „Kiss Ferenc nevének említésekor elemi erővel zúgott fel a taps".[31] A közgyűlés ily módon egyhangúlag Kiss Ferencet, a Nemzeti Színház örökös tagját, a Színművészeti Akadémia igazgatóját választotta elnökké. Ezt követően 1938. december 22-én megválasztották a kamara tisztségviselőit és a két terület fegyelmi bíróságainak tagjait is.

[28] Az Operaházról és a színművészeti kamara indulásakor kialakult vitákról lásd Harsányi László: És (nem lehet) színész benne… 2: *Criticai Lapok*, 2016/5–6, 7–10.

[29] Estefelé hirdetik ki a kamarai választások eredményét, *8 Órai Ujság*, 1938. december 14., 8.

[30] A *Magyar Színészet* a kamara Színművészeti Főosztályának hivatalos közlönye. Megjelent 1939. március és 1944. július között.

[31] A színművészeti és filmművészeti kamara megalakulása, *Magyar Színészet*, 1939. március 16., 2.

A kamarába felvett és fel nem vett színészek, 1938–1939

A kamara indulásánál a kamarai tagság elmaradása, ily módon a tagnévsorból való hiányzás több okra volt visszavezethető. Az első, a legegyszerűbb eset az volt, ha valaki valamiért nem adta be a felvételi kérelmét, mert például külföldön volt (ez történt többek között Darvas Lili és Perczel Zita színésznők esetében). A tagságot halasztó akadály volt a kötelezően beadandó iratok részleges hiánya. Erre hivatkozott például Herczeg Jenő és Komlós Vilmos. És végül nem szerepeltek a felvettek között azok a zsidó (izraelita vallású) színészek, akik a törvény által az izraelita tagok lehetséges arányára meghatározott 20 százalékos kamarai tagsági hányadba már nem fértek be. Hogy milyen módon döntöttek a felvételi folyamatban ez utóbbi – és nyilván legfontosabb – szempont figyelembevételéről, nem világos. Mikor és hogyan állapították meg, hogy a listában szereplő színészek között a zsidók aránya már elérte a 20 százalékot? Milyen módon döntöttek arról, hogy ki kerül fel a taglistára, és ki marad ki abban az esetben, ha a jelentkező zsidó színészek száma ezt az arányt meghaladta? A döntésben valószínűleg szerepet kaphatott az a szabadon értelmezhető szempont is, amelyet a végrehajtási utasítás a kamara feladataként fogalmazott meg: „a nemzeti szellem és a keresztényi erkölcs követelményeinek érvényre juttatása és biztosítása."[32] Talán ezért (is) maradt ki már az első névsorból Beregi Oszkár, a kor egyik legnagyobb (zsidó) színésze, akinek felróható volt, hogy a Tanácsköztársaság idején hivatalos kulturális feladatokat látott el.

A felvettek névsora a *Budapesti Közlöny*ben jelent meg 1938. december 6-án. Az előkészítő bizottság három hónapi munka után összesen 1682 tagot vett fel a Színművészeti és Filmművészeti Kamarába, ezek között 600 budapesti és 192 vidéki előadóművészt. A többi tag – az akkori szóhasználattal – az egyéb szakcsoportokból került ki. A felvettek hivatalos listája nyomán a különböző napilapok megpróbálták összeszedni, hogy kik azok, akik kimaradtak az előadóművészek névsorából, és ily módon nem nyertek felvételt a kamarába. Ezek az összeállítások, mivel nem voltak hivatalosak, illetve semmiképpen nem voltak teljesnek tekinthetők, sajnos nem elégségesek annak biztonságos felderítésére, hogy az első körben kik maradtak ki a kamarából, és milyen okból.

[32] 6.090/1938. ME sz. rendelet a színművészeti és filmművészeti kamaráról, in *Magyarországi Rendeletek Tára 1938*, kiadja a M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1939, 1016.

Megalakult a színészkamara! Közöljük a felvett tagok hiteles névsorát! Reszketett kezemben az Újság, amíg átnéztem a névsort. Kerestem a nevemet. Nem találtam. Már szólni akartam Valinak, de azután még egyszer és újra meg újra átolvastam. Sehol nem találkozhattam a nevemmel.

Az arcom sápadt lehetett, a kezem reszketett, mert Vali ijedten szólt rám:

Mi van veled, az Istenért?!

Semmi… semmi… csak…

Eltoltam magam elől a tányért és üresen bámultam a levegőbe. Vali türelmetlenkedett:

Mégis mi történt?…

Semmi, fiam… csak… csak ebben a pillanatban megszűntem színésznek lenni…

Megőrültél?

Dehogy… Még nem… Csak nem vettek fel a kamarába.

Keleti László: *Pesttől-Pestig,*
Budapest, szerzői kiadás, é. n., 4.

A napilapok által összeszedett adatok alapján meglepően hosszú volt a kamarába fel nem vettek névsora. Ezek szerint összesen 123 budapesti és 327 vidéki színész nem adta be felvételi kérelmét, vagy beadta ugyan, de elutasították. Minden lap megjegyzi azonban, hogy a 450 nem vagy sikertelenül pályázó egy része később, például hiányzó iratai benyújtása után felvételt nyerhet. Mindenesetre olyan, egyértelműen zsidó (vallású) elutasított színészek neve szerepel a tudósításokban, mint például Ács Rózsi, Fellegi István, Gellért Lajos, Rajna Alice, Sólyom Janka, Ráday Imre, Salamon Béla, Vidor Ferike.[33] Az adatokból nem állapítható meg, pontosan hányan voltak, akiket – már az első körben – kifejezetten származási (jelen esetben vallási) okból tartottak távol a kamarától.[34]

[33] *Pesti Napló,* 1938. december 6., 17.; *Népszava,* 1938. december 6., 7.; *Budapesti Hirlap,* 1938. december 6., 10.; *Az Est,* 1938. december 7., 13.; *Ujság,* 1938. december 7., 10. (Érdekességképpen említhetjük, hogy Vidor Ferike eredeti neve Wechselmann Fanni volt. A Vidor nevet a Vígszínház iskolájában választotta, Ferikének a növendéktársai keresztelték át. Lásd Négyszemközt Vidor Ferikével, *Ujság,* 1939. május 14., 20.)

[34] A listákban szereplő neveket összevetve az 1929-es *Magyar Zsidó Lexikon,* az *Egyenlőség* és az OMIKE színésznévsoraival, legalább hetven-nyolcvan zsidó színész hiányzik a felvettek közül.

55. Beregi Oszkár színész, Budapest, 1940-es évek.
Ismeretlen fényképező felvétele

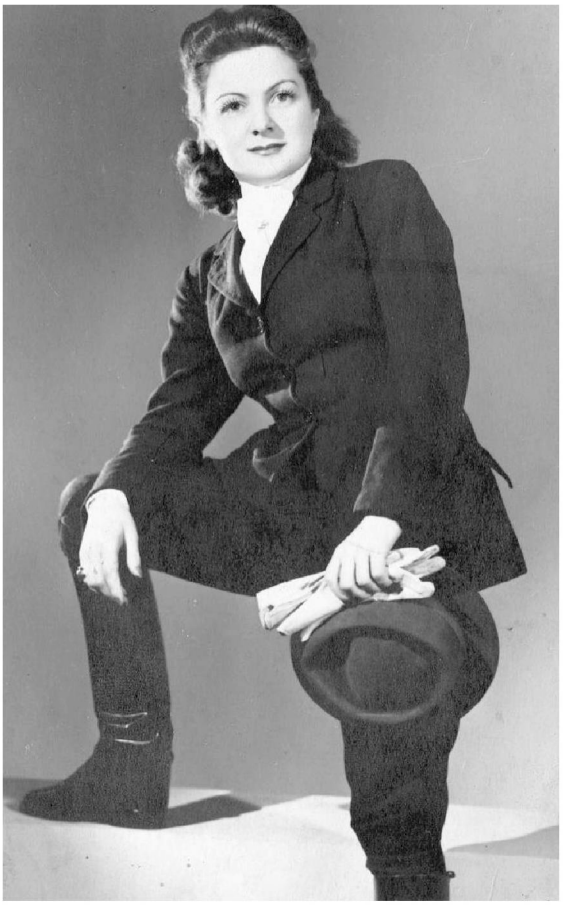

56. Ács Rózsi színész, Budapest, 1940-es évek.
Inkey Tibor felvétele

A *Népszava* a hivatalos lista megjelenésének másnapján elemzi a kimaradottak névsorát. A lap értesülései szerint néhányuk esetében a szükséges iratok nem voltak rendben, ezért ezeknél a színészeknél később kiigazítás várható, azonban sokuk számára ez a végleges döntés egzisztenciális ellehetetlenülést, a pálya végét jelenti:

> A kihagyottak számára a kamarából való kimaradás valósággal halálos ítéletet jelent. Többen közöttük életük nagyobb részét már eltöltötték a színpadon, és ott megbecsült nevet szereztek maguknak. Sokan vannak, akiknek szépen induló karrierjét vágták ketté.[35]

[35] *Népszava,* 1938. december 7., 4.

57. Salamon Béla színész, Budapest, 1930-as évek.
Áldor Dezső felvétele

58. Vidor Ferike színész, Budapest, 1910-es évek.
Faragó Fényképészet felvétele

Tehát megalakult a színészkamara. […] Három generációra visszamenőleg igazolni kellett a „fajtiszta" származást. Olasz származású vagyok és görbe az orrom. Kommunista is voltam. Görbe orr és kommunistaság, ez egy kicsit sok volt. Ennélfogva a beadott iratok nem voltak elegendők, nekem ötödíziglen kellett igazolnom a származásomat. Jaj, de szerettem volna látni az arcukat, amikor német ük-ükszüleim horogkereszttel lepecsételt keresztleveleit megkapták. Tehát maradtam keresztény és kommunista, valamelyes német vérrel, ami még bosszantóbb volt.

Gobbi Hilda: *Közben…*,
Budapest, Szépirodalmi, 1984, 145–146.

1938 decemberében fontos kultuszminisztériumi tanácskozásról adott hírt a *Pesti Napló*. A törvény rapid végrehajtása miatt több színigazgató nem vezethette volna tovább a színházát, vállalkozását, és vis maiorra hivatkozva felmondhattak volna a teljes személyzetnek. Becslések szerint ilyen módon hat budapesti színház csukta volna be a kapuit. Ebben a helyzetben a minisztérium a következő ígéretet tette:

> …a mostani szezon végéig minden maradhat úgy, ahogy ma van. Ez azt jelenti, hogy a kamarából kimaradt igazgatók és a színészek […] az évad befejeztéig változatlanul tovább működhetnek, illetve hogy a törvény és a javaslat érvényük tartama alatt nem érinti a fennálló szerződéseket.[36]

Származási okból hiányzott a felvettek listájáról számos ismert, jelentős színigazgató is. Így nem szerepelt a taglistában Wertheimer Elemér, a Magyar Színház és az Andrássy Színház, Föld Aurél, a Városi Színház, Somogyi Kálmán, a Komédia Színház, Sebestyén Mihály, a Miskolci Nemzeti Színház igazgatója.[37] A zsidó színigazgatók várható állásvesztése vitát generált a Fővárosi Közgyűlés közigazgatási bizottságának decemberi ülésén is. A téma felvetése Csilléry András nevéhez fűződött. Közölte, hogy miután a főváros nagy *színházának* (sic!) igazgatóját nem vették fel a kamarába, sürgősen fel kell bontani a szerződését, „mert a főváros nem lehet abban a helyzetben, hogy elsőként helyezkedjék szembe a törvényes intézkedésekkel". Bánóczi László, az Új Thália[38] ügyvezető elnöke (Szociáldemokrata Párt) válaszolt erre a felvetésre. Leszögezte, milyen megdöbbenést keltett a kamara kultúraellenes eljárása, majd emlékeztette a bizottságot arra, hogy nincs végleges döntés az érintett igazgatók kamarai tagságáról vagy annak megtagadásáról.[39] (Mint tudjuk, a tagság megtagadásáról szóló döntést később nem változtatták meg.)

A *Magyarság* című (ekkor már szélsőjobboldali) lap szerint a felvételi bizottság több ismert zsidó színész kérelmét is visszautasította; „akik most kimaradtak, január 1-én túl nem működhetnek sem a színházaknál, sem a filmnél".[40] Lássunk néhány kommentárt a lista megjelenése utáni időszakból:

[36] *Pesti Napló,* 1938. december 29., 13.
[37] *Az Est,* 1938. december 6., 6.
[38] 1934–1936 között működött színházi egyesület.
[39] A közigazgatási bizottság ülése 1938. december 12-én, *Fővárosi Közlöny,* 1938. december 23., 1524–1527.
[40] Megjelent a színészkamarai tagnévsor, *Magyarság,* 1938. december 6., 6.

…elképzelhetetlen, hogy kiváló színművészek, akik annyi eredménnyel szerepeltek a magyar színházi kultúra széppé és naggyá tételében, most egy tollvonással megszűnjenek – színészek lenni. A kamarának meg kell találnia a módot arra, hogy a kirívó igazságtalanságokat jóvátegye.[41]

Nincs Magyarországon olyan társulat, amelyet ne érintett volna a kimaradottak listája; sok társulatnál a legprominensebb tagok maradtak ki a névsorból, ez azonban – mint közölték velünk – még nem jelenti, hogy az illető január elseje után nem léphet fel.[42]

És egy szemtanú, Magyar Bálint színháztörténész visszaemlékezése:

Hiszen jöttek hírek és rendeletek, de ezek mind csak a színházak irányításáról szóltak, a tőkéről. Arról, hogy a magyar színészet ilyen kínos öncsonkításra készülne, még a Turul Szépmíves Céh pincetermében sem hallottunk.[43]

A második zsidótörvénytől a numerus nullusig

A színművészeti kamara 1939 elejétől azonnal és nagy buzgalommal kezdte meg működését. Ezt igazolja néhány, talán a mai szemmel extrémnek tűnő döntése is:

…kifogást emelt a kamara a Vaszary-darab egy másik szereplője ellen. A színlap áttanulmányozása után rájöttek ugyanis arra, hogy a darab szereplőinek gázsijában nincs meg a 80:20 százalékos arány. (Arra nem volt tekintettel a kamara, hogy a színház az éppen nem játszó művészeknek is folyósít fizetést, és a gázsiarány így nagyon is kedvező.)[44]

A Városi Színházban hosszabb ideje próbálják *A corneville-i harangok* című operettet, amelynek holnap lesz a felújítása. Az operett előadásait annak idején megtiltotta, majd újra engedélyezte a színházi kamara.

Most váratlan fordulat történt az ügyben. A színházi kamara közölte a Városi Színház igazgatóságával, hogy kilenc zenésznek – akik nem tag-

[41] *Népszava,* 1938. december 6., 7.
[42] *Pesti Napló,* 1938. december 7., 14.
[43] Magyar Bálint: Ötven év színház (Emlékirat), kézirat az örökösök tulajdonában, 1980-as évek, 119.
[44] Boross Géza nem játszhatik a Vaszary-darabban, *Ujság,* 1939. január 31., 12.

jai a kamarának – azonnal távoznia kell a zenekarból, ellenkező esetben nem engedélyezi az előadást.[45]

A színészkamara betiltotta a Komédia-kabaré *Esti átképzés* címen tervezett új műsorát, mert a szereplő színészek arányszáma nem felel meg az előírásnak.[46]

A nyilvános helyeken működő zenekarokban is végre kell hajtani a zsidótörvény által előírt arányszámot.[47]

A második zsidótörvény[48] 1939. május 5-én lépett hatályba. A törvény a színésztársadalom újabb csoportjait lökte ki a színházi foglalkoztatás lehetőségei közül. De a törvény nem csak ebben a tekintetben korlátozta még jobban a kamarán belül (és a foglalkoztatást illetően szélesebb körben is) a zsidó művészek és egyéb színházi dolgozók lehetőségeit. A 9. § értelmében a „kamarába zsidót tagul csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó tagok száma az illető kamara összes tagjai, ha pedig a kamara szakosztályokra vagy foglalkozási csoportokra tagozódik, az egyes szakosztályok, illetőleg foglalkozási csoportok tagjai számának hat százalékát ne haladja meg". Ha a zsidók számaránya valamely szakcsoporton belül a 6 százalékot meghaladta, az adott foglalkozási körben zsidó származásút új kamarai tagként felvenni nem lehetett. Egyes színházi foglalkozásokban, beosztásokban a törvény ezenfelül a numerus nullus megoldását alkalmazta:

Zsidó nem lehet színház igazgatója, művészeti titkára, dramaturgja vagy bármily névvel megjelölt olyan alkalmazottja, aki a színház szellemi vagy művészeti irányát megszabja, a színház művészi személyzetének alkalmazásában vagy a színház művészeti ügyvitelében egyébként irányító befolyást gyakorol.[49]

[45] A színészkamara rendeletére kilenc zenész kivonul „A corneville-i harangok"-ból, *Az Est,* 1939. február 5., 9.

[46] A színészkamara letiltotta a Komédia-kabaré bemutatóját, *Népszava,* 1939. február 10., 6.

[47] A zenekarok és a zsidótörvény, *Ujság,* 1939. október 13., 8.

[48] 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról, lásd https://1000 ev.hu/index.php?a=3&param=8098, letöltve 2017. október 7.

[49] Uo.

Nagy vita folyt a színházakról és a sajtóról. A zsidókat mindenhonnan ki akarják szorítani. Ne lehessen szerkesztő, kiadó, főmunkatárs. Ne lehessen színigazgató, dramaturg és színész is csak arányszám alapján. Műsorszámunk az arányszám. Csak, ha szabadna. Itt némi kiegészítést is ajánlanánk. Ha a zsidó nem lehet szerkesztő, kiadó, főmunkatárs, ne lehessen hirdető, olvasó, közgazdasági pamfletíró sem. Vagy-vagy. S ugyanígy, ha a színészeknél, zenészeknél az arányszám a döntő, legyen ugyanígy a közönségnél is. – Színház, mozi, mulató, zenés kávéház vagy vendéglő sohase engedhessen be több zsidót, mint a jelen levő közönségnek hat százalékát. Néhány matematikus legyen mindig jelen, hogy a számítás gyors legyen. Ernyők, botok, bundák, keresztlevelek, kalapok, apai, anyai, nagyszülői születési bizonyítványok a ruhatárban tartandók.

Vázsonyi János: [cím nélkül], *Pesti Polgár,* 1939. február 16., 4.

1939 első hónapjaiban, a havonta esedékes választmányi üléseken folyamatosan vettek fel tagokat – még az első zsidótörvény rendelkezései szerinti módon – a színészkamara különböző szakcsoportjaiba, így a színészeket magában foglaló „előadóművészek" csoportjába is. Így januárban és februárban 54, áprilisában 38, májusban 8, júniusban 35 színészt vett fel újólag tagjai sorába a színművészeti kamara. A neveket közlő lista alapján nem állapítható meg, hogy zsidó színész volt-e közöttük.

Az új törvény rendelkezéseinek megfelelően megkezdődött a kamarai tagok származásának felülvizsgálata. Az 1939. január 1-je előtt felvett kamarai tagoknak új, a végrehajtási utasításban szereplő személyi lapot (törzslapot) kellett kiállítaniuk, és azt a szükséges származási okmányokkal együtt a kamarához beküldeniük 1939. október 15-ig (illetve ezt a határidőt meghosszabbítva november 10-ig).[50] Az 1939. január 1-je után felvett tagok esetében erre azért nem volt szükség, mert a felvételi kérelem elbírálása már a kamara vezetői által megismert új törvénynek megfelelően történt. A végrehajtási utasítás a kamarák esetében ezenkívül létrehozta a nem zsidó, illetve a zsidó tagok külön névjegyzékét (13. §). További megszorítást is alkalmazott a színművészeti kamara a

[50] 7.720/1939. ME sz. rendelet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. törvénycikk végrehajtása tárgyában, *Budapesti Közlöny,* 1939. augusztus 22., 2. A végrehajtási utasítás szerint az izraelita felekezetbe tartozóknak és a törvény értelmében zsidónak tekintendőknek nem kell igazoló okmányokat mellékelni.

zsidó származású színészek majdani tagsági viszonyának létrejöttében. Az előírás szerint ugyanis zsidó származású színészeket, színházi dolgozókat csak januárban és júliusban lehetett felvenni új tagként a kamarába (22. §). Ennek oka az volt, hogy a második zsidótörvény végrehajtási utasításának megfelelően e hónapokat megelőzően, évente kétszer állapította meg a kultuszminiszter a keresztény és zsidó kamarai tagok tényleges arányszámát. Új zsidó tagot csak akkor lehetett felvenni, ha az adott szakcsoportban (így természetesen az „előadóművészek" szakcsoportban is) a zsidó tagok aránya 6 százalék alatt volt.[51]

Árulkodó a törvény végrehajtásával kapcsolatban Kiss Ferenc beszéde, amelyet a kamara képviseleti közgyűlésén mondott, 1939. július 10-én:

> Megalakulásunk után legelső kötelességünk és teendőnk közé tartozott előbb az első, később a második zsidótörvény intézkedéseinek átmeneti megvalósítása. A kamara választmánya a törvényes intézkedéseknek nemcsak a holt betűit tette magáévá, de abban a szellemben is cselekedett, amelyet a törvények biztosítottak.[52]

A második zsidótörvény és az annak megfelelő kamarai eljárás, majd a színházakban történő szerződésbontások következtében újabb, az új törvény által zsidó származásúnak minősített színészek kerültek az állásnélküliek táborába. Ez esetben azonban a lapok érdeklődése a kamarából kikerültek iránt meg sem közelítette az 1938 végén tapasztaltakat. Az állásukat ebben a hullámban elvesztő színészek száma megközelíthette az első zsidótörvény miatt szerződés nélkül maradottakét. *A Magyar Zsidók Lapja* becslése szerint:

> Bizonyosra vehető, hogy a most kezdődő szezonban egyetlen zsidó színésznek sem lesz fix szerződése. Legfeljebb egy-egy szerepre kötnek velük megállapodást. Ez természetes következménye a 6%-nak. Egy 25 tagból álló színház ugyanis legfeljebb 1, egy 37 tagból álló színház pedig legfeljebb 2 zsidó színészt alkalmazhatna. Legalább 400 zsidó színész, ügyelő, kórus-tag, technikai munkaerő veszíti el kenyerét a fővárosban, és körülbelül ugyanannyira tehető a vidéki állástalanok száma.[53]

[51] A második zsidótörvény 9. §-a felhatalmazta továbbá a minisztériumot, hogy gondoskodjék művészeti kamarák felállításáról. Ez – mint később látni fogjuk – nem történt meg.

[52] Kiss Ferenc, a kamara elnökének a színművészeti főosztály 1939. évi július 11-i közgyűlésén tartott megnyitó beszéde, *Magyar Színészet,* 1939. augusztus 3., 2.

[53] Mit jelent a zsidótörvény végrehajtási utasítása?, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1939. augusztus 24., 5–6.

Az állami színházak – az Operaház és a Nemzeti Színház – gyorsan végrehajtották az elbocsátásokat. A korabeli sajtó vizsgálata alapján korántsem lehet biztonsággal megállapítani, hogy 1939 derekán, a két megszületett zsidótörvény után, hány embert bocsátottak el azok következtében az Operaházból. Amíg *A Magyar Zsidók Lapja* harminc-egynéhány főt említ, a július 2-án megjelent *Esti Kurir* értesülését a következő címmel közli: *Felmondtak az Operaház 58 tagjának.* A cikk szerint hiába kilincselt enyhítésért Márkus László, az Operaház igazgatója a minisztériumban, a legszigorúbb utasítást kapta arra vonatkozóan, hogy a zsidótörvényt haladéktalanul és sürgősen hajtsa végre. E pillanatban nem világos – így a cikk szerzője –, hogy mi lesz így a következő szezonnal.[54] A *Pesti Napló* ugyanaznap azt közölte, hogy a második zsidótörvény végrehajtását 37 elbocsátással kezdte meg az Operaház. A lap így ír az „Operaház vezetőségéhez közel álló helyre" hivatkozva:

> A távozók közül egy sincs, akinek munkáját a színház vezetősége valaha is kifogásolta volna művészi szempontból. Kötelességtudó, kitűnő művészek voltak valamennyien.[55]

Az 1939-ben kezdődő évadban az Operából az előző évad magánénekesei közül heten hiányoztak, mindannyian zsidó vallásúak voltak. A következő évadban újabb öt magánénekes hiányzik a névsorból, közülük ketten estek a zsidótörvény hatálya alá. Távozni kényszerültek a vallásuk miatt olyan énekesek, mint Bársony Dóra, Ladányi Ilona, Relle Gabriella, Lendvai Andor, Ney Dávid, majd Farkas Sándor és Kálmán Oszkár.[56] Az elbocsátások ugyanígy érintették az Operaház minden művész és nem művész dolgozóját: táncosokat, zenekari és énekkari tagokat, technikai személyzetet. Közéjük tartozott például Hidas Hedvig magántáncosnő is. Felmondólevelét 1939. június 28-án kapta meg:

> Az 1939. IV. tc. rendelkezései, amelyek illetékes értelmezés szerint az Operaház tagjainak alkalmaztatására is vonatkoznak, szerződésének meghosszabbítását kizárják. Ennélfogva sajnálkozással közlöm, hogy a f. évi június hó 30-án lejáró szerződését nincs módomban megújítani.
> Amidőn a M. Kir. Operaház kötelékében kifejtett eddigi működéséért köszönetet mondok, vagyok megkülönböztetett tisztelettel:
> Márkus László a M. Kir. Operaház igazgatója.[57]

[54] *Esti Kurir,* 1939. július 2., 8.
[55] *Pesti Napló,* 1939. július 2., 19.
[56] Székely Mihály 1944. március 19-ig színpadra léphetett mint „nélkülözhetetlen énekes".
[57] Idézi Gara Márk: Mindenem a tánc volt (Szabálytalan portré Hidas Hedviggel – 2. rész), 2011. http://real.mtak.hu/2891/1/Mindenem_a_t%C3%A1nc_volt_Szab%C3%A1lytalan_portr%C3%A9_Hidas_Hedviggel_2.pdf, letöltve 2019. május 16.

59. Kálmán Oszkár operaénekes, Budapest, 1927. Vajda M. Pál felvétele

60. Bársony Dóra operaénekes, Budapest, 1940-es évek. Vajda M. Pál felvétele

Az újságok többnyire álságosan hallgattak az Operaház művészgárdájának lefejezéséről. Ha írtak is az elbocsátásokról, az okot – hiszen azt talán mindenki tudta – eufemisztikusan körülírták vagy megkerülték. Jó példa erre az *Ujság*nak az a cikke, amely Kálmán Oszkárt búcsúztatta az Operaház színpadától:

> Kálmán Oszkár a magyar énekkultúrának évtizedek óta nagyszerű művésze, ragyogó sikerekkel telt pályájának új fordulójához érkezett. Október elsejétől kezdve nem szerepel az Operaház állandó működő tagjainak sorában. […] És bár a körülmények mindenki legnagyobb sajnálatára nem tették lehetővé további állandó működését, remélhetőleg ezentúl is lesz bőven alkalom arra, hogy Kálmán Oszkár sokoldalú, gazdag művészetében gyönyörködhessünk.[58]

[58] Kálmán Oszkár, *Ujság*, 1940. szeptember 20., 8.

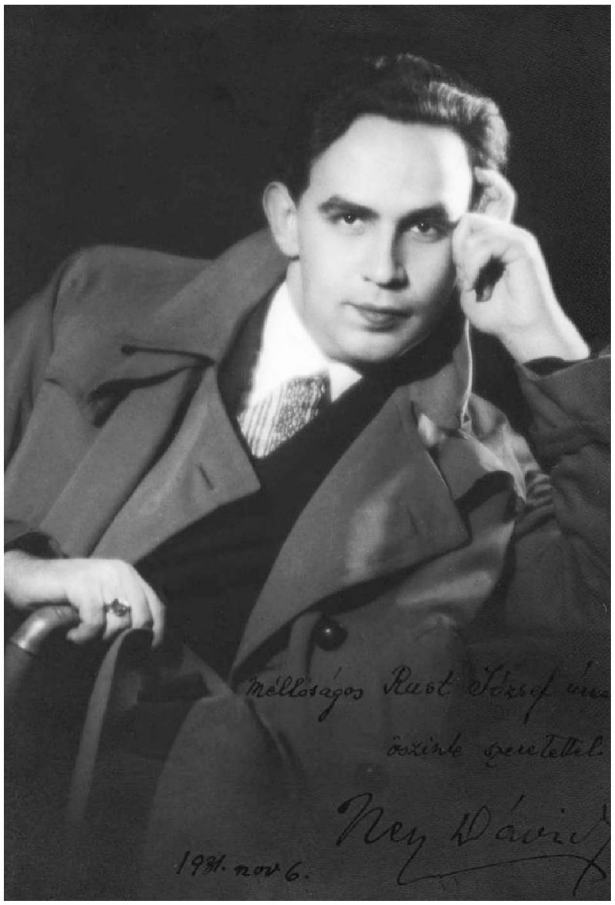

61. Ney Dávid operaénekes, Budapest, 1931.
Ismeretlen fényképező felvétele

62. Relle Gabriella operaénekes, Budapest, 1930-as évek.
Ismeretlen fényképező felvétele

A Nemzeti Színházból a második zsidótörvény miatt kényszerült távozni Gál Gyula örökös tag, Bartos Gyula és Rubinyi Tibor.[59]

A gyakorlatban a színművészeti kamara a két zsidótörvény életbelépése után csak kivételesen vett fel új zsidó származású tagokat. A *Magyar Színészet* regisztrációja szerint ez utóbbi körbe tartozik – a Színművészeti Tanács általi jóváhagyással – az 1940 februárjában felvett Huszár Károly, vagy például az 1941 januárjában tagságot nyert Dénes Oszkár. Arra hivatkoztak, hogy a korábbi (nem zsidó) tagok késedelemben vannak a szükséges származási iratok beküldésével, ezért nem lehet megállapítani a zsidó és a nem zsidó kamarai tagok arányszámát.[60] A jogfosztó, kirekesztő in-

[59] Akik az egyensúlytörvény értelmében leléptek a világot jelentő deszkákról, *Az Est,* 1939. július 5., 8.

[60] Kivétel nélkül elutasította a színészkamara a zsidó színészek felvételi kérelmeit, *Magyar Nemzet,* 1939. szeptember 14., 8.

tézkedések az utánpótlást nevelő intézeteket is érintették, így például 1939 októberétől megvonták az engedélyt Rózsahegyi Kálmántól is színiiskolája működtetésére.[61] De a kamara hatalma nem ismert határokat: ugyanígy megszűnésre ítélte a neki nem tetsző színházi lapokat is.

> A Magyar Színművészeti és Filmművészeti Kamara, illetve a Sajtókamara intézkedései nyomán a törvény érintette pl. a legnépszerűbb színházi magazint, a *Színházi Élet*et, valamint a két baloldali színházi lapot: *A Színpad*ot és a *Független Színpad*ot is.[62]

1940 márciusában, a minisztériumnak eljuttatott felterjesztés szerint az előadó-művészeti szakcsoport rendes (tehát nem gyakornok) tagjainak száma 1149 volt, ezen belül zsidónak volt tekintendő 72 fő. Így a 6,25 százalékos arány formálisan sem tette lehetővé zsidó színészek újabb felvételét 1940 júliusától.[63] Bő egy évvel később, az 1941 augusztusában közreadott statisztika 1212 felvett színészről számolt be, miközben a tagsággal rendelkező zsidó színészek száma 62-re, arányuk 5,1%-ra csökkent.[64] Ily módon elvi lehetőség nyílt zsidó színészek felvételére.

A vidéki színházak igazgatóinak mindig nagy gondot okoz, milyen darabbal nyissák az évadot. A színművészeti kamara azonban kifogásolja, hogy az évadnyitás nemcsak művészi, de hazafias szempontból sem megfelelő darabokkal történik. Ezért most a kamara felhívta a vidéki színigazgatókat, hogy a jövőben nyitódarabul hazafias és művészi szempontból egyaránt alkalmas darabot válasszanak. Az évadnyitó darabok címét a kamaránál előzetesen be kell jelenteni, és csak olyan színdarabbal kezdhető a szezon, amelynek bemutatásához a kamara is hozzájárult.

Orosházi Friss Hirek, 1941. augusztus 12., 5.

[61] Rózsahegyi Kálmán nem tarthatja fönn színiiskoláját, *Népszava,* 1939. szeptember 15., 6.

[62] N. Mandl Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között,* Budapest, Argumentum, 2012, 21 (Irodalomtörténeti Füzetek). A *Szinházi Élet* főszerkesztőjének, Incze Sándornak a zsidó származása volt az alapvető ok.

[63] A keresztény–zsidó arányszám megállapítása a kamarában, *Magyar Színészet,* 1940. augusztus 5.

[64] A keresztény–zsidó arányszám megállapítása a kamara színművészeti főosztályán, *Magyar Színészet,* 1941. augusztus 4., 5.

1941 első félévének végén a színművészeti kamarának 2586 tagja volt. Hogy ebből hány főre tehető az előadóművészek száma, nem ismeretes. A *Népszava* beszámolója szerint 126 tag volt zsidónak minősíthető, tehát az összlétszám 4,87 százaléka. A kultuszminiszter ezért engedélyt adott az üres helyek betöltésére, így az előadóművészek csoportjába felvettek tíz zsidó származású színészt: Bánki Zsuzsát, Gerő Ilonát, Gonda Józsefet, Gyárfás Miklóst, Pásztor Ferikét, Szabó Dezsőt, Szácsi (esetleg: Szécsi) Erzsébetet, Szirma Györgyöt, Szirma Györgynét és Vágó Évát.[65] A kamarai tagság sem jelentett automatikusan szerződési lehetőséget, hiszen a színházakban szintén működött a 6 százalékos keretszám, vagy sok esetben a numerus nullus.

A színészkamara nem szűnő buzgalommal őrködött a színházi élet zsidótlanításán 1941-ben, az új színigazgató-engedélyek kiadásakor is. Ezt jól jelezte az az interjú, amelyet Kiss Ferenc elnök adott a *Film Színház Irodalom*nak: „A kamarának az a célkitűzése […], hogy minél inkább előbbre vigye a fővárosi színházak teljesen keresztény és nemzeti irányban való működését."[66]

> A legérdekesebb irodalmi hír, amit mostanában hallottam, hogy Fedor Ágnes színművét báró Wesselényi Miklós neve alatt előadja a Vígszínház. Wesselényi a „darabját" odaadta elolvasásra az édesanyjának. „Hogy tetszett a mamának a darab?" – kérdezte Fedor Wesselényitől. „Érdekes, hogy azok a részek tetszettek neki, amelyeket én írhattam volna." Irodalmi viszonyainkra, a kamarák és a zsidótörvény rohasztó hatására végtelenül jellemző ez az eset. A színházi és irodalmi élet meg a filmvilág tele van strómanokkal és négerekkel, meg Aladárokkal.
>
> Kemény Simon: *Napló,* 1942. január 19.,
> Budapest, Magvető, 1987, 20 (Tények és Tanúk).

A Színművészeti és Filmművészeti Kamara az eredeti, 1938-ban létrehozott formájában nem működött sokáig. Hamar kiderült, hogy a két terület között a működésben több a különbség, mint a hasonlóság. A filmipar kezdeményezésére sikerült elérni, hogy a kormány a képviselőház elé

[65] A félév végén 2586 tagja volt a színészkamarának, *Népszava,* 1941. augusztus 6., 5.
[66] Kik lesznek az új igazgatók?, *Film Színház Irodalom,* 1941. július 14–28., 4.

terjessze a szétválasztásra, a külön színházi és filmkamara felállítására vonatkozó törvénytervezetet.[67] 1940. június 4-én nyújtotta be Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter a kamara átszervezésére vonatkozóan kétszakaszos törvényjavaslatát, amelyet, miután az Országgyűlés elfogadta, július 8-án Horthy Miklós aláírásával szentesített.[68] 1940. július 12-én meg is jelent az 1940. évi XIX. törvénycikk a művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról. Ennek nyomán a vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazást nyert, hogy a Színművészeti és Filmművészeti Kamarát rendelettel megszüntesse, és gondoskodjék helyette külön színházi, film-, zenei, valamint más művészeti kamarák felállításáról.[69] A törvény végrehajtása érdekében azonban 1941 végéig gyakorlatilag semmi nem történt. Az okok nem ismeretesek. Kiss Ferenc, akit addig is sok támadás ért, decemberben benyújtotta lemondási kérelmét. Válaszul Hóman Bálint december 30-án kiadta 26.600/1941. VKM sz. rendeletét, amelyben intézkedett a szervezet átalakításáról.[70] A rendelet kimondta, hogy 1942. január 1-jével meg kell kezdeni a Színművészeti és Filmművészeti Kamara működésének fokozatos megszüntetését. (Ezt sem ekkor, sem később nem hajtották végre. Az okok nem ismeretesek.) A tennivalókat az átmeneti idő alatt a vallás- és közoktatásügyi miniszter saját hatáskörébe vonta. A rendelet egyben intézkedett a művészeti kamarák összefoglaló szervének, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácsnak a felállításáról is.

Az átmeneti időszakban, 1942. április 30-ig a kamara élén továbbra is Kiss Ferenc állt miniszteri biztosként.[71] Őt váltotta 1942. május 1-től Cziffra András közalapítványi királyi ügyész miniszteri biztosként. Az új kormánybiztostól azt remélték, hogy kivezeti a kamarát a jogi és művészeti zűrzavarból, az önkényes és egyéni intézkedések teremtette tarthatatlan állapotból.

A kamara működése során nem közölt értékelő jelentéseket saját működéséről. 1942-ben ezt részben megtette Staud Géza, a Madách Színház dramaturgja:

[67] Strausz Péter: Kétes autonómiájú szakmai szervezetek: a Sajtókamara, illetve a Színművészeti és Filmművészeti Kamara, in Uő, *Kamarák a két világháború közötti Magyarországon,* Budapest, L'Harmattan, 2008, 119–120.

[68] Sándor Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944,* Budapest, Magyar Filmintézet, 1997, 126–129.

[69] 1940. évi XIX. törvénycikk a művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról, lásd http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8133, letöltve 2016. október 8.

[70] Strausz, id. hely.

[71] Kiss Ferenc, a kamara elnökének búcsúztatása, *Magyar Színészet,* 1942. május 1., 2.

> Tévedés volt Kiss Ferencet állítani a színikamara élére, akinek sem az ilyen fontos kultúrpolitikai intézmény vezetéséhez szükséges széles látóköre, sem az adminisztratív ügyek elintézéséhez nélkülözhetetlen érzéke és gyakorlati jártassága nem volt. Hasonló színvonalat mutatott az a választmány is, amely vele karöltve működött. Ennek legnagyobb része kevésbé ismert és kultúrpolitikával soha nem foglalkozó színészekből állt, akik a kamara tevékenységének kizárólagos célját a zsidótörvény minél radikálisabb és sokszor önkényesen értelmezett keresztülhajszolásában látták.[72]

Az átmeneti időszakban rendületlenül folytatódott a kamara zsidótlanítása. Egy 1938-as kormányrendelet szerint aki „színművészeti vagy filmművészeti hivatása (foglalkozása) gyakorlásával (folytatásával) felhagy", vagy „alkalmazásának (szerződésének) megszűnése óta három év eltelt anélkül, hogy újabb alkalmazását (szerződését) bejelentették volna", azt ki kell zárni a színművészeti kamarából.[73] Az így kizártak jó része természetesen azért nem jutott szerződéshez, mert zsidó volt. A kamara még Kiss Ferenc elnöki működése alatt olyan megállapodásokat kötött a színigazgatókkal, amelyek értelmében zsidó kamarai tagot nem szerződtethettek, sőt a félzsidónak minősülők közül is csak egy-egy fő alkalmazását engedélyezték. A kamara tehát, ha felvette is tagjai sorába a zsidó művészeket, sok esetben igyekezett elérni (és el is érte), hogy ne jussanak szerződéshez, majd az ellehetetlenítés utolsó lépéseként, mivel hosszabb ideje nem rendelkeztek szerződéssel, kizárta őket a kamarából. A háromévi működés hiányára hivatkozva távolították el a zsidó előadóművészek szakcsoportjából például Kabos Gyulát, Kürti Károlyt és Zátony Kálmánt.[74]

1943 nyarán életbe léptették azt a jogszabályt, amely szerint azt a színészt, akinek az utóbbi három évben nem volt szerződése, ki kell zárni a kamara tagjai közül. Ez az intézkedés a szerződések hiánya miatt zömmel a zsidó származású kamarai tagokat érintette. A *Népszava* tudni vélte, hogy „a kamara még Kiss Ferenc elnöki működése alatt olyan megállapodásokat kötött a színigazgatókkal, amelyek értelmében zsidó kamarai tagot nem lehet szerződtetni".[75] Ily módon a kör bezárult.

A változásokat és a színházakból kiebrudalt színészek, énekesek, technikai segítők életérzését foglalja össze emlékkönyvében Lendvai Andor, az Operaház – ekkor már csak volt – magánénekese.

[72] Staud Géza: A magyar színjátszás egy éve, *Magyar Szemle*, 1942. július–december, 54.

[73] 6.090/1938. ME sz. rendelet 50. §-ának (1) bekezdése 3. és 5. pontja, lásd https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Igazsagugyi_Kozlony_1938/?pg=294&layout=s, letöltve 2016. október 10.

[74] *Magyar Színészet*, 1943. október 1., 6.

[75] Kizárják a kamarából azokat a színészeket, akik három éve nem kaptak szerződést, *Népszava*, 1943. július 1., 7.

> Sorsom kissé hosszú felvonásközt iktatott életembe. A művész alkotásaiban él, az alkotás felett nyomtalanul suhan el az idő. Az interpretáló – mint magam is – a produkció pillanatában él, művészete el is hal a pillanattal. Az alkotónak magányra, az interpretálónak tömegre van szüksége ahhoz, hogy művészete megnemesedjék. Én most nagyon magányosan ülök öltözőmben „Két felvonás között".[76]

1944. március 29-én hirdették ki azt a rendeletet, amely végleg megszüntette a zsidó színészek tagságát a Színművészeti és Filmművészeti Kamarában.[77] A rendelet értelmében a névjegyzékből törölni kellett a zsidó kamarai tagok nevét április 30-ig. A törlésben érintettek körét az 1941. évi XV. törvénycikk[78] határozta meg. Ebből következően el kellett hagyniuk a kamarát azoknak is, akik bár nem voltak zsidó származásúak, de a házastársuk zsidó volt. A rendelet nyomán a kamara miniszteri biztosa 164, korábban zsidóként nyilvántartott tagot törölt a kamarai tagok közül; ezenfelül további 106 olyan színésznek is megszűnt a kamarai tagsága, akiket a korábbi jogszabályok nem tekintettek zsidónak. A fellebbezések után a végleg eltávolított színészek száma 266 fő volt. (Ebből 246-an nem fellebbeztek, 5 fellebbezést elutasítottak, 15 főt pedig lakcím hiányában nem is találtak meg. Az utóbbiak egy része munkaszolgálatos lehetett.)[79]

A sosemlett Zenekamara, 1938–1944

1937 szeptemberében *Az Est* – Dohnányi Ernő évnyitó beszédének részletes ismertetése után – így folytatta a Zeneművészeti Főiskola tanévnyitójáról szóló beszámolóját:

> Dohnányi után dr. Gaál Endre beszélt a muzsikus hathatós védelmét célzó zenekamara felállításának időszerűségéről.[80]

[76] Lendvai Andor: *Két felvonás között,* Budapest, Baross Könyvkiadóvállalat, 1942, 7.

[77] 1.220/1944. ME sz. rendelet a zsidók sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése tárgyában, *Budapesti Közlöny,* 1944. március 31., 2.

[78] 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894: XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről, lásd https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8168, letöltve 2017. november 13.

[79] *Magyar Színészet,* 1944. május 5–7., 8.

[80] Dohnányi Ernő intelme az ifjúsághoz a Zeneművészeti Főiskola tanévnyitóján, *Az Est,* 1937. szeptember 21., 2.

1938 áprilisában a *Muzsikus* című, feltehetően csak egy szűk szakmai kör által ismert és olvasott lapban felhívás jelent meg a Zenészszövetség közgyűléséhez címezve a Magyar Zenész Kamara felállításáról.[81] Ez a felhívás nem utalt, nem is utalhatott még a tárgyalás alatt álló „zsidótörvényre". Bizonyos azonban, hogy az inspirációt a készülő törvény adta. A bumfordi megfogalmazásban közzétett elképzelés szerint a létrehozandó Zenekamara szociális védelmet és bizonyos értelemben minőségvédelmet biztosíthatna a zenésztársadalomnak. A cikk folytatása az immár *Magyar Muzsikus* néven megjelenő folyóirat júniusi és júliusi számaiban jelent meg. Ezekben a szerző részletes elképzeléseit fogalmazta meg a kamara szervezetét illetően, és persze a korszellemnek megfelelően a feladatok között hangsúlyos helyen szerepelt a „magyar nemzeti eszmények szemmel való tartása".[82]

63. Dohnányi Ernő, Budapest, 1930-as évek. Vajda M. Pál felvétele

A szélsőjobb oldaláról a nyomás nem szűnt meg annak érdekében, hogy a Színművészeti és Filmművészeti Kamara mellett létrejöjjön a Zenekamara is. A nyomásgyakorló akciók sorába illeszkedik az az előadás, amelyet Karácsonyi István karnagy tartott 1938 júliusában a Turul Szövetségben, bejelentve, hogy elkészítette tervezetét a Zenekamara felállításáról. A beszéd az antiszemita toposzokra épült, világossá téve, hogy mi lenne a valóságos célja ezen új intézmény létrehozásának:

> A magyar műzene iránt való érdeklődés, hála a zsidók és Habsburgok befolyásának, már évekkel ezelőtt a legminimálisabb volt. [...[Aki ismeri a magyar zenei viszonyokat, az a zenekamara törvényeinek sorai között ráismer az intézményekre, amelyek kúrára szorultak. Ráismer az Operára és annak 37,5%-os zsidó zenekarára.
> 1. A városi zenekar nélküli székesfővárosi zeneviszonyokra.
> 2. Az állatkerti koncertekre, ahol ma is Komor Vilmos és zsidó társai muzsikálnak.

[81] Lovag Knébel Wladimir: Felhívás a Zenészszövetség közgyűléséhez, *Muzsikus,* 1938. április 4.
[82] Uő: Legfontosabb kérdések a Zenész Kamarára vonatkozólag, *Magyar Muzsikus,* 1938. június 5.; A zenész kamaráról, *Magyar Muzsikus,* 1938. július 11.

3. A kat. templomokra, amelyeknek kórusain Steinerek, Lebovicsok stb. zsidók muzsikálnak.
4. A Városi Színházra, amelyet szabadkőműves, zsidó asszisztencia mellett zsidókézre játszottak.
5. A Nemzeti Színházra, amelynek fajvédő magyar direktora Káldi-Kaufmann zsidót szerződtette 6. zsidó templomi kórusával, és kísérő zenék komponálására.
7. A Rádióra, mely Polgár Tibor félzsidó karmestert bízta meg tanácstalan zenetanácsával.
[...]
12. A Zeneművészeti Főiskolára, melynek tanári karában 44% a zsidó és a zsidókkal összebogozott keresztény.
[...]
A magyar zenének három kitűnő reprezentánsa: Dohnányi Ernő, Bartók Béla és Kodály Zoltán [...]. Nem közénk valók, mert nemrégiben saját maguk fölött ítélkeztek, amikor nyíltan a zsidóság mellé álltak...[83]

A *Magyar Muzsikus*ban megjelent cikksorozat után – amelyet előadásmódja miatt sem lehetett egészen komolyan venni – az igazi, komolyan vehető, de még politikailag fel nem karolt megoldást a már említett Gaál Endre vetette papírra. (Ő a későbbiekben Dohnányi jobbkezeként majd részt vesz a Zenekamara tervezetének megszövegezésében.) Tanulmányában a következőket írta:

> Aki a zenekultúrát támogatni akarja, annak elsősorban a muzsikusokat kell védenie. Ebből a célból a meglévő ügyvédi, mérnöki stb. kamarák mintájára sürgősen meg kell szerveznünk és fel kell állítanunk a zenekamarát is. Ennek felállítása és a zenekultúra összes szerveinek egy megfelelő tekintéllyel bíró, törvényen alapuló szervezetben való tömörítése, természetes következménye zenei életünk fejlettségének, de korunk követelő létparancsa is.[84]

Hogy a Turul felől érkező kihívás volt-e az oka, vagy a háttérben folyó, csendes dokumentumszerkesztői munka ért el a megfelelő szakaszába, nem

[83] Karácsonyi István éles és részletes bírálatot mondott a Turul Szövetségben a magyar zenei életről: *Virradat*, 1938. július 4., 6. Karácsonyi utolsó idézett mondatában feltehetően a *Pesti Napló* 1938. május 5. számában megjelent tiltakozásra gondol, amelynek aláírói között Bartók és Kodály igen, Dohnányi azonban nem szerepelt.

[84] Gaál Endre: A zenepolitika célkitűzései, *Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola évkönyve az 1937–38-iki tanévről*, szerk. dr. Isoz Kálmán, Budapest, Phöbus Nyomda, 1938, 27.

tudni. Mindenesetre Dohnányi Ernő Gaál Endre segítségével haladéktalanul elkészíti a zenekamarai tervezetet, és 1938. október 13-án elküldi Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Ebben a tervezetben, pontosabban a hozzácsatolt kísérőlevélben fontos mondatok szerepelnek, igazolva Dohnányi távolságtartását a kamarai kezdeményezések alapvető politikai céljától, a zsidó művészek kiszorításától:

> Tudatában vagyok annak, hogy a zenekamarai szervezet felépítésénél nagy nehézséget jelent az, hogy
>
> a muzsikus foglalkozás mint szabad és művészi hivatás csak nehezen viseli el a szervezettséget,
>
> a muzsikustársadalom nemcsak képzettség és műveltség, de szociális viszonyok tekintetében is a legváltozatosabb tagoltság képét mutatja.
>
> [...] Javaslatom az 1938: XV.t.c.74.4.§. alapján áll, de mivel a zenei viszonyok hazánkban egészen speciálisak és zenei életünk már a muzsikusok és a közönség kapcsolatában sem bírna el rázkódtatásokat, szükségesnek tartom, hogy a meglevő viszonyokra építsünk, s az adott körülményekből fokozatosan térjünk át a kívánatos helyzetre. Mivel azonban e törvényben előírt kereteknél a számarány ma ténylegesen meghaladja a 20%-ot, javasolom, hogy új tagok öt (5) százaléknál nagyobb arányban mindaddig ne lehessenek felvehetők, míg a kívánt egyensúly létre nem jön.
>
> [...] javasolom, hogy a 6090/1938. ME számú rendelettel felállított színművészeti és filmművészeti kamara kötelékéből az összes muzsikusok (karmesterek, operaénekesek, karvezetők, korrepetitorok, operai és színházi ének és zenekari tagok) a zenekamara megalakulása után haladéktalanul annak kötelékébe utaltassanak át. Hasonlóképpen a zenekultúra szempontjából rendkívül fontos hivatásukra való tekintettel kívánatos, hogy a 6070/1938 ME rendelettel felállított sajtókamarából a zenei szaksajtót és a zenekritikusokat is szükségszerűen a zenekamara kötelékébe méltóztassanak átutalni.[85]

Tudósított a fejleményekről az *Ujság,* amely 1938 októberében – tehát akkor, amikor még javában folyt a Színművészeti és Filmművészeti Kamara megszervezése – nagybetűs címmel írt a „zenei kamara" megalakulásának terveiről:

[85] Zenekamarai tervezet. 1154/1938. sz., 1938. október 13., in Gádor Ágnes–Szirányi Gábor: *Dohnányi Ernő iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában,* I: *1927–1939,* Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, Dohnányi Archívum, 2003, 375–376 (Dohnányi Évkönyv).

> …határozott alakot öltenek az utóbbi napokban a Zenei Kamara körvonalai is. Még Hóman Bálint kultuszminiszter kérte fel Dohnányi Ernőt, mint a Zenei Tanács elnökét, hogy tervezetet készítsen a Zenei Kamara megalkotására. […] Dohnányi megbízta Gáll Endrét [sic!], a Zeneművészeti Főiskola tanárát a szükséges anyag összegyűjtésével és azzal, hogy a Zenei Kamara szabályainak a megadott irányelvek szerint a részletekben is konkrét formát adjon.[86]

Némi zavar, illetve nem is kevés ellentmondás olvasható ki viszont az ezt követő tudósításokból, hiszen egy hónappal később a lehetőségekről nagyjából egyöntetűen, de a korábbi híradásoktól eltérő előjellel számolt be a *Pesti Napló,* a *Pesti Hirlap,* illetve az *Ujság,* ismertetve a Magyar Országos Zenész Szövetség ügyvezető elnöke, Lukács Gyula álláspontját:

> Tény, hogy készül hivatalos tervezet a zenészkamara felállítására és a tervezetet be is nyújtották a kultuszminisztériumhoz, a zenészkamarának rövid időn belül való megvalósítására azonban az ehhez szükséges törvényes felhatalmazás hiányában nem került sor.[87]

Nem meglepő persze, hogy a miniszter nem kívánta megzavarni azt a folyamatot, amely a színművészeti kamara felállítását célozta meg, és úgy döntött, hogy „a színházi zenekarok tagjai egyelőre a színművészeti főosztály művészeti segédszemélyzet szakcsoportjában maradnak".[88]

Az ellentmondásos folyamatokat jelzi, hogy 1938 decemberében egy sor napilap úgy értesült, hogy az Operaház színészei, énekesei, zenekari tagjai nem kívánnak részt venni a Színművészeti és Filmművészeti Kamara alakuló közgyűlésén. Az okok között szerepelt, hogy az operaházi zenészeket a segédszemélyzet csoportba sorolta be a kamarát létrehozó törvény végrehajtási utasítása.

> A zenekart, a világhírű magyar filharmonikus gárdát, melyben híres szólisták, méltóságos urak és professzorok vannak, a segédszemélyzet csoportjába vették fel.[89]

Az egybehangzó álláspont az volt, hogy a helyzet orvoslására van szükség a Zenekamarára. A kultuszminisztérium – a hírek szerint – nem zárkózott el a

[86] Zenei kamara alakul, *Ujság,* 1938. október 16., 20.
[87] Egyelőre nem állítják fel a zenekamarát, *Pesti Hirlap,* 1938. november 30., 12.; Törvényes felhatalmazás kell a zenészkamara felállításához, *Ujság,* 1938. november 30., 10.
[88] Egyelőre nem állítják fel a Zenészkamarát, *Népszava,* 1938. november 30., 6.
[89] Meglepő fordulat a színészkamara ügyében, *Az Est,* 1938. december 10., 8.

javaslattól, és kérte, hogy juttassanak el egy tervezetet a minisztériumba a zenészkamara felállításáról.[90] Mivel már hónapok óta a minisztériumban volt Dohnányi kamaratervezete, ez az állásfoglalás minden bizonnyal csak időhúzás volt. A Zenekamara megszervezését továbbra is sürgette a Turul Szövetség, amely emellett számos más kamara létrehozását is követelte, hogy azután azok – német mintára – „kultúrkamaraként" egyesülve gyakorolhassanak ellenőrzést a magyar kulturális élet minden területe felett.[91] A követelés egyre határozottabb és világosabb:

> …a zenei kamarai tagság feltétele a magyar állampolgárságon, a feddhetetlen előéleten és a nemzeti szempontból feltétlen megbízhatóságon kívül igazolása annak, hogy „úgy apai, mint anyai ágon, legalább a nagyszülőkig bezárólag zsidómentes származású és nem él zsidó származásúval háztartási közösségben".[92]

A Dohnányi által készített kamarai tervezet pihentetése tovább folyt 1939 egészében. Dohnányi Ernő számos közszereplése alkalmával néha említést tett a majdani zenészkamaráról, vagy a kamarai elképzelésre visszatértek más szervezetek. Néhány példa:

> *1939. március:* „…a zenészkamara terve már teljesen elkészült és remélhető, hogy nemsokára tárgyalásra kerül."[93]
> *1939. április:* [Az Országos Zenész Szövetség] „…nem hivatalosan már össze is állította a szóban forgó kamara szervezeti szabályzatának tervezetét."[94]
> *1939. április:* „A Turul Szövetség Szépmíves B. E.-be tömörült zenésztörzsek és zenészbajtársak követelései: a Zeneművészeti Kamara felállítása, mégpedig Turul szellemben, a keresztény magyar zenésztársadalom sérelmeinek orvoslására."[95]
> *1939. augusztus:* „A tervbe vett zenei kamara élére Dohnányi Ernőt akarják állítani…"[96]

[90] Az Operaház és a Nemzeti Színház közös frontja a színészkamara ellen, *8 Órai Ujság,* 1938. december 11., 12.
[91] Erre hívja azután fel a figyelmet egy zenész hozzászóló, aki így reagált a tervezetre: „Felkeltheti gyanúnkat, hogy itt a német kamarai rendszer fordításáról lehet szó." Hozzászólás a Turul zenekamarai tervezetéhez, *Magyar Nemzet,* 1939. február 7., 13.
[92] A Turul Szövetség zenetörzsének tervezete a zenei kamara felállítására, *Magyar Nemzet,* 1939. január 15., 24.
[93] A Filharmóniai Társaság tervei, *Budapesti Hirlap,* 1939. március 31., 8.
[94] Zajlás a zenészkamara körül, *Népszava,* 1939. április 13., 6.
[95] Zeneművészeti Kamarát követel mai táborozásán a Turul szövetség, *8 Órai Ujság,* 1939. április 13., 8.
[96] Zenekamarát állít fel a kultuszminisztérium, *Népszava,* 1939. augusztus 20., 8.

1939. szeptember: „Az alakuló kamarába olvadnának az eddigi zenészszervezetek, a Zenészszövetség, a Zeneszerzők Szövetsége, a Zeneoktatók Szövetsége és minden más, zenészekből alakult csoport."[97]
1939. november: „A Turul Szépmíves Bajtársi Egyesület szerzői törzse országos szervezkedést indított, hogy a felállítandó zenekamarában a keresztény magyar szerzők jogaiknak megfelelő szerephez jussanak."[98]

Bár mint láttuk, Dohnányi Ernő, a kor meghatározó zenei vezetője elkészítette a Zenekamara tervezetét, ennek ellenére a Zenekamara végül nem jött létre. Az okok valójában nem ismeretesek. Talán a döntéshozóknak nem volt kedvük, idejük egy valójában kevéssé jelentős, hatásaiban korlátozott lehetőségekkel bíró értelmiségi csoporttal bíbelődni. Talán a színművészeti kamara diadalnak nem nevezhető működése tartotta vissza őket. Esetleg, ahogyan sokan vallják, Dohnányi Ernő, bár elkészítette az elgondolását, ténylegesen elszabotálta a Zenekamara létrehozását. Ez utóbbi álláspont jelenik meg a Dohnányi és a zenekamarai kísérlet történetével foglalkozó számos elemzésben. A forrás minden esetben Weiner Leó 1948. augusztus 12-i levele, amelyben Dohnányiról ezt írja tanártársa, éveken keresztül kollégája, a tekintélyes zeneszerző:

> ...Dohnányin múlott, hogy az annak idején annyira szorgalmazott zenei kamara, melynek célja lett volna a zsidók kizárása a zenei életből (per analogiam Kiss Ferenc és színészkamara) nem jött létre, mert Dohnányi elszabotálta...[99]

Tétova lépések a képzőművészeti kamara létrehozására

A kulturális életben követelt „őrségváltás" hullámában a zenei kamarát követelőknél is kevesebb sikerrel jártak a törvényalkotói folyamat beindításában a képzőművészeti kamara felállítását szorgalmazók. A Magyar Képzőművészek Egyesülete (1894–1947) volt az a szervezet, amely ebben a korszakban programszerűen felszínen tartotta a képzőművészeti kamara

[97] Zenészkamara, *Népszava,* 1939. szeptember 19., 4.
[98] Szervezkednek a keresztény zeneszerzők és szövegírók, *Magyar Országos Tudósító,* 1939. november 25., 300. szám.
[99] Idézi Vázsonyi Bálint: *Dohnányi Ernő,* Budapest, Nap, 2002, 246. Ezt az álláspontot osztotta Breuer János Töredékek Dohnányiról című tanulmányában (*Muzsika,* 1998. november 19.) ugyanerre a forrásra hivatkozva. Magam a Zeneakadémia Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpontjában, a Weiner-hagyatékban Weiner Leó leveleit átnézve az idézett levelet nem találtam meg.

létrehozásának gondolatát. 1938-ban, lapjukban többször is nagy terjedelemben foglalkoztak a kérdéssel. Gaál Ferenc, a Magyar Képzőművészetek Egyesülete festő szakosztályának elnöke szerint:

> Ezer sebből vérzik a magyar képzőművészet, s ha meg akarjuk menteni a végpusztulástól – mert ez fenyegeti –, haladéktalanul, még ez évben, fel kell állítani a Képzőművészek Kamaráját.[100]

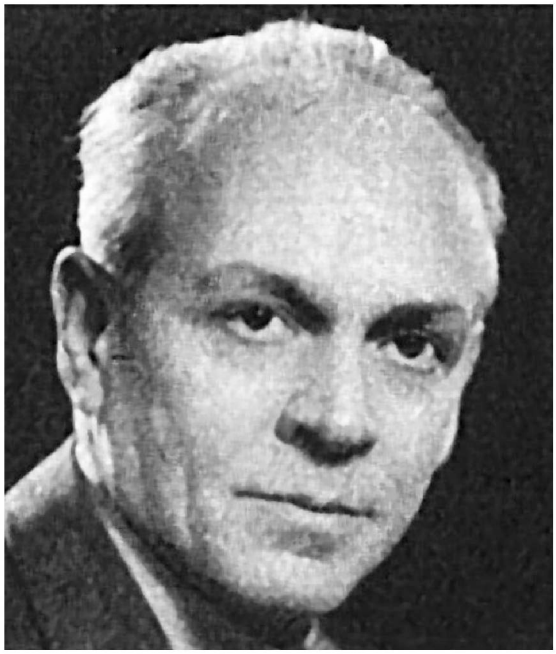

64. Gaál Ferenc festőművész, grafikus, Budapest, 1941. április. Arlen és Szendzik felvétel

Az egyesület a vallás- és közoktatási miniszter számára készített és a lapjukban közzétett memoranduma szerint legfontosabb feladatnak a képhamisítók, a hamisítványokat és a kontár munkákat árusító ügynökök elleni fellépést tartotta. A felállítandó kamarának – hasonlóan a mérnöki és orvosi kamarák szervezetéhez – a tagok személyi adatai nyilvántartása mellett egyrészt a „művész" cím használatára való jogosultság megállapítása lenne a feladata, másrészt mind a hazai, mind a nemzetközi kiállítási ügyek intézményes rendezése, és ezzel kapcsolatban az állami és a közületi vásárlások széles alapokra fektetett, méltányos és igazságos lebonyolítása.[101] A Képzőművészek Kamarája a szükséges „tisztogató munkát" pár hónap alatt elvégezné a képzőművészeti alkotások hitelesítésével. Csak a „Kamara lehet a magyar művészet szabad, nemzeti alapon és szellemben való fejlődésének legfőbb őre és irányítója".[102]

A Magyar Képzőművészek Egyesülete Kamarai Előkészítő Bizottságának tervezetét az egyesület decemberi egyetemes ülése egyhangúlag elfogadta, ezután került sor a kultuszminisztériumhoz való felterjesztésére. 1938 decemberében művészküldöttség járt a miniszternél a képzőművészeti kamara felállítása ügyében:

> A Magyar Képzőművészek Egyesülete nevében kihallgatáson jelentek meg Teleki Pál gróf kultuszminiszternél, valamint Zsindely Ferenc államtit-

[100] Gaál Ferenc: A „Képzőművészek Kamarája" irthatja csak ki a képhamisítókat és a kontár „festőket", *Magyar Nemzeti Művészet,* 1938/1, 4–5.

[101] Memorandum, *Magyar Nemzeti Művészet,* 1938/3, 42. Az itt közölt, 1938. augusztus 3-án kelt memorandumot Králik László főtitkár és Barkász Lajos elnök írta alá.

[102] Gaál Ferenc: Sürgősen fel kell állítani a Képzőművész Kamarát, *Magyar Nemzeti Művészet,* 1938/3, 43–44.

kárnál Márton Ferenc, Medgyaszay István, Barkász Lajos, Gaál Ferenc, Kövér Gyula, Krusnyák Károly és Ávedik Félix képzőművészek. A Magyar Képzőművészek Egyesülete egyetemes ülésének határozatából benyújtották a képzőművész kamara felállítására vonatkozó memorandumukat és az egyesület kamarai előkészítő bizottsága által kidolgozott képzőművész kamarai tervezetet. Egyidejűleg bemutatták azokat a táblázatokat, grafikonokat, melyek a külföldi kiállításokon mutatkozó igazságtalan eltolódásokat és a kiváló magyar képzőművészek igaztalan mellőzését tüntették fel. A küldöttség kérte a bajok sürgős orvoslását s a képzőművész kamara mielőbbi felállítását.[103]

A tervezet öt külön, belső önkormányzattal rendelkező szakcsoport felállítását javasolta, úgymint I. Festőművész, II. Szobrászművész, III. Képzőművészeti írók, IV. Műkereskedők, V. Művészi segédmunkások szakcsoportja. Javaslatuk szerint a kamara feladata őrködni afelett, hogy Magyarország területén csak kamarai művésztag foglalkozhasson hivatásszerűen képzőművészettel, állíthassa ki és értékesíthesse műveit.[104]

A feladat megoldása lassan haladhatott, ezért a keresztény képzőművészek különböző csoportjai megbeszélést tartottak, ahol az a vélemény alakult ki, hogy a magyar képzőművészet erkölcsi, anyagi és gazdasági érdekeinek védelme érdekében szükség van az Országos Képzőművészeti Kamara felállítására. Ezért a különböző keresztény képzőművészcsoportok újabb beadvánnyal fordultak a kultuszminiszterhez, akitől az Országos Képzőművészeti Kamara sürgős felállítását kérték.[105]

Az igények fenntartásáról és ugyanakkor a változó politikai és jogi helyzetről egyaránt hírt ad a Magyar Képzőművészek Egyesületének újabb tervezete.

A képzőművészek nagy többségének már régi kívánsága, hogy [...] olyan intézményt hívjon életre, amely törvényes alapra támaszkodva, a művészek tevékenységében a keresztény erkölcs és a nemzeti szellem követelményeit juttassa érvényre s egyben a magyar képzőművészek összességének érdekképviselete legyen.

A „Magyar Képzőművészek Egyesülete Kamarai Előkészítő Bizottsága" már évekkel ezelőtt felvetette e célból az „Országos Magyar Képzőművé-

[103] Művészküldöttség járt a kultuszminiszternél a képzőművészeti kamara felállítása ügyében, *Budapesti Hirlap,* 1938. december 24., 9.

[104] Gaál Ferenc: A „Képzőművészek Kamarája" irthatja csak ki a képhamisítókat és kontár „festőket", *Magyar Nemzeti Művészet,* 1938/1, 4–5.

[105] A képzőművészeti kamara felállítását kérik a képzőművészek, *Budapesti Hirlap,* 1939. március 14., 11.

szeti Kamara" tervét, s így örömmel fogadja a Kormányzatnak a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának biztosításáról szóló törvény amaz intézkedését, mely e kérdést a kamarák felállításával igyekszik megoldani.[106]

A képzőművészek képviselőinek cselekvési kedve nem lanyhult. 1940 januárjában az érdekelt művészek, művészcsoportok újabb találkozója jött létre. A Magyar Képírók Egyesülete[107] által rendezett vacsorán újabb állásfoglalást fogalmaztak meg a képzőművészeti kamara felállítása mellett. Mint elhangzott, szerintük a „képzőművészek a magyar kultúrfölény egyik legfontosabb tényezői".[108]

Az egy évig tartó csendet a kamarai ötletekkel szemben az első pillanattól kezdve nagyon kritikus *Népszava* vitacikke törte meg.

> Azok, akiknek sikerült életre kelteniök például a színművészeti kamarát, és szülniük elnököt, aki nem játszhatja el a Ludas Matyit, mert nem üttetheti pofon magát nyílt színen, szülniük választmányt, amely állást foglal és bizalomról biztosít, de viszont darab és színházlátogató közönség nemigen akad, akiknek érdemdús és fajtiszta működése ellenére a Városi Színházban már nem játszanak, egy másik színház nem nyílt meg és egy harmadik és egy negyedik, úgy hírlik, becsukás előtt van, – most tovább mennek: képzőművészeti kamarát óhajtanak.
>
> Ez a kamara lesz a létező és leendő kamarák legkomikusabbja. Ebben a kamarában ugyanis majdnem teljesen hiányzik még az egyetlen valódi cél: a kamarai tagok „korszerű szelektálásának" és a kamarába iktatottak állandó előnyben részesítésének intézményes lehetősége is. [...] A festőkamara nem zárolhatja a vásznat és a spachtlit, a gipszet és a temperát, de nem is akadályozhatja meg, hogy az fessen, aki tud.[109]

A Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1940 nyarán beterjesztett törvényjavaslatban már történt utalás arra, hogy a közoktatásügyi miniszter rendeletet adhat ki „a művészeti élet más terén szükséges kamarák" felállításáról.[110] A megalkotott 1940. évi XIX. törvénycikk – mint már korábban szó volt róla – rendelkezett a Színművészeti és Filmművé-

[106] Országos Magyar Képzőművészeti Kamara, *Magyar Nemzeti Művészet,* 1939/1, 3–4.

[107] Az Egyesület 1933-ban lépett először a nyilvánosság elé. Célja a „nemzeti" művészet kialakítása volt. Működéséről az utolsó hír 1941 márciusából ismert.

[108] Képzőművészeti kamara felállítását sürgetik a képzőművészek, *Magyar Országos Tudósító,* 1940. január 20., 19. (A tudósítás szövegének részletei arra utalnak, hogy a találkozót rendező szervezet valójában a Magyar Képzőművészek Egyesülete volt.)

[109] Baranyi Bálint: Kultúra és erkölcs festőkamarával, *Népszava,* 1940. március 5., 4.

[110] Új színházi és filmművészeti kamarákat állítanak fel, *Népszava,* 1940. június 6., 6.

szeti Kamara két ágának különválasztásáról, és ezzel egyidejűleg a különböző művészeti kamarák felállításáról. Erre a törvény a vallás- és közoktatásügyi minisztert hatalmazta fel.[111]

A folyamat és az elképzelt végeredmény korántsem nyerte el minden művészeti csoport tetszését. Megszületett a fiatal iparművészek röpirata, amelyben erélyesen tiltakoztak a felállítandó képzőművészeti kamara ellen. Hangsúlyozták, hogy nekik önálló, független képviseleti szervre lenne szükségük, a „Szervezett Múzsa" azonban nem kell nekik. Ez a röpirat volt az első, amely különbséget tett kamara és önálló képviseleti szerv között. A nagy divatot, a kamarázást illető bírálat lényege, hogy a kamara ellen tiltakozik, az önálló, független képviseletet azonban szívesen fogadja, sőt szükségesnek tartja.[112]

A jobboldali sajtó ugyanakkor továbbra is követelte a tisztogatást a képzőművészetben: álláspontjuk szerint a magyar művészeti életet meg kell tisztítani attól a romboló szellemtől, amelyet a zsidóság vitt bele. A *Magyarság* példaként említi Németországot, amely a romlás szellemét minden téren, így a művészet terén is kiirtotta.

> A javarészben zsidó eredetű művészi eltévelyedés termékeit Hitler kisöpörte.[113] Szakértő bizottság állapította meg, hogy ezeknek nincs létjogosultságuk, mert csak rontják a közízlést, összeszedte a képtárakból a szörnyű „műalkotásokat", egy részüket elrettentő példaként kiállította annak bizonyítására, hogyan nem szabad alkotni a művésznek, majd megsemmisítette ezeket a műveket. Nemcsak Berlinben, hanem Rómában és Párizsban is érvényesült a tisztulási folyamat.[114]

1942 áprilisában a Magyar Élet Pártja székesfővárosi szervezetének művészeti szakbizottságában még mindig a képzőművészeti kamara megvalósításáról tanácskoznak.[115] A bizottság elnöke, Padányi Gulyás Jenő országgyűlési képviselő sürgette a kamara felállítását:

[111] 1940. évi XIX. törvénycikk művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról, lásd https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8133, letöltve 2017. november 16.
[112] Tiltakozás, *Népszava,* 1940. augusztus 6., 3.
[113] 1937 júliusában, Münchenben nyílt kiállítás *Elfajzott művészet (Entartete Kunst)* címmel, amelyen 112 alkotó 650 művét mutatták be. A „degeneráltnak" minősített művek az avantgárd minden irányzatát képviselték.
[114] Somody István: Tisztogatást a magyar képzőművészetben, *Magyarság,* 1940. november 10., 12.
[115] A Feszty-körkép ügye és egyéb művészeti kérdések, *Pesti Hirlap,* 1942. április 3., 6.

> ...aggodalommal állapította meg, hogy nemzeti színbe burkolódzva újból szerepet játszik a képzőművészeknek az a rétege, amely már az 1918-as forradalmak idején részt vett a nemzetromboló munkában.[116]

Továbbra is tanácstalanságról árulkodott a M. kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1943 júliusában kelt, a Szentendrei Festők Társaságának címzett leirata (feltehetően mások mellett kapták), melyben a túlságosan is megoszló véleményekre hivatkozva nyilatkozattételre kérik a képzőművészeti kamara létesítéséről a képzőművészek egyesületeit. Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter felszólítja az elnökséget (nyilván más egyesületek vezetésével azonos módon), hogy fejtsék ki mindazon érveket, amelyek egy ilyen kamara létesítése mellett vagy ellene szólnak.[117]

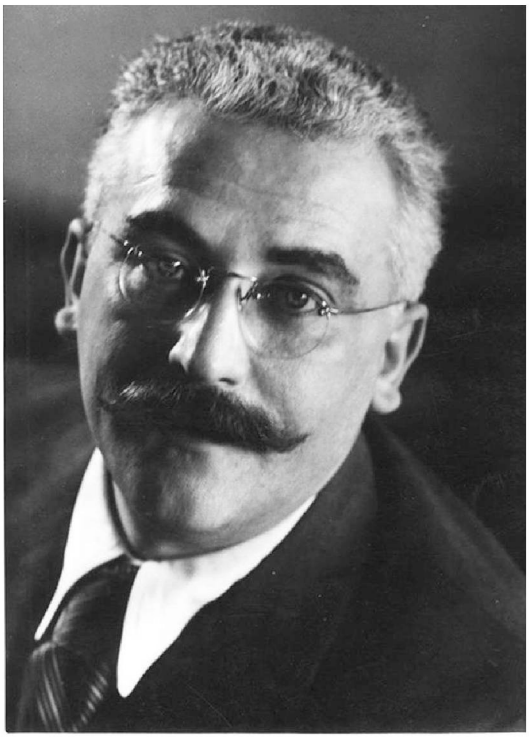

65. Pátzay Pál szobrászművész, Budapest, 1940-es évek. Wachter Klára felvétele

A *Magyar Nemzet*ben 1943 szeptemberének végén és október első napjaiban a képzőművészeti kamara témájában végre megszólalt egyenként majdnem egész oldalas cikkben két nagy tekintélyű művész is. Pátzay Pál, a neves szobrász- és éremművész így nyilatkozott a tervezetről, erősen vitatkozva jelentősnek kevéssé mondható pályatársai ügybuzgalmával, és elutasítva a kamara tervezetét:

> A képzőművészeteknek lényegük szerint nincsen semmiféle politikai mondanivalójuk. A politika mégis eszközének hiszi és újra meg újra céljaihoz hajlítani igyekszik. [...] A művészek kulturális szerepe nem hasonlítható össze sem az orvosok, sem a jogászok, sem a mérnökök társadalmi szerepével, mert ezek kiválóinak tudományos szerepkörén kívül a társadalomnak nagy orvos-, mérnök-, jogász-szükséglete van. A gyatra művészt semmiféle szolgálat érdeke sem védelmezheti, hiszen a rossz művészet ízlésrontó, igazából nem is művészet. [...] A képzőművészeti kamara természetesen csakis a képzőművészek érdekeit védő testület

[116] Álnév..., *Népszava*, 1942. április 3., 3.

[117] A Szentendrei Festők Társaságának általános iratai, 1932–1951, közreadja és bevezeti Sümegi György, in *A Szentendrei Művésztelep és a Szentendrei Festők Társaságának iratai és dokumentumai, 1926–1951*, szerk. Bodonyi Emőke–Tóth Antal, Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 74–178: 99 (Szentendrei Múzeumi Füzetek 4.).

66. Bernáth Aurél festőművész, Budapest, 1941. Wachter Klára felvétele

lehet. Minthogy a végzettség nem meghatározója a művészségnek, az esztétikai értéknek sincsen tárgyilagos mértéke: ki állapíthatja meg és minő módon, hogy ki a művész, illetve ki lehessen a kamara tagja? […] A művészeti élet keretek közé szorítását, kamara létesítését csakis olyasvalaki kívánhatja, aki vagy politikai izgalomban sodródik, vagyis művészettől idegen szempontok vezetik, vagy aki sorsát nem bízhatja művészete hódító erejére, hanem valami külső erővel, egy intézmény szilárdságával reményli megtámaszthatni gyenge művészi létét.[118]

Egy héttel később jelenik meg Bernáth Aurél festőművész cikke, amelynek szerzője már a cikk legelején az egész ötlet valós céljára kérdez rá:

Honnan van az – teszem fel magamnak a kérdést –, hogy a művészek egy rétege kamarát óhajt? Mit akarnak ezzel elérni? Mire lehet ez jó? Szükség van talán kiállítási rendszerünk megváltoztatására? Államilag kell-e talán meghatározni, ki a művész, ki nem? Hasznos lenne az, ha megmondják a festőnek, mit fessen, hogyan fessen? Vagy talán égető szükség van a zsidó művészeket ezzel a kényelmes móddal kitessékelni művészeti életünkből?

Válaszként lesújtó képet fest kamarapárti művésztársairól:

> A művészetben az elit réteg számít, mert ennek van a legmélyebb művészi belátása. Ezek pedig alig tudnák keresztülvinni szándékaikat. Már csak azért se, mert minél kiválóbb művészi tehetség valaki, annál kisebb a kedve a társadalmi szereplésre, adminisztrációra. […] Ha a kamarapártiak csoportját nézem, azt látom, hogy egy sincs köztük, akit – szimpla általánosítással – az újabb törekvésű művészekhez számíthatnánk. […] A destruktív jelző bőven zuhog mostanában minden képre, amelyik nem kedvükre való. […] a kamara felállítása csakis művészetünk elsekélyesítéséhez vezethetne. […] A művészet nem az a terület, ahol az erőket egyensúlyozni kell.[119]

[118] Pátzay Pál: Kell-e képzőművészeti kamara?, *Magyar Nemzet,* 1943. szeptember 26., 8.
[119] Bernáth Aurél: Kell-e művészeti kamara?, *Magyar Nemzet,* 1943. október 3., 11.

1943 decemberében a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter újabb leiratot fogalmazott, ezúttal az Országos Magyar Iparművészeti Társaságnak, hogy mondjanak véleményt a felállítandó képzőművészeti kamaráról. A társulat felszólította művész tagjait, hogy e tárgyban írásban nyújtsák be véleményüket. Többek mellett Helbing Ferenc, Györgyi Dénes, Urbányi Vilmos hozzászólásában kikristályosodott, hogy a többségi vélemény szerint a képzőművészeti kamarától független iparművészeti kamara felállítására lenne szükség. A választmány úgy határozott, hogy a kultuszminisztériumhoz olyan véleményt terjeszt fel, amelyben a képzőművészeti kamarától független iparművészeti kamara felállítását javasolja.[120]

Végül is a kormányzat a különböző megkeresések ellenére nem hozta létre a Képzőművészeti Kamarát. A szórványosan fellelhető és alapvetően a sajtóból származó információk arra utalnak, hogy e kamara létrehozására valóságos komoly szándék nem is volt.

Olyan lealázó, ahogyan visszautasítanak bennünket csaknem minden foglalkozási ágból, valami szörnyű sötétség fekszik az embereken, mintha meg lennének fertőzve valami bacilussal, ami embertelenül gondolkozóvá teszi őket. Minden baj levezetését az antiszemitizmusban látják, és bár tudják a vezetők, hogy ezzel nem oldják meg az égető problémákat, homokba dugott fejjel végigcsinálják az embereket a legszörnyűbb nélkülözésbe kergető törvényeket. […] kitaszítanak egy embercsoportot a szabadság, egyenlőség, testvériség nehezen kiharcolt bástyáiból. Szerintem ez nem más, mint gyűlölettel párosult kicsiségi érzés, amelyik legalább pillanatnyilag akar diadalmaskodni a józanság és meggondoltság fölött. Nem véletlen az, hogy ezt a kis népet minden időkben el akarják pusztítani azok, akik nem bírják a versenyt velük szemben…

Ámos Imre naplója, közzéteszi Pataki Gábor–György Péter, *Ars Hungarica,* 1984, 111–136: 123 (1938. december 21-i bejegyzés).

[120] 1943. december 27-i választmányi ülésről, *Magyar Iparművészet,* 47(1944), 20.

AMI FELFÉNYLETT A SÖTÉTBEN: AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓJA (1939–1944)[1]

Kitárom szívemet, amely a szenvedőké
és nélkülözőké, mert: zsidó –
lelkemet, mely megalázottságában is
büszke, mert magyar –
érzésvilágomat, amely lelkesen hevül,
mert amit a mai este nyújt, az tiszta
művészet.

Ribáry Géza: *Prológ,*
elhangzott az OMIKE estjén,
1939. november 11-én[2]

[1] Az OMIKE Művészakció tevékenységéről lásd *Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja a Goldmark-teremig / az OMIKE színháza és művészei,* szerk. Lévai Jenő, Budapest, magánkiadás, 1943; Füzesi Róbert: *Színház az árnyékban,* Budapest, Ko-Libri, 1990; *„Ősi hittel, becsülettel a hazáért!" OMIKE Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1909–1944,* szerk. Horák Magda, Budapest, Háttér, 1998; Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944), *Zempléni Múzsa,* 2013/3, 51–64.; Uő: Minerva a gettóban. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) Művészakciója, 1939–1944, in *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából,* szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2016, 77–88.; Harsányi László: Színház az egész kis világ, *Criticai Lapok,* 2015/1–2, 3–9.

[2] Prológ, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1939. november 16., 5.

A Művészakció indulása és működési formája

Az egymást követő kirekesztő zsidótörvények és következményeik, jelesül a színészkamara létrehozása és működtetése alapvetően változtatta meg a hazai színésztársadalom és részben a zenészek életkörülményeit. Nem áll rendelkezésre információ arról, hogy a több száz színész, színházi muzsikus, énekkari tag, valamint a műszaki személyzet jó néhány tagjának kényszerű távozása hogyan érintette a magyar színházi életet összességében. Az biztos, hogy jelentősen átrendezte a színházak életét, a repertoárokat, és valószínűleg az előadások minősége is megsínylette a változást. Minderről persze a korabeli ellenőrzött sajtóból nem juthatunk információkhoz. Ugyanakkor az elsődlegesen érintett zsidó közösség a művészeit sújtó, egyre jobban érzékelhető szörnyű körülmények közepette létrehozott egy második nyilvánosságot, és azt mindvégig sikeresen működtette, fenntartotta, amíg csak lehetett. Ez pedig akkor is nagy jelentőségű lépés volt, ha hatása kevéssé nyúlt át Budapest határain.

1939 októberében az OMIKE felhívással fordult a zsidó magyar társadalomhoz. A többoldalas, kinyomtatott felhívásban, amelyet a hat legfőbb vezető (Buday-Goldberger Leó, Deutsch Ernő, Friedmann Gyula, Hevesi Simon, Vészi Józsefné és Weiller Ernő) jegyzett, meghirdették az egyesület új programját: a Művészakciót.

A felhívás megszövegezéséig viszonylag hosszú idő, majdnem egy év telt el a kiváltó ok, az első zsidótörvény megszületése és a Színművészeti és Filmművészeti Kamara létrehozása óta. Hogy már jóval korábban megindult a gondolkodás a megváltozott helyzetre adandó válaszról, arról először Friedmann Gyulának, az OMIKE főtitkárának 1938. április 19-én kelt leveléből értesülünk; a Buday-Goldberger Leó elnöknek írt levélben Friedmann így fogalmazott:

> A magyar zsidóság jogi és felekezetközi helyzete az ún. „zsidótörvény" és a vagyonadóra vonatkozó intézkedések életbe léptetése után olyan változás előtt áll, amelynek következményeivel számolnia kell az OMIKE-nek

T 77.65.1

OMIKE

ORSZÁGOS MAGYAR IZRAELITA KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET

Budapest, IX., Üllői-út 11

FELHIVÁS

a zsidó magyar társadalomhoz!

Az OMIKE új művész-akciója.

Az **Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület** 1909-ben alakult meg abból a célból, hogy a magyar zsidóság kulturális életszükségleteinek kielégítéséről **intézményesen** gondoskodjék. Fennállásának három évtizede alatt, a zsidó magyar társadalom támogatása mellett mindenkor és minden körülmények között igyekezett hivatásának megfelelni, kitűzött céljai elérésére pártolta **az irodalmat és a művészetet** a világháború előtt, alatt és az utána lefolyt két évtizedben is.

A mai súlyos idők **új és fokozottabb feladatokat** hárítanak az **OMIKÉ**-re, amely hagyományaihoz híven most is vállalkozik arra, hogy intézményesen gondoskodjék a magyar zsidóság kulturális életszükségleteinek kielégítéséről.

A nemes cél érdekében az OMIKE **művészakciót** indít és arra kérjük igen tisztelt Hittestvéreinket, olvassák el figyelmesen jelen **tájékoztatónkat** és segítsék ezt a fontos kulturszociális akciónkat minél eredményesebb megvalósulásra.

1

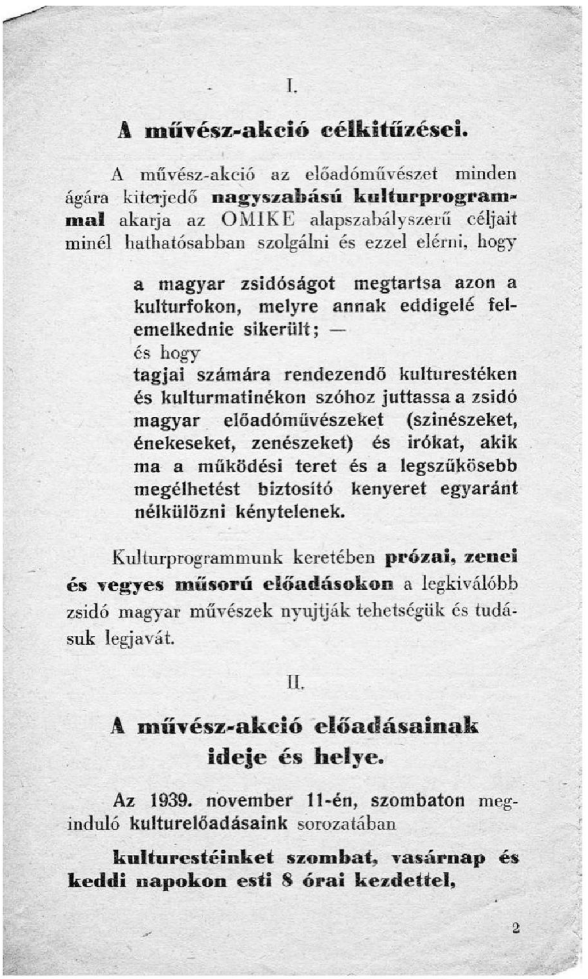

I.

A művész-akció célkitűzései.

A művész-akció az előadóművészet minden ágára kiterjedő **nagyszabású kulturprogrammal** akarja az OMIKE alapszabályszerű céljait minél hathatósabban szolgálni és ezzel elérni, hogy

a magyar zsidóságot megtartsa azon a kulturfokon, melyre annak eddigelé felemelkednie sikerült; —
és hogy
tagjai számára rendezendő kulturestéken és kulturmatinékon szóhoz juttassa a zsidó magyar előadóművészeket (színészeket, énekeseket, zenészeket) és irókat, akik ma a működési teret és a legszükösebb megélhetést biztosító kenyeret egyaránt nélkülözni kénytelenek.

Kulturprogrammunk keretében **prózai, zenei és vegyes műsorú előadásokon** a legkiválóbb zsidó magyar művészek nyujtják tehetségük és tudásuk legjavát.

II.

A művész-akció előadásainak ideje és helye.

Az 1939. november 11-én, szombaton megindúló **kulturelőadásaink** sorozatában

kulturestéinket szombat, vasárnap és keddi napokon esti 8 órai kezdettel,

2

67. Az OMIKE Művészakció felhívásának első két oldala, Budapest, 1939. október

is. Méltóságod bölcs elhatározásától és a vezérlőbizottság mérlegelésétől függ, hogy az OMIKE mai struktúrájában fenntartható-e és belekapcsolható-e a munkája azokba az új feladatokba, amelyek a magyar zsidóságra és ennek keretében a különböző erkölcsi testületekre az ifjúság szempontjából megoldásra várnak.[3]

A vezérlőbizottság ülését hat nappal későbbre, április 25-re össze is hívták, a megjelölt napirend pedig bár az OMIKE új munkaprogramja volt, az ott elfogadott költségvetési előirányzat (az 1938/39. költségvetési évre) még semmi módon nem jelzi az egy évvel később kezdődő nagy kezdeményezést. Az ezutáni ülések jegyzőkönyvei nem kerültek elő, így nincs információnk arról, hogy a művészekkel kapcsolatos elképzelések megvitatásra kerültek-e.

[3] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó 47. tétel: OMIKE 1937–1947, 373.

1938 novemberében a *Mult és Jövő* arról tudósított, hogy a Pesti Izraelita Hitközség megalakította a Magyar Zsidó Irodalmi és Művészeti Bizottságot, ami azt jelzi, hogy fordulat állt be a kultúratámogatásról folyó gondolkodásban. A bizottság feladatul tűzte maga elé, hogy támogassa a zsidó művészeket előadások, hangversenyek, kiállítások megrendezésével, könyvek kiadásával. Hogy ez a segítség létrejöhessen, és „a zsidó író és művész tudatában legyen annak, hogy éppen ezekben az időkben nincs magára hagyatva", a közösség legszélesebb körű támogatására van szükség.[4] A kezdeményezéstől fellelkesült képzőművészek egy csoportja egy memorandumban össze is foglalta a bizottság számára a tennivalókat.

1939 júniusában megjelent a bizottság kiadásában egy album, amely tíz zsidó művész festményének vagy rajzának reprodukcióját képes levelezőlap formájában tartalmazta. A kiadás indoka volt, írja a kiadványt ismertető cikk, hogy „a zsidó művészek kilencvenkilenc százaléka teljesen kirekesztődik [...] az állami és közületi vételekből".[5]

Ez az egyszeri akció azonban nem töltötte el felhőtlen boldogsággal a zsidó művészeket. 1939 októberében Bálint Rezső festőművész cikket közölt a *Mult és Jövő*ben, így vonva meg az eltelt egy év mérlegét:

> A memorandum benyújtása óta egy év telt el. Közben országok tolódtak el, a háború is megindult. A mi ügyünkben nem történt semmi. [...] A művészek ügyét teljesen a koldusfrontra terelték és a megalázás pírja arcunkat piros színre permetezte.[6]

Mint írja, a zsidó művészek bátran állnának a legnagyobb nyilvánosság elé, ha ezt a magyar zsidóság képviselői – akiket jobb belátásra bírni a feladat „legnehezebb része" – támogatnák. A cikkhez csatlakozó mondatokat írtak olyan idősebb és fiatalabb festőművészek, mint Diener-Dénes Rudolf, Kádár Béla és Ámos Imre. Ezenközben a PIH – a sajtóhírek szerint – megint nekilátott egy nagyszabású gazdasági és kulturális program kidolgozásának. A feladat teljesen új és váratlan volt: a hitközség vezetői mindaddig nem szoktak hozzá, hogy zsidó írók és művészek ügyeivel foglalkozzanak. Pedig az elesett zsidó tömegek segítése ugyanolyan fontos, mint „e tömegek lelki ellenálló képességének fokozása".[7]

[4] Az irodalomért és művészetért, *Mult és Jövő,* 1938. november, 286.
[5] Sós Endre: Zsidó festők, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1939. június 30., 6.
[6] Bálint Rezső: Magyar zsidó művészek 1939-ben, *Mult és Jövő,* 1939. október, 275–276.
[7] Sós Endre: Zsidó hétköznapok, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1939. október 17., 5.

68. Zádor István: *Ribáry Géza*, az OMIKE Művészakció vezetője, 1942, grafika

Még 1939 elején Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című újság főszerkesztője megbízásból felkeresett, hogy hajlandó volnék-e ezeknek a már kiszorult s az évad végével még nagyobb számmal utcára kerülő művészek dolgainak valamiféle megsegítésével foglalkozni. Bár magam még az évad végéig a Magyar Színháznál dolgoztam, szívesen vállaltam ezt a tiszteletbeli megbízást. Napról napra bejártam a Síp utcába [a PIH székházába – *H. L.*], ahol azonban már az első napokban komoly csalódás ért. Azt reméltem, hogy jó szándékaimat és elgondolásomat megfelelően támogatni fogják. De nagyon gyér volt az a segítség, szellemiekben és főleg anyagiakban, amit ott kaptam. Soká törték a fejüket rajta [...]. Végül magában a hitközség vezetőségében akadt valaki, aki magáévá tette ezt az ügyet. Ribári [sic!] Gézának hívták, ügyvéd volt, ezenfelül képzett és szenvedélyes zene-amatőr, főleg pedig nagyon erőszakos ember. Vele nem bánhattak el olyan könnyen, mint velem. A vezetőségben is nagy volt a tekintélye. Addig vitatkozott és agitált, amíg végre beleegyeztek. De csak azzal a kikötéssel, hogy ne a hitközség, hanem az OMIKE nevű közművelődési egylet legyen név szerinti gazdája az intézménynek. Rám hárult viszont a feladat, hogy az illetékes minisztériumban a szükséges engedélyt megszerezzem. [...] Az engedélyt csak azzal a kikötéssel kaptuk meg, ha az előadások zártkörűek lesznek, s azokat csak a hitközség tagjai látogathatják.[8]

Ribáry Géza lett az OMIKE-ben az induló Művészakció vezetője – haláláig az akció egészének motorja –, és talán azért, hogy mindezekhez a feladatokhoz, ideértve az OMZSA irányítását is, meg lehessen találni a felekezeti hierarchiában a megfelelő helyét, 1939. október végén megválasztották a Pesti Izraelita Hitközség elnökhelyettesévé. Ritkán sikerült ilyen jó személyi döntést hozni. Ez természetesen azt jelentette, hogy a továbbiakban az OMIKE és a PIH kulturális területen rendkívül szoros együttműködést alakított ki. Ennek azután számos jele volt, így például minden olyan kultúrával kapcsolatos kérést, amelyet vidéki hitközségek fogalmaztak meg a PIH számára, automatikusan az OMIKE 1939-ben megalakított kultúrtanácsa elé utaltak. De a kapcsolat szorosságát igazolja, hogy a játszóhelyek

[8] Bálint Lajos: *Művészbejáró,* Budapest, Szépirodalmi, 1964, A száműzöttek színháza: 242–243.

modernizálását az egész időszakban a PIH vállalta magára. A kapcsolat szorosabbra fűződött, amikor Ribáry halála után helyét az OMIKE kultúrtanácsának vezetésében Stern Samu PIH-elnök vette át.

> Dr. Ribáry Géza és társai a zsidótörvény hatálybalépését követően keresték fel dr. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert és Hóman Bálint kultuszminisztert. Előterjesztették az OMIKE [sic!] megalakításának tervét. Keresztes-Fischer belügyminiszter azonnal hozzájárult a javaslathoz, a részletes kidolgozás után Hóman Bálint kultuszminiszter az ügyre áldását adta. 1938. szeptember 12-én a dr. Keresztes-Fischer Ferenc által aláírt engedély már az OMIKE szervezőjének kezében volt. Ez az engedély ugyanolyan jogokat biztosított az OMIKE Művészakciónak, mint bármelyik magyar színháznak.
>
> Lévai Jenő: *Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja a Goldmark-teremig,*
> Budapest, magánkiadás, 1943, 16–17.[9]

Az OMIKE „nagy kultúrtanácsa" feladatául szabta, hogy a művészet minden ágát felkarolja. Tehát az új irányító testület az előadóművészeken kívül az írók, a költők és a képzőművészek megsegítését is felvállalta. A kultúrtanács 46 tagból állt, összetétele a következő volt: OMIKE vezetősége által delegáltak (5 fő), Pesti Izraelita Hitközség delegáltjai (6 fő), pénzügyi bizottság, számvizsgáló bizottság 1-1 fővel és művésztagok (színészek, zenészek, írók, újságírók, képzőművészek). Vezetője Ribáry Géza (majd az ő halála után Stern Samu), helyettese Csergő Hugó, a hitközség főjegyzője, költő, író. A művészeti életben jártas és neves tagok voltak mások mellett Bálint Lajos, Bánóczi László, Beregi Oszkár, Kóbor Noémi, Fraknói Károly, Herman Lipót és Zádor István. A Művészakció igazgatója Bánóczi László, a művészakció két nagy tagozatának – a prózainak és a zeneinek – művészeti vezetői Bálint Lajos és Komor Vilmos.[10] A kultúrtanács a tervek szerint minden héten ülésezett, tehát bizonyos értelemben a napi irányítást is megtartotta magának.

1939. november 11-én este 8 órakor olyan folyamat indult el a budapesti Wesselényi utcai Goldmark Teremben, amelyhez hasonló sikersorozatot

[9] Nem az OMIKE megalakításáról volt szó, hiszen az már 1909 óta létezett, hanem a Művészakcióról. Ugyancsak tévesnek tartom az idézetben található 1938-as dátumot is.
[10] Lévai: *i. m.*

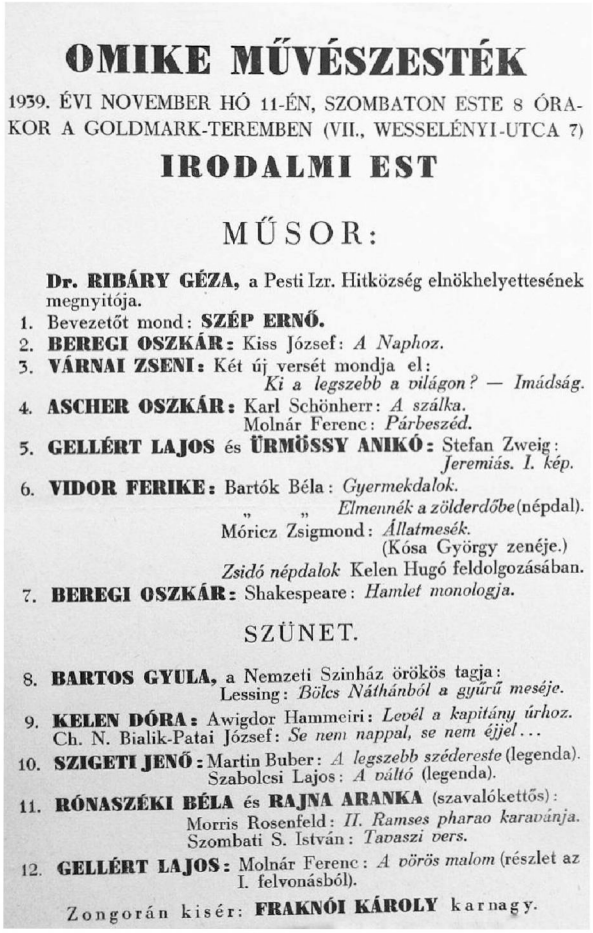

OMIKE MŰVÉSZESTÉK

1939. ÉVI NOVEMBER HÓ 11-ÉN, SZOMBATON ESTE 8 ÓRAKOR A GOLDMARK-TEREMBEN (VII., WESSELÉNYI-UTCA 7)

IRODALMI EST

MŰSOR:

Dr. RIBÁRY GÉZA, a Pesti Izr. Hitközség elnökhelyettesének megnyitója.

1. Bevezetőt mond: **SZÉP ERNŐ.**
2. **BEREGI OSZKÁR:** Kiss József: *A Naphoz.*
3. **VÁRNAI ZSENI:** Két új versét mondja el: *Ki a legszebb a világon? — Imádság.*
4. **ASCHER OSZKÁR:** Karl Schönherr: *A szálka.* Molnár Ferenc: *Párbeszéd.*
5. **GELLÉRT LAJOS** és **ÜRMÖSSY ANIKÓ:** Stefan Zweig: *Jeremiás. I. kép.*
6. **VIDOR FERIKE:** Bartók Béla: *Gyermekdalok.* „ „ *Elmennék a zölderdőbe* (népdal). Móricz Zsigmond: *Állatmesék.* (Kósa György zenéje.) *Zsidó népdalok* Kelen Hugó feldolgozásában.
7. **BEREGI OSZKÁR:** Shakespeare: *Hamlet monologja.*

SZÜNET.

8. **BARTOS GYULA,** a Nemzeti Színház örökös tagja: Lessing: *Bölcs Náthánból a gyűrű meséje.*
9. **KELEN DÓRA:** Awigdor Hammeiri: *Levél a kapitány úrhoz.* Ch. N. Bialik-Patai József: *Se nem nappal, se nem éjjel...*
10. **SZIGETI JENŐ:** Martin Buber: *A legszebb szédereste* (legenda). Szabolcsi Lajos: *A váltó* (legenda).
11. **RÓNASZÉKI BÉLA** és **RAJNA ARANKA** (szavalókettős): Morris Rosenfeld: *II. Ramses pharao karavánja.* Szombati S. István: *Tavaszi vers.*
12. **GELLÉRT LAJOS:** Molnár Ferenc: *A vörös malom* (részlet az I. felvonásból).

Zongorán kisér: **FRAKNÓI KÁROLY** karnagy.

OMIKE MŰVÉSZESTÉK

November 12-én, vasárnap este 8 órakor a Goldmark-teremben (VII., Wesselényi-utca 7)

VIDÁM EST

MŰSOR:

Dr. RIBÁRY GÉZA, a Pesti Izr. Hitközség elnökhelyettesének megnyitója.

1. BEVEZETŐT mond: **FORRÓ PÁL**
2. Kóváry Gyula: EGY FÉL, AKI NEM FÉL. (Tréfa.) Előadják: **ORMOS BÉLA, FENYŐ ÁRPÁD**
3. Emőd Tamás / Rabindranath Tagore / Goethe költeményeiből előad: **FEHÉR LILI**
4. Érczkövi László: VALLOMÁS. Előadja: **ÉRCZKÖVI LÁSZLÓ.** Zongorán kisér: **FRAKNÓI KÁROLY**
5. Megyery Sári: A FILMSZTÁRHOZ. Zenéjét szerezte: Váradi László. Előadja: **BÓTH KLÁRI.** Zongorán kisér: **FRAKNÓI KÁROLY**
6. Rudnyánszky Gyula: EGY EMBER ÁLL A TÖRVÉNYSZÉK ELŐTT. Előadja: **FENYŐ EMIL**
7. Tiszai Márton: OPERETTORSZÁG. Előadja: **OLGYAI OLGA.** Zongorán kisér: **FRAKNÓI KÁROLY**
8. Nóti Károly: AZ ÓVATOS EMBER. (Bohózat.) Személyek: **SALAMON BÉLA, RAJNA ALICE, ORMOS BÉLA, FENYŐ ÁRPÁD, ÉRCZKÖVI LÁSZLÓ, HARSÁNYI MIKLÓS**

SZÜNET.

9. **FORRÓ PÁL** konferansza.
10. KESZEG ÉS FENYŐ (tréfa). Előadják: **ORMOS BÉLA, FENYŐ ÁRPÁD**
11. Karinthy Frigyes: BOXMÉRKŐZÉS. Előadja: **RAJNA ALICE**
12. Szíklai József: ÉLETEM NAPLÓJA. Előadja: **SZIKLAI JÓZSEF.** Zongorán kisér: **FRAKNÓI KÁROLY**
13. Lőrincz Miklós: ÜGYVÉD ÚR KÉREM! (Tréfa.) Előadják: **PETI SÁNDOR, HARSÁNYI MIKLÓS**
14. Millöcker: RÉSZLET „DUBARRY"-ból. Kun László: SOSEM NYIT. (Dal.) Előadja: **DARVAS IBOLYA.** Zongorán kisér: **FRAKNÓI KÁROLY**
15. Maurey: AZ AJÁNLÓ LEVÉL. (Bohózat.) Fordította: Simai Ede. Személyek: **ROTT SÁNDOR, FENYŐ ÁRPÁD, ÉRCZKÖVI LÁSZLÓ**

69–70. Az OMIKE Művészakció első előadásainak színlapjai, 1939

a magyar zsidó közösség jó ideje már – és nagyon sokáig még – nem tapasztalhatott.[11] A néhány héttel korábban megkezdődött Művészakció keretében az OMIKE irodalmi estet rendezett.[12] Az előadást, amelyen olyan nagyszerű színészek és írók léptek fel, mint Ascher Oszkár, Bartos Gyula, Beregi Oszkár, Gellért Lajos, Kelen Dóra, Vidor Ferike, Szép Ernő és Várnai Zseni, a Művészakció vezetője, Ribáry Géza nyitotta meg.

A *Magyar Zsidók Lapja,* beszámolva az indításról, így fogalmazott:

> Szombaton és vasárnap zajlott le az OMIKE Művészakciójának első két estje. Bocsássuk rögtön előre – komoly és megérdemelt sikerrel. Dr. Ribáry Géza és vezérkara: Bálint Lajos, dr. Bánóczi László és dr. Bacher-

[11] A második bécsi döntést követően a zsidótörvényeket érvényesítették a visszacsatolt területeken is. Ennek nyomán az OMIKE Művészakcióhoz hasonló kezdeményezés született Kolozsváron: a Concordia Zsidó Színház, amely 1941–1944 között működött.

[12] Füzesi Róbert: *Színház az árnyékban,* Budapest, Ko-Libri, 1990, 5–6.

Bodrogh Pál megérezte és eltalálta, hogy mi az, ami napjainkban a zsidó közönség széles rétegeinek kell…[13]

Az első összeállítást megbeszélő ülésünkön nem talált ellentmondásra az az indítványom, hogy első előadásunk műsorába Shakespeare *Velencei kalmár*ját is beillesszük. […] Röviddel a megnyitó előadás kezdete előtt a *Velencei kalmár* előadását betiltották. Bánóczi izgatottan telefonálta meg nekem ezt a vészhírt, és hallani sem akart arról a megoldásról, hogy Shakespeare neve ne szerepeljen az első előadás programján, avagy én maradjak ki a műsorból. Hirtelen ötletszerűen felvetette a kérdést, hogy nem volnék-e hajlandó a *Hamlet* nagy monológját elmondani. Rövid ellenkezés után azt válaszoltam: „Jól van, elmondom a »lenni vagy nem lenni«-t, de nem úgy, ahogyan Hamlet mondja minden korokon keresztül, hanem úgy, ahogy ma én, ahogy ma te, ahogy ma a Goldmark színház valamennyi nézője és a színházon kívüli megsanyargatottak érzik és kiáltanak ki a világba."

És azon az estén szószékké vált a Goldmark Terem kis színpadja. Nem a borongó, nem a búskomor, nem a gyászoló wittenbergi diák, nem Hamlet királyfi érzelmi világát fejezte ki a szó, lázítás volt az akkori hatalmasok és hatalmak ellen, akiket ember nem tudott legyőzni, csak az idő. Bejelentés nélkül robbantam ki a színpadra, előre, míg éreztem, hogy a rivalda lámpái érintik a cipőm hegyét, és a sötét nézőtérbe teljes erővel kiáltottam be: „lenni vagy nem lenni" – „a zsarnok bosszúja…" – „a gőgös ember dölyfe…" – „a hivatalnak packázása…" – „és mind a rugás…" – „tűrni vagy fegyvert ragadni és véget vetni…"

És meg is volt a siker. Tendenciózusabb, osztentatívabb tapsvihar még nem köszöntött szónoklatot. De a taps nem nekem szólt. Felszabadulás, katarzis, megkönnyebbülés azáltal, hogy valaki kimondja azt, aminek az elfojtása fojtogatta a torkokat.

Beregi Oszkár: Visszaemlékezés 1938-ról,
gépirat, magántulajdonban

[13] Sós Endre: Beszámoló az OMIKE irodalmi és zenei estjeiről, *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. november 16., 7.

Az első rendezvény dátumához képest néhány nappal később született meg az a levél, amelyet az OMIKE kultúrtanácsának elnökeként Ribáry Géza írt alá, és amelyben a Művészakció céljaira átengedett helyiségek kibővített igénybevételét kérte a PIH elöljáróságától. Eszerint a szóba jött (és a megfogalmazásból következően már korábban átengedett) három helyiség a Goldmark Terem, a Hollán Ernő utcai kultúrterem és a Bethlen téri díszterem. A megjelölt időszakok: minden szombat, vasárnap és kedd este, továbbá vasárnap délelőtt. Füzesi Róbert, a Művészakció személyes résztvevője írja könyvében, hogy olyan segítség is érkezett, amelynek keretében Bárdos Artúr, Jób Dániel, valamint Roboz Imre (akkor még színházigazgatók) technikai felszereléseket juttattak el a Művészakcióhoz.[14]

Az előadóművészek megsegítésén túl az induláskor azonnal megszerveződött a Művészakció első képzőművészeti kiállítása is. Az eseményt a Művészakció vezetése kiemelten fontosnak ítélte, és a megnyitóra meghívta a vidéki hitközségek elnökségeit is. Amint a meghívóban fogalmaztak:

> …legyen szabad az igen tisztelt Elnökség áldozatkészségéhez fordulnunk azzal a kéréssel, hogy a verniszázson, vagy a kiállítási napok valamelyikén megjelenésükkel megtisztelni és a kiállítás sikerét valamelyik tetszésüket megnyerő mű megvásárlásával előmozdítani méltóztassék.[15]

A *Libanon* című zsidó folyóirat 1940. januári számában Naményi Ernő, a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója a következőképpen kezdte a kiállításról szóló cikkét:

> A Zsidó Múzeum helyiségeiben az OMIKE Kultúrtanácsa rendezte kiállításnak kettős célja, hogy művészeink eladási lehetőségeit szolgálja, és hogy a nagyközönséget ráeszméltesse arra, hogy kötelessége művészeink életlehetőségeit a legnemesebb módon, vásárlásokkal előmozdítani.[16]

A kiállítás célja – és a további kiállításoké is – nem csupán, sőt esetleg nem is alapvetően az újonnan vagy esetleg valamivel korábban megszületett művek bemutatása volt, hanem a kiállított képek, szobrok árusítása, hogy a kiállító művészek ily módon némi bevételhez jussanak.

A Művészakció pénzügyi tervezése meglehetősen sajátos technikát volt kénytelen alkalmazni. A terv a szükséges költségekből indult ki, és mivel nagyon erősen szociális célokat is meg kellett fogalmaznia, defi-

[14] Füzesi Róbert: *Színház az árnyékban,* Budapest, Ko-Libri, 1990, 7.
[15] Meghívó az OMIKE képzőművészeti kiállítására, Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 280/1939.
[16] Naményi Ernő: Zsidó művészek kiállítása, *Libanon,* 1940. január, 20.

cites költségvetés készült. A deficitet az elnök hagyta jóvá, és az ő feladata volt, hogy a megtervezett hiányt társadalmi úton pótolja. A bevételt két forrás biztosította, az adományok és a „tagdíjak". Az első, az 1939/1940-es évad előadásait az OMIKE pártoló tagjai díjmentesen látogathatták (valójában persze a tagdíj ellenében). Ez gyakorlatilag azt jelentette – legalábbis kezdetben –, hogy 24 pengő pártoló tagsági díj ellenében 24 fenntartott helyet lehetett igénybe venni, az első évadban éppenséggel 24 előadásra. Ehhez az OMIKE tagsági igazolványt bocsátott ki, amelynek a szelvényeivel lehetett belépést szerezni, akár egy előadásra több szelvényt felhasználva, és így egyidejűleg több embernek biztosítva a belépést. Nem is beszélve arról, hogy a visszaemlékezések szerint voltak, akik – számítva más érdeklődőkre – több bérletet váltottak, olyanoknak is, akiknek a hivatalos szabályok szerint valójában nem lehetett volna lehetőségük a nézők közé kerülni. Mint a tudósítás fogalmazott: „…az OMIKE tagjai ezen az úton jutnak olyan művészi élményekhez, amelyeket ilyen olcsón sehol sem tudnak megkapni."[17] A tagsági igazolvány szolgált olyan akciók finanszírozására is, amelyeket a Művészakció vezetése például vidéken szervezett. Ez a konstrukció biztosította az OMIKE hatósági engedélyének használatát, továbbá – formálisan – az előadások látogatásának díjmentességét (hiszen a pénzt az egyesületi tagságért kellett fizetni), amely pedig különböző adók megfizetésétől mentesítette a rendezőket. Egy, a Szegedi Izraelita Hitközség Kultúrbizottságával folytatott levelezésből kiderül, hogy a Művészakcióban szereplő művészek (ez esetben Ladányi Ilona, Fehér Pál operaénekesek és Fraknói Károly zongorakísérő) fellépéséért 300 pengőt fizet a szegedi hitközség a Művészakciónak, amiért a szegediek megkapták a megfelelő számú belépési nyilatkozatot, valamint a tagsági igazolványokat. Érdekessége még a levélváltásnak, hogy Ribáry Géza, aki a Művészakció részéről a leveleket jegyezte, kérte a szegedieket, hogy értesítsék a hódmezővásárhelyi, az orosházai és a békéscsabai hitközségeket a rendezvény-

MEGHIVÓ

TISZTELETTEL MEGHIVJUK

FESTŐ- ÉS SZOBRÁSZMŰVÉSZEINK MUNKÁINAK

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MUZEUM HELYISÉGEIBEN (DOHÁNY-UTCA 2—6, WESSELÉNYI-UTCA SAROK) 1939. ÉVI DECEMBER HÓ 17-TŐL 1940. ÉVI JANUÁR HÓ 20-IG, SZOMBATON ÉS VASÁRNAP 10—2-IG, CSÜTÖRTÖKÖN DÉLUTÁN 4—7-IG VALÓ MEGTEKINTÉSÉRE

AZ OMIKE KULTURTANÁCSA

Szent-László könyvnyomda Budapest

71. Az első képzőművészeti kiállítás meghívója, 1939. december

[17] Az OMIKE művészestéi, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1939. december 7., 2.

72. A Művészakció pártoló tagsági igazolványa Munkácsi Ernő részére, 1941. november

ről, és arról, hogy a művészek náluk is tartanának hangversenyeket a szegedi előadást követő napokban. (A békéscsabai válasz ismert, miszerint boldogan rendeznének hangversenyt, de az ottani viszonyok, jelesül az engedélyezés hiánya, ezt nem teszik lehetővé.)[18]

A tagdíj a nyitást követő években természetesen emelkedett, így például 1941-ben a helytől és az igénybe veendő előadások számától függően évi 12 és 36 pengő között volt, majd a következő évben a felső határ 60 pengőre növekedett, 1943-ban pedig tovább, 80 pengőre. 1939. november végén, a tényleges nyitás után csupán néhány nappal Weiller Ernő elnökhelyettes levélben jelezte Buday-Goldberger Leónak, hogy a pártoló tagok száma már meghaladta az 1200 főt (év végére elérte a kétezret), és a befolyt tagdíj összege megközelítette a 13 ezer pengőt.[19] (Az 1942-es évadnyitáskor már 5437 pártoló tagot tartottak nyilván.)

A legtöbb ismertetés arról szól, hogy az OMIKE Művészakciója zárt körű volt. Jegyeket – vélik – nem árusíthattak, plakátokat nem helyezhettek el. A tájékoztatás a zsidó lapokon keresztül és havi műsorfüzetek segítségével történt. A havi műsorfüzeteket az OMIKE tagjai postán kapták meg, minden hónap második felében. Úgy tűnik azonban a különböző sajtóhirdetésekből, hogy például matinékra korlátozott módon volt jegyvásárlási lehetőség. Ennél is fontosabb, hogy visszaemlékezések szerint a megvásárolt helybiztosítások felhasználásánál már nem vizsgálták, hogy annak „felmutatója" tagja-e az izraelita hitközségek valamelyikének. Így ír erről a kérdésről Magyar Bálint *A Vígszínház története* című könyvében:

> A zsidó színészeknek van külön színházuk. Önerőből tartják fenn az ún. OMIKE művészakció keretében a Wesselényi utca 7. alatti Goldmark Teremben. Hivatalosan persze a zsidó közönség számára, ám aki nem akar mindenáron félelmet affektálni, akadálytalanul megnézhet kitűnő műsorokat operától kabaréig.[20]

[18] OMIKE művészek szerepeltetése Szegeden, Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 280/1939.
[19] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó 47. tétel OMIKE 1937–1947, 650.
[20] Magyar Bálint: *A Vígszínház története. Alapítástól az államosításig (1896–1949)*, Budapest, Szépirodalmi, 1979, 450.

Tanú még a nem zsidó közönség „beszivárgására" Illyés Gyula, aki, mint írta, a *Mózes*t, Pap Károly drámáját a Goldmark Teremben, a Művészakció előadásán látta.[21] Fejtő Ferenc szerint a közönség soraiban gyakran lehetett látni ismert nem zsidó személyiségeket, például Kodály Zoltánt, Basilides Mária operaénekest, Sergio Failonit, az Operaház karmesterét;[22] Ferencsik János és Zathureczky Ede szintén látogatta az OMIKE-hangversenyeket. De beszámolt fanyalogva és némi erkölcsi felháborodást mímelve a Művészakció *Asszonyok egymás között* című előadásáról Rácz Erzsébet is, az *Egyedül Vagyunk* című szélsőjobboldali lap munkatársa.[23]

A Goldmark Teremben a nézőtér befogadóképessége 382 fő volt. A legmagasabb költséggel az opera-előadások, valamint azok a hangversenyek jártak, amelyek igénye nagyzenekar (negyvennél több tag) volt. Ehhez járultak a különböző kiegészítő költségek (jogdíj, kottakölcsönzés stb.), továbbá a műszakiak, jegyszedők, takarítók – így aztán a táblás ház bevételei sem fedezték a költségeket. Az előadásokat terhelő hatósági kötelezettségekről így írt Lévai Jenő:

> A Goldmark Terem mellékhelyiségei: két kis öltöző, orvosi szoba, díszlet- és kelléktár, mind szűkek. A kis területeken minden előadáson jelen van két tűzoltó, két detektív, megfelelő rendőrszemélyzet és minden alkalommal tűzoltótiszt és rendőrtiszt végez ellenőrzést. Ügyeletes orvos is jelen van minden egyes előadáson. A tűzrendészeti előírásoknak megfelelően, minden díszlet és a színpadnak minden alkatrésze impregnálva van. Fel van szerelve egy korszerű záporkészülék, külön vízcsapok a színpadon, közvetlen telefon a tűzoltó-parancsnoksággal. Az épület alatti pincehelyiségben a hatósági rendelkezésnek megfelelő óvóhely van.
>
> Minden művet, amely előadásra kerül, előzetes engedélyezés, cenzúrázás céljából be kell mutatni. Az egyszer megadott előadási engedély egyszer s mindenkorra szól.[24]

Az első évad 18 ezer pengő deficittel zárult. 1941 elején az anyagi gondok részbeni orvoslására az OMIKE kultúrtanácsa megalapította az OMIKE Művészakció Barátai Egyesülést, megválasztva vezetőjéül Stern Samut, a Pesti Izraelita Hitközség elnökét. Arra kérték a tehetősebb hittársakat,

[21] Illyés Gyula: *Iránytűvel*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, II, 6. Pap Károly *Mózes*ét 1943–1944-ben játszották az OMIKE Művészakciója keretében.

[22] Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*, Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2000, 239.

[23] Rácz Erzsébet: Asszonyok a Goldmark-teremben, *Egyedül Vagyunk*, 1944. május, 4.

[24] Lévai: *i. m.*, 20.

hogy támogatásukkal biztosítsák a Művészakció működőképességét. Az egyesülésben a Művészakció barátai azok lehettek, akik 500 pengő védnöki vagy 200 pengő alapítói adományt fizettek be, továbbá akik egy évre vállalták havi 20 pengő befizetését, és akik megfelelő számú újabb tagot szerveztek be. (Ekkor az OMIKE körülbelül 3500 pártoló tagjának tagsági-díj-befizetése, a durván 72 ezer pengő nem volt elegendő a Művészakció fenntartására.) Az anyagi problémák részbeni orvoslására azután több díszelőadást rendeztek a Művészakció keretében, a kiemelt anyagi terheket vállaló támogatók számára.

Az OMIKE Művészakció a teljes egyenrangúság alapján működött. Szerződése senkinek nem volt, és ennek megfelelően a fellépések száma nem volt kikötve. Mindegyik fellépő művész, akármilyen szerepben, beosztásban (főszereplő, szólista, karmester, zenész, kórustag stb.) esetenként 30-50 pengőt kapott.[25] Ez az összeg hatósági rendelkezés alapján nem fellépti díjnak, hanem támogatásnak minősült. Alapszabály volt, hogy csak olyan művész léphetett fel, aki tagja az izraelita felekezetnek, ha nem is formálisan, de az irataiban a megfelelő bejegyzés ez volt: „izr." Ez másként az is jelenti, hogy a szigorodó zsidótörvények, a korábbi színészkamarai tagságuk elvesztése ellenére a kikeresztelkedett – a törvény szerint zsidónak tekintett – művészek sem léphettek színpadra a Művészakcióban.[26]

Az első évad végén Ribáry Géza mérlegre teszi az elképzeléseket és teljesítményeket. Volt rossz és jó hír egyaránt. A rossz hír – nem váratlanul – a Művészakció anyagi, pénzügyi alapjának törékenysége. A mérleg anyagi oldalához képest a mérleg erkölcsi oldalán – ahogy Ribáry fogalmaz – van ok az elégedettségre: a 125 előadás megtartása, a nagyszámú kiváló előadóművész felléptetése és a 40 ezer látogató. Emellett elégtételt jelentett az előadásokat látogatók egyértelmű elismerése. Az érthető technikai, szervezési problémák mellett legérzékenyebben az érintette a szervezőket, hogy voltak, nem is kevesen, akik a tagságot vállalták ugyan, de az előadásokat nem látogatták, másrészt olyanok is, akik a befizetési felszólításokra „a legválogatottabb gorombaságokat vágták fejünkhöz".[27]

[25] Cenner Mihály: *OMIKE Művészakció,* Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1981, 131–133.; Menynyit kereshet egy-egy művész az OMIKE-művészakció keretében, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. október 2., 6.

[26] Lévai Jenő szerint előfordult olyan kényszerhelyzet, amikor egy operabemutató napján az egyik főszereplő megbetegedett, és az előadást „egy nobilis nemzsidó művész előzékeny beugrása mentette meg". Lévai: *i. m.,* 24.

[27] Az OMIKE Művészakció első évadjának erkölcsi és anyagi mérlege, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1940. augusztus 1., 4.

1943 őszén az új évad indítását elemezve Csergő Hugó, az OMIKE kultúrtanácsának elnökhelyettese arról számolt be, hogy az induláskor már 3700 jelentkezőt regisztráltak, de úgy számolt, hogy elérik, akár túl is szárnyalják az 5 ezer fős taglétszámot.[28] Természetesen nem tudhatta, hogy a Művészakció „létéből" alig több, mint négy hónap van hátra. Az évad – nagy tervekkel – megkezdődött, de a viszonyok egyre szorongatóbbakká váltak. Erről és a Művészakció rendezvényeinek utolsó pillanatairól így vall könyvében Bálint Lajos:

> …nemcsak a társulat gyérült egyre a veszedelmes behívókkal, de negyvennégy elején már a közönségben is érezhető volt, hogy a viszonyok egyre rosszabbak. Bár az évad kezdetén minden bérletet megvásároltak, a széksorokban egyre több volt az üresen maradt hely.[29]

Az OMIKE Művészakció előadásainak 1939 novembere és 1944 márciusa között több mint 300 ezer nézője, hallgatója volt.

Volt egyfajta „konfliktus" is: a *Képes Családi Lapok* egy olvasója felpanaszolta, hogy „kitértek" is szerepelnek az OMIKE műsorán. Bánóczi László, a Művészakció vezetője válaszában közli, hogy minden szereplőnek írásos nyilatkozatot kell adnia arról, hogy hivatalosan az izraelita felekezet tagja.[30] Ebből az ügyből nagyobb sajtópolémia robbanhatott ki a zsidó lapokban, mert erre és csak erre reagál a *Magyarság* című szélsőjobboldali lap is, megjegyezve: ha nem tűrik meg a kitért zsidókat a saját színpadjukon, „akkor tűrjünk-e egyáltalán zsidó színészt, vagy művészt a mi színpadainkon"?[31]

Mit jelentett az OMIKE Művészakciója? Idézzük fel ezzel kapcsolatban Beregi Oszkárnak, a kor és a Művészakció egyik vezető színészének szavait:

> Mi is volt tulajdonképpen a Goldmark Teremben való munkálkodás? Mi okozta, miért kellett megszületnie és miért meghalnia? Egy moraliter züllött, etikailag felelőtlen társadalom kényszerítette életre. Egy szerény, jelentéktelen kis virágszál, ami az emberi lelkek trágyadombján merészkedett elő. Egy szippantási oxigén, mielőtt megfulladunk. A víziója egy marék magasabb rendű embernek…[32]

[28] Mire készül a Művészakció és mit kér a közönségtől?, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1943. november 4., 7. Ötezer pártoló tagról számolt be Lévai Jenő is 1943-ban megjelent könyvében.
[29] Bálint Lajos: *Művészbejáró,* Budapest, Szépirodalmi, 1964, 247.
[30] Kitértek az OMIKE műsorán, *Képes Családi Lapok,* 1940. november 10., 16.; lásd még Kitért zsidó az OMIKE művészakcióján, *Képes Családi Lapok,* 1940. november 17., 12.
[31] Zsidó türelmetlenség, *Magyarság,* 1940. november 20., 5.
[32] Beregi Oszkár: Visszaemlékezés 1938-ról, gépirat, magántulajdon.

1939 novembere és 1944 márciusa között összesen 563 színházi előadást, vidám műsoros estet, irodalmi és artistaműsort rendeztek a Művészakció keretei között. Ezen belül 404 színházi rendezést, 115 kabaré-összeállítást láthattak a Goldmark Terem és a többi helyszín nézői. A négy és fél év alatt a színpado(ko)n összesen 196 színész lépett fel. Volt, aki csak egy-egy szerepben játszott, és volt, aki 1939 és 1944 között folyamatosan szerepelt. 1943 elején *A Magyar Zsidók Lapja* közölt arról egy kis összeállítást, honnan, milyen budapesti színházakból érkeztek a művészek a Goldmark Terem színpadára. Eszerint 3 fő a Nemzeti Színházból, 17 az Operaházból (énekesek, kórustagok, zenészek), 11 külföldi operaházakból jött. A Városi (ma Erkel) Színházból 6 énekes érkezett, a Vígszínházból 9 fő, a Belvárosi és a Magyar Színházból együttesen 13. A többi budapesti színházat, orfeumot 31 művésznek kellett otthagynia (a többiek vidékről, illetve a visszacsatolt részekről jöttek).[33]

A színészek, énekesek felléptetésénél két körülményt kell említeni. Egyfelől azt az alapelvet, hogy bármelyik zsidó művész, aki a származása miatt elvesztette állását, jövedelmét, jelentkezhetett az OMIKE-be. Másfelől Bánóczi László, aki felelt a művészeti munka adminisztratív feltételeiért, sokszor került összeütközésbe a prózai részleg vezetőjével, Bálint Lajossal, illetve a zenei vezetővel, Komor Vilmossal, hiszen neki kellett visszafognia az egyre feljebb kúszó költségeket. Mindez nem tette feleslegessé, legfeljebb nehézzé, hogy helye volt a művészi teljesítményeken alapuló szelekciónak is.[34]

Eleinte, 1939-ben a Művészakció ereje „csak" irodalmi estekre és vidám műsorok, valamint hangversenyek szervezésére volt elegendő. Mint láttuk, a két nyitó műsoros est is ebben a formában zajlott. Hogy a következő irodalmi műsor keretében máris bemutatják az első színdarabot, Szabolcsi Lajos *Az áruló* című egyfelvonásos színművét, az arra mutat, hogy még nem tisztultak le világosan a határok az egyes műfajok – az irodalmi est és a színházi előadás – között.[35] Érdemes *Az áruló*val kapcsolatban egy sajtólevelet felidézni, mert jól jellemzi a közönség lelkiállapotát is:

[33] Mielőtt a függöny szétnyílik…, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1943. február 25., 5.

[34] Komor Ágnes: *Apám, Komor Vilmos,* szerzői kiadás, 1986, 95.

[35] Lévai Jenő hivatkozik említett könyvében arra, hogy hatósági rendelkezések kötelezővé tették vegyes műsorok összeállítását, ezért jelennek meg egyfelvonásosok az irodalmi és a kabarébemutatókban. Ilyen rendelkezésnek azonban nem akadtam a nyomára.

[Beregi Flavius-alakításánál] ...királyibb cenzort még Róma sem tudott alkotni. És amint a mérget bevéve ereje végső fellobbanásával elmondja a Semá Jiszroélt, boldog sírás tört ki minden egyes nézőből, akiket látókká tett egy művész, és megadta nekik azt, hogy Isten közelében és szellemében érezhessék magukat.[36]

Az áruló színpadra került az 1940 márciusában szervezett rendkívüli esteken is. Ezekre azért került sor – ahogyan az egy Ribáry Géza és Stern Samu által Buday-Goldbergerhez írt levélből kiderül –, mert „társadalmunk vezető tagjai" csak elvétve látogatják az előadásokat. Ezért szerették volna vendégül látni e kiválóságokat, és főként kérték Buday-Goldberger Leót, hogy a két este valamelyikét látogatásával tisztelje meg „hozzátartozóival együtt".[37]

A vidám estek is kiváló szereplőkkel (Salamon Béla, Rott Sándor, Rajna Alice, Darvas Ibolya fellépésével) kerültek színre, és ez egyaránt vonatkozik az esték prózai és zenei részeire. Már ekkor két műsor került összeállításra, talán azért is, mert az első minden bizonnyal magán viselte a kezdeti nehézségek nyomait.[38] Hogy milyen volt az indulás belülről, arról vallott Ormos Béla színművész Lévai Jenő könyvében:

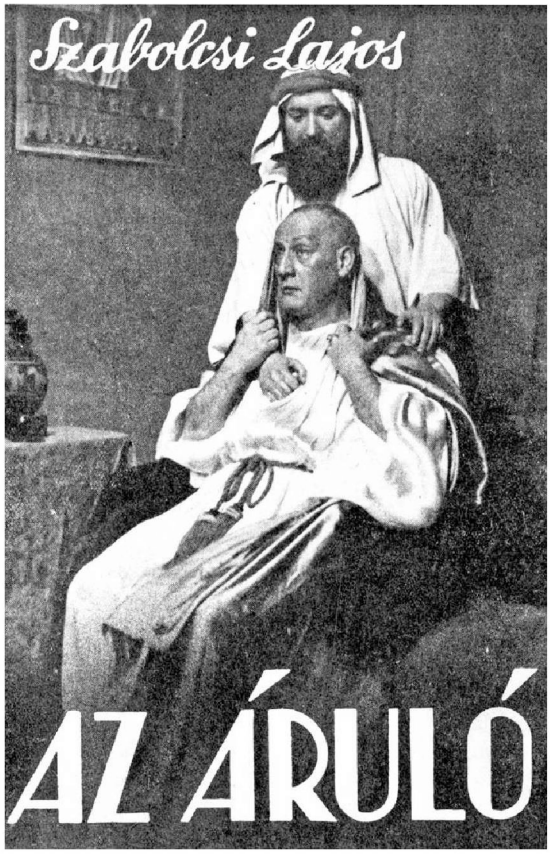

73. Szabolcsi Lajos *Az áruló* című drámájának könyvborítója. A borítón az OMIKE-ben előadott dráma főszereplői, Beregi Oszkár (Josephus) és Sarlai Imre (Rabbi Akiba), Budapest, 1940

Azután elkövetkezett 1939... Nem kaptam szerződést... Akkor alakult az OMIKE Művészakció. Az első tagokkal együtt jelentkeztem... Ma már elmondhatom a kezdet nehézségeit. Hat hétig készültünk az első előadásra. Hatheti próba után a közönség elé álltunk... A bemutatott darab két előadást „ért meg"... A második előadás gázsija helyett jegyeket kaptunk... A közönség azonban csakhamar felismerte az OMIKE Művészakció jelentőségét, és aki csak egy előadást is látott, a Goldmark Terem híve lett.[39]

[36] Nagel Marcel: „Mózes" és az „Áruló", *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. február 8., 7.
[37] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó 47. tétel OMIKE 1937–1947.
[38] „...a második vidám est határozottabban nívósabb volt, mint az első és a magyar kabaré-stílus nemesebb hagyományainak feléledését jelezte" – írta *A Magyar Zsidók Lapja* 1939. december 28-i számának 10. oldalán a (sós.) szignójú kritikus (minden bizonnyal Sós Endre).
[39] Lévai Jenő: *i. m.*, 78.

Egy este már az összes szereplők felöltözve, kifestve várták a fél nyolckor kezdődő előadás megkezdését – csak én hiányoztam.

Dr. Bánóczi László igazgató végigtelefonálta mindazon kávéházakat, amelyekről feltételezték, hogy megtalálnak, de eredménytelenül.

A kezdés időpontja veszedelmesen közelgett, nekem mindjárt a műsor elején kellett színpadra lépnem, tehát érthető, hogy Bánóczi módfelett fel volt háborodva késésem miatt.

Végre az utolsó pillanatban lihegve érkeztem az öltözőbe. Amíg kapkodva öltöztem, védekezve magyaráztam a méltatlankodó kollégáknak:

Hihetetlen esetem volt. Délután nem jól éreztem magam, és lefeküdtem. Az ébresztőórát beállítottam, és nyugodtan elaludtam. Mikor felébredtem, az órára pillantva megdöbbenve láttam, hogy már negyed nyolc van. Képzeljétek: a vekker nem szólt – mert elfelejtettem felhúzni!

Salamon csak ennyit jegyzett meg: Majd a Bánóczi szólni fog. Ő fel van húzva.

Ormos Béla: *Lemezeim,*
Budapest, szerzői kiadás, 1944, 108–109.

Az első színházi évadban, tehát 1940 első felében az előadások tovább folytak, és ez a két műfaj (irodalmi, illetve vidám estek) maradt a meghatározó. Egymást követően öt irodalmi programot rendeztek, mindegyik többször került színre. Az irodalmi esteken ugyanakkor továbbra is csaknem minden alkalommal színre vittek egyfelvonásos darabokat, így 1940 márciusában Bródy Sándortól a *Rembrandt,*[40] áprilisban Molnár Ferenctől az *Előjáték Lear királyhoz…,* májusban Pap Károlytól a *Dávid és Batséba* ment. Az irodalmi estek közé iktatódott egy rendezvény 1940 februárjában, amelyet kifejezetten a kortárs zsidó írók számára szerveztek – itt szerepelt Kóbor Noémi, Trencsényi-Waldapfel Imre, Goda Gábor. Ebbe a szerke-

[40] A Bródy-darab bemutatásához (1940. február 10.) hozzátartozott egy kis közjáték. A Bródy-örökösök nevében Bródy István levelet írt Bálint Lajosnak, amelyben megtiltotta a *Rembrandt* előadásait a Goldmark Teremben. Mint írta: „…ha már a sors egyeseket arra kényszerített, hogy gettóba vonuljanak: miért képzelitek azt, hogy mi Bródyak is önként hajlandók volnánk visszavonulni a gettóba. Nem, – kedves Lulu, a *Rembrandt*ot vagy más Bródy-darabot inkább száz évig ne adjanak elő, ha nem lehet azt az egész ország nyilvánossága előtt tenni." A konfliktus Bródy Ernő közvetítésével néhány nap alatt megoldódott, a darabot továbbra is játszhatták a Művészakcióban. MILEV PIH 2511. 3–5.

zetbe illeszkedett az *Eleven újság* is: e többször, a későbbiekben évenként megismételt rendezvényen a Művészakció színészei mellett foglalkozásuktól eltiltott újságírók léptek fel, Szép Ernő konferált. Erre a rendezvényre – hívta fel a figyelmet többször is *A Magyar Zsidók Lapja* – jegyeket lehetett venni, tehát nem a pártoló tagsági igazolvány szelvényeinek segítségével volt látogatható. Egy fennmaradt érdekes dokumentum tanúsága szerint Zsolt Béla a rendezőbizottság nevében ajánlatot tett – történetesen a Goldberger Sámuel és Fiai Rt. részére –, hogy az *Eleven újság* előadásának szünetében a művészek „Eleven hirdetéseket" mutatnának be.[41]

74. Ormos Béla színész, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

Az évad végén, május 22-én került sor az első, klasszikus értelemben vett színházi bemutatóra: Paul Géraldy *Róbert és Marianne* című darabja ment Ascher Oszkár, Simon Zsuzsa, Spiegel Annie és Mányai Lajos szereplésével.

A színdarabok kiválasztásánál a Művészakció vezetői a következő szempontokat próbálták érvényesíteni: legyenek nagyobb számban bemutatva zsidó szerzők (Molnár, Szomory stb.) művei; kerüljenek be a repertoárba a világirodalom zsidó tárgyú darabjai (Hebbel: *Judit,* Racine: *Eszter*); a klasszikus szerzők (Shakespeare, Molière) prioritása.

A színdarabok kiválasztásánál számolni kellett jó néhány korlátozó körülménnyel is. Ilyenek voltak a színpad mérete, a színre állítás költségei, a szükséges szereplők számának korlátai. Ez utóbbival szemben ott állt az az igény, hogy minél több állástalan zsidó színésznek biztosítsanak játéklehetőséget.

75. *Eleven újság,* Herman Lipót rajza, 1940

A következő színházi évad meglehetősen hosszú nyári szünet után, 1940 novemberében kezdődött meg. Ezt megelőzően, szeptemberben érdekes cikk jelent meg (aláírás nélkül) a *Képes Családi Lapok*ban, amelyben komoly kritika fogalmazódott meg. Eszerint az előadások csak egy zárt kör, az OMIKE fizetőképes tagjai szá-

[41] MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C 10. csomó, 47. tétel: OMIKE 1937–1947, 919.

76. Gellért Lajos színész, rendező, Budapest, 1930-as évek. Angelo felvétel

77. Gellért Lajos vázlatai S. An-Ski *Dybuk* című színdarabjához, 1941, ceruza, papír

mára hozzáférhetők; a cikk szerzője felteszi a kérdést: „történt-e olyan kísérlet, amely a zsidóság anyagilag elesett tömegeinek lehetővé tette ezeknek az előadásoknak a látogatását?"[42] Válasz e felvetésre hivatalosan nem született (a következő fejezetben foglalkozunk majd a mégis sorra került kísérletekre). 1940 őszén – bizonyos értelemben még mindig bevezető szakaszról beszélhetünk – csupán egy, klasszikus értelemben vett többfelvonásos színmű került színpadra a Goldmark Teremben. Ez Hebbel *Judit* című drámája volt, amely hézagmentesen teljesítette azt az elvárást, hogy a repertoárban szerepeljenek zsidó tárgyú darabok. A színdarabot Beregi Oszkár rendezte, és ő maga formálta meg a színpadon Holofernest, „a kegyetlen, vérszomjas, de a szép Judit iránti fellángolásában tragikus bukásba és halálba zuhanó asszír fővezért". Alakítása szinte a „ma félelmetes történésére jelenítette" az ókori történetet – írta a kritika.[43] A kabarébemutatók

[42] Szélesebb rétegekre is sugározzék a kultúra, *Képes Családi Lapok,* 1940. szeptember 22., 12.
[43] Az OMIKE művészesték új bemutatói, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1940. november 14., 6.

78. Csoportkép Johann Strauss *A denevér* című operettjének bemutatása után a Goldmark Terem színpadán. Jobb szélen Komor Vilmos karmester, mellette a két női főszereplő, Darvas Ibolya és Pogány Zsuzsa. Pogány Zsuzsa mögött, a hátsó sorban a Frank fogházigazgatót alakító Ernster Dezső, Budapest, 1941. március 17. Ismeretlen fényképező felvétele

sorában négy komédia (és bohózat) került bemutatásra egy előadásban, ezt játszották 1940 novemberében, majd egy hasonló összeállítás váltotta fel decemberre. Az első esteken a legnagyobb sikert Palotai Erzsi játéka, a másodiknál pedig Szép Ernő konferálása aratta. Ez a többműfajúság 1941-ben továbbra is jellemző maradt. A műsorfüzetben *Kabaré-est*ként beharangozott februári bemutató első részében Csergő Hugó *A fátyolos hölgy* című színjátéka, a második részben Szász Miklós–Erdősi László *Legényvásár* című operettje került színre. Amíg a kritika az első részben Both Klári kettős szerepében nyújtott „kulturált játékát és intelligenciáját" dicsérte, a második részben, mint írták: „Váradi Kató és Rákosi Tibor újra bebizonyították, hogy játékukkal, táncukkal, kedvességükkel és fiatalságukkal ellenállhatatlan sikert tudnak kirobbantani." (Érdekes körülményre hívta még fel a lap a figyelmet. A közönség minden számukat szívesen megismételtette volna, ezt azonban a zárórarendelet megakadályozta.)[44]

1941 első felében még több bemutatóra került sor a meghirdetett program keretében. Januárban játszották több előadásban Bíró Lajos *Álarcok*

[44] A fátyolos hölgy – Legényvásár, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. február 6., 6.

79. Mányai Lajos és Rosthy Magda Molnár Ferenc *Delila* című darabjában, Budapest, 1944. Ismeretlen fényképező felvétele

című színjátékát. Márciusban került sor egy héber kabbalista legendának, S. An-Ski *Dybuk*jának a bemutatójára. Ez az előadás azok igényeit is kielégítette, akik zsidó tárgyú, zsidó szellemű darabot sürgettek az OMIKE színházi műsorai keretében. A háromfelvonásos, Gellért Lajos rendezésében bemutatott darabban rekordszámú, 28 szereplő lépett színre.

Ebbe a folyamatba tartozik egy másik bemutató is, Szabolcsi Lajos mesejátéka, *A király gyűrűje.*

A következő 1941–1942-es évad októberben kezdődött meg, méghozzá rendkívüli megnyitó előadással. Az előadás első része több színműrészlet bemutatásából állt, a második részben *A denevér*t mutatták be.

Az őszi műsor legjelentősebb bemutatójának minden bizonnyal Szomory Dezső *Takáts Alice* című műve bizonyult. A darab óriási sikerrel ment, folyamatosan játszották a Goldmark Teremben egészen 1944 márciusáig. A szereposztás változott, így például a férfi főszereplőt kezdetben Beregi Oszkár, majd 1943 áprilisától Harsányi Miklós, a női címszerepet viszont mindvégig Rosthy Magda játszotta. Ezenkívül több vidám estre került sor, valamint egyfelvonásos, könnyebben fogyasztható darabokra. 1942 első felében a szinte már naponta (péntek este kivételével) tartott előadásfolyamból a zsidó témájú darabok kiemelt kezelése okán megemlítendő Bálint Lajos *Támár* című darabjának bemutatója és Racine *Eszter*je. De ebben az évadban olyan új típusú előadásokra is sor került, mint amilyen például a Szép Ernő-matiné vagy Ráday Imre előadói délutánja volt.

Szólaljon meg itt újra egy szereplő. Rosthy Magda vallott így Lévai Jenő könyvében:

> Száz színész keresett egy színpadot… Két éven át azt nézhettem, hogy a többiek játszottak, hiszen csak „előfordultam" néha-néha… Aki nem él-hal a hivatásáért, az nem bírja ki azt a kínt és szenvedést, amit az jelent: nem játszani!… Aki nem tud várni, az otthagyja a pályát. Elmegy privát nőnek, varrónőnek, vagy akármi másnak… Én vártam! Éreztem, hogy valaminek történni kell… És valóban történt valami. A *Takáts Alice* színrehozatalára készült az OMIKE… Szomory Dezsőre bízták, hogy öt

80. Ney Dávid és Váradi Kató Feleky László és Harmath Imre *Békebeli béke* című operettjében, Budapest, 1943. Ismeretlen fényképező felvétele

> megnevezett színésznő közül válassza ki a legalkalmasabbat… És ő a hatodikat választotta: engem![45]

1942 őszétől a beharangozott tucatnál is több volt a bemutatók száma. (A szerzők között Shakespeare, Ibsen, Molnár Ferenc, Szabolcsi Lajos, a könnyebb műfajokban Rejtő Jenő, Szenes Béla és Lakner bácsi volt található.) Az előbbiekben ismertetett színdarabok szellemiségétől eltérő élményt kínált Molnár Ferencnek *Az ismeretlen lány* című drámája, hiszen Molnár Ferenc darabjait ekkor már egyetlen más hazai színpadon sem játszhatták. A színrevitelt ismertető újságcikk így számolt be erről:

> …meghatottan néztük azt a hősi küzdelmet, amelyet a darab nagyszerű szereplői az anyaggal folytattak. Sokszor a legszebb jelenet, a legmolnáribb gesztus veszett el, fulladt bele azokba a hiányosságokba, amelyeket a kis színpad és annak természetszerűleg nem a legkitűnőbb technikai felszerelése jelent. Az ajtók nem nyíltak, ha nyíltak, velük mozogtak a kulisszák, a főorvos szobájában a kép vakította a nézőket és így tovább.[46]

[45] Lévai: *i. m.*, 117.
[46] f. r.: Igazi Molnár-darab, igazi Molnár-előadás, *Képes Családi Lapok*, 1942. november 22., 20.

Az előadások számának felfuttatásával (ideértve természetesen a zenei produkciókat is) a Művészakció 1943 elejére már összesen mintegy 700 személynek nyújtott (helyenként igen szerény) kenyeret.[47] Ugyanakkor olyan változás is megfigyelhető – talán az egyre rosszabbá váló politikai és társadalmi helyzetre reagálva –, hogy ugrásszerűen megnőtt a bemutatott vidám műsorok, kabarék száma, a klasszikus színműveken belül a vígjátékok aránya. Ezzel ellentétes példa ez időben kevés akadt, az egyik közülük Ibsen *A vadkacsa* című darabja.

1943 nyarán egy technikai fejlesztéssel, hűtés beszerelésével lehetővé vált, hogy a nyári melegben is tarthassanak előadásokat a Goldmark Teremben. Ennek megfelelően július folyamán Ungár Imre hangversenysorozata mellett, naponkénti váltással két rendezvény volt látható. Az egyik a *Békebeli béke*, olyan szereplőkkel, mint Darvas Ibolya, Váradi Kató, Gárdonyi Lajos és Peti Sándor.

A másik darab, a *Nyári kabaré* igen sok szereplővel ment. A magánszámokban látni, hallani lehetett a hölgyeket: Rosthy Magdát, Vidor Ferikét, Bán Katót, Simon Zsuzsát. Ezenkívül valóságos „bohózat-verseny folyt a színpadon" – lelkendezett az ismertetés.[48] Néhányan a szereplők közül: Salamon Béla, Harsányi Miklós, Fenyő Árpád, Sas Imre.

> Kunszery Gyula felhívása „annak a kérdésnek a tisztázására, vajjon a színészet volt-e a magyar közéletnek azon területe, amelyen okvetlenül a legtúlzottabb – az idevonatkozó törvények betűjén, értelmén és szellemén túlmenő – szigorral volt szükség alkalmazni a társadalmi egyensúlyozási elveket". […] Bosnyák Zoltán (a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet vezetője) válasza: Ha az egyes színházigazgatóknak és rendezőknek elviselhetetlenül hiányzik a zsidó színészgárda, azt ajánljuk, váltsanak bérletet a Pesti Izraelita Hitközség Goldmark termi előadásaira, ott – kivéve azokat, akik időközben jobbnak látták máshová áttenni működésük színterét – hiánytalanul megtalálhatják kedvenceiket.
>
> Bosnyák Zoltán a zsidó színészekről,
> *Egyedül Vagyunk,* 1943. április, 3.

[47] Mielőtt a függöny szétnyílik…, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1943. február 25., 5.

[48] Békebeli béke (operett) és Nyári kabaré: az OMIKE Művészakció júliusi műsora, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1943. július 8., 10.

81. Mányai Lajos, Zátony Kálmán és Szigeti Jenő Pap Károly *Mózes*ében, Budapest, 1944. január. Ismeretlen fényképező felvétele

Majd megkezdődött az 1943–1944-es évad, az utolsó, bár erről a körülményről a szervezők természetesen nem tudhattak. Jacob Gordin *Anyaszív* című darabjával indult a színházi szezon, majd olyan darabok kerültek színre, mint Leo Fall operettje, *Az elvált asszony,* egy vígjáték, az *Asszonyok egymás között,* amely 25 (!) színésznőnek adott módot a fellépésre, valamint Simon Zsuzsának biztosította a rendezés lehetőségét. 1944 egyre sötétülő hónapjaiban még mindig tartottak bemutatót: januárban került (újra) színre Pap Károly *Mózes*e Mányai Lajos címszereplésével (Áront, Mózes testvérét egy később politikusként hírnevet szerzett színész, Aczél György játszotta). Februárban még egy Molnár Ferenc-darab következett, a *Delila,* Nagy György és Rosthy Magda bravúros játékával.

Előkészületben volt két Molière-darab *(Kénytelen házasság* és *Botcsinálta doktor)* bemutatója, írta a beszámoló 1944. március 10-én. Március 19-én azonban a próbák kellős közepén egy másik „előadás" kezdődött – a német megszállásé. És így felhasználás híján megmaradt egy olyan jegy

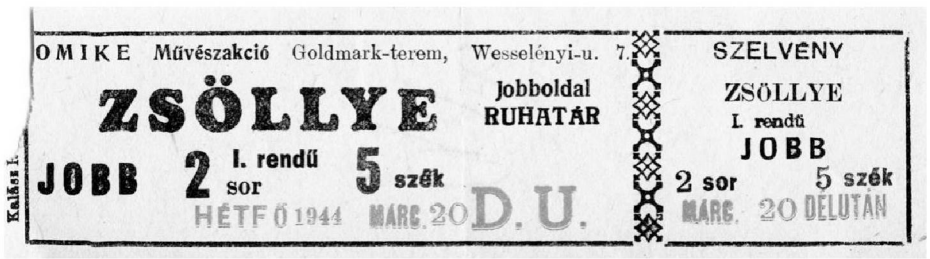

82. Jegy a Művészakció 1944. március 20-i *Bohémélet* című előadására, amely Magyarország előző napon történt német megszállása miatt elmaradt

az OMIKE Művészakció meghirdetett előadására, amely előadás – a dátum és a műsorfüzet alapján – a *Bohémélet* lett volna.

1940 és 1942 között a Művészakció artista-előadásokat is rendezett. Ezekre először a Művészakció harmadik helyszínén, a PIH Bethlen téri épületének dísztermében, majd 1942-ben a Goldmark Teremben került sor. Az első, 1940–41-es előadásokról csak annyit tudunk, hogy azokon Szentiványi Kálmán volt a konferanszié. Az artisták helyzete sem volt könnyű ebben az időben. A (korábban is létezett) Magyar Artista Egylet miniszteri biztosa, Szilágyi Béla feladatát részben jellemzi az a nyilatkozat, amelyet 1940 októberében tettek közzé: ebben a politikus a pendlizés ellen emelt szót, tehát az ellen a gyakorlat ellen, amikor egy színész vagy artista egy este több helyen lép fel.

> …a mai viszonyok között, amikor a törvényhozási intézkedések is az állás- és jövedelemhalmozás korlátozására törekszenek, a pendli-szerződések kötését antiszociálisnak, és éppen ezért kifogásolandónak tartom. […] elvárom minden hazafiasan és szociálisan gondolkodó artistától, hogy pendli-szerződéseket ne kössön.[49]

Egy alkalommal, az 1943. április 25-én megrendezett *Jazz-matiné* szereplői között megtalálhatjuk Rodolfót (Gács Rezsőt), a neves bűvészt is.

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓBAN FELLÉPŐ SZÍNÉSZEK

Aczél György
Aczél Pál
Ács Rózsi
Ádám László
Ádám Pál
Ascher Oszkár
Balázs István
Bálint Lajos
Bálint Marcell
Bánffy (Bánfi) Edit
Barna Lajos
Bársony Aladár
Bártfai (Bártffay) Gabi
Bartos Gyula
Békeffi Róbert
Beregi Oszkár
Berky Harry
Bernáth Jolán
Bernáth Júlia
Bondy István
Boross Géza
Boross Ida
Both Klári
Braun Veronika
Brust Péter
Csillag Benő
Csillag István
Darvas Ernő
Demiány (Demián) Éva
Dózsa István
Elek Zsuzsa
Érckövi (Érckövy) László
Erdős Katalin
Erődi Jenő
Fabinyi István
Farkas Erzsébet
Fehér Artúr
Fehér György
Fehér Ilona
Fehér Lili
Fehér Márta
Fehér Tivadar

[49] *Ujság*, 1940. október 18., 8.

Fellegi István
Fenyő Árpád
Fenyő Emil
Ferenczi Ágnes
Földi Zsuzsa
Futó Klári
Füzesi Róbert
Gábor Magda
Gábor Tibor
Gál Dezső
Gál Zoltán
Garáti János
Gárdonyi Ibolya
Gárdonyi Lajos
Gáspár Éva
Gáti György
Gáti József
Gáti Pál
Gellei Ottó
Gellért Kató
Gellért Lajos
Gerő Erzsi
Gonda Jenő
Gonda József
Győri Matild
Hajnal László
Hajós Péter
Harsányi Miklós
Havas József
Hirsch Zoltán
Horváth Ferenc
Horváth Mädy
Horváth Mária
Justh Gyula
Káldor Jenő
Kallós József
Kárpáti Gyula
Kelen Dóra
Keleti Árpád
Keleti László
Kellér Dezső
Kenedi Katalin
Kis Aladár
Kolos Évi
Koralik Emmi
Kormos József
Kornai Sándor
Kornis Kató
Kovács Annie
Kovács Imre
Kürti Ernő
Kürti Károly
Lakner Artúr
Lakner Lívia
Lakos Klári
László Ila
László Tivadar
Lénárd Béla
Magyar Ági
Major István
Mányai Lajos
Márai Ila
Márk István
Márkus Ági
Maróth Annie
Máté József
Mehler Erzsi
Molnár József
Móra Edit
Nádasi (Nádasy) László
Nagy György
Ormos Béla
Pálfi Blanka
Pálos Tibor
Palotai Erzsi
Párdány (Párdán) Judit
Pártos Erzsi
Peti Sándor
Poór (Pór) Irén
Poprádi Ernő
Rab István
Ráday Imre
Radó Sándor
Rajna Alice
Rajna Aranka
Rajna Mária
Rákos Tibor
Regős Péter
Réthy Annie
Réti Rezső
Róbert Mária
Róna Aladár
Rónai Géza
Rónaszéki Béla
Rosthy (Rosty) Magda
Róth Klári
Rott Sándor
Rozgonyi Andor
Rózsa Mária
Rózsa Nándor
Salamon Béla
Sándor József
Sándor Judit
Sarkadi Aladár
Sarlai Imre
Sas Imre
Sebestyén Jenő
Seres László
Sík Rezső
Simai Ede
Simon Lajos
Simon Zsuzsa
Solt Ibolya
Somlár Zsigmond
Somogyi Juci
Spán Frigyes
Sugár Sándor
Szabó Dezső
Szabolcs Ernő
Szántó Klári

Szatmári Endre	Tordai Judith	Váradi Tibor
Szécsi Hédy	Ujfalusi István	Várnai Jenő
Szentiványi Kálmán	Ürmössy Anikó	Vas Ida
Szigeti Jenő	Vágó Edit	Vécsey Ilona
Sziklai József	Vágó Éva	Vér Klári
Szilágyi Bea	Vágó Géza	Vidor Ferike
Szilárd Ágnes	Vajda Ágnes	Wojticzky Elvira
Szirmai Vilmos	Vándor Valéria	Zágon Vera
Szőnyi Kató	Váradi Ede	Zátony Kálmán
Tarján Gyula	Váradi Kató	Zsudi József

Elbeszélni dalban és táncban

1939 novembere és 1944 márciusa között 219 opera-előadást, valamint táncbemutatót rendeztek a Művészakció keretei között. A négy és fél év alatt a színpado(ko)n 78 énekes és 20 szólótáncos lépett fel. Egy – sajnos dátum nélküli, az OSZK Zenetárában található – dokumentum a Művészakció zenekarának 83, énekkarának 25 tagját sorolja fel. A nagyszámú zenészből estéről estére nyilván azok játszottak, akikre az adott zeneműhöz szükség volt.[50] A zenekar jó néhány tagja szólistaként is fellépett 1939 és 1944 között, így például Adler Viktor, Starker János, Revere Gyula és sokan mások.

A szólóénekesek túlnyomó többsége a kor igen jelentős művésze volt, és ez a tény – bár elfogulatlan kritikát nehezen találunk – komoly minőséget biztosíthatott az előadások számára. Így ír erről Bálint Lajos *Művészbejáró* című könyvében:

> …attól tartottunk, hogy ha sikeres előadásainknak híre jár, előbb-utóbb betiltják működésünket. Így nem nagyon örültünk, mikor Failoni, az Opera karnagya, aki minden zenei bemutatónkon ott volt, egyszer azzal ment be saját színházába: – Ha jó operaelőadást akartok hallani, hát menjetek a Goldmark Terembe.[51]

1939. december 5-én lépett először színre az OMIKE – ahogy a műsorközlő lap írta – operaegyüttese a Hollán Ernő utcai hangversenyteremben. Ez

[50] A zenekari névsorban szereplők között hét főnél a következő bejegyzés található: bevonult.
[51] Bálint Lajos: *Művészbejáró*, Budapest, Szépirodalmi, 1964, 245.

az előadás még nem volt egyéb, mint népszerű operák áriarészleteinek csokorba kötése.

A hely adottságairól és Komor Vilmos zenei vezető elkötelezettségéről így írt Tallián Tibor az OMIKE operaéletéről szóló tanulmányában:

> 1940 őszén, az OMIKE Művészakció keretében Komor szabályos operaház felépítését kezdeményezte, amelyre csak a Goldmark Terem színpadának átépítésével nyílt lehetőség. Óriási találékonyság és ügyszeretet kellett ahhoz, hogy a kamaraméretűnek is csak jóindulattal nevezhető színpadon, amelynek szélessége 7 méter, használható mélysége 6,3 méter, a színpadnyílás pedig 4 méter magas és 5 méter széles volt, kiszolgáló helyiségek nélkül olyan nagyoperákat adhassanak elő illúziót keltően, mint az *Aida*, a *Sába királynője* vagy a *Faust*. Komor mégis ragaszkodott a teljes repertoárhoz, hogy művészeinek széles körű szereplési lehetőséget, nagyszabású szerepeket biztosíthasson. S tudta azt is, hogy halvány víg- és kamaraoperákkal operai műhelypresztízst nem szerezhet. Programjának oroszlánrésze volt abban, hogy 1941 őszén Ribáry a pártoló tagság megkettőződését jelenthette az előző évad elejéhez képest.[52]

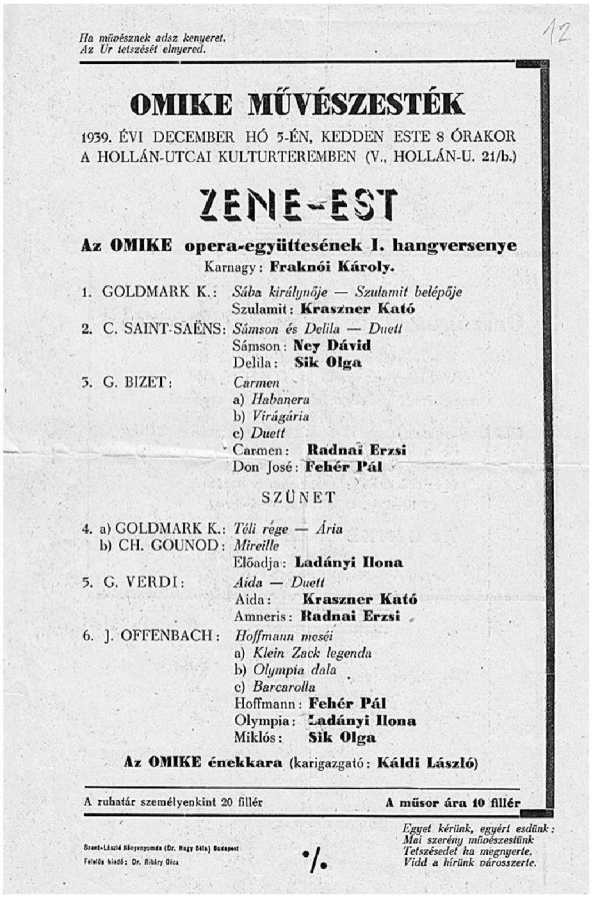

Ha művésznek adsz kenyeret,
Az Úr tetszését elnyered.

12

OMIKE MŰVÉSZESTÉK

1939. ÉVI DECEMBER HÓ 5-ÉN, KEDDEN ESTE 8 ÓRAKOR
A HOLLÁN-UTCAI KULTURTEREMBEN (V., HOLLÁN-U. 21/b.)

ZENE-EST

Az OMIKE opera-együttesének I. hangversenye
Karnagy: **Fraknói Károly.**

1. GOLDMARK K.: *Sába királynője — Szulamit belépője*
Szulamit: **Kraszner Kató**
2. C. SAINT-SAËNS: *Sámson és Delila — Duett*
Sámson: **Ney Dávid**
Delila: **Sik Olga**
3. G. BIZET: *Carmen*
a) *Habanera*
b) *Virágária*
c) *Duett*
Carmen: **Radnai Erzsi**
Don José: **Fehér Pál**

SZÜNET

4. a) GOLDMARK K.: *Téli rege —Ária*
b) CH. GOUNOD: *Mireille*
Előadja: **Ladányi Ilona**
5. G. VERDI: *Aida — Duett*
Aida: **Kraszner Kató**
Amneris: **Radnai Erzsi**
6. J. OFFENBACH: *Hoffmann meséi*
a) *Klein Zack legenda*
b) *Olympia dala*
c) *Barcarolla*
Hoffmann: **Fehér Pál**
Olympia: **Ladányi Ilona**
Miklós: **Sik Olga**

Az OMIKE énekkara (karigazgató: **Káldi László**)

A ruhatár személyenkint 20 fillér — **A műsor ára 10 fillér**

Stern-László könyvnyomda (Dr. Nagy Béla) Budapest
Felelős kiadó: Dr. Ribáry Otto

%

Egyet kérünk, egyért esdünk:
Mai szerény művészetünk
Tetszésedet ha megnyerte,
Vidd a hírünk városszerte.

83. Az OMIKE operaegyüttese első hangversenyének színlapja, 1939. december

Egy hónap múlva, 1940 januárjában az operaegyüttes második hangversenyén már egy teljes operát, Verdi *Nabuccó*ját mutatták be. Az előadás, mint ekkor még az operabemutatók általában, hangversenyszerű rendezésben került színpadra. A témaválasztáshoz nem kell különösebb magyarázat. *A Magyar Zsidók Lapja* lelkesülten számolt be az eseményről: mint írják, e művel Verdi megmutatta, hogy „mily nemes és fennkölt világot varázsolhat az operaházak színpadára az, aki hozzá merészel nyúlni a zsidóság nagyszerű történetéhez".[53] A következő hónap, igazolva az elképzelt koncepciót, szintén zsidó tárgyú mű, mégpedig egy oratórium volt, César Franck *Rebekája*, majd egy hónappal később – maradva az ókori témáknál – egy újabb Verdi-opera következett, az *Aida*.

[52] Tallián Tibor: Az OMIKE művészakció operaszínpada 1940–1944, *Muzsika*, 1996/1, 14–18.
[53] Verdi operája a zsidó sorsról, *A Magyar Zsidók Lapja*, 1940. január 4., 6.

84. Komor Vilmos karmester, Budapest, 1943.
Ismeretlen fényképező felvétele

OMIKE MŰVÉSZESTÉK

1940. november 9-én szombaton (O/1 és V/1 sorozat) és 11-én hétfőn (O 2 és V/3 sorozat) a Hollán-utcai kulturteremben (V., Hollán-utca 21/b)

OPERAEST

(az Operasorozat I. műsora)

BEETHOVEN:

FIDELIO

Opera 2 felvonásban. (Hangversenyszerű előadás)

Vezényel: ***Komor Vilmos***

Szereplők:

Don Fernando ... ... *Farkas Sándor*
Don Pizarro ... ... *Pál Jenő*
Florestan ... ... *Fehér Pál*
Leonora (Fidelio) ... ... *Radnai Erzsi*
Rocco ... ... *Kálmán Oszkár*
Marcellina ... ... *Ladányi Ilona*
Jaquino ... ... *Teszler Tivadar*
Első fogoly ... ... *Demény Artur*
Második fogoly ... ... *Molnár László*

Az OMIKE 40 tagú zenekara és 30 tagú énekkara

Az utolsó kép előtt: III. Leonora-nyitány

Az összekötő szöveget írta: *Mohácsi Jenő*, elmondja: *Zátony Kálmán*

Szünet az első felvonás után

Az előadás kezdete 8 órakor

Az előadás megkezdésekor a nézőtérre vezető ajtókat bezárjuk

85. Az 1940. november 9-én bemutatott *Fidelio* színlapja

Az 1940–1941-es évad első jelentős bemutatója novemberben, Beethoven *Fideliója*, még szintén oratóriumszerű előadás volt – a váltás néhány héttel később következett be: a *Magyar Zsidók Lapja* beszámolója szerint Donizetti *Lammermoori Lucia* című operájában Ladányi Ilonának, Farkas Sándornak és Fehér Pálnak nemcsak a hangját, hanem a játékát is élvezhették a nézők. A változás mozgatója, Komor Vilmos ettől kezdve a zenei produkciók egyik irányítójaként kiharcolta az operák színpadi előadásait. Így vallott erről Lévai Jenőnek Komor Vilmos:

> Az első szezonban az OMIKE-nél csak hangversenyeket játszottak és operarészleteket adtak elő zongorával. Én az első szezon vége felé kapcsolódtam be, 1940 tavaszán, Ribáry Géza felszólítására. Rögtön kifejtettem előtte azt, hogy ha a közönséget jól kiakarjuk szolgálni és a művészeknek is komoly lehetőséget akarunk biztosítani, ezt csak egy bizonyos nívó megteremtésével lehet elérni. Lehetetlen tehát bármilyen tiszteletreméltó igyekezetről tanúskodó, de végeredményben dilettáns ízű dolgokat csinálni, amilyen például operarészleteknek zongorával való előadása is.

86. Lendvai Andor operaénekes, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

87. Darvas Ibolya operaénekes, Budapest, 1930-as évek. Rozgonyi felvétel

> Sikerült őt erről meggyőznöm, és ennek alapján már az 1940–41-es évadban hirdettünk opera-előadásokat, és tizenkét hangversenyt. […] Válogathatunk jobbnál jobb énekesek között, akik ezen a pályán már azelőtt beérkezett művészek voltak, fémjelzett nevük és rangjuk volt belföldön és külföldön.[54]

A Művészakcióban, folytatva a zsidó tárgyú művek bemutatásának programját, 1940 decemberében Halévy *A zsidónő* című operája következett, ismét hangversenyszerű előadásban. 1941 januárjában azután három opera bemutatójára került sor: Offenbach *Hoffmann meséi* és Gluck *Orfeusza* mellett egy újabb színpadi előadás következett, Mozart: *Szöktetés a szerájból.* Egy ideig, 1941 tavaszán párhuzamosan került sor hol egy-egy hangversenyként megrendezett, hol pedig színpadra állított opera bemutatójára. Az előbbire példa a *Rigoletto* és a *Carmen,* az utóbbira ebben az időben Strauss *A denevére*, Rossini *Sevillai borbélya* és Puccini *Bohémélete*.

[54] Lévai: *i. m.,* 121.

A *Bohéméletben* szereplő Lendvai Andor, a kitűnő operaénekes, aki szívesen törte a fejét különböző csínyeken, az egyik előadáson – mivel nagyon éhes volt – megette a kellékként bekészített szalámi egy részét, azt is megpróbálta, amelyik rész a szerep szerinti partnerének volt odakészítve. Ezt látva Darvas Ibolya odakeringőzött hozzá, kivette a kezéből, és elegánsan kikeringőzött vele a színpadról.[55]

Füzesi Róbert: *Színház az árnyékban,*
Budapest, Ko-Libri, 1990, 18.

1941 őszén aztán már csak szcenírozott operák kerültek színre. Közülük Verdi *Trubadúr*jának bemutatójáról jelent meg rövid, a kort és a helyzetet jól leíró ismertetés:

> Verdi könnyű operájának zenéje kikapcsolta az embereket a mindennapi gondokból, és a zenerajongókat felemelte abba a magasságba, ahol semmi sincs abból, amit mindennapinak gondolunk. A hangversenyterem épülete előtt nem álltak pompás autók, a hangversenyteremben nem voltak estélyi ruhás nők és férfiak, ennek ellenére az opera-premierek békebeli hangulata, forrósága és sikere tüzesítette át a levegőt.[56]

1941 decemberében, Mozart halálának 150. évfordulójára emlékezve mutatták be a *Varázsfuvolá*t, parádés szereposztásban. A *Képes Családi Lapok* beszámolója kitért arra, hogy a 18 szólista, a megnagyobbított énekkar és zenekar, valamint a díszletek megnövekedett költségeinek fedezetéül a darabot magasabb helyárak mellett lehetett megnézni. A két előadás előtt Ribáry Géza megemlékezett Mozartról.[57]

1942-től a szcenírozott előadás dominánssá vált; néhány opera esetében a korábbi hangversenyszerű előadást váltotta fel 1942 és 1944 között *(Fidelio, Hoffmann meséi, Lammermoori Lucia)*. Érdemes megjegyezni, hogy olyan sokszereplős, nagyszámú statisztériát igénylő operák, mint az *Aida,* illetve a *Sába királynője,* 1943-ig – a színlapok szerint – hangversenyszerű előadásként kerültek színpadra. 1943 decemberében, illetve 1944 márciusában pedig már mindkettőt színpadi előadásként élvezhette a közönség. Az *Aida* bevonulási jelenetének megoldásáról így számolt be Komor Ágnes:

[55] Ez a jelenet 1942-ben játszódhatott le, mivel az 1941-es színrevitelkor Darvas Ibolya nem volt a szereplők között.
[56] Verdi-bemutató az OMIKE-ben, *Képes Családi Lapok,* 1941. november 10., 12.
[57] Mozart-ünnepség az OMIKE-ben, *Képes Családi Lapok,* 1941. december 7., 12.

88. A *Varázsfuvola* szereplői. Az alsó sorban balról: Bálint Lajos, Bán Kató, Dános Lili, Rózsa Vera (a sorrendjük bizonytalan), Somogyi László és Lendvay Andor. Középen, bal oldalon Sipos Jenő, mögötte Bánóczi László. A hátsó sorban balról: ismeretlen, Róna Vera, Somogyi Piroska, Spiegel Annie (a sorrendjük bizonytalan), Ribáry Géza, Ladányi Ilona, Darvas Ibolya, Ney Dávid (?) és Farkas Sándor (?). Budapest, 1941. december. Ismeretlen fényképező felvétele

89. A *Sevillai borbély* szereplői. Ülő sor: Kálmán Oszkár, Spiegel Annie, Lendvai Andor, Ladányi Ilona, középen: Gál Dezső rendező, Fraknói Károly karmester, jobbra: Fehér Pál. Budapest, 1941. Ismeretlen fényképező felvétele

Ezt úgy oldották meg, hogy a menet a Síp utca 12. lépcsőházából indult, átvonult a színpadon, bekanyarodott egy kis folyosóra, amely a nézőtérre vezetett. A folyosón új kellékeket – dárdát, pajzsot, zászlót, hadijelvényt, egyebet – vettek fel (ez természetesen oda volt készítve számukra), majd a folyosónál lévő második lépcsőházon visszamentek a színpadra. Ez a körforgás természetesen csak nagyon összehangolt és fegyelmezett munka

90. Pallay Anna táncosnő, koreográfus, Budapest, 1918. Magyar Erzsi felvétele

révén volt elérhető, de megérte, mert a „tömeg" teljes illúzióját adta a kb. húsz-huszonkét tagú statisztéria.[58]

Némi összegzésre vállalkozott a bemutatott operákat (is) elemezve Mácsai János tanulmánya.[59] Eszerint 1940 novembere és 1944 márciusa között összesen 315 előadáson 26 különböző teljes operát játszottak. A legtöbbször játszott öt mű közül a *Hoffmann meséi* 32-szer, a *Sevillai borbély* 24-szer, a *Bohémélet* 23-szor, a *Pillangókisasszony* 20-szor, a *Don Pasquale* 19-szer ment. A *Carmen* és Halévy *Zsidónő*je állították fel a negatív rekordot, mindössze 2-2 előadást értek meg.

A műsorok elemzéséből az is kitűnik, hogy végül is nem vált gyakorlattá az az indulásnál hangoztatott egyik alapelv, hogy a zsidó témájú darabokat kell preferálni. Ugyanakkor Beethoven *Fideliój*ának vagy Goldmark operájának, a *Sába királynőj*ének műsorra tűzése nyilván nemcsak tisztán zenei megfontolásból történt; a 26 mű összetétele azonban nemigen különbözött a szokványos operarepertoártól. Ami a könnyebb műfajokat illeti, akadt néhány zenével kísért, vagy éppen operettnek minősíthető darab, ezek között már több volt a zsidó témájú is. Ilyen volt An-Ski *Dybuk* című háromfelvonásos héber kabbalista legendája, melyhez Nádor Mihály szerzett zenét, vagy Bálint Lajos *Támár*ja, amelyhez Fischer Sándor írt kíséretet. Ő komponálta a zenét Csergő Hugó színműve, az *Őszi szonáta* számára, valamint Szabolcsi Lajos három egyfelvonásos színjátékához is. Közvetetten, de ebbe a zsidó témákkal foglalkozó csoportba tartozik Harmath Imre *Békebeli béke* című háromfelvonásos operettje, amelyhez Feleky László írt zenét.[60]

Az OMIKE Művészakció operaműsorainak általában, de a más műfajú rendezvényeknek szintén kiegészítője volt a tánc. Önálló táncesteket is rendeztek, ilyen volt 1942 februárjában a *Keringő-revü,* majd májusban egy olyan *Táncmatiné,* amelyben a színlap szerint 70 résztvevő lépett színpadra (nem világos, hogy hányan voltak közöttük táncosok). Szinte minden alkalommal voltak táncjelenetek a különböző revükben, kabaréműsorokban, és természetesen azokban az operákban, amelyek eleve megkompo-

[58] Komor Ágnes: *i. m.,* 97.
[59] Mácsai János: Az OMIKE zenei előadásai 1939–1944, *Magyar Zene,* 2014/4, 441–453.
[60] Uo.

nált táncbetéteket tartalmaztak. Ilyen volt már 1940-ben a Kálmán Imre operettjeiből rendezett melódiarevü, 1941-ben a tánckreáció egy kabaréelőadásban, illetve decemberben Márkus Alfréd *Csöpi* című operettjében. A tánc a továbbiakban is jelen volt az OMIKE-rendezvényeken. Kiemelkedő ezek közül a Schumann *Karneváljára* koreografált táncköltemény, amely Leoncavallo *Bajazzók* című dalművével egy előadásban került megrendezésre. És természetesen jelen volt a tánc mindazokban a „nagy" operákban, amelyeknél ez elengedhetetlen volt, mint Gounod *Faust*ja, Goldmark *Sába királynője* és Verdi *Aidá*ja, valamint a vegyes profilú artistarevükben. Az 1943 áprilisában rendezett *Jazz-matinén* lépett fel táncosként Alfonzó.[61] A táncokban részben koreográfusként, részben a táncok betanítójaként, és nem mellékesen a korábban tulajdonolt stúdió vezetőjeként – ahonnan a Művészakció táncosainak egy jó része kikerült – jelentős szerepet töltött be Pallay Anna.

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓBAN FELLÉPŐ ÉNEKESEK

Adorján Mária
Bálint Béla
Bán Kató
Bársony Dóra
Bass (Basa) István
Bencze Miklós
Bíbó Olga
Bodor Imre
Brand Hanna
Danziger Lili
Darvas Ibolya
Demény Artúr
Erdész Nándor
Érdy Pál
Ernster Dezső
Eszenyi Manó
Fábri (Fábry) Edit
Faludi Ferenc
Faragó Panni
Farkas Sándor
Fehér Pál
Feleki Rezső
Flesch Imre
Földiák Márta
Füredi (Vogel) Károly
Gallai Márton
Galsay Ervin
Garay Ernő
Gödry Kató
Győri Pál
Herendi Manci
Herskovits Béla
Hidy Ferenc
Kálmán Oszkár
Kallós József
Kara Imre
Kolos Hanna
Kovács Miklós
Kraszner Kató
Ladányi Ilona
Leitner György
Lendvai (Lendvay) Andor
Leopold Lenke
Ligeti Dezső
Lukács Pál
Medák Sári
Molnár László
Ney Dávid
Olgyai Olga
Pál Jenő
Pogány László
Pogány Zsuzsa
Pollák Sándor
Radnai Erzsi
Relle Gabriella
Róna Vera
Róth Ferenc
Rovelli Dezső
Rózsa Vera
Rudas Erna

[61] Simon Géza Gábor: *Magyar jazztörténet,* Budapest, Magyar Jazzkutatási Társaság, 1999, 117.

Salamon Miklós
Sebők Stefi
Schwarz testvérek
Sík Olga
Sípos Jenő
Somogy Dezső
Somogyi Piroska
Spiegel Annie
Surány Erzsébet
Sztáray Márton
Szűcs Gábor
Teszler Tivadar
Vera Viola
Visó Márk
Weiner György
Weinstock Miklós
Zoltán Irén
Zsolt Magda

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓBAN FELLÉPŐ TÁNCOSOK

Alfonzó
Ákos Klári
Bán Magda
Bing Magda
Brack Éva
Gonda László
Gráf Edith
Hidas (Bruckner)
Hédy (Hedvig)
Igaz Lucy
Komor Ági
Lányi Dezső
Lőrincz György
Magyar Ági
Máté József
Nemes Éva
Nemes Hédy
Pallay Anna
Pető Erika
Szénási Lili
Tábori Ernő

Zenekari estek

Tallián Tibor *Magyar zsidó zeneszerzők bemutatói 1940–1944* című tanulmányában így fogalmaz:

> 1939 májusa után, mikor életbe lépett az úgynevezett második zsidótörvény, rendelet vagy jogszabály nem zárta ki zsidók és zsidónak minősülők személyes megjelenését a polgári nyilvánosságban, és nem tiltotta szellemi termékeik publikálását sem. Mégis, a hivatalos vagy félhivatalos zenei életből legkésőbb 1940 őszén kiszorultak a zsidónak minősített szerzők művei, lettek légyen élők vagy holtak, magyarországiak vagy külföldi honosak. Ez a múlt egyes életműveit jellegüktől függően más-más mértékben sújtotta. Mendelssohn neve továbbra is fel-feltűnt a hangversenyműsorokon; műveit nagyrészt olyan vállalkozói együttesek szólaltatták meg, mint Komor Vilmos névtelen szimfonikus zenekara, vagy a Budapesti Hangversenyzenekar. Mahlert viszont a közületi zenekarok bojkottja teljesen elhallgattatta, hiszen a többnyire ad hoc összeállt magánzenekarok erejéből aligha futotta arra, hogy előadják óriásszimfóniáit, amelyek a közönség körében ekkor még nem örvendtek széles körű népszerűségnek. […] Ami a zsidó vagy zsidónak minősülő kortárs

magyar honos szerzőket illeti, [1940] őszétől kezdve a zsidó szerzők megszűntek létezni a nagy zenei nyilvánosság számára.[62]

1939 és 1944 között összesen 172 hangversenyt rendeztek a Művészakció keretei között. Nagyon sokszor megismételt koncertekre került sor, tehát kétszer is megtelhettek a termek, ha volt igény ugyanarra a műsorra. 1939-ben és 1944-ben 9-9, a többi évben 32–41 közötti hangversenyműsorral működött az OMIKE Művészakció zenei, illetve hangversenyprogramja. A zenekari hangversenyek száma háromszorosa volt a kamarakoncertekének. 1940-ig majdnem minden zenei rendezvényt a Hollán utcai koncertteremben tartottak, 1941-től pedig ezek is a Wesselényi utcai Goldmark Teremben kerültek megrendezésre. Az egyes alkalmakon összesen 200-nál több zenekari tag, szólista, énekes, karmester lépett fel. Az előadások megszervezése annál is nagyobb feladatnak bizonyult, mivel nem „használhattak" nagy létszámú zenekart, már a hely (pontosabban a helyek) szűk volta miatt sem. Egyes források szerint némely produkciók esetében pedig kisegítőket – akár nem zsidókat is – igénybe vettek.

Az üldözések ideje alatt az üldözött muzsikusok az OMIKE zenekarában működtek. Nem lehet mondani, hogy a zenekar minden egyes tagja a legkiválóbb lett volna, de hát kellett a muzsikus. Egy derék gordonkás volt közöttük a legbotfülűbb; Komor Vilmos karmesternek sok bosszúságot kellett kiállnia miatta. Egyszer azonban türelmét vesztette, és ráripakodott:

– Nézze, Blau úr, most még megvan a biztos kenyere. De mi lesz magával, ha egyszer elmúlnak a zsidótörvényes idők…?!

Szabad Száj, 1948. február 14., 3.

1939. november 14-én szólaltak meg hangszerek először a Hollán utcai kultúrteremben. A zenekart Somogyi László dirigálta, az első zeneszám Vivaldi *Concerto grosso négy szóló hegedűre és zenekarra* című darabja volt. A szünet után az akkor tizenöt éves Starker János játszotta Boccherini *Gordonkaversenyét*. Még abban az évben több hangverseny megrendezé-

[62] Tallián Tibor: Magyar zsidó zeneszerzők bemutatói 1940–1944, in Uő: *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956,* Budapest, Balassi–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 75.

91. Sándor Frigyes hegedűművész, karmester, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele

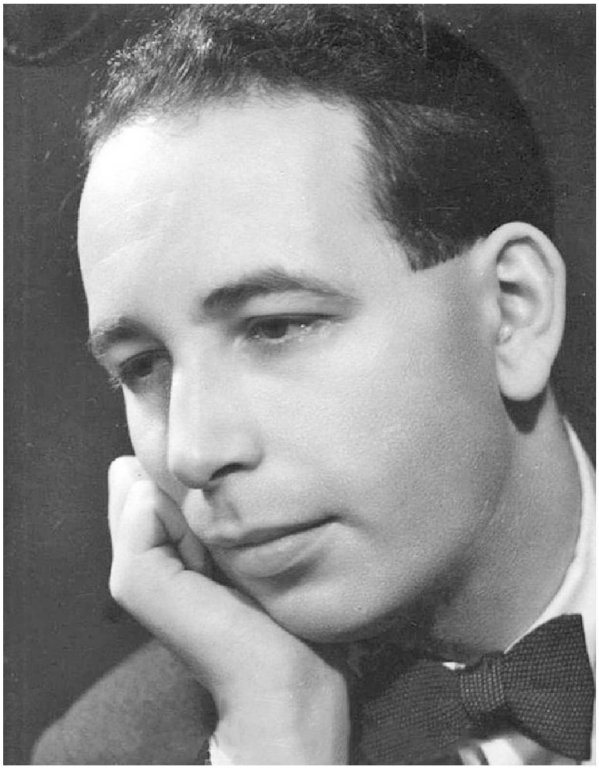

92. Somogyi László karmester, Budapest, 1940 körül. Várkonyi Stúdió felvétele

sére került sor. Olyan jelentős művészek léptek a dobogóra, mint Adler Viktor hegedűművész, Herz Lili zongoraművész, Relle Gabriella, Ney Dávid és Fehér Pál operaénekesek. A zenekari esteket felváltva vezényelte Sándor Frigyes, Somogyi László és Fraknói Károly. Relle Gabriella, aki később számos opera női főszerepét játszotta el a Művészakcióban, így emlékezett Lévai Jenő könyvében:

> Majd eljön az ideje annak – mondja az operaénekesnő –, amikor kellő távlatból értékelhetjük az OMIKE értékes tevékenységét. Azt azonban már most meg lehet állapítani, hogy kettős célt ért el a művészakció. Az első, ami a művészek számára a legfontosabb: színpadot és lehetőséget nyújtott. Ezért az úgynevezett vezetőszínészek is hálásak. Az OMIKE második és ugyancsak nagy érdeme az, hogy kenyeret adhat a szegény művészeknek.[63]

[63] Lévai Jenő: *i. m.*, 132.

93. Fischer Annie zongoraművész, Budapest, 1934. Veres felvétel

94. Fehér Pál operaénekes, Berlin, 1930-as évek. Suse Byk felvétele

Az 1940. első félévi zenei programokról hézagosak az információk. Ebből az időből kevés műsorközlő lapocska maradt fenn. Arra, hogy ekkor voltak hangversenyek, illetve a műsor néhány elemének megismerésére a gyér számú lapértesítések adtak lehetőséget. Új műfajként megrendezték az első jazzhangversenyt, és az is újdonság volt, hogy megkezdődött a zenei matinék sorozata is. Olyan művészek mutatkoztak be – *A Magyar Zsidók Lapja* lelkesült fogadtatását kiváltva –, mint Fischer Annie vagy Dénes Vera. 1940 márciusában klasszikus operettest megrendezésére is sor került, majd ennek folytatásaként áprilisban Strauss–Lehár-est. Az első est – mint írta a tudósítás – „valósággal a békeidők hangulatát árasztotta szét az egész teremben".[64]

Ami a kortárs magyar szerzők bemutatóit vagy akár egyszerűen műsorra tűzését illeti, az 1940/1941-es és az azt követő évadban a bérletben meghirdetett 12 (másnap megismételt) hangverseny pontosan felének műsorára vették fel valamely kortárs honi szerző művét. Bartók és Kodály mel-

[64] rg.: Klasszikus operett-est, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1940. március 21., 16.

lett ez minden esetben zsidó szerző darabját jelentette.[65] Az 1942/1943-as évadban a bemutatók száma radikálisan csökkent: a munkaszolgálat bevezetése után alig lehetett új zenét játszani, hiszen a kicsiny létszámú gárdát, mely a művet betanulta, minduntalan szétzilálták a behívók.[66]

Már az első évadban megjelentek a szólistákra épített estek. Ilyen volt márciusban Herz Lili és Győri Pál közös hangversenye, majd Fischer Annie önálló estjének bemutatója 1940 májusában Beethoven műveivel. Egy másik műsorfolyam beindulását jelentették a szerzői estek, mint a Goldmark-est és a már említett Strauss–Lehár-est. A zenei programok között már ebben az időszakban is akadt olyan, amely kilépett a szokásos helyszínekről. 1940. május 2-án a Dohány utcai zsinagógában Händel *Joshua* című oratóriumát mutatták be, a PIH rendezésében. A „kenyértelenné vált művészek javára" rendezett hangversenyen a szólisták szerepét az OMIKE Művészakció művészei (Brand Hanna, Radnai Erzsi, Ernster Dezső és Fehér Pál) töltötték be. Erre a hangversenyre az *Ujság* híre szerint szabadon lehetett jegyeket váltani.

Az 1940–1941-es zenei évad az előzőhöz hasonló szerkezetben folytatódott. A szólistákra épített, jutalomestként is felfogható zenekari estek között 1940 decemberében rendezték meg Herz Lili és Ernster Dezső közös hangversenyét. 1941 májusában, szinte programszerűen, négy szólista estje következett: Halmos György zongoraművészé, Ernster Dezső énekesé, Horváth László gordonkaművészé, valamint Lendvai Andor operaénekesé.

> Ernster Dezső, aki éveken keresztül Amerikában lépett fel, 1939 tavaszán jött vissza Magyarországra, hogy meglátogassa édesapját, Ernster Géza pécsi főkántort: Látni akartam édesapámat, hogy gyönyörködjek a hangjában. Az édesapám 74 éves, és még mindig csengő a hangja, mintha bemutatóra készülne. […] Ötéves szerződéssel jöttem haza New Yorkból, ennek a kötelezettségemnek azonban már nem tudtam eleget tenni, nem mehettem vissza.
>
> Benczés Tibor: A berlini operától – Amerikán át az OMIKE-ig, *Képes Családi Lapok,* 1941. július 20., 16.

[65] A korszak egyik legnevesebb muzsikusa, Kósa György, aki szintén a diszkriminatív törvények hatálya alá esett, soha nem szerepelt az OMIKE Művészakció rendezvényein. Távolmaradását felekezeti okok magyarázzák: Kósa, akit ekkoriban komponált művei istenkeresőként állítanak elénk, a „megosztott korban" valamiféle felekezeten kívüli, de az Ó- és Újszövetség hagyományához a legszorosabban kötődő vallásosságba menekült. Tallián: *i. m.*, 79.

[66] Uo., 76.

A különlegességeket sorra véve, 1941 januárjában Reschofsky Sándor zongoraversenyét a szerző előadásában hallhatta a közönség; februárban került bemutatásra egy másik kortárs, Kadosa Pál *Brácsa-concertinója*[67] Lukács Pál közreműködésével; a márciusi Beethoven-esten négy hegedűszonáta hangzott el; áprilisban volt az olyan fiatal tehetségek estje, mint Schneider Hedvig (zongora), Halmos György (zongora), Román István (hegedű), Starker János (gordonka). És még egy kortárs: Weiner Leó *II. Divertimentója* április első napjaiban került műsorra. Természetesen a különleges koncertek között kell számontartani azt a májusi Bach-estet is, amelyen Ribáry Géza – a Művészakció vezetője – játszotta a c-moll kétzongorás versenyművet a jó nevű fiatal zongoraművésznővel, Jámbor Ágival.

> Amikor a művészakció áprilisi műsortervezetéből dr. Ribáry Gézának ez a vállalkozása köztudomásúvá lett, valaki megszólította őt:
>
> – Nem is tudtam, hogy elnökhelyettes úr olyan kitűnően zongorázik.
>
> – Honnan következteti ezt? – kérdezte Ribáry.
>
> – Abból, hogy Bach-koncertet fog játszani.
>
> – Ebből nem arra lehet következtetni – válaszolta Ribáry –, hogy jól zongorázom, legfeljebb arra, hogy nagy a merészségem.
>
> Merészség vagy művészet?
> *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. április 17., 6.

Az évadban színre került még egy Händel-mű, a *Júdás Makkabeus* (akkori írással: *Juda Makkábi*). A Dohány utcai zsinagóga padsorai zsúfolásig megteltek. A hangversenyen Ribáry Géza bevezetője után Weiner László vezényletével szólalt meg a mű, és különlegességként a Szombathelyi Collegium Musicum 80 tagú kórusa lépett fel az OMIKE művészei mellett. A hangverseny jótékonysági célt szolgált, és belépőjegyeket, amelyek ára 1 és 6 pengő között változott, bárki vehetett, nem csak az egyesület pártoló tagjai,[68] más szóval zsidók és nem zsidók egyaránt.

1941 őszén–telén viszonylag kevés zenei produkció zajlott. Igaz viszont, hogy a Goldmark Terem helyszíne lett egy hazai zenetörténeti eseménynek: 1941. december 8-án itt zajlott a magyarországi ősbemutatója Bartók Béla

[67] „Kadosa műveinek betanulása és meghallgatása rendkívüli felkészültséget és komoly összpontosítást feltételezett az előadók és a közönség részéről egyaránt." Tallián: *i. m.*, 77.

[68] *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. június 19., 10.

Divertimento vonós zenekarra című művének, Sándor Frigyes vezényletével. A darabot igen nagy elismeréssel fogadták a hallgatók:

> A magyar hangulatú, színes hangszerelésű háromtételes mű valósággal magával ragadta a közönséget, melynek lelkes tapsaira meg kellett ismételni a harmadik tételt.[69]

Folytatódtak a korábban bevezetett, „rendkívüli"-nek minősített előadások is, mint például a Lehár-revü 1941 karácsonyán. 1941-ben kezdődött meg a fiatal és rendkívüli reményekre jogosító Weiner László sikersorozata (néhány évvel később a holokauszt áldozataként fejezte be életét), 1942 pedig az ő éve lett. Rögtön az év elején, januárban bemutatták *Concerto* című, a kultuszminisztérium jutalomdíját 1941-ben elnyert szerzeményét, majd áprilisban egy újabb győztes pályaműve következett: *Szonáta violára és zongorára*. Februárban szintén kortárs zeneszerzők műveit adták elő a hangversenyeken, Szelényi István megzenésített Márai-versét Kraszner Kató énekelte a zenekar kíséretével, majd közkívánatra a zenekar újból előadta Bartók *Divertimentó*ját. A mű meghallgatására, amelyet ekkor csak a Művészakció keretében játszottak, „zenei életünk sok kitűnősége jelent meg" – számolt be a sajtó a különleges eseményről.[70] De újra meg újra szerepelt Starker János is, akkor éppen Fischer Sándor karmester vezénylete mellett. Két hangversenyt is rendeztek a hosszas betegségből felépült kitűnő Fehér Pál tiszteletére, számos művész közreműködésével.

> Természet- és zenekedvelő, kulturált, negyvenes zsidó úriember társaságát keresi jó külsejű, disztingvált, anyagilag független úriasszony „Omike zeneesték" jeligére telefonszámmal. Házasság lehetséges.
>
> *Ujság,* 1942. január 23., 10.

Az év első felében viszonylag sok szólókoncertre került sor, így például Sándor Renée (zongora) és Rózsa Vera (ének) közös hangversenyére, ugyanígy Rauchwerger Lili és Ernster Dezső tartott az előbbiekkel azonos műfajú közös hangversenyt. A sort hosszan lehetne folytatni. Bővült a műfajok száma is, 1942 tavaszán volt még hangverseny vonósnégyes köz-

[69] *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. december 11., 6.
[70] Zenei hangverseny, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1942. február 12., 10.

95. Weiner László zeneszerző, karmester, Budapest, 1940 körül. Ismeretlen fényképező felvétele

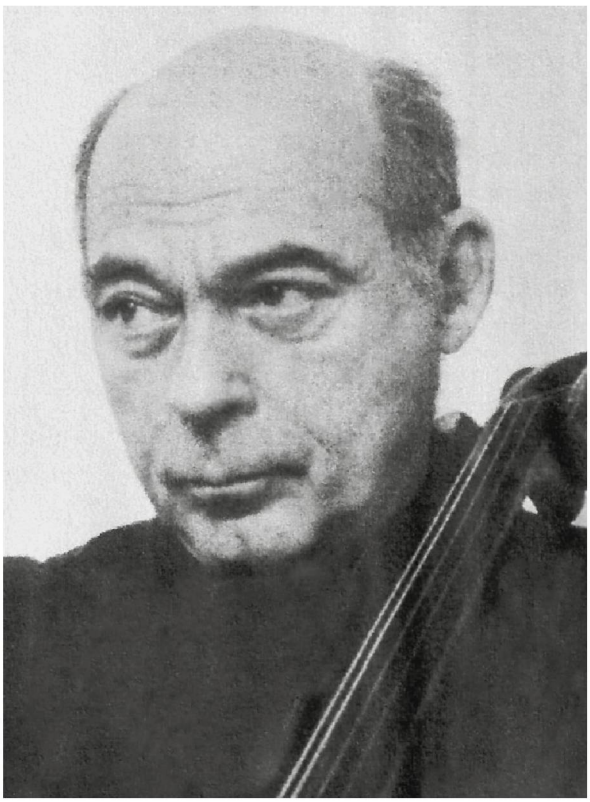

96. Starker János gordonkaművész, 1960-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

reműködésével, bemutatkoztak ifjú tehetségek, közöttük a tragikus sorsú Eiser György. Júniusban újra sor került *Jazz-matiné*ra.

Az 1942 őszén kezdődő évad az egyre jobb zenét játszó Ajtai–Adler-vonósnégyes koncertjével indult. A zenei produkciók közül ki kell emelni a Kodály-estet, amelyet a zeneszerző hatvanadik születésnapjának tiszteletére rendeztek. (Kodály Zoltán rendszeres látogatója volt az OMIKE Művészakció rendezvényeinek, feleségével, a zsidónak minősülő Sándor Emmával együtt.[71]) 1943 első félévének hangversenyprogramja a már kipróbált és bevált nyomvonalon haladt tovább. Januárban az egyes művészek sajátos „jutalomjátékaival" kezdődött a zenei program. Először egy hármas: Gödry Kató, Herz Lili és Horváth László hangversenyestjére került sor, majd Rózsa Vera és Dénes Vera estje következett. Az év első felében további hasonló rendezvényekre került sor Ernster Dezső, Revere Gyula és Fehér Pál fellépésével. Domináltak a zenekari hangversenyek, amelyek

[71] Komor Ágnes: *i. m.*, 97.

megszilárdulását elősegítette a nagyszámú kitűnő zenész jelenléte. Sor került a hagyományosnak mondható *Jazz-matinéra* is. Az 1943-ban a Goldmark Teremben üzembe állított hűtőberendezés lehetővé tette Ungár Imre koncertjeinek nyári megtartását.

A komolyzenei programok utolsó, befejezetlen évada 1943 novemberében kezdődött meg. A zenekari esteken ekkor többször eljátszották Bartók *Divertimentóját*, amelyet a Művészakció közönsége nem szűnt meg szeretni. Így ír a decemberi előadásáról a recenzens:

> Ez a „divertimento", ez a „szórakozás", „szórakoztatás" egy titán erő „eljátszadozása" élmények és formák „Riesenspielzeug"-ével. Duhaj és misztikusan födött ritmusok, ujjongó és ködösen elrévülő dallamok, szatirikus és kicsattanóan őszinte színek csodálatos őserdeje, egy őskultúra vasfegyelmében és stílusegységében. Bemutatása Sándor Frigyes kiváló érdeme, minden egyes előadása új revelálása a mesterműdús szépségeinek. Ez az előadás valóban „jó mulatság, férfimunka" volt![72]

Még néhány zenei estre sor került 1944 első hónapjaiban is. Ezek is tartogattak meglepetéseket: februárban bemutatták Kelen Hugó új szerzeményét, a *Zsoltár a Mindenség szeretetéről* című kantátát. Ehhez egészen komoly apparátusra: szólistákra, vegyes karra, zenekarra, szavalókórusra volt szükség. Kelen Hugó olyan komponistaalkat volt, aki nyíltan és érzelmesen reagált a kor kihívásaira. 1943-ban mondotta az őt kérdező újságírónak:

> Ma nem elég, ha valaki valami szépet alkot, az sem elég, ha valami érdekeset alkot – ma igazat kell alkotnia, és százszorta fontos ez a zsidó művésznél, mert hiszen tőlünk, alkotóktól számonkérik majd ezt a mai periódust, amellyel nekünk az igazság vértezetében kell szembenéznünk.[73]

Az utolsó zenei előadást 1944. március 16-án tartották. A Művészakció zenekarát Sándor Frigyes vezényelte, a műsoron Mendelssohn, Schubert, Mozart, Haydn művei szerepeltek, valamint – még utoljára – Kadosa Pál új darabja.

A komolyzenei előadások mellett szót kell ejtenünk azokról az alkalmakról, amikor – főként a vidám műsorokban – zenei betétek szólaltak meg, vagy amikor zenei kíséretre volt szükség alapvetően prózai előadásokban; s ne feledkezzünk meg a már említett jazzprodukciókról. Zené-

[72] L. Zs.: Sándor Frigyes zenekari hangversenye az OMIKE Művészakcióban, *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. január 5., 10.

[73] Lévai Jenő: *Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja*, id. kiad., idézi Tallián: *i. m.*, 78.

97. Rózsa Vera énekes, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

98. Dénes Vera gordonkaművész, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele

szek, énekesek fellépése a különböző műsorokban teljesen megszokott volt. Egyfelől gyakran volt szükség, főként 1939–1940-ben, zongorakíséretre, és ezeket a karmesterek vagy korrepetitorok végezték, például Fischer Sándor vagy Fraknói Károly. 1940–1941-ben a vidám műsorokban gyakori volt a Pallós Ladies vokáltrió fellépése (a trió vezetője Pallós Tivadar, a fellépő énekesnők 1941-ben Darvas Ibolya, Somogyi Piroska és Surány Erzsébet voltak). Az OMIKE Művészakció jazzműsorairól így írt könyvében Simon Géza Gábor:

> A magyar jazz története szempontjából a legjelentősebb műsorra 1943. április 25-én került sor, amikor a Goldmark Teremben a jazzmatinén a 12 tagú jazz-zenekart Szamosi Buli vezényelte. Feltehetően tiszta jazzt, vagy hot dance muzsikát játszott Kállay Ottó harmonikaegyüttese…[74]

[74] Simon Géza Gábor: *Magyar jazztörténet,* Budapest, Magyar Jazzkutatási Társaság, 1999, 117.

Egyetértek Mácsai Jánossal, aki 2014-ben írt tanulmányában így elemzi a Művészakció zenei műsorainak befogadását:

> …ami ott történt, a budapesti zsidóság általános érdeklődését elégítette ki. Megállapítható az is, hogy ma divatos kifejezéssel élve a „kultúrafogyasztás" szokásai ebben a társadalmi szférában lényegében nem különböztek a többségi kultúrafogyasztási szokásoktól. A nevében is zsidó egyesület, az OMIKE művészakció-műsoraiban a vallásos tárgyú, vagy kifejezetten vallásos műveket feltűnő ritkaságban találjuk csak meg. Még annak feltételezése sem merészség, hogy némi buzdításra is szükség volt az ilyesféle alkotások meghallgatásához, és azok elsősorban a vezetés intencióját tükrözték, illetve egy-két elkötelezett alkotó személyes érdeklődésének gyümölcsei voltak, s kevésbé a közönségigényre válaszoltak. Az OMIKE művészakciójának nem volt tehát vallási karaktere. Annak sem volt vallási oka, hogy a vezetőség a hitközséghez beljebb állókat próbálta előnyhöz juttatni, mert tisztán anyagi kényszerűségből a fellépők számát korlátozni kellett. Kikeresztelkedett például – elvileg – nem léphetett föl, és hivatalosan jegyhez is csak hitközségi tagok juthattak. A rendezvények ennek ellenére is mutatják – a szónak ezúttal tágabb értelemében vett – gettóba nem zárt budapesti kulturális programokkal való hasonlóságot, azaz, a zsidóság zömének már korábban lezajlott, lényegében teljes szellemi asszimilációját a többségi társadalomba.[75]

9. táblázat. Az OMIKE Művészakció előadásai, 1939–1944

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	Együtt
Színházi előadások	0	16	56	90	130	51	343
Hangversenyek	9	40	41	41	32	9	172
Opera (hangversenyszerű előadás)	0	16	7	8	7	0	38
Opera (színpadi előadás)	0	0	33	59	61	25	178
Irodalmi estek	7	22	1	6	0	0	36
Kabarék, vidám műsorok	8	46	30	39	43	10	176
Artista- és egyéb vegyes műsorok	0	5	1	6	0	0	12
Összesen	24	145	169	249	273	95	955
A műsoros hónapok száma	1,5	7	8,5	9	9,5	2,5	38

[75] Mácsai János: Az OMIKE zenei előadásai 1939–1944, *Magyar Zene*, 2014/4, 441–453.

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓ ELŐADÁSAIN FELLÉPŐ ZENÉSZ SZÓLISTÁK

Ádám György
Adler Tibor
Ajtai Adler Viktor
Ákos Ferenc (Weinberg Ákos)
Augenfeld Magda
Bálint Tibor
Bánát Gábor
Bárdos Alice
Benedikt Klári
Bermann Ferenc
Bíró József
Bondi György
Dános Lili
Dénes Vera
Deutsch Jenő
Donáth Ede
Eiser György
Erdősi László
Faragó István
Farnadi Edit
Fejér Sándor
Feleky László
Fischer Annie
Gábori Elemér
Gál János
Gerle Róbert
Göndör Márta
Halmos György
Hanák Árpád
Herz Lili
Horváth László
Hütter Pál
Jámbor Ági
Kadosa Pál
Kara Imre
Kelen Hugó
Kelen Rózsi
Koltai Ferenc
Lukács Pál
Meitner Irén
Merényi Pál
Nád László
Nádas István
Nádor Mihály
Rauchwerger Lili
Reschofsky Sándor
Revere Gyula
Román István
Sammler Sándor
(B.) Sándor Renée
Schneider Hedvig (Hédy)
Sebők György
Starker János
Steiner Imre
Szenkár Dezső
Tamás T. Ödön
Trietsch György
Ungár Imre
Varjas Anna
Zeitinger (Zoltai) Jenő

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓ KARMESTEREI ÉS KORREPETITORAI

Bermann Ferenc
Erdélyi László
Fischer Sándor
Fraknói Károly
Gergely Pál
Hajdú János
Káldi László
Komor Vilmos
Lajtai-Lazarus Walter
Márkus Alfréd
Pallós Tivadar
Riesz Pál
Róth Miksa
Sándor Frigyes
Somogyi László
Weiner László
Zsigmondi Pál

Megfestett világ

A Művészakció, mint már említettük, nemcsak a kenyér nélkül maradt előadóművészeket és írókat, költőket, hanem a képzőművészeket is próbálta segíteni. Az 1939 decemberében megnyitott első képzőművészeti kiállítást további öt tárlat követte 1944 márciusáig. A többség a budapesti Zsidó Múzeumban, egy-egy más helyszíneken került bemutatásra. A művészek és műveik kiállításra kerüléséről némi betekintést nyújt egy 1943-as felhívás, amelyet Herman Lipót, Zádor István és Bacher-Bodrogh Pál – feltehetően egyfajta zsűrit alkotva – írtak alá. Ebben felkérik a művészeket – nem tudjuk, kiket –, hogy kiállításra szánt műveiket adják be a Magyar Zsidó Múzeumba (legfeljebb négy alkotást); ezekből a zsűri válogat. A kiállított művek eladásából származó bevételt a kiállítás költségeinek fedezésére, valamint a rászoruló művészek támogatására szándékoztak fordítani. A vételárból a következő levonásokat helyezték kilátásba: 100 pengőig 20, 200-ig 25, 300 pengőig pedig 30 százalék. Ezenkívül – szól a felhívás – „kívánatosnak tartjuk zsidó tárgyú művek beküldését".[76]

> Az OMIKE-ben most rendeztük meg a zsidó festők második kiállítását, ezzel kapcsolatban igen sok tapasztalatot szereztem. […] Csúnya oldaláról ismertem meg Herman Lipótot, aki most, amikor primus inter pares szerepe van a kiállítást rendező néhányunk között, a legparlagiabb módon utasít vissza minden jóhiszemű véleményt, amely a felfogásával ellenkezik, engem, aki a bizottságban a haladó művészeket képviselem, szinte rendreutasító hangon kioktat…
>
> *Ámos Imre naplója,* közzéteszi Pataki Gábor–György Péter, *Ars Hungarica,* 1984, 111–136: 129 (1941. február 12-i bejegyzés).

Mivel fennmaradt az összes kiállítás tárgymutató füzete, ezekből rekonstruálni lehet, hogy kik vettek részt az egyes kiállításokon, és a legtöbb esetben azt is, milyen című, technikájú művekkel. Ezenkívül minden felsorolt műtárgy esetében a felkínált ár is helyet kapott a tárgymutatóban. Összességében 165 festő, szobrász, grafikus mutatkozott be ezeken a kiállításokon. A kiállított művek száma bizonytalan, mivel ugyanazt az alkotást többször is szerepeltethették az egymás utáni kiállításokon, remélve, hogy előbb-

[76] Kiállítási felhívás. MILEV, MIOI Segélyszervezetek iratai, 1928–1943, 276.

utóbb vásárlóra talál. A művek becsült száma a hat kiállításon összesen 700 körül volt. (A mai napig ezekből közel 300 a valami módon azonosított műtárgyak száma.)

A kiállításokon csakúgy, mint a színházi előadások, hangversenyek, irodalmi műsorok fellépői között, csak izraelita vallású művészek mutatkozhattak be, kikeresztelkedettek nem. Kiszorultak tehát a bemutatkozáshoz jutó képzőművészek közül – hasonlóan a színészekhez és zenészekhez – azok, akiknek régebben tért ki a családja, és azok is, akik az előző években kétségbeesésükben ezt az utat választották a menekülésben reménykedve.

99. Ámos Imre és Anna Margit festőművész házaspár, Budapest, 1938 körül. Ismeretlen fényképező felvétele

A kevés számú ismertetés, kritika bizonytalanul próbál leírást adni a kiállításokról. Az első, 1939-es kiállítást értékelve *A Magyar Zsidók Lapja* – miközben szép emlékként beszél a korábbi tavaszi és őszi tárlatokról, amelyeken az *egész* magyar képzőművészet bemutatkozhatott –, némileg kényszeres optimizmussal írja, hogy „a magyar zsidó képzőművészek csak a kiállítás helye dolgában voltak kénytelenek elkülönülni", de minden másban, így a témaválasztásban is magyar képzőművészek maradtak. Ribáry Gézának az első képzőművészeti kiállítás megnyitóján mondott, a cikkben felidézett szavai jól érzékeltették a kor és a helyzet dilemmáit:

> Amikor – mondotta – az első Zsidó Képzőművészeti Kiállítást megnyitom, a bánat és az öröm, a lehangoltság és emelkedés vegyes érzései töltik be szívemet. A bánat és lehangoltságé, hogy a zsidó magyar művészek és a zsidó társadalom ez elkülönülő összefogására volt szükség ahhoz, hogy művészeink megszólalhassanak és továbbra is alkothassanak, az öröm és emelkedettség érzéséé azért, hogy ez a kiállítás létrejött, és hogy elkülönítésre ítélt művészeink és társadalmunk olyan hamar, szinte percek alatt egymásra találtak.[77]

A kiállítás megrendezésének nehézségeit – csakúgy, mint majd az összes többiét – jól látta a *Mult és Jövő* ismertetése, amikor azt írta, hogy a

[77] Egy kiállítás margójára, *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. december 21., 4.

100. Ámos Imre *Zsidó ünnepek* című linómetszet-sorozatának lapjai: *Ünnepi áldozat, Sátoros ünnep, Újhold, Bűnbevallás,* 1940

képzőművészeti kiállításoknál „általában a művészeti felfogás, irányzat vagy kivételesen a témakör szokott az összekötő kapocs lenni". Mindezeket nem volt lehetséges figyelembe venni, maradt – jegyzi meg végső soron optimistán a cikk – a művészeti kvalitás.[78] Az általánosságokon csupán Naményi Ernőnek a *Libanon* című folyóiratban megjelent ismertetése megy túl. Ő is leszögezte, hogy a kiállításon nem a zsidó művészet jelenik meg, hanem a „magyar művészek különböző megnyilvánulásainak kis gyűjteménye". Naményi a személyének és a lapnak megfelelően konkrét alkotásokkal is foglalkozik ismertetésében, érthetően a zsidó témájúakkal. A cikkben van egy érdekes információ arról, hogy Berény Róbert is szerepelt a kiállításon egy képpel, ami azért fontos adat, mivel az előzetes műtárgykatalógusban Berény nem szerepelt.[79]

A híradások szerint a művészek bevétele kiállításonként összességében meghaladta a 10 ezer pengőt. A kiállítások értékéből mit sem von le, hogy azokon a korszak kiemelkedő művészei mellett részt vettek kisebb talentumú társaik, sőt esetlegesen szerény képességű próbálkozók is. Erről – a helyzetet jól érzékelve – nem is túl finoman írt a *Mult és Jövő* a második kiállítás megnyitása kapcsán:

> A kiállítás anyaga jellemzően példázza annak a lehetőségét, hogy szükség esetén a művészpolitikai szempontok felfüggeszthetők és előtérbe állíthatók a szociális tendenciák, amelyek a mai időkben parancsoló szerepet is játszhatnak. Ez a szükségszerűség magyarázza meg a kiállítás anyagának stílusbeli sokféleségét. A nem kiállítás céljaira festett falakon néma megadással hallgatnak egymás mellett a múlt eredményein finomodott új értékek, a jövő megértését harsányan ostromló friss formák, a középen álló szolid festők, a közönséget kiszolgáló ismétlősök és néha a dilettánsok is, akik tragikus félreértéssel a művészet mellett kötötték le életüket.[80]

[78] H. L.: Képzőművészeti kiállítás az Országos Magyar Zsidó Múzeumban, *Mult és Jövő,* 1940. január, 337.

[79] Naményi Ernő: Zsidó művészek kiállítása, *Libanon,* 1940. január, 20–21.

[80] Major Dezső: Az OMIKE Művészakció második képzőművészeti kiállítása, *Mult és Jövő,* 1941. március, 43–44.

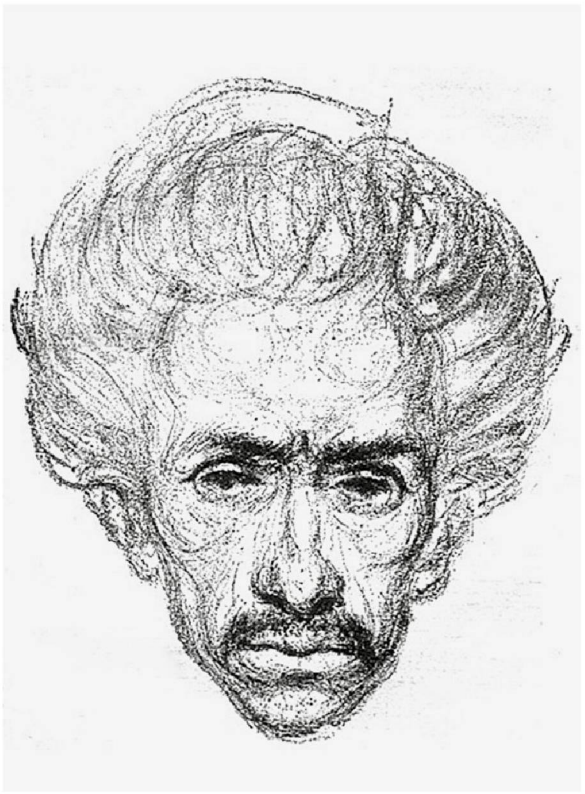

101. Erdei Viktor: *Önarckép,* 1926. Kréta, papír

102. Erdei Viktor: *Imádkozó férfi,* 1941. Tus, papír

A kiállításon, amely ez esetben az OMIKE saját helyiségeiben került megrendezésre (IX., Üllői út 11.), 130 kép és szobor szerepelt, ahogyan a beszámoló fogalmaz: „konzervatívak és modernek, régi mesterek és fiatalok, zsidó vallású magyar művészek és művésznők adtak találkozót e termekben a műértő és művásárló közönségnek."[81]

A kiállítás érdekes epizódjaként Szenes Fülöp festőművész felajánlotta, hogy ingyen megfesti egy látogató arcképét, ha ennek eredményeként 400 pengő juttatható lesz a kiállítás szegény sorsú résztvevőinek támogatására. A kép (Semmler Erzsébet arcképe) el is készült,[82] bár az újsághírből nem világos, hogy hogyan keletkezett e gesztusból a megígért 400 pengő.

Egy évvel később, 1942 januárjában nyitották meg a Művészakció harmadik kiállítását, amelyen 23 művész 120 alkotása szerepelt. A kiállítás meghatározó „okát" annak előkészítése során Csergő Hugó, az OMIKE kultúrtanácsának elnökhelyettese fogalmazta meg: „Az OMIKE ezúttal

[81] A II. Képzőművészeti Kiállítás nagy sikere, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. február 6., 4.
[82] A képről, ha készült is fotó, mindeddig nem volt fellelhető.

103. Farkas Aladár szobrász műtermében, Budapest, 1950-es évek. Rév Miklós felvétele

104. Farkas Aladár: *Anyám ünnepi kendőben,* 1937. Bronz

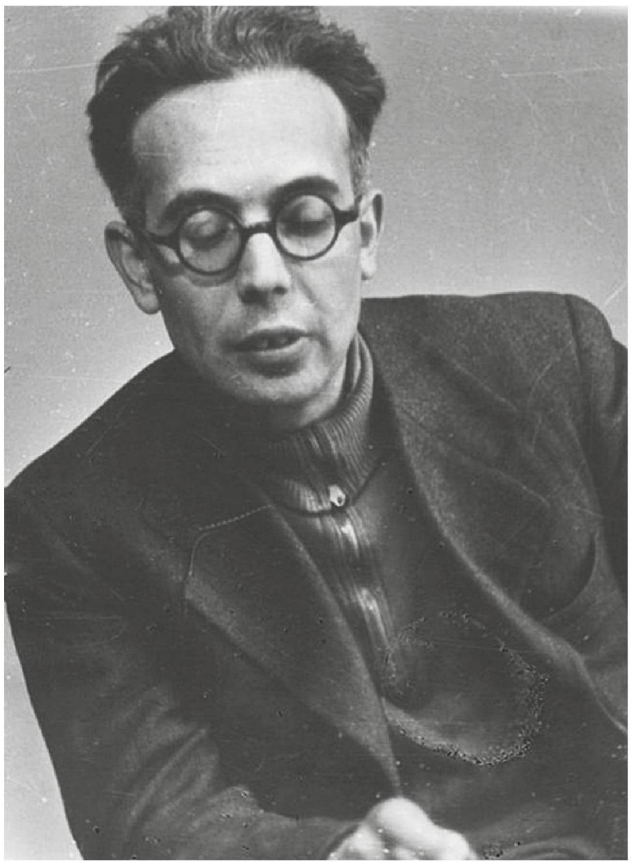

105. Goldman György, Budapest, 1940 körül.
Rédner Márta felvétele

106. Goldman György: *Fésülködő nő,*
1939. Bronz

harmadszor rendez tárlatot akkor, amikor tél és nyomor kopogtat az ajtókon."[83] Az előző kiállításokat érintő kritikák miatt a zsűri szigorúbb rostát alkalmazott a művek beválogatásánál. Erősítve a szociális segítő jelleget, a kiállító művészek az eladásokból származó bevételük 30 százalékát ajánlották fel azok számára, akik nem állíthattak ki. Folytatódtak a kiállítást támogató zenedélutánok is, ahol a beszámolók szerint számos vásárlás történt.[84]

A tárlatnak egyfajta sajátos összegzését adta a *Mult és Jövő* 1942 februárjában, amikor úgy fogalmazott, hogy a részt vevő művészek egyikemásika képes volt – Chagall példája nyomán – a „zsidó ethos mélységeibe alászállt új víziót" megközelíteni.

[83] „Kiállítást rendezünk, mert a tél és nyomor kopogtat a festők és szobrászok ajtaján…", *Képes Családi Lapok,* 1941. október 27., 2.
[84] Magyar zsidó képzőművészek tárlatnyitása, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1942. január 15., 5.

107. Zádor István, Budapest, 1929.
Székely A. László felvétele

108. Zádor István: *Arckép,* 1943. Olaj, vászon

A negyedik kiállítás megnyitására 1943 áprilisában került sor. Ennek üzenete Pető Ernő megnyitóbeszédében hangzott el:

> Nagy tragikus forduló idején – mondotta – a zsidóság mindig igyekezett szellemi életének virágzását átmenteni, szellemi életének virágzását biztosítani. Ez a történeti életerő termelte ki az OMIKE művészakciót, amely egyrészről pódiumot adott a zsidó íróknak és művészeknek, másrészről gyűjteményes kiállítások keretében bemutatja zsidó képzőművészek munkásságát.[85]

A harmadik kiállításon megjelölt törekvés sikerét dokumentumok hiányában megítélni nem könnyű. A negyedik kiállítás alkalmából Naményi Ernő némileg szomorúan írja: „Hiányzik legjava művészeink néhánya…"[86] De megfogalmazódott más kritika is:

[85] Az OMIKE Képzőművészeti Csoportja IV. kiállításának megnyitása, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1943. április 15., 8.
[86] N. E.: Két kiállítás, *Mult és Jövő,* 1943. május, 70.

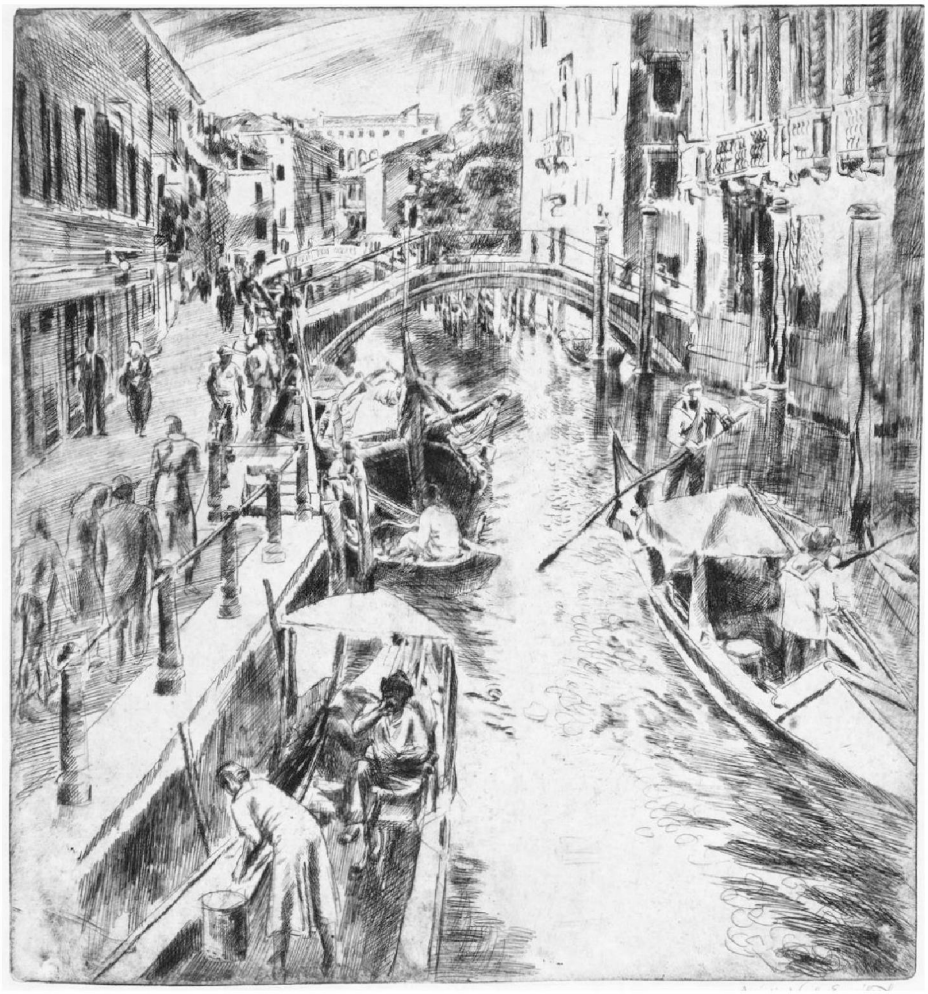

109. Aszódi Weil Erzsébet: *Velence*, 1941. Rézkarc

> Csak fiatalok lehetnek ma ennyire óvatosak… A legtöbb festő és szobrász nagyrészt csupán olyan műveket mert beküldeni, melyekről a laikus is meg meri mondani, hogy mit „ábrázolnak".[87]

A kritikák ellenére megvalósuló siker vagy/és a nem csökkenő egzisztenciális szükség hozhatta magával a következő kiállítások nagyon rövid időn belüli, egymás utáni megrendezését. 1943 szeptemberében megnyílt a következő, az ötödik kiállítás. *A Magyar Zsidók Lapjá*nak ismertetése hangulatos bevezetővel indított:

> A nagybányai, szentendrei, zebegényi nyári tájképek hangulatossá teszik a termeket, és őszinte örömmel tölti el szívünket a fiatalok előretörése, akik egyre több és jobb képpel szerepelnek.

[87] Az OMIKE képzőművészeti kiállításán, in Berend László: *A százéves Kiss József és egyéb glosszák*, Budapest, Ariel, 1943, 23.

110. Scheiber Hugó műtermében, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

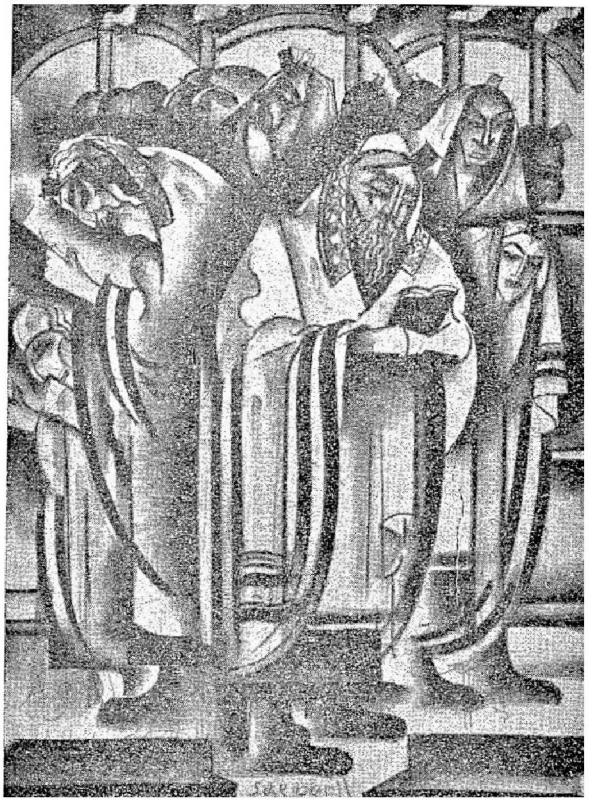

111. Scheiber Hugó: *Imádkozók,* 1943. Szénrajz

Majd biztatja olvasóit, hogy tekintsék meg ezt a „szép és szeretetreméltó" kiállítást.[88]

A kiállításon a művek mennyisége továbbra is imponáló volt, 88 művész 200-nál több alkotása került bemutatásra. A kritikák részben a művek színvonalbeli ingadozásáról, részben hol feddőleg (a témaválasztás szűkössége miatt), hol éppen dicsérőleg a zsidó vallási tematika jelenlétéről szóltak. Ugyanakkor az ismertetésekben időnként megjelent egy-egy célzás – igaz, nagyon ritkán –, aminek alapján hinnünk lehet abban, hogy a kiállítás rezonált mindarra, ami a kiállítóterem falain kívül zajlott.

> …ez a kiállítási terem oázist jelent. A szépség, az emelkedettség utáni vágynak, az ég felé törésnek az oázisát. Itt-ott ide is belopakodik egy sötétebb árnyék az árnyak közül, melyek az emberiségre, a zsidóságra nehezednek.[89]

[88] Az OMIKE őszi kiállítása, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1943. szeptember 29., 6.
[89] Balázs György: Az OMIKE képzőművészeti csoport V. kiállítása, *Mult és Jövő,* 1943. október, 158.

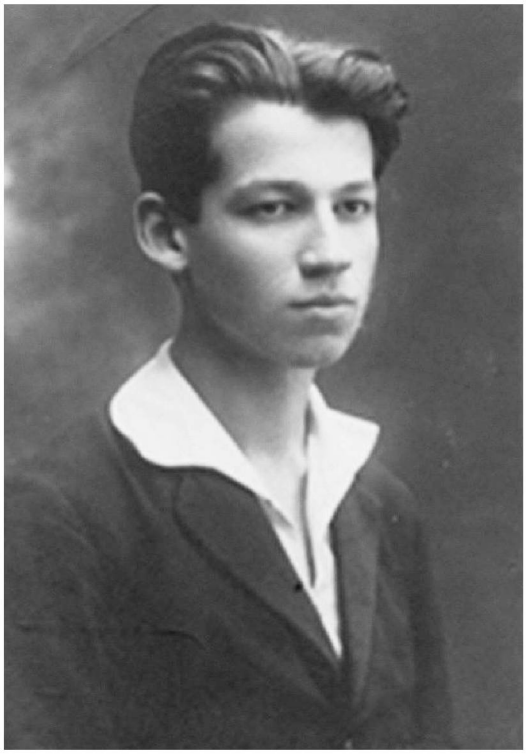

112. Göndör Bertalan, Budapest, 1925.
Hollós Mór felvétele

113. Göndör Bertalan: *Vakok*, 1935. Linómetszet

Nem sokkal az előző kiállítás bezárását követően, 1944 februárjában megrendezik a hatodik és egyben utolsó képzőművészeti kiállítást, ezúttal Budán, a Budai Izraelita Nőegylet II., Keleti Károly utcai helyiségében. A képlet ugyanaz, mint korábban. (Ne felejtsük el, hogy sem a rendezőknek, sem a kritikusoknak nem volt fogalmuk arról, hogy milyen kevés idő van már hátra a bekövetkező tragédiáig.) Nagyon sok művész számos alkotása várt megtekintésre, és nem utolsósorban megvásárlásra. A dilemmákat így foglalja össze a *Mult és Jövő* szemlézője:

> Az OMIKE téli kiállítása – melynek idén a budai izr. Nőegylet adott hajlékot – mindenekelőtt a karitászt és csak másodsorban a művészi megnyilatkozást szolgálta. […] rezignáltan kérjük ismét számon a megújulás bátorságát, a kornak – s utolsóul, de nem utolsósorban – a zsidóság tartalmának képzőművészeti megfogalmazását.[90]

[90] v-r-a: Az OMIKE Képzőművészeti Csoport téli kiállítása, *Mult és Jövő,* 1944. március, 43.

A kritika jogosságát nincs módunk megítélni. A kiállítás mindenesetre szép sikert aratott, hiszen a művészi produkciókra figyelő, megmaradt zsidó hetilap több rövid hírt ad arról, hogy a közönség látogatása és a vásárlások jelentős méreteket öltenek. 1944. március 16-án arról szólt a tudósítás, hogy a közönség fokozódó érdeklődésére tekintettel „meghosszabbították az OMIKE kiállítását".[91] Ez a döntés azonban már nem valósulhatott meg.

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓ KIÁLLÍTÁSAIN SZEREPLŐ KÉPZŐMŰVÉSZEK

Adler Magda
Alpár (Engelmann) Sándor
Ámos Imre
Anna (Sichermann, Sólyom) Margit
Aszódi Weil Erzsébet
B. Juhász Pál
Bálint Endre
Bálint Rezső
Bán Béla
Bánd Viktória
Bánk Ernő
Barna Pál
Barta Mária
Beck Schwarz Elza (Beck Elza, B. Schwarz Elza)
Bényei Moskovitz László
Bihari Ari
Bokros Birman Dezső
Bolmányi Ferenc
Boschán György
Csabai Ékes Lajos
Csalány (Csalán) Béla
Csapó Jenő
Csillag István
Dános Dezső
Diener-Dénes Rudolf
E. Karinthy Ada (Karinthy Ada Noémi, Erdei Viktorné)
Edinger Tamás
Eisler Györgyi
Ékes Árpád
Erdei Viktor
Erdős Lajos
Farkas Aladár
Farkas László
Farkasházy Miklós
Fenyves Edith
Földes Péter
Földes (Sonnenfeld) Lenke
Frank Frigyes
Friedbauer Béla
Füri S. József
Gábor Marianne (Rónai Mihály Andrásné)
Gábor Mátyás
Garam Sándor
Gárdonyi Ella
Gárdos Glatter Etel
Gedő Ilka
Gimes Lajos
Glass Géza
Glück Félix
Goitein Ernő
Goldman György
Göndör Bertalan
Graber Margit
Gyenes Gitta
H. Virág Tera
Hajduné Rasofszki Anna
Hatvani Perlusz Gyula
Háy Károly László
Hegedüs Endre
Hegedüs M. Ella
Hell Márton
Hellmann Márton
Herman Lipót
Hevesi E. Margit
Hoff-Katona Irén
Horovitz Iván
Horovitz Lukács Stefi (Lukács Steffi, Horovitzné)
Jakab Ödön
Jándi Dávid

[91] A *Magyar Zsidók Lapja,* 1944. március 16., 12.

Jankai (Jankay, Deutsch, Jankai D.) Tibor
Kádár Béla
Karczag Zoltán
Kardos Böske
Kassovitz Emil
Kassovitz Félix (Kasso)
Kazár László
Kemény Nándor
Kemény Zsigmond
Kertész István
Kondor György
Kun Sándor
Kunvári (S.) Lilla
Kuti Amy
Lakos Alfréd
Lázár Éva
Löffler Ervin
Lukács Ágnes
Lusztig János
Magyar-Mannheimer Nelly
Mannheim Róza
Márkus Imre
Märle Róbert
Mészáros Mihály
Molnár Piroska
Oelmacher Anna
Örkényi Strasser István
Pán (Neumann) Márta
Pap Géza
Pásztor György
Perlrott Csaba Vilmos
Péter Mária/Mariann
Pogány Margit
Porter Paula
Rasofszky H. Anna
Redner René
Reichenthal Ferenc
Révész Péter Pál
Rosenberg Jenő
Rosner (Roszner) Károly
Rottmann Mozart
Rózsahegyi Jenő
S. Szántó Piroska
Salamon Miklós
Schalk László
Scheiber Hugó
Schönberger Armand
Schönberger György
Setét Júlia
Somogyi (E.) Jolán
Stern Júlia
Sz. Köves Piroska
Szatmári Markovits István
Széchi Armand
Szenes Fülöp
Szigeti Jenő
Szín György
Szőllősi Endre
Tarnóczai László
Tauber Blanka
Tibor Ernő
Ungvári Rosenberg Miklós (Róbert Miklós)
Vadász Endre
Vajda György
Vajda (Richter) Júlia
Vajda Lajos
Vajda Lívia
Vas (Vass) Éva
Veszprémi Rózsi
Weisz György
Wessel Imre
Wessel Zoltán
Wilhelm Lujza
Zádor István
Zemplényi Magda
Zobor Jenő

Egy kis irodalom

A Művészakció az előadóművészek és a képzőművészek támogatása után viszonylag későn kezdett abba, hogy külön irodalmi programokat fogalmazzon meg. Az 1939-es kezdéskor az irodalmi estek megrendezésével, az akkor és később a színpadokról, újságokból már kitiltott zsidó szerzők műveinek bemutatásával máris sokat tett a magyar zsidó irodalom pártolása terén.

Szorosan vett barátaim, a volt Argonauták körének nagyobbik része a zsidó hitközségben talált fedezékre, ahol irodalmi felolvasásokat tartottak a Goldmark Teremben, antológiát adtak ki, szóval élénk szellemi életet folytattak. Ennek az egész botcsinálta művészeti pezsgésnek a lelke Komlós Aladár volt, aki engem is felkért, akárcsak Radnótit, hogy akkor adjunk verset az antológiába. Miklós egy szikrázóan tiszta és okos, emlékezetesen szép levélben fejtette ki, miért nem hajlandó szükségből sem részt venni egy felekezeti (a gyakorlatban faji) szempontok szerint létrejött tömörülésben. Én nem szántam az ügyre ennyi fáradtságot: egyszerűen megmondtam Komlósnak, nincs kedvem az egész antológiához sem.

Vas István: *Azután,*
Budapest, Szépirodalmi, 1990, I, 286.

1940 júniusában az OMIKE kultúrtanácsa közleményben jelentette be, hogy tízkötetes könyvsorozat kiadását készítik elő, mivel „a zsidó írók hallgatásra vannak kárhoztatva".[92] Aki a kitölthető jelentkezési lapot visszaküldte, részletes tájékoztatót kapott a sorozatról. Mindezzel egyidejűleg az OMIKE sajtócsoportja 1940 decemberében, majd 1942 januárjában megjelentette a *Magyar Zsidók Naptárá*t. Az 500 példányban kinyomott kis kötetekben olyan, idehaza indexre tett, illetve (itthon) hallgatásra kárhoztatott szerzők is teret kaptak, mint például Molnár Ferenc vagy Bíró Lajos, valamint Zsolt Béla és Szép Ernő. (A sorozat *Magyar Zsidók Könyve* címmel még kétszer jelent meg 1943-ban és 1944-ben.)

1941-ben *November* címmel az OMIKE kultúrtanácsa szintén megjelentetett egy kiadványt. Ebben a Művészakció kapcsán írt rövid tanulmányok mellett ugyancsak helyet kapnak olyan költők, írók, mint Szép Ernő, Szabolcsi Bence, Pap Károly. Ezt követi még ugyanebben az évben egy hasonló kiadvány, *Évforduló* címmel, Kiss József halálának huszadik évfordulójára emlékezve.

Szintén 1941-ben jelent meg az első hír az OMIKE elhatározásáról, hogy antológiát állíttat össze zsidó származású magyar költők verseiből. A szerkesztést egy Csergő Hugó költő által vezetett bizottságra bízták.[93] 1942-ben a kultúrtanács megkezdte tervezett könyvkiadási programjának

[92] Az OMIKE könyvakciója, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1940. június 14., 6.
[93] A zsidó vallású magyar költők antológiája, *Képes Családi Lapok,* 1941. szeptember 28., 15.

114. Molnár Ferenc, Budapest, 1936.
Ismeretlen fényképező felvétele

115. Szép Ernő, Budapest, 1930 körül.
Ismeretlen fényképező felvétele

végrehajtását. *A Magyar Zsidók Lapja* 1942 februárjában adott hírt arról, hogy a közeljövőben *Száz év zsidó magyar költői* címmel megjelenik a beígért sorozat első köteteként egy versantológia. (Előfizetési ára: 10 pengő.)[94] Végül a kötet decemberben jelent meg 320 oldalnyi terjedelemben, az egyes korszakok irodalomtörténeti és esztétikai értékelésével. Helyet kaptak benne a kortársak is, közöttük Fenyő László, Komlós Aladár, Pap Károly, Szép Ernő, Várnai Zseni, Zsolt Béla. 1943-ban újabb kötet lát napvilágot. Rónai Mihály András szerkesztésében jelenik meg az *Anthologia Coacta,* az alcím: *Nyugat-európai költők és írók gyűjteménye.*

[94] Száz év zsidó magyar költői, *A Magyar Zsidók Lapja,* 1942. február 12., 6.

116. *Magyar Zsidók Naptára* az OMIKE kiadásában, 1941

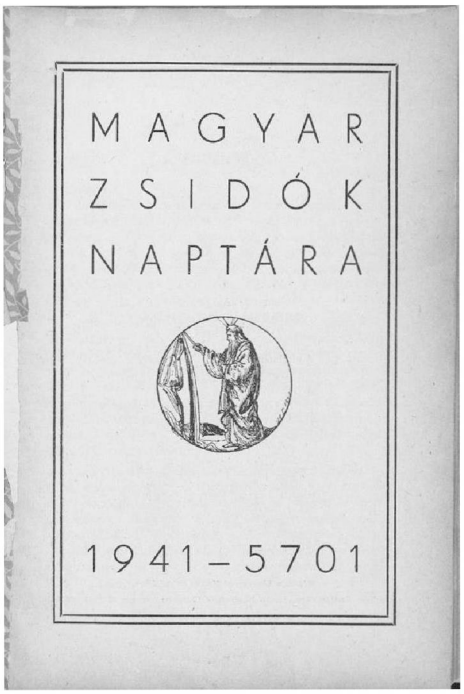

117. Az OMIKE Kultúrtanácsának kiadványa Kiss József halálának huszadik évfordulójára, 1941

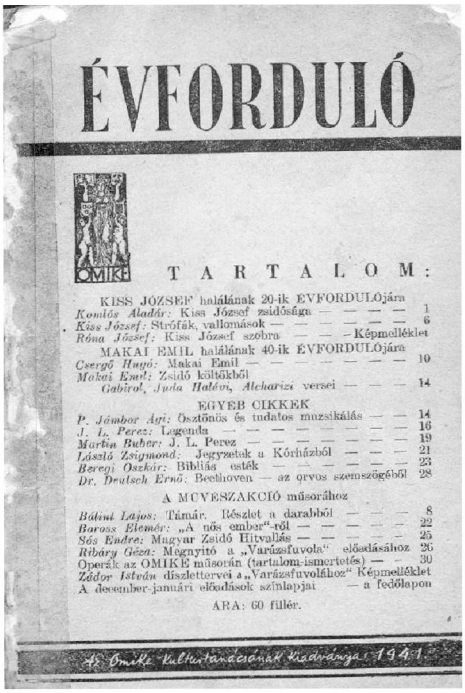

118. Versantológia az OMIKE Kultúrtanácsának kiadásában, 1942

119. Nyugat-európai költők és írók antológiája az OMIKE Kultúrtanácsának kiadásában, 1943

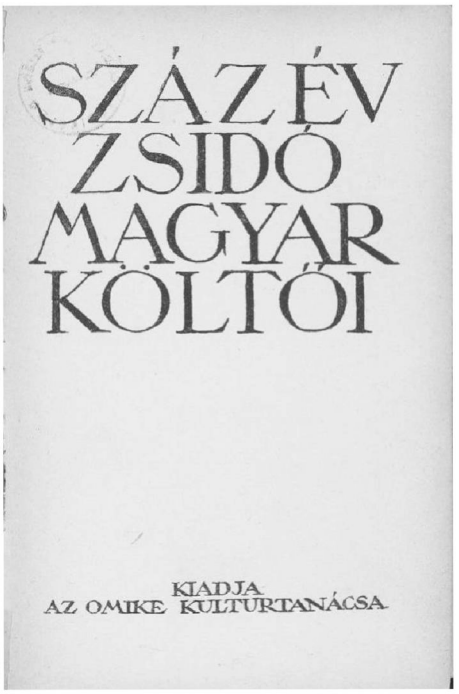

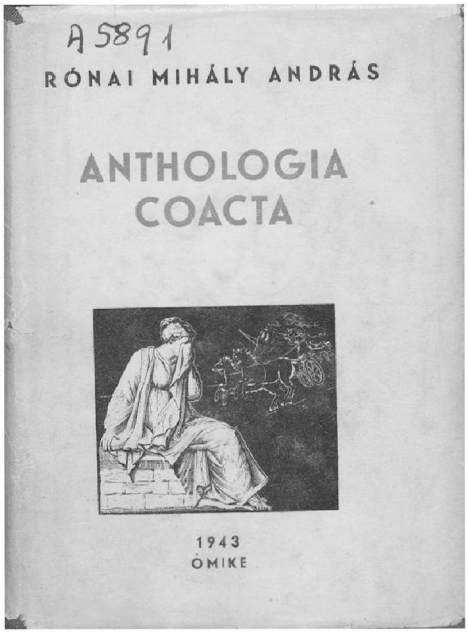

AZ OMIKE MŰVÉSZAKCIÓ ELŐADÁSAIN FELLÉPŐ ÍRÓK, KÖLTŐK

Berend László
Boross Elemér
Csergő Hugó
Déri Imre
Fenyő László
Forró Pál
Garami Andor
Goda Gábor
Hajnal Anna
Hajnal László
Harmath Imre
Horvát Henrik
Kellér Andor
Kóbor Noémi
Komlós Aladár
Kőműves Imre
Lengyel Ernő
Mohácsi Jenő
Szép Ernő
Trencsényi-Waldapfel Imre
Várnai Zseni
Zelk Zoltán
Zsolt Béla

FÉNYPONTOK A HOMÁLYBAN (1939–1944)

Ugy-e, hogy könnyen adsz tüzet az utcán,
Ugy-e meg se gondolod, ugy-e rögtön el is felejted:
Ilyen könnyen adhatsz másnak is az életedből,
Ilyen könnyű, látod a boldogság.

Szép Ernő: *Élő szó*[1]

[1] *A Magyar Zsidók Lapja,* 1940. január 11., 3.

1938-tól kezdve a zsidótörvények katasztrofális hatásainak enyhítésére, az állástalanná válók megsegítésére a legismertebb és valószínűleg a legnagyobb hatású intézményes segítséget az OMIKE Művészakciója jelentette. Az emberi-szakmai válságba került előadóművészek száma nem ismeretes. Mivel nem tudni pontosan, hogy hány művészt érintettek a jogfosztó törvények, azt sem lehet nemhogy teljeskörűen, de reprezentatív módon sem bemutatni, hogy az érintettek közül ki milyen módon próbált továbbra is színpadra, pódiumra, előadói dobogóra kerülni, pénzt keresni, egyáltalán hogyan próbálta túlélni az 1939 és 1945 közötti éveket. A kevés számú forrás (újságcikkek, visszaemlékezések, naplók stb.) csak töredékes ismereteket közöl arról, hogy – az OMIKE Művészakció létrehozásán kívül – kik és hogyan próbáltak segíteni az állásukat vesztett színészeknek, zenészeknek, festőknek, íróknak, illetve milyen stratégiáik voltak az állás nélkül maradtaknak a túlélésre. A válasz keresésének részbeni lehetőségét éppen az OMIKE-ben szereplő művészek nevének ismerete hozta el. Hiszen ők mindannyian, hivatalosan a zsidó felekezethez tartozásuk miatt váltak kirekesztetté, állástalanná. Ezekre a névsorokra alapozva (ami persze több száz nevet jelent) lehetséges az érintett művészek sorsának kutatása. Eközben kénytelenek vagyunk nélkülözni azok pályájának nyomon követését, akik nem voltak szereplői a Művészakciónak. Mindenekelőtt ilyenek a második zsidótörvény által zsidó származásúnak minősített, de nem zsidó vallású művészek. A fejezet így egyfajta kísérletet jelent arra: voltak-e, s vajon felderíthetők-e a segítséget jelentő fénypontok a homályba borult országban.

1938 végén sokak számára vált nyilvánvalóvá, hogy nem nyertek felvételt a színészkamarába. A *Magyarország* című politikai napilap decemberben – név nélkül – megszólaltatott néhányat a kimaradt színészek közül, feltéve a kérdést: mi lesz velük? A válaszok érthetően nagyon bizonytalanok voltak. A *jó nevű komika* azt válaszolta, ha nem veszik fel a második körben sem, a főzéstudományából fog megélni. A *neves jellemszínész*

120. Ráday Imre színész, Budapest, 1930-as évek.
Ismeretlen fényképező felvétele

121. Szőke Szakáll színész, London, 1940 körül.
A Warner Bros. Studio felvétele

Amerikába készült, és remélte, hogy a kormány megkönnyíti majd a kivándorlást. A *kitűnő énekes* abban bízott, hogy engedélyezni fogják a kávéházi énekes fellépéseket. A *jókedvű komikus* bohócnak készült, és kisebb artistamutatványokat is megtanult. Voltak színészek, akik felismerve a helyzet reménytelenségét, külföldön próbálták folytatni szakmájukat. Ma már tudjuk, hogy a siker esélye nagyon csekély volt. Voltak, akik gyorsan feladták a külföldi próbálkozást, mint például Ráday Imre, Keleti László vagy Rott Sándor. Ők a sikertelen kísérlet után visszatértek Magyarországra, és az OMIKE Művészakciójában találtak menedéket. Más híres, sikeres zsidó vagy zsidónak minősülő színészek, mint Kabos Gyula vagy Szőke Szakáll, végleg kivándoroltak.

Hitközségi, felekezeti akciók

A Magyar Zsidók Lapja (csakúgy, mint a korábbi években az 1938 végén megszüntetett *Egyenlőség*) 1939 és 1944 között is időnként beszámolt a különböző vidéki izraelita hitközségek, de főként a Pesti Izraelita Hitközség, valamint az utóbbihoz szorosan kapcsolódó ifjúsági és egyéb csoportok kulturális rendezvényeiről. Ezeken számos olyan színész, énekes lépett fel, akiket a színészkamara nem vett fel, és/vagy nem jutottak színházi szerződéshez. A PIH-en belül létre is jött egy szervezet, amely a műsorok, fellépések koordinációját volt hivatva elvégezni: ez volt a PIH Művészeti és Irodalmi Bizottsága. Az újsághíreken kívül szerencsére fennmaradt jó néhány meghívó is, amelyekben a PIH, illetve annak különböző ifjúsági csoportjai (például a Dr. Weisz Miksa Kultúrtársaság, a Zuglói, a PIH Bethlen téri vagy a „Goldmark" Ifjúsági Csoportja) színielőadásokat, irodalmi rendezvényeket hirdettek meg. A szereplők egy része azonos az OMIKE Művészakciójában rendszeresen fellépő színészekkel, énekesekkel, zenészekkel, de bőségesen fordulnak elő olyan nevek is, akik nem vettek részt a Művészakcióban.[2]

A Pesti Izr. Hitközség „Goldmark" Ifjúsági Csoportja 1939. évi január hó 29-én, vasárnap délután 1/25-től 1/210-ig kivételesen VII., Sip-utca 12. sz. a. Diszteremben tartja

TÁRSAS-ÖSSZEJÖVETELÉT

A MŰSOR KERETÉN BELÜL FELLÉPNEK:

VIDOR FERIKE
SZIGETI JENŐ
SIK OLGA
DÁVID AURÉL

1939. február hó 5-én, vasárnap délután 1/25 órai kezdettel klubhelyiségében (VII., Wesselényi-utca 7. II., „Goldmark"-terem)

Szekszárdi-Molnár István
szerzői estje:

Közreműködnek:
SIMON ZSUZSA
KELEN DÓRA
MÓRA EDITH
BÁNFI EDITH
BÁNKÚTI EDITH
előadóművésznők

Bevezetőt mond: SÓS ENDRE

Vendégeivel együtt szívesen látja a VEZETŐSÉG.

Belépődij nincs.

122. Meghívó a PIH Goldmark Ifjúsági Csoportjának társas összejövetelére, 1939. február

Voltak ezeken kívül olyan színhelyek is, amelyek bár nem a felekezet intézményei voltak, zsidó kötődésük igazolható. Bizonyos például, hogy az Erzsébetvárosi Társaskörnek (VII., Erzsébet krt. 24.) szoros kapcsolódása volt a kerület zsidó polgáraihoz. (Ezt ha más nem is, az ott 1922-ben elkövetett antiszemita indíttatású bombamerénylet megerősítheti.) Az sem véletlen, hanem világos jelzés, hogy a Társaskör dísztermében mutatták be 1939 februárjában Harmath Imre új operettjét,[3] hiszen a szerző darabjait már csak az OMIKE színpadán láthatták az érdeklődők.

1939-től kezdve – főként a vidéki sajtóban – nagyon kevés hír szólt zsidó színészek, zenészek fellépéséről. A kivételek között volt a *Délmagyarország* beszámolója arról, hogy Lendvai Andor hangversenyét a Szegedi Leányegylet rendezi meg a Hitközség Dísztermében. Nem egy esetben tehát a műsor helyszíne alapján dönthető el, hogy a rendezvényt szervező intézmény kapcsolódott-e a zsidósághoz valamilyen módon. A *Pécsi*

[2] Néhány meghívó az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárában, néhány a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében található.

[3] Bemutatták az új Harmath-operettet, *Esti Kurir,* 1939. február 28., 12.

MEGHIVÓ

A Pesti Izr. Hitközség **Zuglói** Ifjúsági Csoportja 1940. február havában egyesületi helyiségében (XIV., Bosnyák-tér 12.) **keddi** napokon a következő kulturelőadásokat tartja:

1940. február 6-án, **kedden** este 8 órakor

VIDÁM EST

Közreműködik:
MAJOR ISTVÁN színművész
FRIEDMANN TRIO: zeneszámok
LICHTMANN MARIKA: szavalatok.

1940. február 13-án, **kedden** este 8 órakor előad:
Dr. KEREKES ÖDÖN egészségügyi főtanácsos
„MIT ADOTT A ZSIDÓSÁG AZ ORVOSTUDOMÁNYNAK" címmel.
Közreműködik: **GELLÉRT KATÓ** előadóművésznő.

1940. február 20-án, **kedden** este 8 órakor
SZIGETI JENŐ színművész **ELŐADÓESTJE.**

1940. február 27-én, **kedden** este 8 órakor előad:
Dr. POLGÁR GYÖRGY ügyvéd
„AMIT A ZSIDÓTÖRVÉNYRŐL TUDNI KELL" címmel.
Közreműködik: **SIK OLGA** operaénekesnő.

Belépődíj nincs! Meghívót csak havonta küldünk. Pontos megjelenést kérünk.
Tagtársainkat és k. vendégeiket szeretettel várja a
VEZETŐSÉG.

123. Meghívó a PIH Zuglói Ifjúsági Csoportjának Vidám Estjére, 1940

Napló 1942 januárjában számolt be arról, hogy a Pécsi Izraelita Jótékony Nőegylet meghívására hangversenyt adott Ernster Dezső és Faragó István. Az előbbi művész pécsi születésű, az utóbbi helyi, pécsi művész, mint ahogyan a kísérőzenekar is az volt.[4] (Ernster Dezső többször kapott meghívást Pécsre.) A vidéki jelenlét híre és egyben az izraelita szervezetek segítő akciójának példája, hogy – mint arról egy interjúban beszámol – Rózsa Vera énekesnő, aki az OMIKE Művészakcióban lépett fel 1939 után, a nyári hónapokban, amikor a Művészakció előadásai szüneteltek, vidéki (izraelita) nőegyletek meghívására lépett fel és énekelt operaáriákat.[5]

Mivel a hitközségi iratok nagy része megsemmisült a háborúban vagy az utána következő barátságtalan évtizedekben, egyelőre kevés adat került elő arról, hogy milyen intézményes segítséget kaptak a zsidó színészek, zenészek ahhoz, hogy akár hitközségi termekben felléphessenek. (Két vidéki izraelita hitközség, a szegedi és a pécsi iratanyagában találtunk információkat.) 1939 augusztusában a Szegedi Izraelita Hitközség Kulturális Bizottsága művészi estet hirdetett állástalanná vált zsidó művészek – Forgács Sándor szegedi színész, rendező és Móra Edit, a Művészakció színpadán is fellépő színésznő – megsegítésére.[6] Ugyancsak ez év decemberére kelteződik az a levelezés, amelyben az „Izraelita Művészek Szövetkezése" nevű kezdeményezés szervezett szegedi fellépést Relle Gabriellának, a kor kitűnő opera-énekesnőjének és neves művészekből (Szentiványi Kálmán, Sztáray Márton, Rajna Sándor) álló társulatának. Ők is mindannyian folyamatosan szerepeltek a Művészakció színpadán.[7] 1940. május 7-i keltezésű az a levél, amelyet Vidor Ferike színésznő írt a Szegedi Hitközség elöljáróságának, kérve, hogy szegedi fellépését anyagilag támogassák. Kérését a levélre kézzel írt megjegyzés szerint teljesítették.[8]

[4] Ernster Dezső és Faragó István hangversenye, *Pécsi Napló*, 1942. január 27., 7.
[5] Benczés Tibor: Amerikai szerződéssel a retiküljében oratóriumokat szeretne énekelni a jiddisdalok legkitűnőbb előadója, Rózsa Vera, *Képes Családi Lapok*, 1941. szeptember 14., 19.
[6] Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 141/1939.
[7] Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 280/1939.
[8] Szegedi Zsidó Hitközség iratai, 60/1940.

Meghívó

Az Erzsébetvárosi Társaskör 1939. október hó 14-én szombaton este **9 órai** kezdettel

MÜSOROS TÁNCESTÉLYT

rendez, melyre Önt és b. Hozzátartozóit tisztelettel meghivja az ELNÖKSÉG.

BELÉPŐDÍJ NINCS! RELLE JAZZBAND

Meghivó felmutatása kötelező.

MŰSOR:

ANTAL ERZSI operaénekesnő
KÖKÉNY ILONA előadóművésznő
RAJNA ALICE előadóművésznő

SZENTIVÁNYI KÁLMÁN konferál
BOROSS GÉZA kómikus
SZENES LÁSZLÓ táncoskómikus

Zongorán kisér: Feleki László zeneszerző.

Asztalrendelés a titkárságnál.

124. Meghívó az Erzsébetvárosi Társaskör műsoros táncestélyére, 1939. október

A Pécsi Izraelita Hitközség iratai között található dokumentum tanúsága szerint, a magát „Zsidó Magyar Cserkészférfiak Társaságának" nevező, budapesti bejegyzésű csoport bejelenti egy, az ügyészség által 1939 novemberében már engedélyezett „Művészsegítő Cserkészszolgálat" indítását. A dokumentum részletes leírást ad arról, milyen szervezeti formában, milyen engedélyek megszerzésével és milyen műsorformában kell a tervezett programot megvalósítani.[9] Arról nincs információ, hogy végül megvalósult-e az elképzelt program. Ugyanitt maradt fenn az a kézzel írt, 1939 novemberében keltezett levél, amelyben Herczeg Jenő egy kis társulat (rajta kívül még Komlós Vilmos, valamint Keleti László és Somogyi Éva, mindnyájan a színészkamarába fel nem vett színművészek) szereplésének támogatását kéri a pécsi izraelita nőegylet vezetésétől. A válaszlevélből kiderül, hogy ezt az előadást megszervezték Pécsen.[10]

21

A Szegedi Izraelita Hitközség
Kulturális Bizottságának
rendezésében az állástalanná vált művészek támogatására 1939 augusztus hó 3-án, csütörtök este 9 órai kezdettel a szegedi Izr. Hitközség Székházában

Forgács Sándor

Művész Estet tart

vendégként fellép

Móra Edith

a Magyar Színház v. tagja

Műsor:

I. rész:
I. Bevezető.
II. Forgács Sándor:
a) A hor ellen!
Somlyó verse.
b) Udvöske hugom.
Juda Halevy verse.
III. Móra Edith:
a) Jelenet: Zilahy
Tűzmadár
című darabjából.
b) A másik
Emőd Tamás verse.
c) Divina Comoedia.
Ady verse.
IV. Forgács Sándor:
Az ős kaján.
Ady verse.
V.
Jelenet: Fodor László
Érettségi
című vígjátékából.
Forgács S. — Móra E.

Szünet.

II. rész:
I. Forgács Sándor:
a) A bányász.
Ribáry verse.
b) A wiléi bárdok.
Arany J. ballada.
II. Móra Edith
Jelenet: Sardou.
a). **Váljunk el**
című darabjából.
b) Mistérium. Ady E.
c) Komédia.
Vérmay Zseni.
III.
Jelenet: Rosland
Sasfiók
című darabjából.
a) Forgács Sándor:
Metternich
nagy jelenete
b) Móra Edith:
Wágrámi jelenet.

125. Meghívó a Szegedi Izraelita Hitközség Kulturális Bizottságának Művész Estjére, 1939. augusztus

A Művészakcióhoz fűződő kapcsolatot, de legalábbis az erre tett kísérletet igazolja egy 1940 elején született levél, amely Beregi Oszkár és Ribáry Géza aláírásával a Művészakció és a hitközségek rendszeres kapcsolattartására jelentett be igényt. Széles körű együttműködés létrejöttére ugyan nincs bizonyíték, de kétségtelen, hogy folytatódott a Művészakció egyes produkcióinak „utaztatása", és ennek megfelelően a zsidó művészek megsegítésének kibővítési kísérlete. Erre utalnak azok a bizonyítékok, amelyek az állásukat vesztett zsidó újságírók *Eleven újság* című ren-

[9] Pécsi Zsidó Hitközség iratai, 681/1939. Az elképzelés gyakorlati megvalósulásáról nem rendelkezünk adatokkal.

[10] Pécsi Zsidó Hitközség iratai, 637/1939.

126. Az Izraelita Művészek Szövetkezésének levele Relle Gabriella szegedi fellépésével kapcsolatban, 1939. december 7.

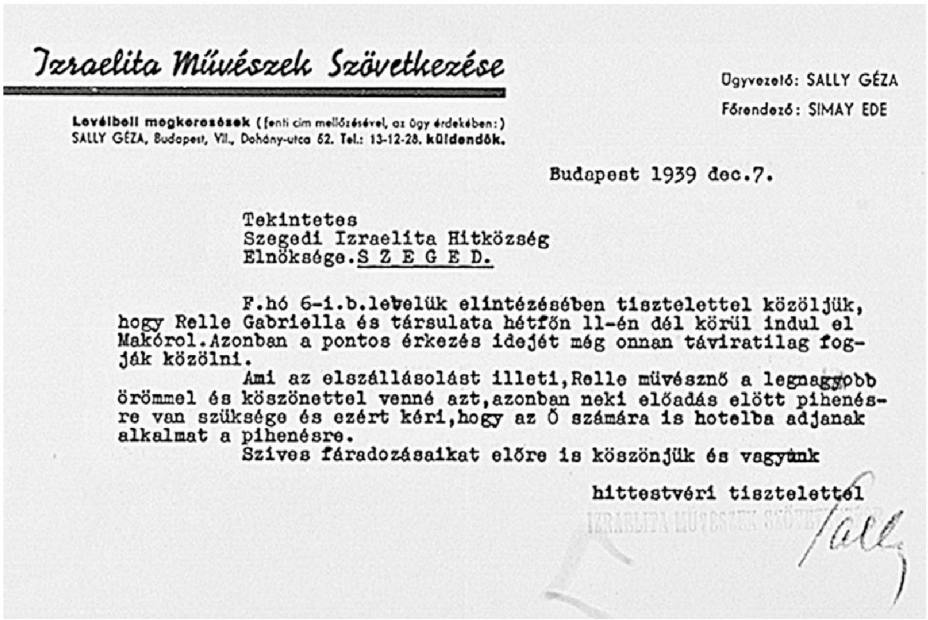

Izraelita Művészek Szövetkezése

Ügyvezető: SALLY GÉZA
Főrendező: SIMAY EDE

Levélbeli megkeresések (fenti cím mellőzésével, az ügy érdekében:)
SALLY GÉZA, Budapest, VII., Dohány-utca 62. Tel.: 13-12-28. küldendők.

Budapest 1939 dec.7.

Tekintetes
Szegedi Izraelita Hitközség
Elnöksége. S Z E G E D.

F.hó 6-i.b.levelük elintézésében tisztelettel közöljük, hogy Relle Gabriella és társulata hétfőn 11-én dél körül indul el Makóról. Azonban a pontos érkezés idejét még onnan táviratilag fogják közölni.

Ami az elszállásolást illeti, Relle művésznő a legnagyobb örömmel és köszönettel venné azt, azonban neki előadás előtt pihenésre van szüksége és ezért kéri, hogy az Ő számára is hotelba adjanak alkalmat a pihenésre.

Szíves fáradozásaikat előre is köszönjük és vagyunk

hittestvéri tisztelettel

dezvényére vonatkoznak 1940 tavaszán, majd az a felhívás, amelyben az OMIKE Sajtócsoportja a *Magyar Zsidók Naptára* előfizetését kéri a szegedi hitközségtől.[11]

Az OMIKE mellett, a már említett eseteken kívül, más országos zsidó szervezetek is keresték a kapcsolatot a vidéki hitközségekkel az állástalanná vált művészek megsegítése érdekében. Erre utal az a levelezés is, amelynek tanúsága szerint a Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének kérésére a szegedi hitközség 1941-ben három sorozat könyvre fizetett elő, köztük Szép Ernő és Mohácsi Jenő műveire.[12]

Más befogadó helyszínek

Nem csak az izraelita intézmények által kínált utakat próbálták bejárni a színpadtól eltiltott zsidó művészek. Olyan helyszíneken léptek, léphettek fel – ha módjuk nyílt rá –, amelyek nem tartoztak a színészkamara felügyelete alá. Ilyen lehetőséget biztosítottak 1939 után többek között a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei. Fellépett itt mások mellett Vidor Ferike, Ascher Oszkár, Ráday Imre, Gárdonyi Lajos; lehetőséget kaptak az operaházból eltávolított karmesterek és énekesek: Komor Vilmos, Jámbor

[11] Pécsi Zsidó Hitközség iratai, 211/1940; 8/1940.
[12] Pécsi Zsidó Hitközség iratai, 1581/8/1941.

Ági, Fleischer Antal, Relle Gabriella. 1941-ben ennek a gyakorlatnak kívánt véget vetni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Erről tanúskodik a Zeneművészeti Főiskola igazgatóságához írt levél:

> A vallás- és közoktatásügyi minisztertől
> Tárgy: Zsidó művészek kitiltása a Főiskola hangversenytermeiből
> Az 1939. évi IV. t. c. korlátozásai alá eső művészek és főleg a Színművészeti és Filmművészeti Kamarából kiszorult színészek az utóbbi időben egyre sűrűbben lépnek fel a hangversenydobogón, hogy előadások, hangversenyek, matinék stb. keretében a velük együtt érző közönség sokszor tüntető lelkesedése közepette terjesszék azt a szellemet, amelynek szűkebb térre való korlátozása vezette a törvényhozást az idézett törvény meghozatalára. Tekintettel arra, hogy a szóban lévő művészek szereplése az idézett törvény szellemével össze nem egyeztethető, értesítem a tek. Igazgatóságot, hogy a Zeneművészeti Főiskola hangversenytermei azok céljára a jövőben bérbe nem adhatók.
> Budapest, 1941. május hó 15-én
> A miniszter helyett Say [Fáy István] államtitkár[13]

A színészkamara is figyelemmel kísérte az eltiltott színészek fellépéseit lehetővé tévő, a színházon kívüli helyszíneket és az itt rendezett eseményeket, bár azokhoz jogi értelemben nem volt köze. Jól példázza ezt az az érzékelhetően nem zsidó művészeknek írt körlevél, amelyet a *Népszava* (ahová a körlevél egyik eredeti példánya eljutott) közölt 1940 novemberében:

> Mélyen tisztelt Művész Úr!
> Több ízben előfordult, hogy a zsidótörvény következtében a kamarából kimaradt színészek művészdélutánokat és estéket rendeznek, amelyre kizárólag elsőrendű keresztény művészeket kérnek fel közreműködésre. Sajnos anélkül, hogy a közreműködők erre gondolnának, ezeknek a szerepléseknek kifelé demonstratív jellegük van.
> Felkérem Nagyságodat, hogy mielőtt a jövőben hasonló kérésnek eleget tenne, fenti körülményt, saját érdekében, mérlegelni szíveskedjék.
> Budapest, 1940. november 21.[14]

[13] Gádor Ágnes–Szirányi Gábor: *Dohnányi Ernő-iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában*, II: *1938. szeptember–1941. június*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archívum, 2004, 422 (Dohnányi Évkönyv).

[14] Levelez a színészkamara, *Népszava*, 1940. november 28., 6.

A kamara megszületésekor úgy tűnt, hogy elvileg kínálkozik még egy kis szereplési lehetőség a fel nem vett művészek számára: a szórakozóhelyek – kávéházak, mulatók, varieték – nem tartoztak a kamarai szabályozás hatálya alá. Ezt a kaput viszonylag gyorsan megpróbálták bezárni, amint egy konkrét eset kapcsán az *Ujság* 1939 januárjában megírta.[15] Kiderült, hogy a rendőrség csak azoknak a művészeknek engedélyezi a fellépést ezeken a helyeken, akik vagy artistaigazolvánnyal rendelkeznek, vagy „színészszövetségi igazolványuk" van. Ez utóbbi intézmény azonban a színészkamara létrejöttével megszűnt. Maradt tehát az artistaigazolvány megszerzése, 1942-ben azonban a mulatókban, vendéglátóhelyeken fellépő zsidó művészek előtt e kiskapu is bezárult: a belügyminiszter elrendelte, hogy a varietékben „kuplékat, vagy a színművészet körébe tartozó szólószámokat csak a színművészeti kamara igazolt tagjai adhatnak elő".[16]

> Egy időben […] divatban volt a Hacsek és Sajó szellemes duó, de ketté kellett válniok, mivel a dicső kettősből csak az egyiket, Herczeg Jenőt vették fel a kamarába, a derék Sajót, vagyis Komlós Vilmost nem. A varieté műsorán ennek ellenére szerepel a Hacsek és Sajó pár, mégpedig a következő megoldással: a színpadon csak Herczeg Jenő látható, ő beszél és Sajó felel – gramofonlemezről!
>
> Hogyan tréfálja meg a Kamara Varieté a színművészeti kamarát?, *Uj Magyarság,* 1940. január 31., 6.

Nagyon kevés ellenőrizhető információ maradt meg azokról a fellépési, megélhetési lehetőségekről, amelyet magántársaságok és magánszemélyek kezdeményeztek. Naplókban, visszaemlékezésekben néhány felbukkan ezekből. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplójában olvasható 1939. június 9-i dátummal a következő bejegyzés:

> Mik este elmegy a Milchékhez, ahol „mecénáskodás" folyik. A szegény Szigeti [Jenő] színészt, Tibor jó barátját, többek között szintén nem vették fel a kamarába, és most kis családi körökben olvas fel és ad elő zsidó novellákat, amikért egy pengő belépti díjat fizetnek, és így összeszed 50-60 pengőt.[17]

[15] Kamarai igazolvány nélkül mulatóban sem szerepelhetnek a színészek, *Ujság,* 1939. január 26., 10.
[16] Artisták magánszámokat nem adhatnak elő a varietékben, *Népszava,* 1942. augusztus 18., 6.
[17] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946,* 1939. június 9-i bejegyzés, Budapest, Jaffa, 2014, I, 416.

Heimlich (később Hernádi) Lajos is rendszeresen adott házi koncerteket.[18] Tallián Tibor hasonló kezdeményezésről ad hírt:

> …voltak korabeli előadások, bárha többségükben még annál is zártabb körben, mint amilyet az OMIKE biztosíthatott zeneszerzőinek. Pándi Marianne emlékező ismertetésében Kósa György Mészáros utcai műteremlakásán lezajlott előadásokról ír; valamivel szélesebb közönség hallhatta Kósa zenéjét a Skót Misszió Vörösmarty utcai helyiségében, ahol a negyvenes évek zenei sajtója szerint előadhatta két oratóriumát. 1942 áprilisában Jemnitz Sándor a *Józsefet* hallotta a szerző vezényletével, 1944 legelején pedig Járdányi Pál tudósított a *Forrás* első kötetében a *Krisztus* bemutatójáról.[19]

Még egy visszaemlékezés, a színhely Szombathely:

> Emlékezetesek a koncertek Szendéeknél.[20] A negyvenes években a zsidó művészeket kiszorították a nagy koncerttermekből, így privát lakásokban koncerteztek, így Szendéeknél. Sok híres muzsikus lépett fel Szendéeknél az előbb már említett házi „koncertteremben", fellépett Jámbor Ági, Rózsa Vera, Starker János, Ernster Dezső, Dénes Vera és még sokan mások, akik nem jutnak eszembe.[21]

Még sokáig, egészen 1944-ig megmaradtak fellépéseket jelentő különböző helyek, alkalmak és meghívások. Ezek kívül estek a zsidótörvények korlátozó szabályain, de némi bátorság kellett ahhoz, hogy az egyre szélsőségesebbé váló politikai és társadalmi közegben zsidó művészek fellépését megkockáztassák a műsorok rendezői. *A Magyar Zsidók Lapja* 1941-ben arról számolt be, hogy a „Szerdai Társaság" műsoros irodalmi délutánt rendez a Royal Szállóban, amelyen a Művészakció állandó szereplői – többek között Ascher Oszkár, Relle Gabriella, Ney Dávid – lépnek fel.[22] Sok esetben

[18] Radnóti Miklós: *Napló,* 1940. december 26-i bejegyzés (Budapest, Magvető, 2018, 153.): „Délelőtt Heimlich Lajos házi hangversenyén, ragyogóan játszik Chopint." Ferencz Győző jegyzete szerint „Mivel a zsidótörvények miatt Heimlich Lajos nem adhatott nyilvános koncertet, 1940. december 26-ától az V. ker., Légrády Károly (ma XIII. ker., Balzac) u. 21. III. emelet 3. szám alatti lakásán adott házi koncerteket."

[19] Tallián Tibor: *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956,* Budapest, Balassi–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 79. Vö. *Járdányi Pál összegyűjtött írásai,* szerk. Berlász Melinda, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2000, 266.

[20] Szende László Bárdos Alice hegedűművésznő férje.

[21] Weiss András: A kezdet, II, *Életünk,* 2014/6, 81.

[22] *A Magyar Zsidók Lapja,* 1941. január 16., 7. Az említett „Szerdai Társaság"-ról nem sikerült információt szerezni.

127. Jámbor Ági zongoraművész, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele

szerepelhettek a szerződésüket vesztett művészek különböző szakszervezeti, szociáldemokrata párti intézmények, munkásegyletek által szervezett rendezvényeken, amelyekről a *Népszava* híradásaiban bőségesen lehetett olvasni. Faragó Panni és Nagy György például fellépett a Kispesti Munkásotthonban, 1940 decemberében, Relle Gabriella és Fehér Pál pedig a Vasmunkások Művészmatinéján, 1941 februárjában; hangversenyt tartottak a pesterzsébeti Vasasok rendezésében, fellépett Kelen Rózsi és Flesch Imre; a Budapesti Általános Munkásegylet hangversenyén, a Zeneakadémián Fischer Annie zongorázott; Munkásdalos Hangversenyre került sor a Zeneakadémián Ascher Oszkár közreműködésével. A Szociáldemokrata Párt ötvenéves fennállása alkalmából rendezett jubileumi hangversenyen Demény Artúr, Lendvai Andor, Nagy György és Palotai Erzsi lépett fel.[23] De nem csak a szociáldemokrata alapszervezetek, illetve a szakszervezetek meghívásairól maradtak fenn adatok. Található ismertetés a *Pesti Hirlap*ban arról, hogy Sztáray Márton a Rózsavölgyi Hangversenyek keretében magyar dal- és nótaestet adott 1941 januárjában. Az *Ujság*ban arról lehetett olvasni, hogy Fábry Edit énekelt a Mozart Egyesület által rendezett műsorban, 1941 februárjában. Faragó Panni énekesnő, mint erről a *Pesti Hirlap* tudósít, fellépett a Vöröskereszt nagykanizsai szervezetének díszhangversenyén. Ugyancsak a *Pesti Hirlap* adott hírt 1943 áprilisában arról, hogy a Magyar Írók Köre által rendezett hangversenyen, nagy hatású énekszámokkal, Ernster Dezső is szerepelt.

Lehetőségek keresése a színészeten kívül

Az *Esti Kurir* az 1939-es színházi évad indításakor beszámol a színházi rendszeren kívüli menekülő utak egyikéről, amellyel az állástalanná vált művészek egy része próbálkozott. Eszerint a fiatalok közül nem kevesen voltak, akik átképezték magukat artistának, és ha sikerült felvételi vizsgát tenniük a Magyar Artista Egyesületnél, megkaphatták az artistaszerződés vállalására jogosító igazolványt (ezzel kísérletezett például Keleti László).

[23] *Népszava*, 1940. december 8., 9.

128. Keleti László színész, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele

129. Szécsy Hédi színésznő, Kaposvár, 1930-as évek. Reményi M. felvétele

Alakultak tánccsoportok is prózai színészekből és táncos-komikusokból, amelyek azután megpróbáltak külföldi szerződésekhez jutni. Sokak számára ez sem jelentett azonban megoldást: „egykori nagynevű színészek, mint ruhatárosok, jegyszedők, jegyellenőrök igyekszenek megélni."[24] Szaporodtak továbbá a tragikus esetek is, bár az ezekkel kapcsolatos hírek nehezen ellenőrizhetők. Ilyen volt például a *Népszava* rövid beszámolója Szécsi Hédy színésznő öngyilkossági kísérletéről, aki „tettét elkeseredésében követte el, mert nem vették fel a színészkamarába, a zsidótörvényre való hivatkozással".[25]

A szereplési lehetőségtől részben vagy egészen megfosztott színészek közül 1939–1942-ben jó néhányan írtak és adtak ki visszaemlékezéseket, nemegyszer – mint például Salamon Béla vagy Vidor Ferike tette – há-

[24] Klamár Gyula: Akiknek nem szól többé az ügyelő csengője, *Esti Kurir,* 1939. október 9., 8.

[25] Nem vették föl a színészkamarába…, *Népszava,* 1940. március 13., 8. Szécsi Hédy sikertelen öngyilkossági kísérletét követően, 1942–1943-ban az OMIKE Művészakció előadásain szerepelt. Ismeretlen helyen halt meg 1944-ben.

zalva saját köteteik példányaival.[26] Ez egyfelől valamiféle jövedelemforrást jelentett, másfelől a folyamatos jelenlétet – vagy legalább annak illúzióját – biztosította a magyar kultúrában. Így ír erről a kortárs:

> A Salamon-eset természetesen iskolát csinált, azóta nyakra-főre jelennek meg ezek a személyes varázsra felépített könyvek, ám akad közöttük nem egy, amely más relációban is komoly irodalmi sikerre pályázhatna. Kevesen tudják, hogy a könyveladásnak ezt a módját egy Lóránt László nevű fiatal író találta ki. Ő adta el legelőször verseit [...] nem bohó fiatal lányoknak, nem szerelmes gimnazistáknak, érzelmes szívű vénkisasszonyoknak, [...] hanem bankoknak és iparvállalatoknak. Ő volt az első, Lóránt pionír, aki rájött arra, hogy a rideg gazdasági élet mennyire áhítozik egy kis üdítő líra után. Adassék neki elismerés a kitűnő ötletért. Most sok zsidó költő, író, színész járja a derék pionír útját, a fiatal író agyafúrt trükkje így nemesedett, tisztult meg a kenyértelenül maradt zsidók létfenntartási küzdelmeiben.[27]

E könyvek egy része szellemes, humoros visszaemlékezések gyűjteménye. De itt-ott megjelenik a pályáról való eltiltás írásba foglalt keserűsége is, ahogy az alábbi részletek is mutatják:

> A legnagyobb külföldi sikereim után jöttem kisebb gázsiért vissza Budapestre, mert csak itt, csak a pesti közönség előtt éreztem magam jól, itt hazámban, ahol születtem, ahol közel 50 évig játszottam, ahol a közönség kedvence lettem, ahol becsületes életet éltem, ahol családot alapítottam, ahol ünnepeltek, ahol fogalom lettem és ahol 1939-ben a színészkamara visszautasított.[28]

> Ezerkilencszáznegyvenegy, szeptember! Elvesztettem a szerződésemet, kenyértelenül maradtam. De valamiből tovább kell élni! Nem akarok elpusztulni! Mit tehetek?! Csak azt, amit más kollégáim is tettek eddig: könyvet írok és megkeresem vele a közönség szívét![29]

> Színész vagyok és nem író [...]. Most nem játszhatom tovább színpadon. Megpróbálom tehát így papíron folytatni a játékot tollal és kalamárissal.[30]

[26] Salamon Béla: *Hej, színművész,* Budapest, szerzői kiadás, 1939.
[27] Komlós Jenő: *A zsidó fájdalom könyve,* Budapest, szerzői kiadás, 1942, 8.
[28] Rott Sándor: *A „kis Rott"-ról,* Budapest, k. n., 1941, 158.
[29] Pártos Erzsi: *Köszönöm!...*, Budapest, k. n., 1941, 3.
[30] Vidor Ferike: *Kezitcsókolom!,* Budapest, szerzői kiadás, 1940.

Az a körülmény, hogy egykorvolt neves színészek kényszerűségből könyvügynökként lépnek fel, vegyes fogadtatásra talált. Jó példát nyújtanak erre Radnóti Miklós és felesége, Gyarmati Fanni naplóbejegyzései Vidor Ferike könyve kapcsán:

> Ebéd után betértünk Fannival az Ilkovitshoz, feketét inni, állva, futtában. Vidor Ferike ül az egyik asztalnál. Leültet – nagy fecsegés. Humoros, kedves, eltaposhatatlan asszony. Most az életét írta meg (vacak, szemét, polgároknak étek, – „dicséri" a könyvet; a kommünt, az emigrációt, Gábor Andort, mindent kihagytam, „csak a popóm látszik ki belőle" stb.), és öt pengőért árulja a „zsidóknak".[31]

> Ebéd után az Ilkovitsban Vidor Ferike fogott meg, letegezett, mint régi barátokat [...]. Most valami vacak könyvet adott ki Ferike az életéről, és azzal tarhál. Az odaszólítás magához is azért történt, hogy Miklósnak egy gyűjtőívet nyújtson át. Ott ül, mint egy vadász az Ilkovitsban, és várja a hasonló áldozatokat.[32]

Az említetteken kívül ekkoriban írta meg visszaemlékezéseit Bárdos Artúr, Feld Mátyás, Gárdonyi Lajos, Komlós Vilmos, Lendvai Andor, Radó Sándor és még sokan mások.[33]

Ebbe a körbe tartozik az a megoldás is, amellyel Lendvai Andor operaénekes kísérletezett: egy levelében, amelyet 1942-ben Buday-Goldberger Leónak írt, arra kérte őt, hogy a lemezeiből, amelyet maga forgalmaz, vegyen egy sorozatot. (A csatolt lista szerint a lemezek önköltségi ára darabonként 10 pengő, átvételi ára „szíves belátás szerint".)

Nem csak színház a világ

Miközben a színészkamara és a keresztény (értsd: nem zsidó), mi több, főként erősen jobboldali vezetők irányítása alá került színházak együttműködésével a színésztársadalom zsidó tagjai teljesen kiszorultak az első nyilvánosságból, némileg másként alakult a helyzet a képzőművészek esetében. Arról sajnos nincs adat, hogy képeik, szobraik eladása miként vál-

[31] Radnóti Miklós: *Napló,* 1941. február 9-i bejegyzés, Budapest, Magvető, 2018, 174.

[32] Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946,* 1941. február 9-i bejegyzés, Budapest, Jaffa, 2014, II, 10.

[33] Minderről részletes elemzésben számol be Gajdó Tamás: (Nem) véletlenül történt. Zsidó színházművészek emlékiratai 1939 és 1943 között, *Jelenkor,* 2004/6, 528–544.

tozott, de feltehetően jelentősen csökkent, hiszen az amúgy sem jelentős állami, fővárosi megrendelésekből kiszorultak, korábbi vásárlóik egy része pedig állástalanná vált, és így jövedelmétől is elesett a zsidótörvények után. A magángalériákban rendezett kiállításokon (és ez volt a meghatározó) jelenlétük viszont töretlen volt, még az 1943-as esztendőben is. A kor reprezentatív művészeti egyesületének, a Nemzeti Szalonnak[34] kiállítási katalógusaiban nyomon követhető, hogy a Művészakció résztvevői (akik tehát bizonyítottan zsidó vallású képzőművészek) közül elég sokan kiállítottak a Nemzeti Szalon különféle kiállításain. 1941–1943 között szinte mindegyik csoportos kiállításon megtalálhatók voltak zsidó festők, szobrászok. Évről évre hét-nyolc zsidó művész neve is felbukkan egy-egy kiállítás katalógusában. 1943 októberében, a Képzőművészek Új Társaságának (KUT) kiállításán húsz, a Művészakcióban is szereplő művész neve tűnik fel. A Tamás Galériában,[35] amely e korszakban végig teret adott a kortárs modern, kísérletező művészeknek, 1944. január–februárban Gábor Marianne, illetve Frank Frigyes festőművészek gyűjteményes kiállításait rendezték meg. Márciusban a katalógus szerint még kiállított itt Ámos Imre, Anna Margit, Farkas István, Sugár Andor, Vajda Lajos és más zsidó, illetve zsidó származású művészek.

A segítségnyújtás sajátos formája volt az, amelyet a magyar irodalmi zsargon „négerezésnek" nevez. Aki ezt a segítséget nyújtja, az másként fogalmazva a „szellemíró" *(ghostwriter)*. 1939 után ezzel az eszközzel éltek olyankor, amikor – főként filmforgatókönyvek esetében – a valódi szerző neve nem válhatott ismertté. Magyar Bálint színháztörténész hagyatékában található egy rövid, hatoldalas gépirat, amely a „Néger forgatókönyvírókra vonatkozó információk" címet viseli.[36] A gépiratot minden bizonnyal Radó István filmújságíró készítette 1961-ben, erre utalnak a neki címzett és a „helyettesítést" elismerő levelek is. Ő egyébként szintén a zsidótörvények hatálya esett, nem dolgozhatott a filmszakmában, s a rendelkezések megszegéséért 1941-ben, majd 1942-ben internálták. Szele Tamás így ír erről:

[34] A Nemzeti Szalon a magyar képzőművészek és műpártolók egyesülete volt, amelyet Budapesten 1894-ben alapítottak képzőművészek. Elnöke a vizsgált időszakban gr. Zichy János vezető katolikus politikus, de az elnökségben ekkor megtalálható többek között Csók István festőművész és Horvai János szobrász is.

[35] Tamás Henrik galériája 1927-től a háború végéig a progresszív képzőművészeti alkotók egyik legfontosabb kiállítóhelye volt.

[36] A gépirat egyes részleteit Magyar Bálint örököseinek engedélyével használom. Szintén az ő engedélyükkel írt Szele Tamás a dokumentumról korábban – feltehetően 2014-ben – egy beszámolót, amely már az interneten sem érhető el. Helyenként támaszkodom az ő, számomra megismerhetővé vált összefoglalójára is.

> Kik voltak ezek? Hát, nem a névtelen nullák, az is biztos. Rejtő Jenő, Nóti Károly, Békeffi István… és sokan, nagyon sokan mások. A birtokunkba került lista negyvenhat filmet tartalmaz, melyek közül egyet sem az írt, aki hivatalosan jegyezte, vagyis aki a stáblistán szerepel. A képen látható listán először olvashatjuk a film címét, aztán a forgatókönyv valódi szerzőjét, végül azt, akinek a nevén szerepelt a mozgókép. Embertelen világ volt, hiszen az eltiltott szerzők százszor többet, jobbat, kellemesebbet, szórakoztatóbbat tehettek volna le a közönség elé, ha az elmebeteg törvények nem kényszerítik őket erre – és a magyar állam ehhez asszisztált, ugyanis kellettek a filmek. De nagyon.

A négerek, szellemírók, strómanok gyakran barátok, jó ismerősök, pályatársak voltak, akik segítettek ingyen, segítettek pénzért – de akár így, akár úgy, mindenképpen kockázatot vállaltak, hiszen mindez törvénysértés volt a javából. Idéz egy esetet Szele Tamás is:

> …hétfőn, december 15-én ismét néhány szakmabelit állítottak elő a főkapitányság bűnügyi osztályára. Nóti Károly filmírót, Schmolka János filmügynököt, Ungár Sándornét, a FOX filmvállalat volt tisztségviselőjét, Matzner Károlyt, a FOX Film Rt. budapesti fiókjának volt igazgatóját és Verő Andort, az Atelier Film Rt. társtulajdonosát hallgatták ki. Kihallgatásuk után valamennyiüket internálási javaslattal kísérték át a toloncházba. A toloncházban lévő rendőri bíróság rögtön megtartotta a tárgyalást és az öt szakmabelit, mint a gazdasági életre ártalmas egyéneket, internálták…[37]

Alább látható néhány példa az igazoló levelekkel a dokumentumból.

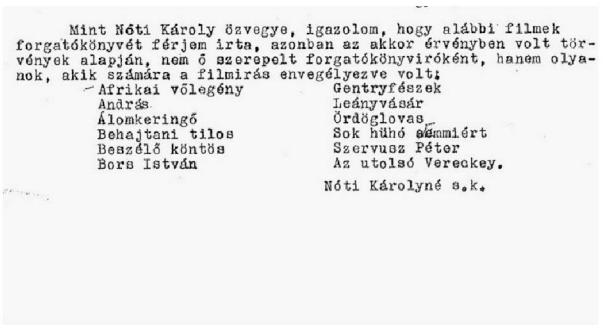

Mint Nóti Károly özvegye, igazolom, hogy alábbi filmek forgatókönyvét férjem írta, azonban az akkor érvényben volt törvények alapján, nem ő szerepelt forgatókönyvíróként, hanem olyanok, akik számára a filmírás envegélyezve volt:

Afrikai vőlegény	Gentryfészek
András	Leányvásár
Álomkeringő	Ördöglovas
Behajtani tilos	Sok hühó semmiért
Beszélő köntös	Szervusz Péter
Bors István	Az utolsó Vereckey.

Nóti Károlyné s.k.

130. Nóti Károlyné igazolása Nóti Károly más szerzők nevén írt filmforgatókönyveiről, Budapest, 1961

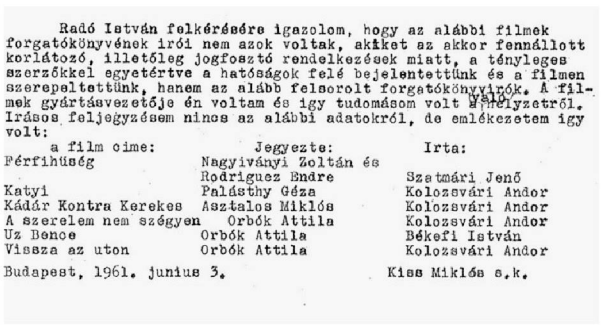

Radó István felkérésére igazolom, hogy az alábbi filmek forgatókönyvének írói nem azok voltak, akiket az akkor fennállott korlátozó, illetőleg jogfosztó rendelkezések miatt, a tényleges szerzőkkel egyetértve a hatóságok felé bejelentettünk és a filmen szerepeltettünk, hanem az alább felsorolt forgatókönyvírók. A filmek gyártásvezetője én voltam és így tudomásom volt a helyzetről. Irásos feljegyzésem nincs az alábbi adatokról, de emlékezetem így volt:

a film címe:	Jegyezte:	Irta:
Férfihűség	Nagyiványi Zoltán és Rodriguez Endre	Szatmári Jenő
Katyi	Palásthy Géza	Kolozsvári Andor
Kádár Kontra Kerekes	Asztalos Miklós	Kolozsvári Andor
A szerelem nem szégyen	Orbók Attila	Kolozsvári Andor
Uz Bence	Orbók Attila	Békefi István
Vissza az uton	Orbók Attila	Kolozsvári Andor

Budapest, 1961. junius 3. Kiss Miklós s.k.

131. Igazolás arról, hogy a zsidónak minősülő filmforgatókönyv-írók munkái más szerzők neve alatt jelentek meg, Budapest, 1961

[37] *Magyar Film*, 1941. december 2., 9.

Szele Tamás így értékeli a fentieket:

> Az még hagyján, hogy a *Pepita kabát*ot Segesdy László nevén Rejtő Jenő írta, az is, hogy az *Ördöglovas*t dr. Asztalos Miklós nevén Nóti Károly. De az már mégiscsak furcsa, hogy a nyíltan nyilas, fajvédő eszméket hirdető Nyirő József egyik fő művéből forgatott *Uz Bence* forgatókönyvét a neves és ajnározott szerző helyett – aki országgyűlési képviselő is volt – Orbók Attila nevén Békeffi István kellett tető alá hozza! Nem lehet igaz, hogy Nyirő József, egyébként Goebbels nagy híve, nem tudott erről a machinációról, hiszen a forgatás során konzultálnia kellett a valódi forgatókönyvíróval. Tudta, és hallgatott.

Az 1939-től minden beborító homályban tehát fel-felcsillantak apró fénypontok: voltak emberek, akik azon túl, hogy kenyérhez segítették embertársukat, segítettek megőrizni azok önbecsülését is. Voltak intézmények, amelyek e támogatással nagy szolgálatot tettek a magyar kultúra egészének is. Egyfajta hálózat jött létre, amelynek segítségével a törvénykezés által zsidónak minősített színészek, zenészek és más művészek megpróbálták túlélni a homályba borult jelent. A legsötétebb idő – mi már tudjuk – csak ezután következett be 1944-ben. Volt, aki ezt is túlélte. És voltak – sokan –, akik nem.

A SÖTÉTSÉG MÉLYÉN (1944–1945)

Eljön a kor, hogy többet nem leszek,
a könyvespolcon kis kötet leszek.
Mi életem volt: öröm, szenvedés,
sötét sorok örök csendjébe vész.

Sárközi György: *Esőcseppek*
a „Mindhalálig" című hagyatékból[1]

[1] *Sárközi György összes verse és kisebb műfordításai,* h. n., Sarló, 1947.

Az OMIKE utolsó hetei

1944-re az egyre vékonyabban csordogáló információk a zsidóság vergődéséről szólnak, azokról az erőfeszítésekről, amelyek például a munkaszolgálatosok megsegítését, felruházását szolgálták. 1944. március 19-én véget ért az OMIKE Művészakció előadásainak sorozata. A német bevonulás napján megjelentek a megszállók a Goldmark Teremben. Így emlékezett erről egy szemtanú, részt vevő művész, Fischer Sándor:

> Nagyon sok kísérőzenét írtam, talán száz darabhoz is, annak idején a Vígszínháznál és aztán az OMIKE-ben szintén nagyon sokra volt szükség. Az utolsó zene, mielőtt 1944-ben a németek bejöttek, Racine *Esther* című drámájához készült. Ez is egy mulatságos kis emlékem: a rendező, Horvai István március 25-re, szombati napra tűzte ki a premiert. 19-én vasárnap meg bejöttek a németek. Találkoztam velük az előcsarnokban, amikor előadás után bevonultak. És olyan naiv voltam, hogy még másnap és harmadnap is próbáltam bent, a Goldmark Teremben. A földszinten ültek a szereplők, én meg a zongoránál: az énekszólamokat próbáltuk, zenekar nélkül. Egyszerre csak megjelenik a színpadon egy SS-ezredes. Hirtelen üres lett a nézőtér: az énekesek elsüllyedtek a széksorok között, csak én voltam a zongora mellett. Mi van itten? Mit csinálnak itt? Nem látja? Próbálunk. Mit? A zenét próbáljuk a szombati bemutatóra. Itt szoktak játszani? Mondom: Igen. Mit? Kabarét? Dehogy, mi itten operákat játszunk, *Sába királynőjét*, *Don Pasqualét*, *Varázsfuvolát*… A tiszt körülnézett, azt mondta: Schön. Heil Hitler! – és kivonult. De a szombati premierből persze nem lett semmi.[2]

[2] Borgó András: „Amikor én pályakezdő voltam…" Fischer Sándor, *Muzsika,* 1990. február, 10–15.

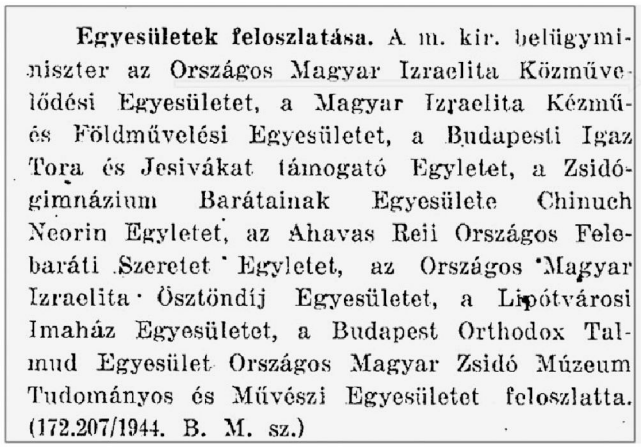

Egyesületek feloszlatása. A m. kir. belügyminiszter az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesületet, a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesületet, a Budapesti Igaz Tora és Jesivákat támogató Egyletet, a Zsidógimnázium Barátainak Egyesülete Chinuch Neorin Egyletet, az Ahavas Reii Országos Felebaráti Szeretet Egyletet, az Országos Magyar Izraelita Ösztöndíj Egyesületet, a Lipótvárosi Imaház Egyesületet, a Budapest Orthodox Talmud Egyesület Országos Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művészi Egyesületet feloszlatta. (172.207/1944. B. M. sz.)

132. A *Belügyi Közlöny* a zsidó egyesületek feloszlatásáról, 1944. május 7.

Feltételezhető, hogy eközben az OMIKE – ha a korábbiaknál jóval szerényebb mértékben is – egy darabig még folytatta, folytathatta többi tevékenységét. Nem találtunk forrást arra nézve, hogy a Mensa Academica működött-e még. Kulturális, közösségi eseményekről még hírt adott *A Magyar Zsidók Lapja*. Eszerint 1944 első hónapjaiban először Kármán Mór-emlékünnepséget szerveztek az OMIKE-ben, majd Bródy Sándor halálának 20. évfordulójára emlékeztek egy rendezvénnyel. Beszámolt az újság arról is, hogy az OMIKE téli kiállításán „megindult a vásár és számos kép talált már vevőre".[3]

1944. március 19-e után *A Magyar Zsidók Lapja* témaválasztása érthetően beszűkült. Áprilisban beszámolt a Magyar Zsidók Központi Tanácsának megalakulásáról, az egymást követő további jogfosztó rendeletek megjelenéséről, így a sárga csillag viselésének bevezetéséről, a zsidó háztartásokban nem zsidók alkalmazásának tilalmáról, a zsidók közszolgálatának és ügyvédi tevékenységének tilalmáról és így tovább. Ezek közé tartozott az a rendelet, amelyet a Sztójay-kormány 1944 áprilisában adott ki, és amellyel létrehozta a Magyar Zsidók Szövetségét.[4] Ennek kötelékébe tartozott minden olyan zsidó állampolgár, akit a korábbi rendelet a megkülönböztető jelzés (a sárga csillag) viselésére kötelezett. Az idetartozó, zsidónak minősített személyek nem lehettek tagjai más egyesületnek vagy szervezetnek, kivéve a vallásfelekezeteket. A jogszabály rendelkezett arról is, hogy a belügyminiszter a „zsidó jellegű" egyesületeket haladéktalanul feloszlatja, ingó és ingatlan vagyonukat a Magyar Zsidók Szövetsége veszi kezelésbe. Néhány hét múlva meg is jelent a belügyminiszter rendelete.

Ezt megelőzően, egy 1944. április 24-én kelt levelében[5] Jaross Andor belügyminiszter már értesítette a székesfőváros polgármesterét a budapesti zsidó egyesületek (köztük az OMIKE) feloszlatásáról. Rendelkezett arról, hogy az egyesületek vagyonát az eredeti szabályozással ellentétben az Országos Hadigondozó Szövetség[6] rendelkezésére kell bocsátani. Az egye-

[3] *A Magyar Zsidók Lapja*, 1944. március 2., 10.

[4] A m. kir. minisztérium 1.520/1944. ME sz. rendelete a zsidók önkormányzata és érdekképviselete tárgyában, *Budapesti Közlöny*, 1944. április 22., 1.

[5] BFL IV. 1409/c Budapest Székesfőváros polgármesterének iratai IX-1632/1944. 16.

[6] Kállay Miklósné szervezésében 1942 júliusában alakult társadalmi szervezet, amelynek célja a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák segítése volt. 1945 márciusában az Ideiglenes Nemzeti Kormány megszüntette.

sületek könyvtárát, irattárát a Zsidókérdéskutató Magyar Intézetnek[7] kell átadni. Egy kézzel írott jegyzőkönyv szerint viszont az OMIKE helyiségét, az abban található felszereléseket, valamint könyvtárát és irattárát az Antibolsevista Ifjúsági Tábor[8] vette át április folyamán, Bonczos Miklós államtitkár[9] felhatalmazása alapján.[10] Nehezíti az utolsó napok történetének megértését, hogy az alábbi jegyzőkönyv szerint, amely 1944. április 26-án kelt, az OMIKE helyiségét (IX., Üllői út 11–13.) és a benne lévő tárgyakat a Magyar Megújulás Pártja Ifjúsági Csoportja zár alá vette.

A polgármester ezek után 1944 májusában utasította a IX. kerületi elöljárót, hogy az eredeti belügyminiszteri rendelkezésben foglaltak szerint járjon el az OMIKE megszüntetésével kapcsolatos ügyekben. Ez a helyzet némi komplikációt okozhatott, mivel a polgármestert augusztusban egy újabb belügyminisztériumi levél arra szólította fel: utasítsa az Antibolsevista Ifjúsági Tábort, hogy az átvett vagyont az Országos Hadigondozó Szövetségnek, a könyvtárat, irattárat pedig a Magyar Zsidókutató Intézetnek adja át. Hogy ez megtörtént-e, arra vonatkozólag nem állnak rendelkezésre adatok. Ezzel lezárult az OMIKE működésének hosszú, 1909-ben kezdődő története.

Budapest,1944 április 20.

Alulirottak egyrészt,mint a Magyar Megujulás Pártja Ifjusági Csoportjának képviselői,másrészt az OMIKE vezetősége a mai napon IX.Üllői-ut 11-13.szám alatti helyiségben megjelentünk,ahol a Belügyminiszter rendeletének megfelelően a helyiséget a saját részünkre / M.M.P.Ifjusági Csoport /,a berendezést pedig az Országos Hadigondozó részére zár alá vettük.

A berendezés egyes tárgyait az OMIKE vezetősége felelősségünkre rendelkezésünkre bocsátotta.Ezek a következők:

1 tükrös szekrény
1 Underwood irógép
1 géphez való asztal
2 drb.irásztal
néhány felszerelési tárgy az irásztalon
1 telefonkészülék
1 óra

1 sokszorositó gép asztallal
2 drb.gótikus szekrény
1 " pénzszekrény / Budapesti pénzszekrénygyár gyártm.
21 " kép
104" Thonet szék
3" karosszék
1 " álló Thonetfogas
1 " vasfogas
2 " papirkosár
2 " csillár teljes felszereléssel
1 " nagy kihuzható ebédlőasztal
1 " plüssgarnitura / 2 fotel,egy kanapé,egy kerek asztal

A többi felszerelési tárgyat az OMIKE más helyiségeibe beraktároztuk,azt ajtókat az OMIKE pecsétjével ellátott zárószalaggal látuk el.

A gázóra állása 5765/2
A villanyóra " C.1587169 óráé 12777
B. 7591 " 0139/1
C2,1 " 8480/8

Megállapodásunk szerint a f.hó 15.-től a telefonszámla a M.M.P. ifjusági csoportot illeti.

A zárolt tárgyakért addig,ameddig az Országos Hadigondozó leltár szerint át nem veszi,a Magyar Megujulás Ifjusági Csoportja felelősséget vállal a napnak abban a szakaiban,amikor a csoport tagjai a helyiségben tartózkodnak,

A helyiségeket a Kense vezetősége mutatta meg.

Fölolvasás után aláirásunkkal hitelesitetük:

Dr.Medvei Elemér s.k. Porpácy Károly s.k.
Verebély Mária s.k. Náváki Gyula s.k.
Amsel Ernő s.k. Nyá rády Endre s,k.
Dr.Friedmann Gyula s.k. Erdős Lajos s.k.

az OMIKE részéről. a M.M.P.Ifjusági Csoportja részéről.

Az OMIKE bélyegzője.

133. Jegyzőkönyv az OMIKE Üllői úti helyiségének és berendezésének zár alá vételéről, Budapest, 1944. április 20.

[7] Bosnyák Zoltán 1942-ben vetette fel többedmagával egy „zsidókutató intézet" felállítását, mely végül 1943-ban alakult meg Zsidókérdéskutató Magyar Intézet néven.

[8] Antibolsevista Ifjúsági Tábor: a Magyar Megújulás Pártjához kapcsolódó, 1944. március 27-én megalakult szélsőjobboldali szervezet. Könnyen lehet, hogy az OMIKE helységeit végül is ők kapták meg. Erre egy halvány utalást találtam a *Pártélet* 1986/10. számában, ahol – az antifasiszta ellenállás fontos alakjáról, Weinberger Dezsőről (Szír) megemlékezve – említés történik az Antibolsevista Ifjúsági Tábor Üllői úti székháza előtti merényletről (az OMIKE székhelye az Üllői út 11.-ben volt).

[9] Ez időben igazságügyi államtitkár.

[10] BFL IV. 1409/c Budapest Székesfőváros polgármesterének iratai IX-1632/1944. 18.

Az áldozattá vált művészek

Az 1938-as jogfosztó törvény korszakhatár volt a magyar politikában, és ugyancsak új korszak kezdődött a hazai művészeti életben is. A Színművészeti és Filmművészeti Kamara – sokszor a törvény előírásait meghaladó – buzgalmának, és persze a színházi döntéshozók szinte teljes cseréjének következményeként 1939 és 1943 között a zsidó származású színészek és zenészek java része kiszorult a pályáról, 1944-ben pedig a német megszállást követő kollaboráns kormány rendelkezése szerint a maradékuk kamarai tagságának törlése nyomán[11] színházi jelenlétük teljesen megszűnt.

1944. március 19-ével lényegében véget értek azok az erőfeszítések, amelyek csökkenteni igyekeztek azt a művészi és egzisztenciális veszteséget, amelyet a zsidó művészek az „őrségváltás" miatt elszenvedtek. Így az OMIKE Művészakció tevékenysége is félbeszakadt. A zsidó művészek másfajta utakra kényszerültek, ki bujkálásra, menekülésre, ki vagonba tuszkoltatva megsemmisítő táborba, ki pár hónap múlva – az október 16-i nyilas hatalomátvételt követően – a gettóba és/vagy a Duna-partra. A mai napig nincsenek teljes, de még csak reprezentatívnak mondható adatsorok sem a holokauszt 550 ezer áldozatából a megölt zsidó-magyar művészekről. Sokuk halála, eltűnése, későbbi sorsa nem dokumentált, sok esetben nem is ismert.[12] Az utókor emlékezete az áldozatokat illetően jó esetben a nevesebb, a korábbi hírekben gyakrabban szereplő művészekre terjedt ki. Néhányukról csak annyi tudható: meghalt ismeretlen helyen, vagy nem tért vissza a munkaszolgálatból.

A holokauszt áldozatává vált, és az OMIKE-ben korábban szerepet vállaló művészek, vezetők, egyéb résztvevők névsorát tartalmazza a Művészakció meghatározó helyszínén, a Goldmark Teremben lévő márványtábla.

Kutatásaim szerint ezt az áldozati névsort ki kellene egészíteni legalább az alábbi, a táblán nem szereplő, de a Művészakcióban vagy az OMIKE vezetésében részt vett áldozatok neveivel: Alpár Sándor, B. Juhász Pál, Bárdos Alice, Buday-Goldberger Leó, Deutsch Ernő, Donáth Ede, Flesch Imre, Friedbauer Béla, Gábor Mátyás, Garam Sándor, Garami Andor, Göndör Bertalan, Hajnal László, Kara Imre, Karczag Zoltán, Kondor György,

[11] 1.220/1944 ME sz. rendelet a zsidók sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése tárgyában, *Budapesti Közlöny,* 1944. március 31., 2.

[12] Bizonyos értelemben kivételt képeznek ez alól a magyar zenésztársadalom áldozattá vált tagjai. Lásd Bársony Péter: *A vészkorszak magyar muzsikus áldozatai,* doktori értekezés, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2010, http://docs.lfze.hu/netfolder/public/PublicNet/Doktori dolgozatok/barsony_peter/disszertacio.pdf, letöltve 2018. február 5. Kötetben lásd *Tanulmányok a holokausztról,* VI, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 233–292.

134. Az OMIKE művészeinek emléktáblája a Goldmark Teremben

Kormos József, Kőműves Imre, Lakner Artúr, Lázár Éva, Lengyel Ernő, Lőrincz Miklós, Nádor Mihály, Revere Gyula, Schnitzler János, Tibor Ernő, Weisz György.[13]

[13] Egyebek mellett az alábbi forrásokra támaszkodom: Vizi Éva: *Utolsó felvonás. A Színművészeti és Filmművészeti Kamara 1939–1944.* Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet-

Igazságszolgáltatás

Mi történt 1945 után azokkal, akik a színművészeti kamara jobboldali vezetői voltak, vagy élharcosai annak, hogy újabb, hasonló kirekesztő célú művészeti kamarák jöjjenek létre?

Kiss Ferencet, a kamara nagy hatalmú elnökét a Budapesti Népbíróság háborús bűntett miatt 1945-ben 8 évi kényszermunkára és 10 évi állásvesztésre ítélte (Nb. IX. 4075/1945.), amelyet a Népbíróságok Országos Tanácsa 1946-ban 8 évi börtönre, valamint Budapesten, Debrecenben és Szegeden a színészi gyakorlattól 5 évre szóló eltiltásra és politikai jogainak 10 évi felfüggesztésére változtatott (NOT I. 980/1946/10.).[14] Büntetésének letöltése után, 1956 szeptemberétől a Győri Kisfaludy Színház tagjaként tért vissza a színpadra. Bánki Róbertet, a kamara alelnökét a népellenes tevékenység – e beosztásával összefüggésben benyújtott – vádja alól a budapesti büntető törvényszék 1950 szeptemberében bűncselekmény hiányában felmentette.[15] Cselle Lajost, a színészkamara főtitkárát, a nyilas közigazgatásban vállalt fontos állás (a színészkamara 1944. október 15-e utáni miniszteri biztosa) betöltőjét a Budapesti Népügyészség még 1945-ben megvádolta háborús bűnösként. A Budapesti Népbíróság 1949-ben a népügyészség vádiratát követően körözőlevelet bocsátott ki a külföldre távozott Cselle Lajos ellen. Ezt a körözést Budapest Főváros Bírósága 1959-ben visszavonta.[16] Cselle 1957-ben halt meg Argentínában. Dr. Cziffra Andrást, a színművészeti kamara királyi ügyészét, a kamara Kiss Ferenc lemondása utáni vezetőjét a Népbíróság a vele szemben felhozott vádak alól azzal az indoklással, hogy nem vett részt baloldali beállítottságú színészek üldözésében, felmentette.[17]

Az előzőektől eltér Dohnányi Ernőnek, a háború előtti magyar zenei élet meghatározó alakjának esete, aki a Zenekamara tervezetét a vallás- és közoktatásügyi miniszter számára elkészítette, bár ennek létrehozását nem szorgalmazta, sőt egyes források szerint egyenesen elszabotálta. 1944-ben külföldre távozott, több közbeeső állomás után az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. A háború után 1945-ben, egy, a budapesti Zeneakadémián felállított bizottság listája nyomán[18] először felkerült a háborús bűnösök listájára, majd egy sor, egymásnak is ellentmondó döntés nyomán

és Társadalomtudományi Kar, 2014; Horák Magda: *A magyar értelmiség veszteségei az 1940-es években,* szerzői kiadás, é. n.; valamint saját gyűjtés.

[14] BFL Budapesti Királyi Ügyészség iratai, 4077/1945.

[15] BFL Budapesti Népbíróság iratai, 17670/1949.

[16] BFL Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, 8600/1950.

[17] *Magyar Országos Tudósító,* 1947. augusztus 9., 16. kiadás.

[18] Becze Szilvia: *Bartók, Kodály, Dohnányi,* Budapest, Holnap, 2019, 148.

az 1946-os átdolgozott listáról már lemaradt a neve.[19] Gaál Endrét, a zenekamarai tervezet megfogalmazóját, a *Magyar Nemzet* zenekritikusát 1949-ben eltávolították a Zeneművészeti Főiskoláról, beosztott könyvtárosként dolgozott a Budapesti Zenekonzervatóriumban. 1956-ban Dániába, majd onnan Kanadába emigrált.[20]

Barkász Lajos, a Magyar Képzőművészek Egyesületének elnöke 1945 után az Óbudai Árpád Gimnáziumban működött mint rajztanár; Gaál Ferenc, a Magyar Képzőművészek Egyesülete festő szakosztályának elnöke a háború után elhagyta Magyarországot, 1956-ban halt meg Los Angelesben.[21]

[19] ÁBTL A-963/1 Háborús bűnösök névsora. 1945. február 16.; ÁBTL A-612. Háborús főbűnösök névsora. 1946. február 3.

[20] Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia,* lásd http://mek.oszk.hu/04000/04038/html/g.htm, letöltve 2018. február 5.

[21] Lásd http://www.kieselbach.hu/muvesz/gaal-ferenc_500, letöltve 2018. február 5.

CSALÓKA HAJNAL (1945–1950)

Nekünk nem maradt meg semmi
múltunkat őrző levél, írás,
gyermekünk képe, régvolt mosolygós
halk villanó fénye éjszakánk
gyászára nem derül.
Itt maradtunk egyes-egyedül,
járunk tétován gyökértelen
életre ítélve, míg lábunk
a halál völgyében. Így várunk
kik nem vagyunk sem élők, sem holtak.

Munkácsi Noémi: *Életre ítélve*[1]

[1] *Új Élet,* 1946. június 5., 15.

1945. február 6-án jelent meg az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a zsidótörvények és -rendeletek hatályon kívül helyezéséről.[2] Ezt követte március elején Erdei Ferenc belügyminiszter rendelete, amelyben arra utasította az alispánokat és polgármestereket, hogy hívják fel településükön az izraelita egyesületek és szervezetek figyelmét: 15 napon belül jelentsék megalakulásukat, vezetőik névsorát és megalakulásuk célját.[3] Azt egyelőre nem tudni, hogy az OMIKE ezt követően mikor és milyen módon kezdte meg ismét működését az 1944. áprilisi feloszlatást követően. Az első dokumentum, amelyben felbukkan az OMIKE neve – értelemszerűen mint már működő intézményé –, a „Nemzetközi Vöröskereszt bizottság Magyarországi Kirendeltsége I. osztálya"-nak végrehajtó bizottsági üléséről készült jegyzőkönyv. Ezen az 1945. május 5-i ülésen segélyösszegek szétosztásáról döntöttek; a kedvezményezettek között olvasható az OMIKE neve is.

A megjelenő régi és új napilapok 1945-ös nyári híreiben egymás után tűnnek fel azok a művészek, akik 1939 és 1944 között az OMIKE Művészakcióban találtak menedékre. A *Népszava* írt arról még áprilisban, hogy Relle Gabriella öt év után újra az Operaház színpadán szerepel.[4] A *Magyar Nemzet* beszámolt arról, hogy Beregi Oszkár fellép az Operaházban a május 1-ji díszelőadáson, majd arról is, hogy újra színpadra lép Lendvai Andor.[5] Júliusban előbb arról adott hírt, hogy új színésznő debütált a Medgyaszay Színházban Párdány Judit személyében, majd arról, hogy Róbert Mária színésznő hazatért Auschwitzból.[6] A *Világ* májusban tudósít Háy Gyula

[2] Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi 200. ME sz. rendelete a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről, 28–29, lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=65&layout=s, letöltve 2019. május 17.

[3] Magyarországi Rendeletek Tára 1867–1945. A belügyminiszter 1945. évi 5.271. BM sz. rendelete az izraelita hitfelekezet s más izraelita egyesületek megalakulásának bejelentéséről, 231, lásd https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=268&layout=s, letöltve 2019. május 18.

[4] J. S.: Munkások az Operáért! Opera a munkásokért!, *Népszava,* 1945. április 4., 4.

[5] „Föld, Kenyér, Szabadság"!, *Magyar Nemzet,* 1945. május 3., 4.; Az Arizona irodalmi varieté kapunyitása, *Magyar Nemzet,* 1945. május 12., 4.

[6] *Magyar Nemzet,* 1945. július 1., 4.; 1945. július 5., 5.

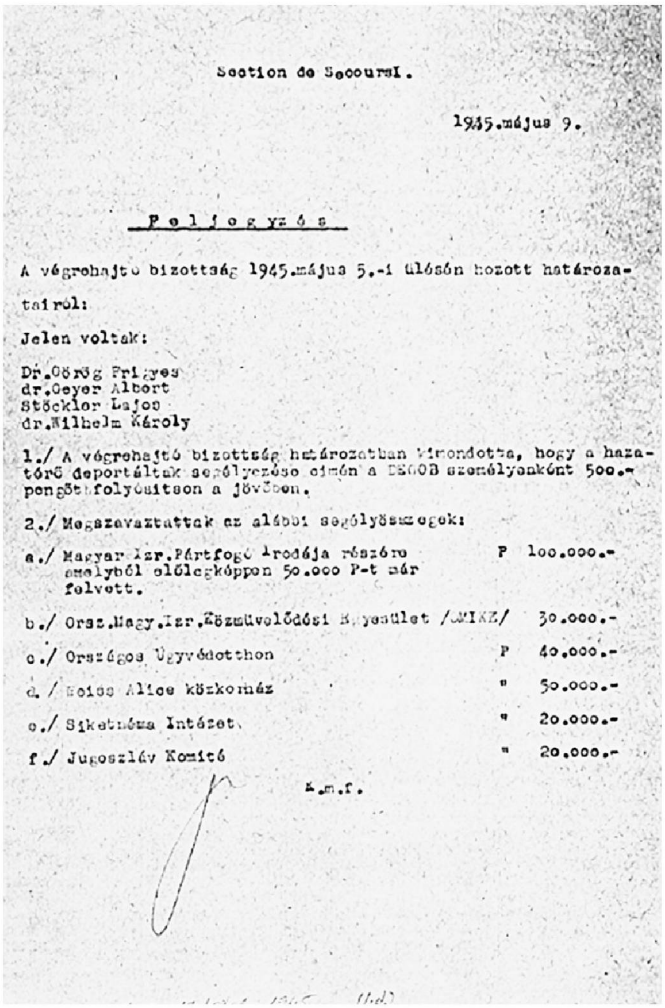

Section de Secours I.

1945.május 9.

Feljegyzés

A végrehajtó bizottság 1945.május 5.-i ülésén hozott határozatairól:

Jelen voltak:

Dr.Görög Frigyes
dr.Geyer Albert
Stöckler Lajos
dr.Wilhelm Károly

1./ A végrehajtó bizottság határozatban kimondotta, hogy a hazatérő deportáltak segélyezése címén a DEGOB személyenként 500.- pengőt folyósítson a jövőben.

2./ Megszavaztattak az alábbi segélyösszegek:

a./ Magyar Izr.Pártfogó Irodája részére amelyből előlegképpen 50.000 P-t már felvett.	P	100.000.-
b./ Orsz.Magy.Izr.Közművelődési Egyesület /OMIKE/		30.000.-
c./ Országos Ügyvédotthon	P	40.000.-
d./ Weiss Alice közkorház	"	50.000.-
e./ Siketnéma Intézet	"	20.000.-
f./ Jugoszláv Komité	"	20.000.-

k.m.f.

135. A Vöröskereszt határozata az OMIKE és más szervezetek anyagi támogatásáról, Budapest, 1945. május 9.

darabjának bemutatójáról, ahol a szereplők között olyan ismerős nevekkel találkozhatunk, mint Vidor Ferike és Peti Sándor.[7] A *Szabadság* Bánát Gábor hegedűművész önálló estjéről ír.[8] A sort még sokáig lehetne folytatni.

Az OMIKE neve a sajtóban először 1945 decemberében tűnt fel, éspedig a nem sokkal korábban indult *Új Élet*ben.[9] A lap rövid beszámolót közöl arról, hogy az OMIKE „a reákényszerített hosszú szünet után" megtartotta első felolvasóestjét. Megtudjuk, hogy Hevesi Ferenc tartott előadást *Zsidóság és miszticizmus* címmel, továbbá hogy az OMIKE ügyvezető társelnöke Bacher-Bodrogh Pál költő, elnöke Rex Ferenc (talán azonos a debreceni gyógyszerész szakíróval).[10] Ezekben az években az OMIKE hivatásának tekintette, hogy emléket állítson a Művészakció színpadán és kiállítótermeiben szerepelt, 1944–1945-ben megölt művészeknek. Az első esemény e sorban a „mártír művészek" alkotásait bemutató, 1946 nyarán rendezett emlékkiállítás volt. Jelentőségét mutatta, hogy Keresztury Dezső kultuszminiszter nyitotta meg, és pár nappal később rádióriportot is sugároztak a megnyílt tárlatról. Bacher-Bodrogh így írt az eseményről:

> A mártírok kiállítása ez, dokumentuma annak, hogy milyen képességekkel voltak megáldva művészeink és milyen fel nem mérhető vesztesége a kultúrának, hogy idő előtt el kellett pusztulniuk egy gyilkos rögeszme áldozataiként.[11]

[7] (s. a.): Tiszazug. Háy Gyula darabja a Nemzeti Színházban, *Világ,* 1945. május 19., 4.
[8] *Szabadság,* 1945. június 24., 4.
[9] Az *Új Élet* első száma 1945. november 18-án jelent meg. Kiadója a MIOI, felelős szerkesztő: Domán István.
[10] Az OMIKE idei első felolvasó ülése, *Új Élet,* 1945. december 4., 8.
[11] Bodrogh Pál: Egy kiállítás elé, *Új Élet,* 1946. június 13., 12.

Az *Új Élet* 1946 októberében, majd novemberében arról adott hírt, hogy a nyári szünet után folytatódnak az OMIKE házi hangversenyei – világos tehát, hogy ilyen hangversenyekre már az év első felében is sor került. A helyszín a Nemzeti Segély által fenntartott, úgynevezett Művészkonyha (VI., Andrássy út 64.). Még ebből a hónapból megmaradt egy támogatást kérő levél, amelyben az OMIKE társelnökeként új név bukkan fel Bacher-Bodrogh Pál mellett: Nádas Lipóté.

Az OMIKE 1947-es programjai közül az első egy ünnepi megemlékezés volt januárban, Kiss József halálának 25. évfordulója alkalmából, amelyet a Zeneakadémián rendeztek meg.[12] A megemlékezést – a nagy sikerre való tekintettel – februárban megismételték. A bevételt a „mártírhalált halt írók özvegyeinek" megsegítésére fordították.[13] Ezzel még nem ért véget a Kiss József-évfordulós megemlékezések sora: az OMIKE vezetősége ugyanis úgy döntött, hogy feladatának tekinti a költő kultuszának újraélesztését. Így a hangversenyek után még irodalmi matinét is összeállítottak Kiss József műveiből. A híradás szerint ezt több mint ezer ember hallgatta meg.[14] Májusban emlékhangversenyt rendeztek, megint csak a mártírrá vált művészek özvegyeinek megsegítésére. Ez alkalommal megemlékeztek a Művészakció olyan korábbi vezetőiről is, mint Ribáry Géza, Csergő Hugó és Bánóczi László.

> Ha néhai Ribáry Gézának – az emberbarátnak és művészpártolónak – az OMIKE-színház megteremtésével az volt a célja, hogy ne csak embereket, de művészetet is átmentsen a nyilas terrort követő időkre, úgy vállalkozása sikerét a vasárnapi emlékhangverseny a Zeneakadémián meggyőzően igazolta. Halálának ötödik évfordulóján a Goldmark Terem egykori zenész- és énekesgárdája ritka műélvezetben részesítette közönségét. A vak Ungár Imre Bach-előadása zongorán, Radnai-Rothfeld hegedű- és Dénes Vera gordonkajátéka, Kálmán Oszkár, Lendvai Andor, Fehér Pál, Farkas Sándor, Garai Ernő és Ladányi Ilona – az „operisták" – énekkultúrában és átérzésben egészen elsőrendűt nyújtott.
>
> *Haladás,* 1947. május 15., 4.

[12] Az OMIKE Kiss József-emlékünnepélye, *Új Élet,* 1947. január 9., 4.
[13] Az OMIKE Kiss József-matinéjának műsora, *Új Élet,* 1947. február 6., 15.
[14] Az OMIKE nagy sikerű Kiss József-matinéja, *Új Élet,* 1947. február 20., 6.

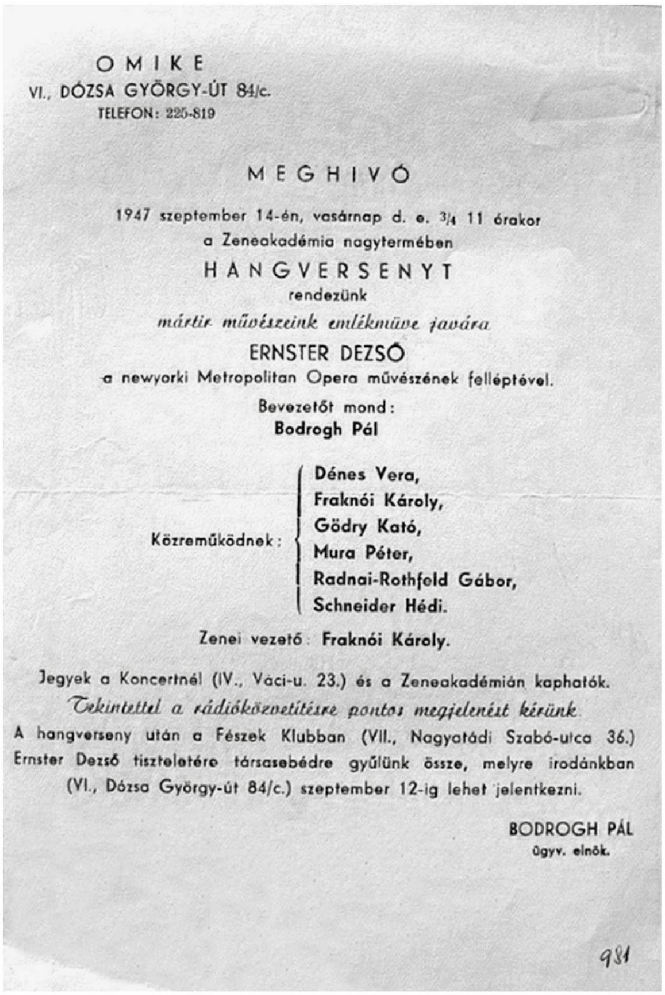

OMIKE
VI., DÓZSA GYÖRGY-ÚT 84/c.
TELEFON: 225-819

MEGHIVÓ

1947 szeptember 14-én, vasárnap d. e. 3/4 11 órakor
a Zeneakadémia nagytermében
HANGVERSENYT
rendezünk
mártir művészeink emlékműve javára
ERNSTER DEZSŐ
a newyorki Metropolitan Opera művészének felléptével.

Bevezetőt mond:
Bodrogh Pál

Közreműködnek:
Dénes Vera,
Fraknói Károly,
Gödry Kató,
Mura Péter,
Radnai-Rothfeld Gábor,
Schneider Hédi.

Zenei vezető: **Fraknói Károly.**

Jegyek a Koncertnál (IV., Váci-u. 23.) és a Zeneakadémián kaphatók.
Tekintettel a rádióközvetítésre pontos megjelenést kérünk.
A hangverseny után a Fészek Klubban (VII., Nagyatádi Szabó-utca 36.) Ernster Dezső tiszteletére társasebédre gyűlünk össze, melyre irodánkban (VI., Dózsa György-út 84/c.) szeptember 12-ig lehet jelentkezni.

BODROGH PÁL
ügyv. elnök.

981

136. Meghívó az OMIKE hangversenyére, Budapest, 1947. szeptember

Ősszel újabb hangverseny következett a „mártír" megemlékezések melletti elkötelezettség jegyében. Ez alkalommal az újjáépített Goldmark Teremben elhelyezendő emlékmű javára kívánták fordítani a bevételt. A hangversenyen – mint addig is – a Művészakcióban korábban szereplő művészek léptek fel. Felszólalt a rendezvényen Kodály Zoltán, a kor legtekintélyesebb hazai zeneszerzője, aki – mint említettük – korábban is sűrűn látogatta a Művészakció hangversenyeit.[15]

A hangversennyel párhuzamosan megrendezték két, a Művészakció kiállításain részt vett művész, Jándi Dávid és Örkényi Strasser István posztumusz kiállítását.[16] A meggyilkolt művészekre való emlékezés sorában Kodály Zoltán kórusművet komponált *Sirató ének* címmel Bacher-Bodrogh Pál szövegére, amelyet 1947 decemberében mutattak be.[17]

1948 júniusában az *Új Élet* tudósítást közölt *Újjászervezik az OMIKE-t* címmel. Mint a szövegből kiderül, a vezetőség – legalábbis Bacher-Bodrogh Pál beszámolója szerint – úgy vélekedik, hogy

> …az OMIKE-nek múltjához méltó módon kell folytatnia munkáját, helyre kell állítania az elpusztított diákotthont, sőt azt kollégiummá kell kiépítenie, amelyben ifjúságunknak a főiskolákon szerzett tudását hivatott mesterek zsidó irányban fejlesztik tovább.[18]

1949 januárjában az *Új Élet* már az újjászületett OMIKE közgyűléséről tudósított. A tudósítás érdemi információt nem tartalmaz az újjászületés mikéntjéről, de annyit megtudhatunk belőle, hogy új elnököt választot-

[15] A mártírművészek emlékműve javára, *Világosság*, 1947. szeptember 16., 6.
[16] Mártírművészek posthumus kiállítása, *Szivárvány*, 1947. szeptember 27., 10.
[17] A mártírművészek emlékműve javára, *Népszava*, 1947. december 16., 4.
[18] Újjászervezik az OMIKE-t, *Új Élet*, 1948. június 10., 4.

tak Szücs József személyében.[19] A megválasztott, nagy létszámú igazgatóság és választmány tagjai között több ismert, az OMIKE Művészakciójában korábban is szerepelt művész nevét megtaláljuk: például Herman Lipót, Szabolcsi Bence, Fischer Annie, Goda Gábor, Kadosa Pál, Perlrott Csaba Vilmos, Somogyi László. 1949 márciusában, az alapítás 40. évfordulóján ünnepi díszközgyűlést tartottak. Ezen – először is – tiszteletbeli elnökké választották Stöckler Lajost, a PIH elnökét, valamint tiszteletbeli taggá Kodály Zoltánt. Megemlékezésében Szücs József szakaszokra bontotta az OMIKE történetét. Az első időkben, mint elemezte, a zsidó diákok segítése volt a feladat, 1939-től pedig a „művészakció keretében hajlékot kellett adni a zsidó művészeknek". A felszabadulás után a fő feladat a művészek „életben tartása" volt. Ma – mint mondta – az OMIKE felekezeti intézmény, de ez nem jelenti azt, hogy „választóvonalat akarnánk húzni a magyarság és felekezetünk, vagy a magyar és a zsidó kultúra között". Beszédében kiemelte, hogy biztosítani kell a haladó szellem érvényesülését, „kiegészíteni és segíteni a kormányzat kultúrprogramját".[20]

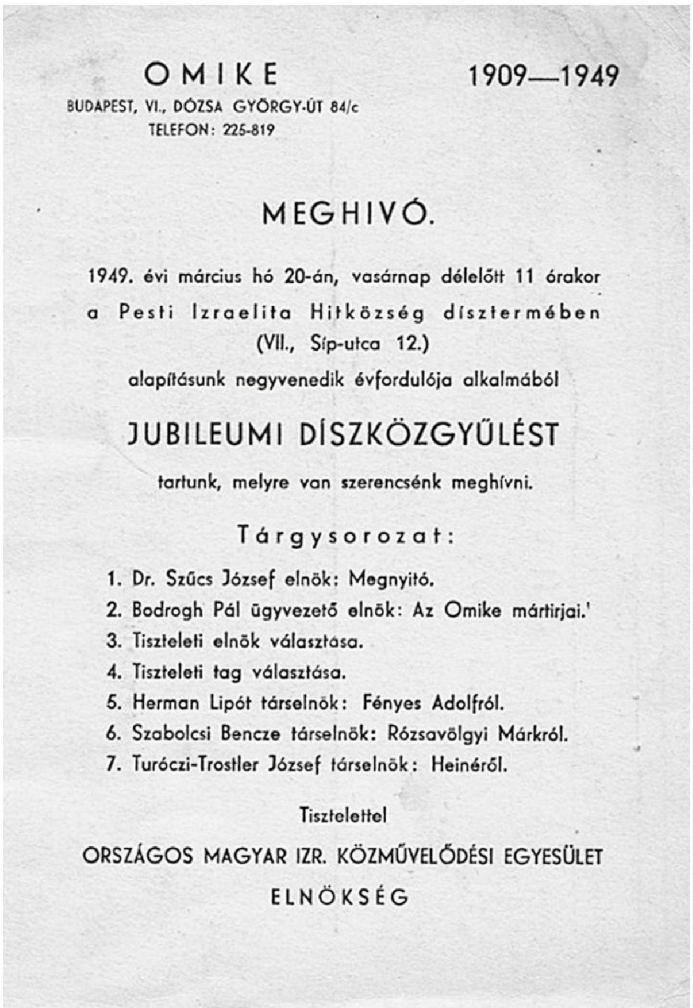

OMIKE 1909—1949

BUDAPEST, VI., DÓZSA GYÖRGY-ÚT 84/c
TELEFON: 225-819

MEGHIVÓ.

1949. évi március hó 20-án, vasárnap délelőtt 11 órakor
a Pesti Izraelita Hitközség dísztermében
(VII., Síp-utca 12.)
alapításunk negyvenedik évfordulója alkalmából

JUBILEUMI DÍSZKÖZGYŰLÉST

tartunk, melyre van szerencsénk meghívni.

Tárgysorozat:

1. Dr. Szűcs József elnök: Megnyitó.
2. Bodrogh Pál ügyvezető elnök: Az Omike mártirjai.'
3. Tiszteleti elnök választása.
4. Tiszteleti tag választása.
5. Herman Lipót társelnök: Fényes Adolfról.
6. Szabolcsi Bencze társelnök: Rózsavölgyi Márkról.
7. Turóczi-Trostler József társelnök: Heinéről.

Tisztelettel

ORSZÁGOS MAGYAR IZR. KÖZMŰVELŐDÉSI EGYESÜLET
ELNÖKSÉG

137. Meghívó az OMIKE jubileumi díszközgyűlésére, Budapest, 1949. március 20.

A továbbiakban még néhány, de már a mártírokra való emlékezés eszméjét elhagyó kulturális rendezvényről sikerült elszórt információkat szerezni, így irodalmi délutánról májusban, művészeti jutalomalap létrehozásáról júliusban, Petőfi-ünnepségről augusztusban. Fennmaradt továbbá a Pécsi Izraelita Hitközség iratai között egy levélváltás, amelyből következtetni lehet arra, hogy az OMIKE – Stöckler Lajos PIH-elnök támogatását is maga mögött tudva – ebben az időben már elég erősnek érezte magát, hogy budapesti kereteiből kilépjen, és vidéken is ismét bemutatkozzon.

[19] Az újjászületett OMIKE közgyűlése, *Új Élet*, 1949. január 6., 6.
[20] Az OMIKE díszközgyűlésén Stöckler Lajost tiszteletbeli elnökké, Kodály Zoltánt tiszteletbeli taggá választották, *Új Élet*, 1949. március 24., 12.

Így szervezésében műsoros estet tartottak decemberben Pécsett, továbbá az *Új Élet* híradása szerint – ugyancsak e hónapban – ünnepi estet rendeztek Nyíregyházán.[21]

December 28-án tartották az OMIKE 1949. évi közgyűlését, amelyen Szücs József elnök – különösen ma, a továbbiak ismeretében – figyelemre méltó kijelentéseket tett:

> Felvetette [...] azt a kérdést, szükség van-e az OMIKE működésére a jövőben is? Létjogosultságát a következőkkel indokolta meg: az OMIKE nemcsak a főváros, hanem az egész ország zsidósága kulturális szükségletét elégíti ki. Az OMIKE feladata, hangsúlyozottan, a zsidó művészet és kultúra terjesztése és népszerűsítése annak erőteljes kidomborításával, hogy ez a megjelölés nem elválasztó és ellentéteket kifejező megjelölés. A magyar zsidó kultúra a magyar egyetemes kultúrának egy speciális része, amelynek elhanyagolása, megőrzésének és fejlesztésének elmulasztása komoly hiba volna.[22]

1950 januárjában az OMIKE valóságos vidéki hadjáratba kezdett. Január 15-én műsoros est Debrecenben, majd egymás után Pécsett, Szombathelyen és Kaposváron. A következő hónapban Szeged a színhely, ahol másfél ezren hallgatták meg a beszédeket, majd Ladányi Ilona opera-énekesnő énekszámait.[23]

Mindeközben a háttérben folyt a formálódó pártállam zsidó „egyházi" rendszerének kialakítása. Az egyházak – köztük az izraelita felekezetek – vagyonát nagyrészt államosították. Helyette konkordátumokat kötve az állam magára vállalta az egyházak anyagi fenntartását. Az izraelita felekezetekkel 1948. december 7-én kötötték meg a konkordátumot, amelyet az állam részéről Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter írt alá. Ezt az izraelita felekezet néhány nap múlva összehívott országos konferenciája úgy üdvözölte, mint a vallásszabadság garanciáját. Ezt követte közel egy év múlva a hitközségek szervezeti egyesítése (egy város, egy hitközség mozgalom), amelybe az ortodoxiát – bármennyire is húzódozott – bekényszerítették. Az egységes szervezet szükséges szabályzatainak jóváhagyására a kormány elrendelte az Izraelita Országos Gyűlés összehívását. A gyűlés 1950. január 26-án ült össze a PIH Síp utcai székházában. Még aznap megalakult az izraelita hitközségek egyesített szervezete, a Ma-

[21] OMIKE ünnepség Nyíregyházán, *Új Élet*, 1949. szeptember 12., 29.
[22] Az OMIKE közgyűlése, *Új Élet*, 1950. január 5., 4.
[23] Az *Új Élet* híradásai szerint még ebben az évben hasonló előadásokra került sor Győrött, Óbudán és Baján.

gyar Izraelita Vallásos Szervezetek Egységes Országos Szervezete (Magyar Izraeliták Országos Szervezete, majd Magyar Izraeliták Országos Képviselete – MIOK –, valamint ennek végrehajtó egysége, a MIOI).[24]

Az országos gyűlésen felszólalt Szücs József, az OMIKE elnöke is. Beszédében volt egy mondat, amely előrevetítette a nemsokára bekövetkező eseményt, az OMIKE beolvasztását a közös szervezetbe:

> A magyar Alkotmány kulturális vonatkozásban is a legteljesebb szabadságot biztosítja. A mi dolgunk az, hogy ezzel a szabadsággal helyesen éljünk. Az oly sokat szenvedett maradék-zsidóság már felismerte e téren is az egységben rejlő erőt, tehát tisztában van azzal, hogy csak a korábban szétforgácsolt erők egyesítése és tervszerű központi irányítása biztosíthatja az eredményt.[25]

Márciusban meghalt Bacher-Bodrogh Pál, az OMIKE ügyvezető elnöke. A hónap végén rendkívüli közgyűlést tartott az OMIKE, ahol az egyetlen napirendi pontot, az egyesület feloszlását, illetve beolvadását a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájába a résztvevők egyhangúlag elfogadták.[26] Mindez a Rákosi-rendszer „egyesítő", azaz centralizáló és minden autonóm szervezetet, egyesületet, pártot gleichschaltoló politikájának volt a szerves következménye. Érdemes itt megjegyezni, hogy a zsidó szervezetek ebbe ellenállás nélkül, önáltató módon mentek bele, nem úgy, mint az MSZDP és néhány civil szervezet.

Ezzel másodszor és immár végérvényesen lezárult a nagy múltú, 1909-ben alapított Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület története.

[24] Minderről részletesen lásd Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon,* II, Pesti Kalligram, 2012, 997–998.

[25] Beszámoló az Országos Gyűlésről, *Új Élet,* 1950. február 23., 11.

[26] Az OMIKE rendkívüli közgyűlése, *Új Élet,* 1950. március 3., 7. „Az önkéntes feloszlást kimondó közgyűlési határozatot jóváhagyta az 1950. május 5-én kelt 5639-208/2 B. M. sz. irat." Egyesületi nyilvántartó karton BFL IV. 1409.k – Polg. szám: 5639/95/1950. IV.

Záró gondolatok

Feltehetjük a kérdést: mennyire sajátos, egyedi az OMIKE története? A zsidó felekezethez valamilyen módon kapcsolódó egyesületek között voltak, amelyek ehhez hasonlóan hosszú időn keresztül működtek. Ilyen volt mindenekelőtt az IMIT, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, amely 1894-ben tartotta alakuló közgyűlését, és amelyet némi kényszerű szünet után 1948-ban oszlatnak fel. A Pesti Izraelita Nőegylet 1866 és 1945 között működött. A Magyarországi Cionista Szövetség 1927 és 1949 között folytathatta tevékenységét. Az OMIKE különlegessége talán abban fogalmazható meg, hogy a történelem formálta eltérő körülmények között képes volt új meg új tevékenységeket felvállalni, miközben mégis egységesnek, megkockáztathatjuk: egyenes vonalúnak ítélhető meg egész története.

Az egyesület fennállásának évtizedeiben mindvégig jelen volt a zsidó, mégpedig hangsúlyosan a magyar zsidó kultúra pártolása, művelése, műveltetése. A kettős meghatározásban az egyes elemek erőssége, dominanciája persze változó volt az idők folyamán. Az indulás pillanatában, amely talán nem is az egyesület formális megalakulására tehető, hanem Hevesi Simon 1908-as felszólítására gondolhatunk (amikor a magyar kultúra egészébe berobban a modernitás, például a *Nyugat* indításával), minden érv az izraelita felekezet felől érkezik. A létrehozandó nagy, erős, országos szervezet megalapításában eszerint azokra lehet és kell számítani, akik vágya az, hogy „felekezetünkért valamit tehessenek".[27] A feladat itt még meghatározóan, az emancipáció gondolatával összhangban, a vallásos *és* hazafias szellem ápolása. De már néhány hónappal később, az alakulást előkészítő tanácskozásról hírt adva, a céloknak, ha úgy tetszik, világias megfogalmazásában Grauer Vilmos, a Pesti Izraelita Hitközség egyik befolyásos vezetője arról beszélt, hogy a feladat a „zsidó kultúrát édes hazánk édes nyelvén fejleszteni és terjeszteni".[28] Majd Hevesi többször és többféle módon erősíti meg a következő hónapokban, években a feladat kétféle tartalmát.

[27] Hevesi Simon: Magyar Zsidó Közművelődési Egyesület, *Egyenlőség*, 1908. július 12., 1–3.
[28] A kultur-egyesület, *Egyenlőség*, 1908. október 25., 10.

Egyfelől arról beszél, hogy a magyar zsidóságnak vallásos szellemi életre van szüksége, „mert sajnos meglazult a vallásos érzés és sokan vannak, akik nem ismerik vallásuk magasztos tanait".[29] De egészen más a hangsúly, amikor 1913-ban a zsidó újévet üdvözölve a magyar zsidóság regenerációjáról beszél, és a zsidó tudás, a zsidó irodalom és a zsidó történelem kultúrértékeinek terjesztését jelöli meg feladatként. Sőt! Úgy fogalmaz ebben a cikkében, hogy a zsidóságot kultúrfogalomként kell bevezetni.[30] Egy pillanatra se felejtsük, hogy egy neológ zsidó rabbi mondja ezt. És persze idetartozik az alapító okiratnak az a passzusa is, amely a közművelődési feladatok felkarolását teszi kiemelt feladattá. A lassú ütemű, de kigondolt változást igazolta vissza a felolvasások, előadások változó tematikája 1910 és 1914 között. És ne feledkezzünk meg – általánosabb kulturális feladat felvállalásaként – a nagy karriert befutott *Mult és Jövő* alapításáról és évekig tartó támogatásáról.

Az első évek stratégiáját meghatározó Hevesi Simon cikkeiből nem egy egyszerű „kultúrház" képe bontakozik ki, hanem a kor magyar zsidóságának teljes szellemi fejlődését maga elé tűző szervezet képe. Hiszen azonnal megjelenik a gondolat a zsidó iskolák fejlesztéséről csakúgy, mint a később egyre fontosabbá váló gondoskodás a zsidó egyetemi ifjúságról. „Törődni fog [az egyesület] a zsidó egyetemi ifjak anyagi helyzetével is."[31] E gondolat egy év múlva öltött testet, és hozta létre a pesti és budai hitközségek teljes támogatásával a Mensa Academicát, azt a diákétkezdét, amely 1944-ig megmaradt az OMIKE egyik legfontosabb vállalásának. A zsidó egyetemisták megsegítésének első pillanattól szorgalmazott misszióját erősítette fel 1920-tól a numerus clausus törvény, és ami ezt megelőzte és követte: a zsidó diákok folyamatos vegzálása az egyetemeken. A segítségnyújtás persze ekkorra már messze túljutott az ingyenes vagy nagyon olcsó étkezések biztosításától, és egyre sokrétűbb szolgáltatássá fejlődött. A Mensa Academica és a csatlakozó támogatások hosszú távú fenntartását biztosította, hogy az OMIKE vezetői – köztük elsősorban Buday-Goldberger Leó – kiemelt fontosságot tulajdonítottak a zsidó fiatalság támogatásának. A kulturális tevékenység fenntartása (bár intenzitásának csökkenése) mellett az 1920–1930-as években felerősödött szociális segítségnyújtást még egy körülmény ösztönözte: az első évek meghatározó felekezeti vezetése háttérbe szorult, és az egyesület stratégiáját már a világi elnökök határozták meg. Különösen igaz ez arra az időszakra, amikor az erős akaratú Buday-Goldberger került az OMIKE

[29] Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, *Az Ujság*, 1909. március 23., 18.
[30] Hevesi Simon: 5674, *Mult és Jövő*, 1913. szeptember–október, 391–393.
[31] Hevesi Simon: O. M. I. K. E., *Egyenlőség*, 1909. szeptember 12., melléklet, 1–3.

elnöki székébe. Az 1930-as évek pénzügyi válságainak enyhítését is csak ő volt képes biztosítani, amivel lehetővé tette a különböző egyesületi tevékenységek kielégítő arányának fenntartását.

1938 után megrendült az egyesület vezetésének helyzete, mivel a korábbi politikai kapcsolati szálak elvékonyodtak, majd az első zsidótörvényt követően valójában teljesen megsemmisültek. Minden bizonnyal ez magyarázza Buday-Goldberger Leó lemondását. E változás nem fékezte az OMIKE tevékenységét, sőt paradox módon ekkor indul történetének legfontosabb, legnagyszerűbb fejezete: a Művészakció megszervezése és működtetése. Ez a változás egyszersmind a felekezeti kapcsolatokban is újabb fordulatot jelent. Az 1920–1930-as években is megvolt az együttműködés, megvolt a személyekben is megtestesülő azonosság, megvolt a kölcsönös támogatás. A Művészakció mögött viszont végig ott találjuk a teljesen megváltozott funkciójú és vezetésű Pesti Izraelita Hitközséget, amely helyet, anyagi támogatást, logisztikai segítséget nyújtott ahhoz az óriási feladathoz, amelyet a több száz művész foglalkoztatása jelentett. Az OMIKE Művészakciója nagyon fontos kezdeményezés volt, hiszen alig találunk példát arra – főként Magyarországon –, hogy a jogfosztás, az üldöztetés, a politikai elnyomás közepette egy közösség éveken keresztül képes legyen önerejéből fenntartani egy ilyen jelentős kulturális missziót. A Művészakció persze a kulturális üzeneteken messze túlmutató jelentőségre tett szert, mivel fenntartotta a közösség jelentős részének reményeit, identitását, és ezen keresztül az egész magyar nemzeti kultúra egy részének működőképességét, továbbélési lehetőségét. És ennek a négy és fél évnek van egy eddig kevéssé világossá tett jelentősége is, amely szerint a magyar zsidó közösség 1939 után tett erőfeszítéseket valamiféle „ellenállásra", valamiféle megszólalásra.

A végigvitt feladathoz, e feladat jelentőségéhez képest a Művészakció 1945 utáni recepciója, emlékének továbbélése nagyon szerénynek mondható. A teljes feledésből csupán néhány, de hatásában össze nem érő kísérlet mentette meg. Volt törekvés arra, hogy az elárvult Goldmark Teremben újból létrejöjjön egyfajta színház – ez a szándék lényegében kudarcot vallott. Bár 1990 után megélénkült az OMIKE-vel és a Művészakcióval foglalkozó irodalom (részben a szerző közreműködésével), egyelőre mégsem vált a zsidó, még kevésbé az egész magyar kultúra múltjának feldolgozott, megismert, felvállalt részévé.

Ez a könyv remélhetőleg segítséget nyújt e hiány orvoslásában.

2019. június

FÜGGELÉK

AZ OMIKE BUDAPESTI INTÉZMÉNYEINEK CÍMJEGYZÉKE

Központi iroda	
1910-es évek	VII., Síp utca 12.
1920-as évek	VIII., Rákóczi út 17.
1932–1944	IX., Üllői út 11–13.
1947–1948	VI., Dózsa György út 84/c
1945–1950	XIII., Újpesti rkp. 5.
Felolvasóestek 1910	Pester Lloyd nagyterme, Mária Valéria utca 12.
Mensa Academica	
1911–1913	IX., Ráday utca 11–13.
1914–1944?	VIII., Rákóczi út 17.
A Mensa burgonyasütödéje 1915	VIII., Rákóczi út–Szentkirályi utca sarok
Könyvtár és Olvasóterem	IX., Ráday utca 11–13.
Hadviseltek Osztálya 1932	VIII., Rákóczi út 17.
Kultúrotthon 1920–1921	VIII., Rákóczi út 17.
Ipari tanfolyamok 1920–1922	VIII., Rákóczi út 17.
Tanoncotthon	
1921–1924	VII., Akácfa utca
1924	XIV., Abonyi utca
Képzőművészeti Szabadiskola 1921	XIV., Mexikói út 60.
Műbarátok Köre 1922–1928	VIII., Rákóczi út 17.
Reklámgrafikai és Művészeti Iskola	VII., Wesselényi utca 44.
Grafikai Iskola 1932	VII., Bethlen tér 2.
A Művészakció székhelye	VII., Síp utca 12.
A Művészakció színhelyei	
1939–1944	VII., Wesselényi utca 7. (Goldmark Terem)
1939–1940	V., Hollán Ernő utca 21/b
1939–1941	VII., Bethlen tér 2.
Művészkonyha	VI., Andrássy út 64.

IRODALOM

Periodikumok

8 Órai Ujság
A Hét
A Magyar Zsidók Lapja
Ararát
Az Est
Az Ujság/Ujság
Bajtárs
Békésmegyei Közlöny
Budapesti Hirlap
Délmagyarország
Egyedül Vagyunk
Egyenlőség
Ellenzék
Erdélyi Lapok
Esti Kurir
Fényszóró
Film Szinház Mozi/Irodalom
Film Színház Muzsika
Friss Ujság
Függetlenség
Grafikai Szemle
Hadviseltek Lapja
Haladás
História
Honderü
A Jövő
Keleti Ujság
Képes Családi Lapok
Képes Figyelő
Képes Pesti Hirlap
Képes Újság
Kis Ujság
Kossuth Népe
Körösvidék
Libanon
Magyar Élet
Magyar Hírlap
Magyar Iparművészet
Magyar Izrael
Magyar Izraelita
Magyar Zsidó Szemle
Magyar Kultúra
Magyar Kultúrszemle
Magyar Muzsikus
Magyar Művészet
Magyar Nemzet
Magyar Nemzeti Művészet
Magyar Nyomdászat
Magyar Színészet
Magyar Zsidó Szemle
Magyarország
Magyarság
MTI (Magyar Országos Tudósító, Napi Hírek)
Mult és Jövő
Muzsika
Művészet
Művészettörténeti Értesítő
Népszava
Nővilág
Nyírvidék
Orosházi Friss Hírek
Országos Egyetértés
Pécsi Lapok
Pécsi Napló
Pesti Divatlap
Pesti Hirlap
Pesti Napló

Pesti Polgár
Szabad Száj
Statisztikai Szemle
Szabadság
Szentesi Napló
Szépirodalmi Figyelő
Szinházi Élet – Szinházi Hét
Szivárvány
Szombat
Szózat
Tolnai Világlapja
Új Élet
Uj Idők
Uj Kelet
Uj Út
Vasárnap
Vasárnapi Újság
Világ
Világosság
Világvándor
Virradat
Zsidó Élet
Zsidó Évkönyv

Az OMIKE kiadásában megjelent könyvek időrendben

Cultur-Almanach, szerk. Hevesi Simon, kiadja az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, Budapest, „Jókai" Könyvnyomdai Műintézet, 1910.

Cultur-Almanach, II, szerk. Hevesi Simon, kiadja az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, Budapest, „Jókai" Nyomda Rt., 1911–1912.

1914–1916. A Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachja, szerk. dr. Hevesi Simon–Tiszasülyi Polnai Jenő–Patai József, Budapest, Magyar Zsidó Hadi Archívum–OMIKE, 1916.

OMIKE 14 műlap. Az „OMIKE" (Orsz. Magy. Izr. Közművelődési Egyesület) Műbarátok Köre tulajdona, Budapest, Stemmer Ödön, [1924].

Hagada, ford. Hevesi Ferenc, Zádor István rajzaival, Budapest, az OMIKE Műbarátok Köre megbízásából Stemmer Ödön (Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T.), [1924].

Weiller Ernő dr.: *Az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) húszéves története,* Budapest, Fővárosi Nyomda Rt. [1929?].

Hitvédelem. A „Magyar zsidó szemle" hitvédelmi kiadványa, szerk. Friedmann Gyula, Budapest, OMIKE, 1931.

Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról. Ankét a kitérésekről (Kiss Arnold, Gartner Pál, Sass Irén), Budapest, OMIKE, 1931.

Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról, I: *Ankét az önantiszemitizmusról,* 1931. november 17., Budapest, OMIKE Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1931.

Silberfeld Jakab dr.: *Eszmék és eszmények,* Békéscsaba, az OMIKE Békéscsabai Fiókja, 1931.

Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról, II: *Ankét a zsidóság hivatásáról (válasz a Skót missziós előadásokra: Hevesi Illés, Kálmán Ödön, Osztern Lipót),* Budapest, OMIKE, 1932.

Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról, III: *Ankét a vegyes házasságokról (Dr. Grossmann Zsigmond, Dr. Szőke Sándor, Dr. Naményi Lajos),* 1931. december 22., Budapest, OMIKE Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1932.

Ankétsorozat a zsidóság mai problémáiról, IV: *Ankét a zsidóság szerepéről a világpolitikában (Dr. Gál Jenő, Sós Endre, Dr. Felek Géza, Hevesi Jenő),* 1932. január 5., Budapest, OMIKE Magyar Zsidóság Hitvédelmi Szövetsége, 1932.

Silberfeld Jakab dr.: *A zsidó vallásbölcsészet története,* Békéscsaba, az OMIKE Békéscsabai Fiókja, 1933.

Évforduló, Budapest, OMIKE Kultúrtanácsa, 1941.

Magyar Zsidók Naptára, Budapest, OMIKE-sajtócsoport, 1941/5701.

100 év zsidó-magyar költői, Budapest, OMIKE Kultúrtanácsa [1942?].

Magyar Zsidók Naptára, Budapest, OMIKE-sajtócsoport, 1942/5702.

Rónai Mihály András: *Anthologia Coacta,* Budapest, OMIKE, 1943.

Magyar zsidók könyve, 1943–5703, Budapest, OMIKE-sajtócsoport, Kispest, Faragó Imre kvny., 1943.

Felhasznált irodalom

A fővárosi kisszínházak műsora. A Tháliától a felszabadulásig 1904–1944, szerk. Alpár Ágnes, Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1974.

A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet, szerk. Randolph L. Braham–Kovács András, Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2015.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912.

A százéves Kiss József és egyéb glosszák, szerk. Berend László, Budapest, Áriel, 1943.

A Szentendrei Festők Társaságának általános iratai, 1932–1951, közreadja és bevezeti Sümegi György, in *A Szentendrei Művésztelep és a Szentendrei Festők Társaságának iratai és dokumentumai, 1926–1951,* szerk. Bodonyi Emőke–Tóth Antal, Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 74–178 (Szentendrei Múzeumi Füzetek 4.).

A Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület, *Magyar Zsidó Szemle,* 1889. június, 362–363.

A zsidókérdés Magyarországon. Körkérdés, *Huszadik Század,* 1917. július–december.

A zsidóság útja. Esszék (1848–1948), szerk. Kőbányai János, Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

Ámos Imre naplója, kiad. Pataki Gábor–György Péter, *Ars Hungarica,* 1984, 111–136.

Ámos Imre: *Napló, versek, vázlatkönyvek, levelezőlapok,* szerk. Egri Mária, Budapest, Múlt és Jövő, 2003.

Az 1930. évi népszámlálás, IV. rész: A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1936.

Az Országos Magyar Királyi Zeneművészeti Főiskola évkönyve az 1937–38-iki tanévről, szerk. dr. Isoz Kálmán, Budapest, Phöbus Nyomda, 1938.

Bálint Lajos: *Művészbejáró,* Budapest, Szépirodalmi, 1964.

Balogh, André: Az OMIKE (Adalékok egy kulturális egyesület történetéhez), *Ezredvég,* 2006. 8–9.

Barabás Györgyi: *Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2007.

Bársony Péter: A vészkorszak magyar muzsikus áldozatai, in *Tanulmányok a holokausztról,* VI, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2014, 233–292.

Becze Szilvia: *Bartók, Kodály, Dohnányi,* Budapest, Holnap, 2019.

Beregi Oszkár: Visszaemlékezés 1938-ról, gépirat, magántulajdon.

Berényi Sándor: Zsidó-Magyar Közmívelődési Egyesület, *Magyar Zsidó Szemle,* 1887. július, 437–440.

Bihari Péter: *Lövészárok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán,* Budapest, Napvilág, 2008.

Bihari Péter: *1914. A nagy háború 100 éve,* Pozsony, Kalligram, 2014.

Borbándi Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia,* lásd http://mek.oszk.hu/04000/04038/html/g.htm, letöltve 2018. február 5.

Borgó András: „Amikor én pályakezdő voltam…" Fischer Sándor, *Muzsika,* 1990. február, 10–15.

Boross Géza: *„Folik, vagy nem folik?" Egy kupléénekes emlékei,* Budapest, a szerző kiadása, 1942.

Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban, *Világosság,* 1992/2, 145–151.

Bősze Sándor: *„Az egyesületi élet a polgári szabadság…" Somogy megye egyesületei a dualizmus korában,* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1997.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon,* Budapest, Park, 2015.

Breuer János: Töredékek Dohnányiról, *Muzsika,* 1998. november 19.

Cenner Mihály: *OMIKE Művészakció,* Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1981.

Csorba László: Zsidó szellemi élet a húszas–harmincas évek Magyarországán, in *Hét évtized a hazai zsidóság életében,* I–II, szerk. Horváth Pál–Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990, 61–190. (Vallástudományi Kiskönyvtár).

Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre, Pest, Pesti Izraelita Magyarító Egylet, 1848.

Emancipáció: integráció vagy asszimiláció, szerk. Molnár Judit, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.

Emlékkönyv Dr. Hevesi Simon pesti vezető főrabbinak papi működése negyvenedik évfordulójára, szerk. dr. Guttmann Mihály és mások, Budapest, 1934.

Erényi Tibor: Zsidók és a magyar politikai élet (1848–1938), *Múltunk,* 1994/4, 3–30.

Faragó Ödön: *A magyar színészet országútján. Korrajzok,* h. n., a szerző kiadása, 1946.

Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság,* Budapest, História–MTA Történettudományi Intézet, 2000.

Fiatalok művészete, szerk. Varga Sándor, Budapest, Zsidó Fiatalok Szellemi Közössége kiadása, 1942.

Fodor Lajos: *A zsidó törvény és a cionisták,* Hatvan, a szerző kiadása, 1938.

Friedmann Dénes: *Az Ujpesti dr. Venetianer Lajos Izraelita Közművelődési Egyesület története, 1897–1937,* Újpest, k. n., 1937.

Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950,* Budapest, Balassi, 2008.

Füzesi Róbert: *Színház az árnyékban,* Budapest, Ko-Libri, 1990.

Gádor Ágnes–Szirányi Gábor: *Dohnányi Ernő-iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában,* I: 1927–1939, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archívum, 2003 (Dohnányi Évkönyv).

Gádor Ágnes–Szirányi Gábor: *Dohnányi Ernő-iratok a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem levéltárában,* II: *1938. szeptember–1941. június,* Budapest, MTA Zenetudományi Intézet Dohnányi Archívum, 2004 (Dohnányi Évkönyv).

Gajdó Tamás: (Nem) véletlenül történt. Zsidó színházművészek emlékiratai 1939 és 1943 között, *Jelenkor,* 2004/6, 528–544.

Gara Márk: Mindenem a tánc volt (Szabálytalan portré Hidas Hedviggel – 2. rész), 2011. http://real.mtak.hu/2891/1/Mindenem_a_t%C3%A1nc_volt_Szab%C3%A1lytalan_portr%C3%A9_Hidas_Hedviggel_2.pdf, letöltve 2019. május 16.

Gobbi Hilda: *Közben...* Budapest, Szépirodalmi, 1984.

Goldziher Ignác: *Napló,* Budapest, Magvető, 1984 (Tények és Tanúk).

Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945,* Budapest, Századvég, 1992.

Groszmann Zsigmond: Izraelita kultúregyesületek a XIX. században, *Cultur-Almanach,* II, 1912, 62–66.

Groszmann Zsigmond: Az izraelita Magyar Egylet törekvései, *Libanon,* 1938. március–április, 39–43.

Guba Ildikó: *„A halál nem program". Buday-Goldberger Leó élete,* Budapest, Óbudai Múzeum, 2015.

Gyáni Gábor: Etnicitás és akkulturáció a századfordulós Budapesten, *Regio – Kisebbség, politika, társadalom,* 1995/1–2, 101–113.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon,* Budapest, Osiris, 2001.

Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945, szerk. Gyarmati György–Pihurik Judit, Budapest–Pécs, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2015.

Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918), szerk. Kaba Eszter, Budapest, Politikatörténeti Intézet–Napvilág, 2017.

Hajdu Tibor: Trianon, középosztály, zsidókérdés, in *Számokba zárt sorsok. A numerus clausus 90 év távlatából,* szerk. Molnár Judit, Budapest, Páva utcai Holokauszt Emlékközpont, 2011, 23–43.

Halász Tamás: A purimspiltől Thália szentélyéig, *Magyar Zsidó Szemle,* új folyam, 2009–2010, 6–7, 206–207.

Haller István: *A zsidókérdés és a keresztény térfoglalás végleges megoldása,* Budapest, a szerző kiadása, 1938.

Haraszti György: *Magyar zsidó levéltári repertórium,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

Haraszti György: *Két világ határán. Zsidó jótékonyság és mecenatúra a századfordulón,* Budapest, Múlt és Jövő, 1999.

Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület és a Művészakció (1939–1944), *Zempléni Múzsa,* 2013/3, 51–64.

Harsányi László: „Egyengessétek a sivatagban az Úrnak ösvényét…" (Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület [OMIKE] működése 1908–1938 között), *Múltunk,* 2015/2, 35–71.

Harsányi László: Színház az egész kis világ, *Criticai Lapok,* 2015/1–2, 3–9.

Harsányi László: És (nem lehet) színész benne… 1: *Criticai Lapok,*, 2015/13, 18–22.; 2: *Criticai Lapok,* 2016/5–6, 7–10.; 3: *Criticai Lapok,* 2016/11–12, 7–14.

Harsányi László: A magyarországi zsidó egyesületek fél évszázada (1868–1919), *Aetas,* 2016/2, 32–51.

Harsányi László: Minerva a gettóban. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) Művészakciója, 1939–1944, in *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából,* szerk. Molnár Judit, Budapest, Balassi, 2016, 77–88.

Harsányi László: Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Hitvédelmi Szövetsége, 1930–1933, *Zempléni Múzsa,* 2018/1, 22–27.

Harsányi László: „Őrségváltás" a kultúra területén. A művészeti kamarák 1938–1944, in *Tanulmányok a holokausztról,* X, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2019, 13–58.

Harsányi László: Fénypontok a homályban, *Zempléni Múzsa,* 2019/2, 5–19.

„Házam imádság házának hivatik minden népek számára!" A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837–1950), szerk. Vörös István Károly, Pécs, Kronosz–Pécsi Zsidó Hitközség–Pécs Története Alapítvány, 2016.

Hernádi Miklós: *Együtt vagy külön. Magyar–zsidó együttélés a szociológus szemével,* Budapest, Akadémiai, 2013.

Hét évtized a hazai zsidóság életében, I–II, szerk. Horváth Pál–Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990 (Vallástudományi Kiskönyvtár).

Hevesi Simon: Az OMIKE-ről, *Magyar Zsidó Almanach,* 1911, 3–8.

Horák Magda: *A magyar értelmiség veszteségei az 1940-es években,* a szerző kiadása, é. n.

Horák Magda: Színház a gettóban, in *MIOK Évkönyv,* 1983/1984, szerk. Scheiber Sándor, Budapest, MIOK, 1984, 167–199.

Ignácz Károly: *Fővárosi választások és a törvényhatósági bizottság közgyűlése Budapesten 1920–1945,* http://real.mtak.hu/66309/1/ignacz_urbs_2007.pdf, letöltve 2019. május 15.

Illyés Gyula: *Iránytűvel,* Budapest, Szépirodalmi, 1975.

IMIT évkönyv, Budapest, IMIT, 1940.

Járdányi Pál összegyűjtött írásai, szerk. Berlász Melinda, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2000.

Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról, szerk. Molnár Judit, Budapest, Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011.

Kaba Eszter: (Bele)rokkantak, 2. rész – Az Országos Hadigondozó Hivatal felállítása 1917-ben, lásd http://elsovh.hu/belerokkantak-2-resz-az-orszagos-hadigondozo-hivatal-felallitasa–1917-ben/, letöltve 2019. május 14.

Kaba Eszter: „Azt akarjuk, hogy olyan segélyt adjanak, hogy megélhessünk belőle" – A hadigondozás rendszerének működése a háború éveiben, in *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918),* szerk. Uő, Budapest, Politikatörténeti Intézet–Napvilág, 2017, 351–376.

Kaba Eszter: Az Auguszta Gyorssegély-alap, és aki mögötte van – Auguszta főhercegnő, lásd https://hat-had.blog.hu/2017/06/13/az_auguszta_gyorssegely-alap_es_aki_mogotte_van_auguszta_fohercegno, letöltve 2019. május 13.

Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig,* Budapest, Magvető, 1978 (Tények és Tanúk).

Karády Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon, in Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945),* Budapest, Replika Kör, 2000.

Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon,* Budapest, Új Mandátum, 2001.

Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, 1999.

Keleti László: *Pesttől-Pestig,* h. n., a szerző kiadása, é. n.

Kemény Simon: *Napló,* Budapest, Magvető, 1987 (Tények és Tanúk).

Kende Péter: *Magyarság, zsidóság, emberiség,* Pozsony, Kalligram, 2015.

Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945,* Budapest, Attraktor, 2012.

Kiss József összes költeményei, Budapest, Singer és Wolfner, 1899.

Kodály Zoltán: *Visszatekintés,* Budapest, Zeneműkiadó, 1974.

Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig,* I: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században,* Budapest, Múlt és Jövő, 1997.

Komlós Jenő: *A zsidó fájdalom könyve,* Budapest, a szerző kiadása, 1942.

Komor Ágnes: *Apám, Komor Vilmos,* Budapest, a szerző kiadása, 1986.

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon,* II, Budapest, Pesti Kalligram, 2012.

Konrád Miklós: Zsidó jótékonyság és asszimiláció a századfordulón, *Történelmi Szemle,* 2001/3–4, 276.

Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón, *Századok,* 2005/6, 1335–1370.

Konrád Miklós: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig,* Budapest, MTA BTK TTI, 2014.

Konrád Miklós: Kultúrával az identitásért. Zsidó kulturális egyesületek a dualizmus korában, *Korall,* 19(2018)/74, 70–92.

Kovács M. Mária: *Liberalizmus – radikalizmus – antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között,* Budapest, Helikon, 2001.

Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945,* Budapest, Napvilág, 2012.

Kozák Gyula: *A szabadság kicsiny szigete, Művészsorsok a 20. században,* Budapest, Balassi, 2015.

Kőbányai János: *A magyar-zsidó irodalom története (Kivirágzás és kiszántás),* Budapest, Múlt és Jövő, 2012.

Küzdelem a megmaradásért. A Nemzeti Színház 1935–1938. Részlet Németh Antal *Curriculum vitae* című írásából, *Hitel,* 2014. szeptember, 51–52.

Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára, szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, Mazsihisz, 2002.

Lackó Miklós: A zsidó értelmiség a Holocaust előtt, *Magyar Tudomány,* 1994/6, 651–658.

Laczó Ferenc: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban,* Budapest, Osiris, 2014.

Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim,* Budapest, Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 1995.

Lendvai Andor: *Két felvonás között,* Budapest, Baross Könyvkiadóvállalat, 1942.

Lévai Jenő: *Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja a Goldmark-teremig. Az OMIKE színháza és művészei,* Budapest, a szerző kiadása, 1943.

Litván György: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban, in Uő: *Október üzenete. Válogatott történeti írások,* Budapest, Osiris, 1996, 281–320.

Lőw Immánuel: Zsidó közmívelődési egyesület, *Magyar Zsidó Szemle,* 1887. február, 88–89.

Mácsai János: Az OMIKE zenei előadásai 1939–1944, *Magyar Zene,* 2014/4, 441–453.

Magyar Bálint: *A Vígszínház története. Alapítástól az államosításig (1896–1949),* Budapest, Szépirodalmi, 1979, 450.

Magyar Bálint: Ötven év színház (Emlékirat), kézirat az örökösök tulajdonában, 1980-as évek.

Magyar Zsidó Lexikon, szerk. Ujvári Péter, Budapest, k. n., 1929.

Magyarország egyletei és társulatai 1878, Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1880 (Hivatalos Statisztikai Közlemények).

Molnár Judit: „Kesztyűs liberalizmus" helyett keresztény-nemzeti fajvédelem (1919–1944), in *Emancipáció: integráció vagy asszimiláció,* szerk. Uő, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.

Múlt és Jövő Antológia, szerk. Kőbányai János, Budapest, SziMúltán, 1988.

N. Mandl Erika: *Színház a magyar sajtóban a két világháború között,* Budapest, Argumentum, 2012 (Irodalomtörténeti Füzetek).

Nádas Péter: *Világló részletek,* I, Budapest, Jelenkor, 2017.

Négy zsidó évkönyv a háború éveiből (1939–1944), *Vigilia,* 1982, 850–851.

Ormos Béla: *Lemezeim,* Budapest, a szerző kiadása, 1944.

„Ősi hittel, becsülettel a hazáért!" OMIKE Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület 1909–1944, szerk. Horák Magda, Budapest, Háttér, 1998.

Pajkossy Gábor: Egyesületek a reformkori Magyarországon, *História,* 1993/2.

Paksa Rudolf: Zsidókutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus" Magyarországon, *Múltunk,* 2018/1, 4–49.

Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák,* Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

Pártos Erzsi: *Köszönöm!...,* Budapest, k. n., 1941.

Radnóti Miklós: *Napló,* Budapest, Magvető, 2018.

Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946,* I–II, Budapest, Jaffa, 2014.

Reform, alternatív és progresszív művésziskolák 1896–1944, szerk. Köves Szilvia, Budapest, Magyar Iparművészeti Egyetem, 2003.

Reisz László: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon, *Statisztikai Szemle,* 1988/10.

Rott Sándor: *A „kis Rott"-ról,* Budapest, k. n., 1941.

S. Nagy Katalin: A képzőművész pálya mint asszimilációs lehetőség a 19. század végén, a 20 század elején, *Budapesti Negyed,* 2008, 60, 385–419.

Salamon Béla: *Hej, színművész,* Budapest, a szerző kiadása, 1939.

Sándor Tibor: *Őrségváltás,* Budapest, Magyar Filmintézet, 1992.

Sándor Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944,* Budapest, Magyar Filmintézet, 1997.

Sárközi György összes verse és kisebb műfordításai, h. n., Sarló, 1947.

Sárközi Mátyás: A Király utcán végestelen-végig, *Holmi,* 2005/9, 1071–1083.

Scheiber Sándor: *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

Schőner Alfréd: Chevra Kadisa, *História,* 1985/4.

Schweitzer Gábor: Miért nem kellett Herzl a magyar zsidóknak? A politikai cionizmus kezdetei és a magyarországi zsidó közvélemény, *Budapesti Negyed,* 1994/2, 42–55.

Schweitzer Gábor: Képviselői olvasónapló – anno 1938, in *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára,* szerk. Karsai László–Molnár Judit, Budapest, Mazsihisz, 2002, 603–626.

Schweitzer József: *A zsidóság a magyar művelődés századaiban,* Budapest, BME, 1994.

Simon Géza Gábor: *Magyar jazztörténet,* Budapest, Magyar Jazzkutatási Társaság, 1999.

Sipos Péter: *Imrédy Béla a vádlottak padján. Párhuzamos archívum,* Budapest, Osiris–BFL, 1999.

Somló István: *Kor- és pályatársak,* Budapest, Magvető, 1968.

Statisztikai közlemények a hazai állapotok ismertetésének előmozdítására, szerk. Hunfalvy János, Pesten, MTA Statisztikai Bizottsága, 1862.

Staud Géza: A magyar színjátszás egy éve, *Magyar Szemle,* 1942. július–december, 47–56.

Strausz Péter: Kétes autonómiájú szakmai szervezetek: a Sajtókamara, illetve a Színművészeti és Filmművészeti Kamara, in Uő, *Kamarák a két világháború közötti Magyarországon,* Budapest, L'Harmattan, 2008.

Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő,* Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

Szalai Miklós: Cionizmus, neológia, ortodoxia, *Múltunk,* 2004/3, 59–119.

Számokba zárt sorsok. A numerus clausus 90 év távlatából, szerk. Molnár Judit, Budapest, Páva utcai Holokauszt Emlékközpont, 2011.

Szécsényi András: Adalékok Zsabka Kálmán és a Turul Szövetség Szépmíves Bajtársi Egyesületének történetéhez, kézirat, 2017.

Szécsy János: *Az ittfelejtett nép,* Budapest, Magyar Enciklopédisták Társasága, 1945.

Székely György: Színházi levlap – történelmi háttérrel, *Criticai Lapok,* 2009, 7–8.

Szirtes Andor: *Társadalomkritika és progresszió. Válogatott cikkek,* Budapest, Sillabux, 2016.

Tallián Tibor: Az OMIKE művészakció operaszínpada 1940–1944, *Muzsika,* 1996/1, 14–18.

Tallián Tibor: Magyar zsidó zeneszerzők bemutatói 1940–1944, in Uő: *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956,* Budapest, Balassi–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014.

Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban,* Budapest, L'Harmattan, 2005.

Tömegek és ünnepek: a nyilvánosság rítusai a közép-európai modernségben, szerk. Csúri Károly–Orosz Magdolna–Szendi Zoltán, Budapest, Gondolat, 2009.

Umbrai Laura: A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben, *Múltunk,* 2018/2, 132–167.

Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944,* Pécs–Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012.

Vas István: *Nehéz szerelem,* Budapest, Szépirodalmi, 1984.

Vázsonyi Bálint: *Dohnányi Ernő,* Budapest, Nap, 2002

Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története,* Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1986.

Vidor Ferike: *Kezitcsókolom!,* Budapest, a szerző kiadása, 1940.

Vizi Éva: Utolsó felvonás. A Színművészeti és Filmművészeti Kamara 1939–1944, szakdolgozat, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, 2014.

Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt,* Pécs, Kronosz, 2018.

Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, *Kortárs,* 1986/12, 100–117.

Weiss András: A kezdet, II, *Életünk,* 2014/6, 67–84.

Zeke Gyula: Statisztikai mellékletek, VII. Táblázat: Az izraelita felekezetet érintő vallásváltoztatások (1896–1943), in *Hét évtized a hazai zsidóság életében,* I–II, szerk. Horváth Pál–Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990, 187–195 (Vallástudományi Kiskönyvtár).

Zsidók Szeged társadalmában, szerk. Tóth István, Szeged, Múzeumi Tudományért Alapítvány, 2014.

Zsoldos Jenő: Arany László és az Izraelita Magyar Egylet, *Libanon,* 1940. március–május, 46–47.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A jánoshalmai Chevra Kadisa jegyzőkönyvének címlapja, Halas, 1802. Készítette Fleisch Aszód. MILEV ltsz. 64.1072
2. Ismeretlen művész: Jakobovics Fülöp, az 1844-ben megalakult Pesti Izraelita Magyarító Egylet elnöke, 1848. Olaj, vászon. MILEV ltsz. F64.1822
3. *Első magyar zsidó naptár és évkönyv az 1848-ik szökőévre.* A Honi Izraeliták között Magyar Nyelvet terjesztő Pesti Egylet Kiadványa, Pest, 1848. ORZSE Könyvtár
4. Dr. Rosenfeld-Rózsay József, az 1860-ban megalakult Izraelita Magyar Egylet elnöke, Rozsnyó, 1870 körül. K. Svatos felvétele. MILEV ltsz. F88.18
5. *Első Magyar-Izraelita Naptár és Évkönyv.* Az Izraelita Magyar Egylet kiadása, Pest, 1861. ORZSE Könyvtár
6. Lőw Lipót szegedi főrabbi, Szeged, 1870 körül. Brenner testvérek felvétele. MILEV ltsz. F6658
7. Dr. Silberstein-Ötvös Adolf, Budapest, 1890-es évek. Erdélyi Mór felvétele. *Ország-Világ,* 1894. június 24., 434.
8. Hevesi Simon rabbi, az OMIKE megalapítója és első egyházi elnöke, Budapest, 1910-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. 66.65
9. Weiller Ernő, az OMIKE főtitkára, Budapest, 1914. Ismeretlen fényképező felvétele. *Mult és Jövő,* 1914, 532.
10. Az OMIKE első *Cultur-Almanach*jának borítója Herzl Tivadar arcképével, Budapest, 1910. ORZSE Könyvtár
11. Az OMIKE második *Cultur-Almanach*jának borítója, Budapest, 1912. Magántulajdon
12. Herman Lipót: *Patai József,* 1925. Olaj, vászon. MILEV ltsz. F64.2111
13. A *Mult és Jövő* borítója, Budapest, 1912. február. ORZSE Könyvtár
14. A *Mult és Jövő* Mensa-számának borítója, Budapest, 1912. ORZSE Könyvtár
15. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője, Budapest, 1904. Békei Ödön felvétele. MILEV ltsz. F98.125
16. Az *Egyenlőség* 1914. június 14-i számának címoldala. ORZSE Könyvtár
17. A hadba vonultak hozzátartozói ebédre várnak Weiss Manfréd Váci út 89. sz. alatt berendezett ingyenkonyhája előtt, Budapest, 1914 ősze. Müllner János felvétele. BTM KM ltsz. 9878
18. Az *Egyenlőség* beszámolója a héber feliratú emlék-hadigyűrűkről. 1914. november 15., 7.
19. Ételosztás a háború alatt az OMIKE menzáján, Budapest, 1914. Ismeretlen fényképező felvétele. *Mult és Jövő,* 1914, 530. ORZSE Könyvtár
20. *Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as háború emlékére,* Budapest, Hungária Kiadó, 1941. ORZSE Könyvtár
21. *Mult és Jövő,* 1917. február 8. ORZSE Könyvtár

22. Az 1920. évi XXV. törvénycikk, az ún. numerus clausus törvény Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök aláírásával, Budapest, 1920. szeptember 24. MNL OL N 45 Lad. H – Ser. A – 1920: XXV. tc.
23. Az *Egyenlőség* cenzúrázott cikke a numerus clausus törvény megszavazásáról, 1920. szeptember 25. ORZSE Könyvtár
24. Székely Ferenc, 1919 és 1921 között a PIH elnöke, Budapest, 1910-es évek. Gárdonyi testvérek felvétele. MILEV ltsz. F88.16
25. Baracs Marcell, az OMIKE második elnöke, Budapest, 1920-as évek. Ács Dusi felvétele. MILEV ltsz. F72.167
26. Az OMIKE könyvtárának olvasóterme, Budapest,1923. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. F66.369
27. Buday-Goldberger Leó, az OMIKE harmadik elnöke, Budapest, 1941. A Magyar Film Iroda felvétele. MNM TF ltsz.1468-1956
28. Az OMIKE díszterme, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. F66.364
29. Hölgyek az OMIKE-bálon, Debrecen, 1929. Nagy Ibolya felvétele. *Szinházi Élet,* 1929. 8. sz., 56. PIM–OSZMI Könyvtár
30. Silberfeld Jakab békéscsabai főrabbi, Békéscsaba, 1930 körül. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. F66.456
31. A Lovag Wechselmann Ignácz és neje Neuschloss Zsófia Vakok Tanintézete a Mexikói úton. Itt működött az OMIKE képzőművészeti szabadiskolája, Budapest, 1910. Fénynyomat. FSZEK Bgy. ltsz. PAZ000307
32. Az OMIKE Művésziskolájának festőcsoportja, Budapest, 1921. Ismeretlen fényképező felvétele. *Mult és Jövő,* 1921, 369. ORZSE Könyvtár
33. Az OMIKE Művésziskolájának grafikai csoportja. Az első sorban balról a második Anna Margit, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV F66.366
34. Az OMIKE emléklapja Stern Béla részére, Budapest, 1930. MILEV ltsz. 79.5
35. Az OMIKE Művészmappájának címlapja, Budapest, 1924. MILEV ltsz. 65.1850
36. Illusztrált *Hagada* az OMIKE Műbarátok Körének kiadásában, Hevesi Ferenc fordítása Zádor István rajzaival, Budapest, 1924. MILEV ltsz. 5123
37. Meghívó az OMIKE jótékonysági báljára. Tervezte Jancs Ferenc, Budapest, 1928. *Grafikai Szemle,* 1928–1929, 21. Arcanum Digitális Tudománytár
38. Az OMIKE szervezésében nyaralásra induló gyerekek, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. F66.363
39. Menzajegyek kiosztása az OMIKE-nél, Budapest, 1923. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. F66.365
40. Stern Samu, 1929-től a PIH elnöke, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. Magántulajdon
41. Friedmann Gyula szentesi főrabbi, majd az OMIKE főtitkára, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. MILEV ltsz. F66.452

42. Hevesi Ferenc pesti rabbi, Budapest, 1930 körül. Liebschütz József felvétele. MILEV ltsz. F96.329
43. A Hitvédelmi Szövetség közlönyének fejléce, 1932. OSZK H 16.343
44. Az OMIKE előadás-sorozatának kiadványa, 1932. ORZSE Könyvtár
45. Művek az OMIKE grafikai iskolájának kiállításáról, 1931. *Mult és Jövő,* 1931, 410.
46. Meghívó a „láthatatlan" Mensa-bálra, Budapest, 1939. január. Pécsi Izraelita Hitközség ltsz. 150.1
47. Megváltási jegy az OMIKE „láthatatlan" Mensa-báljára, Budapest, 1939. Pécsi Izraelita Hitközség ltsz.150.2
48. A Magyar Cionista Szövetség kiadványának címlapja, Budapest, 1935. OSZK ltsz. 68.727
49. Lőw Immánuel főrabbi a szegedi zsinagógában, Szeged, 1937. Liebmann Béla felvétele. MILEV ltsz. F71-55
50. Örkényi Strasser István: *Az Országos Magyar Segítő Akció (OMZSA).* Bronzplakett, 1939. Székesfehérvár, Városi Képtár, Deák-gyűjtemény, ltsz. 89.127.1
51. Az OMIKE vezetőségének névjegyzéke, 1939. december. BFL IV.1409.c. 1632/1944-IX.
52. Összefoglaló röpirat az OMIKE harmincöt éves tevékenységéről, 1943. MNL OL Z 675 Buday Goldberger Leó iratai C: Levelezés izraelita hitbuzgalmi és érdekvédelmi egyesületekkel, intézményekkel, szövetségekkel. 10. csomó
53. Vázsonyi János ügyvéd, országgyűlési képviselő, Budapest, 1931. Torda József felvétele. MNM TF ltsz. 71.1376
54. Kiss Ferenc színész, a Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnöke, 1944. A Magyar Film Iroda felvétele. MNM TF ltsz. 2142-1951
55. Beregi Oszkár színész, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A 277
56. Ács Rózsi színész, Budapest, 1940-es évek. Inkey Tibor felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A. előfeldolgozott
57. Salamon Béla színész, Budapest, 1930-as évek. Áldor Dezső felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A. 27
58. Vidor Ferike, színész, Budapest, 1910-es évek. Faragó Fényképészet felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. 2007.5.1
59. Kálmán Oszkár operaénekes, Budapest, 1927. Vajda M. Pál felvétele. OSZK Színháztörténeti Tár KA 4.098/8
60. Bársony Dóra operaénekes, Budapest, 1940-es évek. Vajda M. Pál felvétele. Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteménye
61. Ney Dávid operaénekes, Budapest, 1931. Ismeretlen fényképező felvétele. OSZK Színháztörténeti Tár KA 11.71/1
62. Relle Gabriella operaénekes, Budapest,1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. 68.505

63. Dohnányi Ernő, Budapest, 1930-as évek. Vajda M. Pál felvétele. MNM TF 862-1951
64. Gaál Ferenc festőművész, grafikus, Budapest, 1941. április. Arlen és Szendzik felvétel. *Tolnai Világlapja*, 1941. április 2., 14.
65. Pátzay Pál szobrászművész, Budapest, 1940-es évek. Wachter Klára felvétele. MNM TF ltsz. 2816-1951
66. Bernáth Aurél festőművész, Budapest, 1941. Wachter Klára felvétele. MNG Adattár 0652/1959
67. Az OMIKE felhívásának első két oldala a Művészakció megindításáról, Budapest, 1939. október. MNL OL Z 675 Buday Goldberger Leó iratai C: Levelezés izraelita hitbuzgalmi és érdekvédelmi egyesületekkel, intézményekkel, szövetségekkel. 10. csomó
68. Zádor István: *Ribáry Géza, az OMIKE Művészakció vezetője,* 1942. Ceruza, papír. MILEV F65.1651
69–70. Az OMIKE Művészakció első előadásainak színlapjai, 1939. MNL OL Z 675 Buday Goldberger Leó iratai C: Levelezés izraelita hitbuzgalmi és érdekvédelmi egyesületekkel, intézményekkel, szövetségekkel. 10. csomó
71. Az első képzőművészeti kiállítás meghívója, 1939. december. Pécsi Izraelita Hitközség
72. A Művészakció pártoló tagsági igazolványa Munkácsi Ernő részére, 1941. november 10. MILEV Munkácsi-hagyaték
73. Szabolcsi Lajos *Az áruló* című drámájának könyvborítója. A borítón az OMIKE-ben előadott dráma főszereplői, Beregi Oszkár (Josephus) és Sarlai Imre (Rabbi Akiba), Budapest, 1940. PIM–OSZMI Könyvtár
74. Ormos Béla színész, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. OSZK Színháztörténeti Tár KB 18.607
75. *Eleven újság,* Herman Lipót rajza, 1940. Magántulajdon
76. Gellért Lajos színész, rendező. Budapest, 1930-as évek. Angelo felvétel. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A 134
77. Gellért Lajos vázlatai S. An-Ski *Dybuk* című színdarabjához, 1941. Ceruza, papír. PIM–OSZMI Képzőművészeti gyűjtemény ltsz.96.52.1
78. Csoportkép Johann Strauss *A denevér* című operettjének bemutatása után a Goldmark Terem színpadán. Jobb szélen Komor Vilmos karmester, mellette a két női főszereplő, Darvas Ibolya és Pogány Zsuzsa. Pogány Zsuzsa mögött, a hátsó sorban a Frank fogházigazgatót alakító Ernster Dezső, Budapest, 1941. március 17. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. 90.506
79. Mányai Lajos és Rosthy Magda Molnár Ferenc *Delila* című darabjában, Budapest, 1944. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. 90.498
80. Ney Dávid és Váradi Kató Feleky László és Harmath Imre *Békebeli béke* című operettjében, Budapest, 1943. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. B 37261/2

81. Mányai Lajos, Zátony Kálmán és Szigeti Jenő Pap Károly *Mózes*ében, Budapest, 1944. január. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A 1575
82. Jegy a Művészakció 1944. március 20-i *Bohémélet* című előadására, amely Magyarország előző napon történt német megszállása miatt elmaradt. Magántulajdon
83. Az OMIKE operaegyüttese első hangversenyének színlapja, 1939. december. Pécsi Izraelita Hitközség 1939.5
84. Komor Vilmos karmester, Budapest, 1943. Ismeretlen fényképező felvétele. Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteménye
85. Az 1940. november 9-én bemutatott *Fidelio* színlapja. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár
86. Lendvai Andor operaénekes, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. MNM TF ltsz. 2418-1951
87. Darvas Ibolya operaénekes, Budapest, 1930-as évek. Rozgonyi felvétel. Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteménye
88. A *Varázsfuvola* szereplői. Az alsó sorban balról: Bálint Lajos, Bán Kató, Dános Lili, Rózsa Vera (a sorrendjük bizonytalan), Somogyi László és Lendvay Andor. Középen, bal oldalon Sipos Jenő, mögötte Bánóczi László. A hátsó sorban balról: ismeretlen, Róna Vera, Somogyi Piroska, Spiegel Annie (a sorrendjük bizonytalan), Ribáry Géza, Ladányi Ilona, Darvas Ibolya, Ney Dávid (?) és Farkas Sándor (?). Budapest, 1941. december. Ismeretlen fényképező felvétele. Magyar Állami Operaház Emlékgyűjteménye
89. A *Sevillai borbély* szereplői. Ülő sor: Kálmán Oszkár, Spiegel Annie, Lendvai Andor, Ladányi Ilona, középen: Gál Dezső rendező, Fraknói Károly karmester, jobbra: Fehér Pál, Budapest, 1941. Ismeretlen fényképező felvétele. Magántulajdon
90. Pallay Anna táncosnő, koreográfus, Budapest, 1918. Magyar Erzsi felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A 986
91. Sándor Frigyes hegedűművész, karmester, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele. Sándor Anna tulajdona
92. Somogyi László karmester, Budapest, 1940 körül. Várkonyi Stúdió felvétele. OSZK Zeneműtár 663/746/1943
93. Fischer Annie zongoraművész, Budapest, 1934. Veres felvétel. MNM TF ltsz. 1101-0951
94. Fehér Pál operaénekes, Berlin, 1930-as évek. Suse Byk felvétele. OSZK Színháztörténeti Tár ltsz. KA 5103/1/1
95. Weiner László zeneszerző, karmester. Budapest, 1940 körül. Ismeretlen fényképező felvétele. *Muzsika,* 1994. július, 43.
96. Starker János gordonkaművész, 1960-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. *Muzsika,* 2009. július, 3.
97. Rózsa Vera énekes, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. *Muzsika,* 2000. április, 29.

98. Dénes Vera gordonkaművész, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele. Sándor Anna tulajdona
99. Ámos Imre és Anna Margit festőművész házaspár, Budapest, 1938 körül. Ismeretlen fényképező felvétele. MNG, Adattár 18713/73
100. Ámos Imre *Zsidó ünnepek* című linómetszet-sorozatának lapjai: *Ünnepi áldozat, Sátoros ünnep, Újhold, Bűnbevallás,* 1940. MILEV ltsz. 90.322
101. Erdei Viktor: *Önarckép,* 1926. Kréta, papír. *Nyugat,* 1926, 7.
102. Erdei Viktor: *Imádkozó férfi,* 1941. Tus, papír. *Mult és Jövő,* 1941. március, 41. ORZSE Könyvtár
103. Farkas Aladár szobrász műtermében, Budapest, 1950-es évek. Rév Miklós felvétele. MNM TF ltsz. 84-880
104. Farkas Aladár: *Anyám ünnepi kendőben,* 1937. Bronz. *Mult és Jövő,* 1937. november 3., 17. ORZSE Könyvtár
105. Goldman György, Budapest, 1940 körül. Rédner Márta felvétele. MNM TF ltsz. 76-997
106. Goldman György: *Fésülködő nő,* 1939. Bronz. Szombathelyi Képtár ltsz. P 84.46
107. Zádor István, Budapest, 1929. Székely A. László felvétele. PIM F 3648
108. Zádor István: *Arckép,* 1943. Olaj, vászon. *Mult és Jövő,* 1943. május, 77. ORZSE Könyvtár
109. Aszódi Weil Erzsébet: *Velence,* 1941. Rézkarc. MNG GRO_1941-2871
110. Scheiber Hugó műtermében, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. MNG Adattár ltsz. 7216-1954
111. Scheiber Hugó: *Imádkozók,* 1943. Szénrajz. *Mult és Jövő,* 1944, 43. ORZSE Könyvtár
112. Göndör Bertalan, Budapest, 1925. Hollós Mór felvétele. MNM TF ltsz. 88.871
113. Göndör Bertalan: *Vakok,* 1935. Linómetszet. MNG GRO_G88.82
114. Molnár Ferenc, Budapest, 1936. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. B 239
115. Szép Ernő, Budapest, 1930 körül. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. 53.5045/III. d
116. *Magyar Zsidók Naptára* az OMIKE kiadásában. 1941. ORZSE Könyvtár
117. Az OMIKE Kultúrtanácsának kiadványa Kiss József halálának huszadik évfordulójára, 1941. ORZSE Könyvtár
118. Versantológia az OMIKE Kultúrtanácsának kiadásában, 1942. ORZSE Könyvtár
119. Nyugat-európai költők és írók antológiája az OMIKE Kultúrtanácsának kiadásában, 1943. ORZSE Könyvtár
120. Ráday Imre színész, Budapest, 1920-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. B 2179
121. Szőke Szakáll színész, London, 1940 körül. A Warner Bros. Studio felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A 2180.

122. Meghívó a PIH Goldmark Ifjúsági Csoportjának társas összejövetelére, 1939. február. MILEV OMIKE iratok
123. Meghívó a PIH Zuglói Ifjúsági Csoportjának Vidám Estjére, 1940. MILEV OMIKE iratok
124. Meghívó az Erzsébetvárosi Társaskör műsoros táncestélyére, 1939. október. MILEV OMIKE iratok
125. Meghívó a Szegedi Izraelita Hitközség Kulturális Bizottságának Művész Estjére, 1939. augusztus. Szegedi Izraelita Hitközség
126. Az Izraelita Művészek Szövetkezésének levele Relle Gabriella szegedi fellépésével kapcsolatban, 1939. december 7. Szegedi Izraelita Hitközség
127. Jámbor Ági zongoraművész, Budapest, 1930-as évek. Ismeretlen fényképező felvétele. *Muzsika*, 1997. április, 10.
128. Keleti László színész, Budapest, 1940-es évek. Ismeretlen fényképező felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. 96/152
129. Szécsy Hédi színésznő, Kaposvár, 1930-as évek. Reményi M. felvétele. PIM–OSZMI Fotótár ltsz. A. előfeldolgozott
130. Nóti Károlyné igazolása Nóti Károly más szerzők nevén írt filmforgatókönyveiről, Budapest, 1961. Magántulajdon
131. Igazolás arról, hogy a zsidónak minősülő filmforgatókönyv-írók munkái más szerzők neve alatt jelentek meg, Budapest, 1961. Magántulajdon
132. A *Belügyi Közlöny* a zsidó egyesületek feloszlatásáról, 1944. május 7.
133. Jegyzőkönyv az OMIKE Üllői úti helyiségének és berendezésének zár alá vételéről, Budapest, 1944. április 20. BFL V.1409.c. 1632/1944-IX
134. Az OMIKE művészeinek emléktáblája a Goldmark Teremben
135. A Vöröskereszt határozata az OMIKE és más szervezetek anyagi támogatásáról, Budapest, 1945. május 9. MILEV OZSSB Vöröskereszt XXXIII. 7a 1
136. Meghívó az OMIKE hangversenyére, Budapest, 1947. szeptember. MNL OL Z 675, Buday-Goldberger Leó iratai. C. 10. csomó 981
137. Meghívó az OMIKE jubileumi díszközgyűlésére, Budapest, 1949. március 20. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár

RÖVIDÍTÉSEK

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁHZ	Magyar Állami Hangversenyzenekar
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BTM KM	Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma
ÉME	Ébredő Magyarok Egyesülete
FSZEK Bgy	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjtemény
GYOSZ	Gyáriparosok Országos Szövetsége
IMIT	Izraelita Magyar Irodalmi Társulat
KB	Központi Bizottság
KUT	Képzőművészek Új Társasága
MIEFHOE	Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete
MIKÉFE	Magyar Izraelita Kézmű- és Földműves Egylet
MILEV	Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
MIOI	Magyarországi Izraeliták Országos Irodája
MIOK	Magyar Izraeliták Országos Képviselete
MIPI	Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája
MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
MNM TF	Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár
MOVE	Magyar Országos Véderő Egylet
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTA BTK	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
NOT	Népbíróságok Országos Tanácsa
NSDAP	Nazionalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt)
OMIKE	Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület
OMZSA	Országos Magyar Zsidó Segítő Akció
ORZSE	Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OZSSB	Országos Zsidó Segélyező Bizottság
PIH	Pesti Izraelita Hitközség
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum
PIM–OSZMI	Petőfi Irodalmi Múzeum – Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum
PB	Politikai Bizottság

NÉVMUTATÓ

A kislexikonként is használható – nem mellesleg számos tévedési lehetőséget magában rejtő – annotált névmutató a szövegben előforduló személyekkel kapcsolatos tájékozódás megkönnyítését szolgálja. A nevekhez fűzött magyarázatok az alapadatokon túl nagyrészt a szóban forgó időszakban kifejtett működésre szorítkoznak, köztük – ahol rendelkezésre álltak életrajzi adatok – hangsúlyosabban szerepelnek az OMIKE, és különösen a Művészakció résztvevői. Dőlt betűvel a szakirodalmak szerzőit, fordítóit, valamint a köszönetnyilvánításban szereplő személyeket tüntettük fel.

Aczél György (1917–1991) politikus, a Kádár-kori kultúrpolitika emblematikus alakja. 1936-ban egy félévet járt a színiakadémiára. Az 1930-as évek elején csatlakozott a cionistákhoz, majd 1935-ben a kommunista párthoz. 1942-ben bebörtönözték, majd behívták munkaszolgálatra. 1944-ben részt vett az ellenállási mozgalomban, zsidókat mentett; emellett színészként fellépett a Művészakcióban. 1945-től pártmunkás, 1947–1990 között megszakításokkal országgyűlési képviselő. 1949-ben letartóztatták, és az ún. svájci perben 15 év fegyházbüntetésre ítélték, 1954-ben rehabilitálták. Művelődésügyi miniszterhelyettes (1957–1958), első miniszterhelyettes (1958–1967). 1967–1974 és 1982–1985 között az MSZMP KB titkára, 1970–1988 között a PB tagja, 1974–1982 között miniszterelnök-helyettes, 1985–1989 között a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója 229, 230

Aczél Pál (1885–1949) író, filmrendező. Pályáját drámaíróként, majd filmkészítőként kezdte. 1920 után egy ideig külföldön élt; színészként fellépett a Művészakcióban 230

Ács Rózsi (1908–1990) színésznő. Pályafutását 1927-ben kezdte, 1930–1931-ben Szegeden, 1932–1934-ben Pécsen játszott komikai, karakterszínésznői szerepkörben. 1934–1935-ben Debrecenben Kardoss Géza társulatának volt a tagja. Később a Felvidék városaiban, Kassán, Pozsonyban, Rozsnyón vendégszerepelt; fellépett Ungváron és Beregszászon is. 1940–1944-ben a Művészakció színpadán játszott. 1945–1948-ig a Szociáldemokrata Párt által szervezett társulatokban kezdett dolgozni, valamint szakszervezeti rendezvényeken lépett fel. Ezután a frissen megalakult Petőfi Színházhoz szerződött, majd a Honvéd Színház, az Állami Faluszínház, az Állami Déryné Színház következett 175, 230

Ádám György (1900–1944) fagottművész. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte: 1922-ben művészoklevelet nyert. 1918–1926-ig a Király Színház, a Vígszínház, a Nemzeti Színház és a Fővárosi Operettszínház, 1926–1930-ig a Városi Színház szólamvezetője. 1933-ban László Sándorral megalakították a Magyar Filmzenekart (Hungária film). A Budapesti Szimfonikus Zenekar alapító tagja és ügyvezető igazgatója, a Magyar Rádiónak különböző zenekarokkal állandó szereplője. Több színpadi kísérőzenét írt. Az 1940-es években OMIKE zenekari tagként szerepelt. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 251

Ádám László (?–?) színész. A Művészakció 1942. februári előadásain szerepelt Bálint Lajos *Támár* című színdarabjában 230

Ádám Pál (1894–?) színész, 1915 szeptemberében lépett színpadra. A Művészakcióban 1941–1944 között szerepelt 230

Adler Gyula (1849–?) a Pesti Chevra Kadisa elnöke (1920–1931) 119

Adler Illés (1868–1924) óbudai, majd pesti rabbi (a Rumbach utcai zsinagóga rabbija), az OMIKE alelnöke 1910-től. Kora ifjúságától írt az *Egyenlőség*be 50, 56, 57, 60, 68

Adler Lajos (1837–1927) bankár, az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1914-től. Évtizedekig a PIH jótékonysági, majd kultuszelöljárója, 1913–1916 között a PIH elnöke 53

Adler Magda (1923–1945) festő. A Művészakció V. képzőművészeti kiállításán szerepelt olajfestményeivel és akvarelljeivel. Bergen-Belsenbe deportálták 262

Adler Tibor (1905–1944) zongoraművész. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte, majd Ausztriában, Berlinben saját zenekarával hangversenyezett. 1933-ban Fejér György zongoraművésszel megalapította az Adler–Fejér zongorakettőst, amellyel Európa több városában nagy sikert arattak. Zenekritikusként is működött. A Magyar Rádió, később a Művészakció szereplője. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 251

Adorján Mária (?–1975) alt énekesnő; szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 239

Ágai Adolf (1836–1916) humorista, lapszerkesztő, az OMIKE igazgatóságának tagja 1910-ben 48, 50

Agárdi Péter 15

Ágoston Manó (1884–1946) textilgyáros, az 1920-as években az OMIKE elnökségének tagja 97

Ágoston Péter (1874–1925) jogtudós, 1919-ben egyetemi tanár, a Tanácsköztársaság idején külügyi népbiztos, 1919 augusztusában külügyminiszter; radikális párti, majd szociáldemokrata politikus. 1917-ben jelent meg *A zsidók* útja című könyve, amely közvetlen indítékul szolgált a *Huszadik Század*nak *A zsidókérdés Magyarországon* címmel rendezett, nagy jelentőségű ankétjához 82

Ajtai/Ajtay-Adler Viktor (?–?) hegedűművész. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 232, 242, 247, 251

Ákos Ferenc (Weinberg Ákos, 1922–?) hegedűművész. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte, Zathureczky Ede növendéke volt. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. 1945–1948 között Budapesten, 1948–1950-ben Göteborgban, 1950–1953 között Berlinben volt koncertmester. 1954-ben az Egyesült Államokba költözött 251

Ákos Klári (1920–1991) táncművész. Részt vett a Művészakció előadásain 240

Alapi Béla (1876–?) a Phönix Biztosító Társaság, később a budapesti Giro- és Pénzváltóegylet, 1901-től kezdve pedig a Belvárosi Takarékpénztár Rt. főtisztviselője, majd igazgatója; a Budapesti Iparbank vezérigazgatója is volt. Hosszabb ideig a budai hitközség alelnöke 119

Alexander Bernát (1850–1927) filozófus, esztéta, színikritikus és szakfordító; 1892–1919 között az MTA tagja; írt az OMIKE által kiadott *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachjá*ba (1916) 78

Alfonzó (Markos József, 1912–1987) színész, artista. 18 évesen akrobatacsoporthoz szerződött; 1940-ig külföldön lépett fel. Hazatérése után mint artista és parodista működött. 1943. április 25-én az OMIKE által rendezett *Jazz-matinén* szerepelt. 1945 után a Royal Revü Varietében, a Vidám Színpadon, a Kamara Varietében lépett fel; 1951-től a Vidám Színpad tagja volt. 1956-ban elhagyta az országot, és 1958-ig Belgiumban pantomimprodukciókban játszott. 1958-ban a Fővárosi Operettszínházban szerepelt, majd ismét a Vidám Színpadhoz szerződött 239, 240

Alpár Sándor (Engelmann, 1892–1943) festő. 1917–1920-ban a Képzőművészeti Főiskolán Zemplényi Tivadar és Réti István növendéke volt. Gyakran dolgozott a Kecskeméti Művésztelepen, tájképeket, portrékat, rézkarcokat készített. 1913-ban mutatta be először kiállításon munkáit. A Művészakció négy kiállításán vett részt. Munkaszolgálatosként halt meg 1943. szeptember 4-én, Budapesten 262, 292

Ambrus József (?–?) orvos, újságíró, a Turul Szövetség fővezére 164

Ámos Imre (1907–1944) festő. A Műegyetemen, majd 1929 és 1935 között a Képzőművészeti Főiskolán tanult Rudnay Gyula növendékeként. A két világháború közötti korszak jelentős festője, a KUT tagja. 1936-tól alkotói munkásságának fő helyszíne Szentendre

volt. 1937-ben Párizsban járt, ahol megismerkedett Marc Chagall-lal. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett. A holokauszt áldozata lett 110, 203, 209, 252, 262, 284

Anna Margit (1913–1991) festő. A Képzőművészeti Főiskolán 1936-ban fejezte be tanulmányait, mestere Vaszary János volt. Első gyűjteményes kiállítását férjével, Ámos Imrével együtt az Ernst Múzeumban rendezte 1936-ban. 1936-tól alkotói munkásságának fő helyszíne Szentendre volt. 1937-ben férjével együtt ellátogatott Párizsba, ott találkoztak Marc Chagall művészetével, amely mindkettőjükre mély benyomást tett. 1945-ben vált festészetében az ember bábuvá, aki ki van szolgáltatva a sorsnak. Szürreálisabbá és expresszívebbé vált művészete. 1945–1948-ban az Európai Iskola kiállítótermében mutatta be alkotásait. 1949-től művészete a tiltott kategóriába tartozott, az 1960-as évektől már átkerült a tűrtbe 110, 262, 284

An-Ski, S. (Slomo, 1863–1920) író, *Dybuk* című drámáját 1941-ben játszották a Művészakcióban 226, 238

Apponyi György gróf (1898–1970) politikus, 1931–1944 között országgyűlési képviselő. Szabadelvű politikus, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Arany László (1844–1898) költő, népmesegyűjtő, Arany János fia. Életműve öt kötet, benne *A délibábok hőse*, a kor (1873) egyik legfontosabb irodalmi műve. Részt vett az Izraelita Magyar Egylet (1860–1866) működésében 32

Ascher Oszkár (1897–1965) színész, előadóművész, pedagógus, színházigazgató. A Műegyetem elvégzése után mérnökként dolgozott. Egyetemi évei alatt Ódry Árpádnál tanult. 1921-től önálló esteket tartott. 1926–1928-ban a Teréz körúti Színpadon, 1931-ben a Képeskönyv Kabarében szavalt. 1933–1939 között az Országos Színészegyesület színiiskolájában tanított. 1938-ban a Városi Színházban is fellépett. 1939–1944 között csak a Művészakció keretében működhetett. 1945-ben a Pódium Kabaré tagja, majd igazgatója; 1946–1947-ben a Művész, 1949-ben a Belvárosi Színház is foglalkoztatta. 1950–1951-ben az Úttörő, 1951-ben az Állami Faluszínházhoz szerződött, amelyet 1957-től haláláig igazgatott. 1946–1950 között a Színiakadémián beszédművelést tanított 212, 223, 230, 276, 279, 280

Aschner Lipót (1872–1952) 1921-től az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. vezérigazgatója. Tagja volt a gyár részvénytöbbségét kezében tartó Pesti Magyar Kereskedelmi Bank felügyelőbizottságának, igazgatósági tagja több más iparvállalatnak és a GYOSZ-nak. A német megszállás idején a Gestapo elhurcolta; a dachaui koncentrációs táborból 1945-ben Svájcba került, 1948-ban hazatért, s haláláig az államosított Egyesült Izzó igazgatója volt 159

Aszódi Weil Erzsébet (1901–1976) festő, grafikus. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán végezte Deák-Ébner Lajos és Olgyai Viktor növendékeként, majd Fényes Adolfnál tanult. Elnyerte a Szinyei Társaság festészeti díját (1922), és ösztöndíjat kapott. Első önálló kiállítása az Ernst Múzeumban volt (1926), ahol 1930-ban és 1933-ban is rendezett gyűjteményes kiállítást. 1927-ben Párizsban tanult. A Művészakció öt kiállításán vett részt. Főként grafikákat készített, rézkarcain a magyar tájat, a paraszti életet ábrázolta 262

Asztalos Miklós (1899–1986) író, történész 285

Augenfeld Magda (?–?) zongoraművész; szerepelt a Művészakció zenekarának névsorában 251

Ávedik Félix (1888–1949) festő, jogász 198

B. Juhász Pál (1913–1942) festő, a Szőnyi-féle magániskolából Berda Ernő által a Szocialista Képzőművészek Csoportjának munkájába bevont fiatal művészek egyik legtehetsége-

sebbjének tartották. Maradandó festői életművet is hagyhatott volna ránk, ha olajképeit – az előző képet lekaparva – nem mindig ugyanarra a vászonra festi. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán vett részt. 29 éves korában behívták munkaszolgálatra, ahonnan nem tért vissza 262, 292

Babits Mihály (1883–1941) költő, író, irodalomtörténész, műfordító, 1919-ben egyetemi tanár, 1940-től az MTA tagja; a *Nyugat* főmunkatársa, 1916-tól megszakításokkal és másokkal együtt szerkesztője 147

Bach, Alexander (1813–1893) osztrák belügyminiszter 1850–1859-ig, az osztrák önkényuralom szimbolikus alakja 20

Bach, Johann Sebastian (1685–1750) német zeneszerző 245, 301

Bacher-Bodrogh Pál (1886–1950) ügyvéd, költő; 1945–1950 között az OMIKE társelnöke 213, 252, 300–302, 305

Balassa József (1864–1945) nyelvész, műgyűjtő, író, a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője 1920-tól közel húsz éven át. A holokauszt áldozata lett 91

Balázs György (1914–1945) rabbi, történész. A holokauszt áldozata lett 260

Balázs István (1902–1976) színész. Az Országos Színészegyesület színiiskoláját 1922-ben végezte el; vidéken kezdte pályáját. 1924–1929-ig csehszlovákiai társulatok, 1930–1931-ben nagyváradi, 1931–1932-ben a kolozsvári színház tagja volt. 1935–1936-ban az Erzsébetvárosi Színházban játszott. 1936-tól nem volt állandó szerződése. 1940–1944 között a Művészakció előadásain szerepelt. 1945–1966-ig, nyugdíjba vonulásáig a Fővárosi Operettszínházban játszott 230

Bálint Béla (1886–1945) színész. Rákosi Szidi és Solymossy Elek színésziskoláját végezte el. 1910-től Krecsányi Ignác buda-temesvári társulatának volt a tagja. 1915-ben a Vígszínházban, 1916-ban Debrecenben és a Fővárosi Orfeumban, 1917 júliusától a Pázmán Ferenc vezette Első Magyar Front Színházban lépett fel, amellyel külföldön is sikerrel szerepelt. 1918-ban az Intim Kabaré tagjaként, majd 1919-ben a Fővárosi Orfeumban játszott. 1922-től a Kolozsvári Magyar Színház tagja, utóbb a Városi Színház magánénekese. Ezután külföldön vendégszerepelt. 1926-tól a Magyar Rádióban szerepelt és rendezett, illetve kávéházakban énekelt. 1941–1944 között fellépett a Művészakció színpadán. A holokauszt áldozata lett 239

Bálint Endre (1914–1986) festő. 1930–1934 között az Iparművészeti Főiskola reklámgrafikai tanszékén Helbing Ferenc növendéke volt, bár érdeklődése már ekkor a XX. századi modernek (Picasso, Braque) felé irányult. 1934-ben Párizsba ment, Robert Capa fotográfus segédje lett; itt ismerkedett meg Vajda Lajos fotómontázsaival. 1939 után a Művészakció öt kiállításán vett részt. A háború után az Európai Iskola tekintélyes képviselője volt 110, 262

Bálint György (?–?) a MIEFHOE elnöke az 1920-as években 104

Bálint Lajos (1886–1974) műkritikus, dramaturg, író, műfordító. Az 1904-ben induló Thália Társaság alapítóinak egyike, 1906-ig a társaság titkára volt. 1910-től a *Magyar Hírlap* színházi kritikusa 1915-ig. 1915-ben a budapesti Nemzeti Színházba került színházi titkárként és dramaturgként. A Tanácsköztársaság idején a kollektív színtársulat igazgatója. 1935-ben elbocsátották; ezután Hevesi Sándor foglalkoztatta a Magyar Színháznál dramaturgként. Az OMIKE megalapítói közé tartozott. 1945–1947 között a Magyar Írók Szövetsége ügyvezető titkára, 1953-tól nyugdíjazásáig a Szerzői Jogvédő Hivatal igazgatóhelyettese volt 210–212, 219, 220, 222, 226, 230, 232, 238

Bálint Marcell (1911–1999) rendező, színházi szakíró. 1942-ben több előadást rendezett a Művészakcióban 230

Bálint Rezső (1885–1945) festő. Nyomdásznak indult, majd Vesztróczy Manónál és Szablya-Frischauf Ferencnél festeni tanult. 1906-ban Nagybányán, később Párizsban képezte magát. Első budapesti kiállítását 1909-ben rendezte. 1910–11-ben Párizsban Modiglianival közösen bérelt műtermet a Montparnasse-on. 1911–12-ben a kecskeméti művésztelepen dolgozott. 1919-ben *Formák, foltok, vonalak* címmel tíz kőrajzot tartalmazó mappája jelent meg Kosztolányi Dezső bevezető írásával. 1920-tól a Szentendre melletti Izbégen élt, főleg tájképeket festett. A Művészakció négy kiállításán vett részt 209, 262

Bálint Tibor (?–1944) zongoraművész. Koncertezett a Művészakcióban. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 251

Ballagi Ernő (1890–1944) ügyvéd, újságíró, 1915-től az *Egyenlőség* politikai főmunkatársa. Tevékeny szerepet játszott a felekezeti életben és a zsidó kulturális mozgalmakban. Mint védőügyvéd több zsidó vonatkozású sajtóperben szerepelt. 1944. október 20-án elhurcolták, eltűnt 151

Balogh Gábor (1883–?) vitéz, 1935–1939 között országgyűlési képviselő. A Nemzeti Egység Pártja képviselője, az első zsidótörvény alsóházi előadója 167

Bán Béla (Blau Géza, 1909–1972) festő, a Szocialista Képzőművészek Csoportja, majd az Európai Iskola tagja. Az iparművészeti iskola elvégzése után Rudnay Gyula tanítványa volt a Képzőművészeti Főiskolán. Részt vett a Szinyei Fiatalok és a KUT kiállításain, 1934-től a Szocialista Képzőművészek Csoportja bemutatkozásain (Ülő munkás, Hazatérők, Fáradtság, Gyárnegyed, A háború stb.). A szentendrei fiatal festőnemzedék tagja lett. 1937 táján pszichikailag megtört, festészetében egyre nagyobb súllyal jelentkezett a háború fenyegetése. A Művészakció öt kiállításán vett részt. 1946-ban az Európai Iskola egyik alapító tagjaként részt vett egyéni és csoportos kiállításaikon; főleg női alakokról készült szürrealisztikus kompozíciói és tanulmányai emlékezetesek. 1952–1955 között a Képzőművészeti Főiskola tanára. 1956-ban elhagyta az országot, Párizsba, majd Kanadába került. Utóbb tanszéket kapott a tel-avivi festészeti akadémián 262

Bán Kató (?–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein, 1941 és 1943 között 228, 239

Bán Magda (1926–2016) táncművész; Nádasi Ferenc neves tánciskolájának növendékeként kezdte pályafutását. Gyerekszereplőként táncolt a Magyar Királyi Operaház több produkciójában. A zsidótörvények életbelépését követően leparancsolták a színpadról; 1942-ben a Művészakcióban lépett fel. A háború után pályafutása a könnyebb műfajok és a táncoktatói munka irányába tolódott el. 1956-ig balett-tanárként működött, ebben az évben családjával együtt Kanadába emigrált, ahol pedagógusi munkáját még hosszú évtizedekig folytatta 240

Bánát Gábor (1926–2013) hegedűművész. Hatévesen kezdett hegedülni, és egy évvel később nyilvánosan szerepelt. Kilencévesen meghallgatta Bartók Béla, aki beajánlotta Zathureczky Edéhez; a fiú Zathureczky tanítványa lett a budapesti Zeneakadémián. 1941-ben lépett fel a Művészakcióban. A háború után Bukarestbe ment, ahol Georges Enescuval lépett fel; Romániát a genfi nemzetközi zenei versenyre utazva hagyta el. Pályafutását Amerikában folytatta 251, 300

Bánd Viktória (1905–?) festő. A müncheni Képzőművészeti Akadémián tanult, majd két évig Párizsban folytatott tanulmányokat. Hazatérve 1929-ben a Nemzeti Szalonban volt gyűjteményes kiállítása. Főleg arc- és tájképeket festett. A Művészakció II. képzőművészeti kiállításán vett részt 262

Bánde Zoltán (1893–1944) rabbi; a budapesti tudományegyetemen szerzett bölcsészdoktori diplomát. 1908–1912-ig csongrádi, majd 1912-től a kispesti izraelita hitközség főrabbija volt. 1913-ban előadást tartott az OMIKE-ben. 1944 júliusában Auschwitzba deportálták, a holokauszt áldozata lett 57

Bánffy (Bánfi) Edit (?–?) színésznő. 1942 júniusában szerepelt először a Goldmark Teremben a *Fiatal színészek estjén*, *Az áruló* című darabban; 1943–1944-ben az *Asszonyok egymás között* című előadásban lépett fel 230

Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes, hithirdető, teológus, szerkesztő, író 125

Bánk Ernő (1882–1962) festő. Az Iparművészeti Iskolán tanult; rendszeresen részt vett a Műcsarnok és a Nemzeti Szalon kiállításain. Az I. világháború idején hadifestőként működött, majd szecessziós stílusban alkotott. Az 1920-as években Aba-Novák Vilmos és Patkó Károly hatása alá került, nyaranta velük festett. Az 1930-as években főként portréfestőként tevékenykedett, időskorában biblikus témák foglalkoztatták. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán szerepelt egy képével 262

Bánki Róbert (1894–1979) színész, színházigazgató, a Színművészeti és Filmművészeti Kamara alelnöke 294

Bánki Zsuzsa (1921–1998) színésznő. Tizennyolc évesen szerzett diplomát a színiakadémián. Zsidó származása miatt 1945-ig nem jutott álláshoz. 1949–1951 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára volt, majd két évre leszerződött a Madách Színházhoz. Innen a Petőfi Színházba ment át, ahol 1962-ig maradt. Ekkor végleg a Vígszínház társulatának tagja lett. 1983–1992 között az Állami Balett Intézet, illetve a Magyar Táncművészeti Főiskola színészi játék tanára 187

Bánóczi József (1849–1926) filozófus, író, pedagógus, 1879-től az MTA tagja. A Ferenc József Rabbiképző Intézet tanára, 1884-ben a *Magyar Zsidó Szemle* megindítója és 1889-ig szerkesztője. Egyik alapítója az IMIT-nek (1895–1948). Részt vett az OMIKE megalakulásának előkészítésében 36, 48, 91

Bánóczi László (1884–1945) rendező, színházi író, műfordító. Jogot Budapesten, filozófiát és esztétikát a berlini és a lipcsei egyetemen tanult. A szociáldemokrata párt művelődéspolitikájának irányítója; a Thália Társaság egyik alapítója, vezetője (1904–1908). 1908–1921-ig tisztviselőként dolgozott. 1921-ben rövid ideig a Vígszínház, 1924-ben a Magyar, 1925-ben a Belvárosi Színház rendezője, 1924-ben a Műhely csoport dramaturgja volt. 1929–1930-ban az Új Színház dramaturgjaként tevékenykedett. 1934-ben az Új Thália ügyvezető elnökének választották. 1940–1944 között a Művészakciót vezette. Több színművet fordított, dramaturgiai, valamint szociálpolitikai és közegészségügyi témákkal is foglalkozott írásaiban 178, 211–213, 219, 220, 222, 301

Bánsághy György (1895–?) vitéz, orvos, országgyűlési képviselő (1935–1939) 168

Barabás Györgyi 19, 22, 25

Baracs Marcell (1865–1933) ügyvéd, jogi író, ismert bűnügyi védő. Landler Jenővel és másokkal együtt sikeresen védte az 1913. évi vasutassztrájk vádlottjait. 1920 után az Ügyvédi Kamara elnökhelyettese, 1927–1931 között demokrata párti országgyűlési képviselő. Jogászi pályájával párhuzamosan részt vett a hitközségi életben, amelyben vezető szerepet játszott, továbbá a főváros közigazgatási és politikai életében. A Budapesti Ügyvédi Kamara vezetőségi tagja (1899-től), ügyésze (1905-től), elnökhelyettese (1920–1924), örökös tiszteletbeli tagja. Az OMIKE második elnöke 1921–1926 között 94, 95, 106, 140–142

Baranyi Bálint (?–?) újságíró 199

Bárczy István (1866–1943) politikus. 1906–1918 között a főváros polgármestere, 1912-től egyben főpolgármester-helyettes, 1918–1919-ben főpolgármester. 1920–1931 között országgyűlési képviselő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Bárdos Alice (1896–1944) hegedűművész; a Zeneakadémián Hubay Jenő tanítványa volt, Szombathelyen élt. Kamarapartnerei között volt többek között a Waldbauer-Kerpely vonósnégyes, Bartók Béla, Fischer Annie, Weiner László. Fellépési lehetőségei élete végén már csak a javarészt zsidó zenészekből álló szombathelyi Collegium Musicum és a budapesti OMIKE hangversenyeire korlátozódtak. Auschwitzban halt meg 251, 279, 292

Bárdos Artúr (1882–1974) színházi rendező, színigazgató, dramaturg, esztéta, író, jogász, műgyűjtő 214, 283

Barkász Lajos (1884–1960) festő; a Budapesti Mintarajziskolában szerzett rajztanári oklevelet Révész Imre és Ferenczy Károly növendékeként. Máramarosszigeten és Pozsonyban tanított, majd Budapestre költözött. 1925-ben a Nemzeti Szalonban, 1926-ban Hódmezővásárhelyen rendezett gyűjteményes kiállítást. A II. világháború után az Óbudai Árpád Gimnáziumban oktatott 197, 198, 295

Barna Károly (1871–1938) a PIH kulturális elöljárója az 1930-as évek elején; a Magyar-Zsidó Szabadegyetem alapítója 133

Barna Lajos (1892–?) színész; 1943. február–márciusban szerepelt a Goldmark Teremben Rejtő Jenő *Apósom a vezér* című bohózatában, és Erdősi László-Szécsén Mihály *Kezeket fel!* című zenés komédiájában 230

Barna Pál (?–?) festő, az OMIKE Művészakció szinte valamennyi képzőművészeti kiállításán szerepelt műveivel 262

Bársony Aladár (1886–1943) színész, rendező. 1942 októberében és novemberében szerepelt a Goldmark Teremben Szabolcsi Lajos *Egy az Isten! (három színjáték) – Az ezüst serleg* című darabjában 230

Bársony Dóra (1888–1972) opera-énekesnő, alt és mezzoszoprán. Tanulmányait a Zeneakadémián 1910-ben fejezte be. 1912-től 1945-ig a budapesti Operaház magánénekesnője volt. Vendégszerepelt a társulattal Németországban és Olaszországban, föllépett a Budai Színkörben, Szegeden és Szabadkán. 1939–1944 között a Művészakció rendezvényein lépett fel 183, 239

Bársony Péter 292

Barta Ernő (1878–1956) festő és grafikus. A budapesti Iparművészeti Iskolában, majd Münchenben tanult. Főleg litográfiákat, rézkarcokat és plakátokat készített 100

Barta Éva (1916–1994) keramikus, ékszertervező, ötvös, festő; Fekete Nagy Béla festő felesége, műhelyükben 1944-ben irathamisítással foglalkoztak 111

Barta Mária (1897–1969) festő, grafikus, iparművész. A Képzőművészeti Főiskolán végzett, majd a bécsi Iparművészeti Főiskolán folytatta tanulmányait. Hosszabb ideig Párizsban élt, tanulmányúton járt Itáliában, Törökországban. A KUT tagjaként szerepelt kiállításokon; gyűjteményes kiállítása volt a Nemzeti Szalonban (1933), részt vett a régi Műcsarnok csoportkiállításain (1946–1947), az Ernst Múzeumban (1959) és a Fényes Adolf Teremben (1964) volt tárlata. A Művészakció négy kiállításán vett részt 262

Bártfai (Bártffay) Gabi (?–?) színésznő, 1942–1944-ben lépett fel a Művészakcióban 230

Bartók Béla (1881–1945) zeneszerző, zongoraművész, népzenekutató, 1935-től az MTA tagja; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147, 192, 243, 245, 246, 248

Bartos Gyula (1872–1954) a Színiakadémia elvégzése után a szegedi és kolozsvári társulat sokat foglalkoztatott színésze volt. 1907-ben a Nemzeti Színház tagja, 1932-ben örökös tagja lett. Egyforma sikerrel alakított klasszikus és modern, tragikus, vígjátéki és népies szerepeket. 1939 novemberében az OMIKE irodalmi estjének művésze volt. 1945-ben, ötévi száműzetés után visszatért a Nemzeti Színházba 185, 212, 230

Basch Gyula (1851–1928) festő, grafikus, az OMIKE igazgatóságának tagja 1910-től 50

Basics Beatrix 14

Basilides Mária (1886–1946) opera-énekesnő. 1911-ben debütált színpadon, az egykori Népoperában (később Városi Színház). Az Operaház 1915-ben szerződtette, magánénekesnő 1946-ig, majd a társulat örökös tagjává választotta. Számos alkalommal vendégszerepelt külföldön. A színpad mellett énekelt a Filharmóniai Társaságban, az Ének- és Zeneegyesületben és a Palestrina kórusban is. Látogatója volt a Művészakciónak 217

Bass (Basa) István (?–?) énekes, basszus. A Művészakcióban szerepelt 239

Baumgarten Nándor (1873–1935) jogász, műgyűjtő; 1913-ban előadást tartott az OMIKE-ben 57

Beck Hugó (1843–1926) jogász, író; az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Beck Schwarz Elza (Beck Elza, B. Schwarz Elza, 1887/8–1952) festő, grafikus. A Mintarajziskolában Révész Imre tanítványa, majd Bécsben (1906–1908), 1910-ben Nagybányán tanult. 1911-ben Rothschild-ösztöndíjat nyert egy nyilvános versenyen. Budapesten telepedett le, de dolgozott Münchenben, Itáliában, Dalmáciában is. 1911-től részt vett a Műcsarnok és a Nemzeti Szalon tárlatain. A Művészakció három kiállításán vett részt 262

Becze Szilvia 294

Beethoven, Ludwig van (1770–1827) német zeneszerző 234, 238, 244, 245

Békeffi (Békeffy) Róbert (1888–1944) színész. 1907-ben kezdte művészi pályáját. A Művészakció színházi előadásain lépett fel, főként zenés vígjátékokban, pl. Kellér Dezső, Nóti Károly komédiájában. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 230

Békeffi István (1901–1977) színműíró, kabarészerző 285, 286

Békeffi László (1891–1962) színész, kabarészerző, 1912–1936 között számos színház, kabaré tagja. Komjáti Károllyal alapította 1936-ban a Pódium Írók Kabaréját, mely nem csupán nevében kívánta feltámasztani és folytatni a Nagy Endre működésének köszönhetően kialakult valódi kabaré hagyományait, hanem szokatlanul bátor hangú fórumot is teremtett az egyre feszültebbé váló politikai viszonyok között. Szókimondó, éles bírálatainak maga is áldozatul esett. A Színművészeti és Filmművészeti Kamara 1941-ben fegyelmit indított ellene, majd letiltotta a színpadról. 1943-ban először Sopronkőhidára, onnan a dachaui koncentrációs táborba hurcolták. 1949-ig Angliában élt, később az Egyesült Államokban, majd Svájcban telepedett le 168

Békessy Ignác (?–?) költő, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Bencze Miklós (1911–1992) énekes, basszus. 1941–1942-ben szerepelt a Művészakcióban 239

Benczés Tibor (?–?) író, újságíró 244, 274

Benedek István Gábor 14

Benedikt Klári (1921–1995) zongorista. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 251

Beniczky Emil (1838–1864) író, költő; az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Bényei Moskovitz László (?–?) szobrász. A Művészakció első két képzőművészeti kiállításán szerepelt műveivel 262

Berda József (1902–1966) költő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Berecz Sándor (1892–?) író, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Beregi Oszkár (1876–1965) színész. A Színiakadémiát 1895-ben végezte el; Temesváron, Kolozsváron, Pozsonyban és a budapesti Vígszínházban játszott, majd 1899-ben a budapesti Nemzeti Színház tagja lett. 1907–1910-ig Max Reinhardt berlini színházaiban szerepelt, majd visszaszerződött a Nemzeti Színházhoz, ahol 1920-ig működött. Szerepet vállalt a Tanácsköztársaság kulturális munkájában (versmondás, film). 1920-ban az Ébredő Magyarok Egyesülete nyomására el kellett távolítani a Nemzeti Színházból. 1920–1921-ben Bécsben, majd erdélyi, felvidéki és berlini színházakban játszott. 1925 nyarán Amerikában turnézott, 1928-ban ismét Reinhardt szerződtette bécsi színházához. 1930-ban a Magyar Színháznak lett tagja, de fellépett más budapesti színházakban is. 1939–1944 között a Művészakció vezető színésze. A felszabadulás után a Nemzeti Színház örökös tagja lett; 1946 elején kivándorolt Dél-Amerikába, majd Hollywoodba, ahol 1953-ig több filmben szerepelt 172, 174, 211–213, 219, 221, 224, 226, 230, 275, 299

Berend László (?–1944) részt vett a Művészakció irodalmi rendezvényén. A holokauszt áldozata lett 259, 267

Berend T. Iván 12

Berény Róbert (1887–1953) festő. A *Mult és Jövő* 1940-es tudósítása szerint részt vett a Művészakció I. képzőművészeti kiállításán 254

Berényi Sándor (1865–1943) ügyvéd 35, 36

Berky Harry (1928–1945) gyermekszínész. Ötéves korától szerepelt színpadon, Lakner bácsi (Lakner Artúr) gyerekszínházában. Részt vett a Művészakció 1941–1944 közötti előadásain. 1944. október 15-én deportálták az óbudai téglagyárból. 1945. január 15-én halt meg Felixdorfban 230

Berlász Melinda 279

Bermann Ferenc (1880–1944) karmester, zeneszerző. Karnagyként szerepelt a Művészakció zenei rendezvényein. A holokauszt áldozata lett 251

Bernáth Aurél (1895–1982) festő, grafikus, művészeti író; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147, 202

Bernáth Jolán (?–?) színésznő. Az Országos Színészegyesület színiiskolájában végzett. 1943. januártól májusig szerepelt a Goldmark Terem színpadán Szenes Béla *A gazdag lány* című vígjátékában és Pap Károly *Mózes*ében 230

Bernáth Júlia (?–?) színésznő. 1942 júniusában szerepelt a Goldmark Teremben, a *Fiatal színészek estjén Az áruló* és *Az V/b.* című darabokban 230

Bernstein Béla (1868–1944) szombathelyi, majd nyíregyházi rabbi, történész, a magyar zsidók 1848-as részvételének kutatója; az OMIKE igazgatósági tagja 1910-től. A holokauszt áldozata lett 50

Berzsenyi Dániel (1776–1836) költő 91

Bethlen István (1874–1946) jogász, mezőgazdász, politikus, 1921–1931 között miniszterelnök. E periódusban – különböző időszakokban, hosszabb-rövidebb ideig – ellátta a pénzügyi, külügyi, földművelésügyi és két alkalommal az igazságügyi tárca vezetését. 1944 decemberében a szovjetek elfogták, előbb házi őrizetben tartották, majd 1945 áprilisában a Szovjetunióba hurcolták, nehogy megkísérelje a kommunistaellenes erők összefogását. Moszkvában, a Butirszkaja börtön kórházában halt meg szívbénulásban 88, 92, 117, 118

Bettelheim Samu (1872–1942) szerkesztő, a magyar cionista mozgalom egyik szervezője 44

Beveridge, William (?–?) a budapesti skót misszió lelkésze 1921–1931 között 126

Bibó István (1911–1979) jogtudós, egyetemi tanár, 1946–1949 között az MTA tagja, az 1956-os forradalom harmadik összetételű Nagy Imre-kormányának államminisztere. A 20. század egyik legnagyobb hatású magyar politikai gondolkodója 152

Bibó Olga (?–?) énekesnő, fellépett a Művészakció műsorában 239

Bihari Aranka (Ari, ?–?) festő. A Művészakció valamennyi kiállításán szerepelt festményeivel 262

Bihari Péter 71

Billes Ármin (1886–1969) a VII. ker. aut. orthodox izraelita elemi és polgári fiúiskola tanára. Előadást tartott az OMIKE-ben 132

Bing Magda (1926–?) táncművész. Fellépett a Művészakció műsorában 240

Bíró József (?–?) hegedűművész. Fellépett a Művészakció zenei műsoraiban 251

Bíró Lajos (1880–1948) író, újságíró, forgatókönyvíró. 1898-tól újságíróként dolgozott. 1912-től a *Világ* című lap munkatársa, a Károlyi-kormány idején külügyminisztériumi államtitkár. 1919-ben emigrált, 1925-ig az osztrák, a francia és az olasz fővárosban élt. 1925-ben tért vissza Budapestre, de még abban az évben Nyugatra költözött. Hollywoodban a Paramount és a First National filmgyártó cégek forgatókönyvírójaként tevékenykedett 1928-ig, akkor visszatért Európába. Korda Sándor mellett 1932-ben egyik alapítója volt a London Films Productionnek 89, 225, 264

Blaskó Mária (1891–1956) író, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Blau Lajos (1861–1936) rabbi, valláskutató, a Ferenc József Rabbiképző Intézet tanára, a *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztője, az OMIKE előadója 56, 59, 97

Bloch, Ernest (1880–1959) zsidó származású svájci-amerikai zeneszerző. 1935-ben az OMIKE szervezésében adták elő *Avodat Hekodes* (Szent Szolgálat) című oratóriumát a Dohány utcai zsinagógában 135

Boccherini, Luigi (1743–1805) olasz zeneszerző 241

Bodonyi Emőke 201

Bodor Imre (1882–1958) énekes, színész. Énektanulmányait Bellovics Imrénél végezte. Mint hangversenyénekes számos koncertet adott Budapesten és vidéken. Az Ákom férfiénekkötösének tagja, a Magyar Rádió gyakori szereplője volt. Húsz éven át tagja volt a Városi Színháznak. A Budapesti Színész Szövetség választmányi tagja, a *Színész Újság*nak éveken keresztül állandó munkatársa volt. 1939–1944 között az OMIKE énekkarában szerepelt 239

Bóka László (1910–1964) író, irodalomtörténész, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója, 1953-tól az MTA tagja 147

Bokros Birman Dezső (1889–1965) szobrász, festő. Mint fiatal épületszobrász iratkozott be az Iparművészeti Iskolába. Három év után dekoratív szobrászműhelyt nyitott, de vállalkozása nem járt sikerrel. Ezután kiment Párizsba, ahol nehéz körülmények között tanulmányozta a modern francia szobrászatot és festészetet. Hazatérve a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Egyesülete (KÉVE) művészegyesületben rendezte első gyűjteményes kiállítását 1918-ban. A Tanácsköztársaság bukása után külföldre távozott. Jób-illusztrációit 1920-ban Berlinben készítette. 1926–1932-ig Pozsonyban dolgozott, főleg portrészobrokat és kisplasztikát készített. 1934-ben csatlakozott a Szocialista Képzőművészek Csoportjához. A Művészakció négy kiállításán szerepelt 262

Bolmányi Ferenc (1909–1990) festő. A Képzőművészeti Főiskoláról, ahol szobrászatot és festészetet tanult, kizárták, miután nem tudott tandíjat fizetni. Külföldi tanulmányútjai során Jugoszláviában, Olaszországban, Münchenben, Bécsben dolgozott. 1927-ben, hazatérte után Szentendrén bérelt műtermet, a szentendrei festők és mások társaságában festett. Itt festette a *Fényváros*-ciklus képeit, Nagymaroson, majd Budapesten készültek a *Robin úr és társulata* képciklus festményei. 1928-ban a Nemzeti Szalonban, 1930-ban Eszéken, 1932-ben és 1933-ban a bécsi Glaspalastban volt kiállítása. Műveit osztrák állami ezüstéremmel tüntették ki. 1935-ben gyűjteményes kiállítást rendezett a Frankel Szalonban, 1936-ban a Tamás Galériában. 1947-ben a Képzőművészek Szabad Szakszervezete rendezett kiállítást a műveiből a régi Műcsarnokban. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett 262

Bonczos Miklós (1897–1971) politikus, 1939-től országgyűlési képviselő, 1938–1942 között belügyi, 1942–1944 között igazságügyi államtitkár, 1944. augusztus–október között a Lakatos-kormány belügyminisztere; 1944 decemberében Argentínába távozott 291

Bondi György (1916–1944/45) karnagyként és zeneszerzőként szerepelt a Művészakció zenei rendezvényein. A Művészakcióban műsorra tűzött *Nizzai kaland* (Nádasi László)

és *Muki* (Kellér Dezső) című zenés vígjátékának zeneszerzője. Deportálták, ismeretlen helyen halt meg 251

Bondy István (1905–1944) színész. A Színiakadémiát 1927-ben végezte el. 1927-ben a Nemzeti, 1927–1928-ban a Magyar, az Új, 1929-ben a Belvárosi, 1929–1930-ban a Fővárosi Művész, 1930-ban a Magyar és az Új Színházban lépett színpadra. 1930–1931-ben a Fővárosi Operett-, 1933–1939-ig a Vígszínház tagja volt. 1940–1943 között a Művészakció előadásain szerepelt. Közreműködött több kísérleti bemutatón is. Epizód- és jellemszerepeket játszott. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 230

Borbándi Gyula 295

Borgó András 289

Boross (Boros) Ida (1923–2002) színésznő. Gyerekszínészként kezdte pályáját Budapesten, Kincses bácsinál, majd az Erzsébetvárosi Színházban játszott. A Művészakcióban zenés vígjátékokban szerepelt 230

Boross Elemér (1900–1971) költő, drámaíró, dramaturg. Autodidakta íróként tűnt fel verseivel. 1919-ben a Felvidékre küldött frontszínház titkára volt. 1919-től drámaírással is próbálkozott; első színpadi sikerét 1929-ben aratta. 1945-ben az Írószövetség és a Színpadi Szerzők Egyesületének titkára lett. 1947–1950 között csak a Színpadi Szerzők Egyesületében dolgozott. 1950-ben bebörtönözték, 1957-ben rehabilitálták. 1957–1959-ig Budapesten, a Petőfi és a Jókai Színházban dolgozott dramaturgként 267

Boross Géza (1886–1955) színész, kabaréművész. Rákosi Szidi iskolájából vidéki színpadokhoz került. Pesti pályafutását a Modern Színpadon kezdte. Játszott a főváros majd minden színpadán, de legnagyobb sikereit mint kabarészínész és kupléénekes az Andrássy úti Színházban és a Teréz körúti Színpadon aratta. A Művészakcióban 1939 decemberében szerepelt a Goldmark Teremben tartott vidám esten 179, 230

Borsányi György 44

Boschán György (1918–1984) festő, grafikus. A Belgrádi Képzőművészeti Akadémiát látogatta; családjával egy idő után Budapestre menekült, 1943-ban azonban letartóztatták és munkatáborba hurcolták. 1945 tavaszán szülővárosába, Szabadkára tért vissza, majd Belgrádban befejezte a háború miatt félbemaradt tanulmányait a Képzőművészeti Akadémián; utóbb Zágrábban képezte magát. 1949-ben a Belgrádi Képzőművészeti Akadémia tanára lett, ahol 1973–78 között festészetet tanított. 1938-tól szerepelt kiállításokon, 1954-ben Szabadkán állandó tárlatot nyitott 262

Bosnyák Zoltán (1905–1952) tanár, szélsőjobboldali újságíró, szerkesztő, a Magyar Zsidókérdés Kutató Intézet igazgatója (1943–1944) 228, 291

Both Klári (?–1948) színésznő. A Belvárosi Színházból érkezett a Művészakcióhoz. Játszott többek között Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében a Goldmark Teremben 225, 230

Böhm Vilmos (1880–1949) szociáldemokrata politikus, 1918–1919-ben hadügyi államtitkár, majd hadügyminiszter, a Tanácsköztársaság alatt szocializálási, majd hadügyi népbiztos. 1920-tól bécsi, prágai, majd stockholmi emigrációban élt. 1945 végén hazatért; 1946-ban svédországi magyar követ lett, időközben többször hazalátogatott; a pártegyesítés után lemondott tisztéről, és 1948-tól ismét emigránsként élt Stockholmban. 1949-ben megfosztották magyar állampolgárságától, néhány hónappal később meghalt 89

Bősze Sándor 21

Brack Éva (?–?) táncművész, 1942-ben fellépett a Művészakcióban 240

Braham, Randolph L. 147, 292

Brand Hanna (?–?) énekesnő, fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239, 244

Braun Veronika (?–?) színésznő, 1942 áprilisában szerepelt a Goldmark Teremben, Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében 230

Breuer János 196

Bródy Ernő (1873–1961) ügyvéd, liberális politikus, 1906–1949 között szinte folyamatosan országgyűlési képviselő, kilenc választáson szerzett mandátumot 141, 222

Bródy István (1882–1941) rendező, színigazgató 222

Bródy Miksa (1875–1924) író, újságíró, az OMIKE előadója 57

Bródy Sándor (1863–1924) író, újságíró; 1940-ben a Művészakció keretében bemutatták *Rembrandt* című darabját 222, 290

Bródy Zsigmond (1840–1906) újságíró, lapszerkesztő. 1896-tól a főrendiház tagja. Jelentős volt mecénási tevékenysége. Részt vett az Izraelita Magyar Egylet működésében 32

Brust Péter (?–?) színész. 1942–1943-ban szerepelt az OMIKE színpadán, Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében 230

Buday-Golberger Leó (1878–1945) a magyar textilipar kiemelkedő alakja. Ügyvezető igazgató, vezérigazgató, majd apja halála után, 1920-tól a vállalat elnök-vezérigazgatója. Korának nagyra becsült közéleti személyiségeként jó kapcsolatokat ápolt a kormányzóval és családjával, ez azonban nem mentette meg a letartóztatástól: 1944. március 19-én a Gestapo Mauthausenbe hurcolta. Bár megérte a tábor felszabadulását, 1945. május 5-én elhunyt. Az OMIKE elnöke 1926–1939-ig 96, 97, 111, 112, 115, 120–124, 129, 131–133, 135, 136, 138, 140–142, 150, 153–155, 156, 157, 207, 208, 216, 221, 223, 283, 292, 308, 309

Büchler Sándor (1870–1944) keszthelyi rabbi, történész, az OMIKE előadója. A holokauszt áldozata lett 57

Cenner Mihály 218

Chagall, Marc (1887–1985) orosz-zsidó származású francia festő 257

Chorin Áron (1766–1844) aradi főrabbi (1789–1844), a hazai zsidó reformgondolat egyik fő képviselője 28

Chorin Ferenc (1879–1964) ügyvéd; pályáját 1919-ben felfüggesztette, amikor kinevezték a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. vezérigazgatójává, 1925-ben elnökévé. A GYOSZ alelnöke (1926–1932), elnöke (1932–1942). 1927-től a felsőházi tag. 1944 márciusában vagyonát kénytelen volt átadni a németeknek, így a Gestapo közreműködésével családjával együtt elhagyhatta Magyarországot. A II. világháború után anyagilag támogatta a Portugáliában élő Horthy Miklóst 28, 123

Clerk, George Russell (1874–1951) diplomata, 1919-ben előkészítette a magyarok részvételét a párizsi béketárgyalásokon 87, 88

Cziffra András (?–?) a Színművészeti és Filmművészeti Kamara miniszteri biztosa (1942–1944) 188, 294

Czimer József (1913–2008) dramaturg, író, műfordító 110

Csabai Ékes Lajos (1896–1944) festő, grafikus. Tanulmányait apja címfestő műhelyében kezdte. Az Iparművészeti Iskola mellett a Képzőművészeti Főiskolára is járt, ahol Réti István tanítványa volt, majd Kernstok Károly szabadiskoláját látogatta. 1919-ben rajz-, festő- és iparművészeti iskolát nyitott Budapesten. Az 1920-as években Olaszországban és Németországban járt tanulmányúton. Filmplakátokat, könyvcímlapokat és illusztrációkat

tervezett. Sokat dolgozott a gyomai Kner Nyomda számára. Alapító tagja volt a Magyar Könyv és Reklámművészek Társaságának. Munkái a Műcsarnok és a Nemzeti Szalon tárlatain szerepeltek, de megjelentek külföldi kiállításokon is. A Művészakció öt kiállításán vett részt. Többször behívták munkaszolgálatra. 1944 nyarán Budapesten eltűnt 262

Csalány (Csalán) Béla (1879–1948) festő. Művészeti tanulmányait Münchenben és a nagybányai festőiskolában végezte. Mesterei Hollósy Simon, Ferenczy Károly. Budapesten működött. Nagyobb tanulmányutat tett az 1920-as években Dél-Amerikában. Részt vett a Műcsarnok csoportos kiállításain. A Művészakció összes kiállításán jelen volt 262

Csapó Jenő (1875–1954) festő. Művészeti tanulmányait Bécsben, majd a párizsi Julian Akadémián végezte. Budapesten telepedett le. 1911-től szerepelt gyűjteményes kiállításokon. Az 1920-as évek közepén Németországban tett többéves tanulmányutat, kiállításokon is bemutatta műveit. A Művészakció három kiállításán vett részt 262

Csécsy Imre (1893–1961) polgári radikális politikus, író, politikai író, műfordító, országgyűlési képviselő (1947–1949), a Társadalomtudományi Társaság elnöke; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Cselle Lajos (1896–1957) színész, 1939-ben a Színművészeti és Filmművészeti Kamara főtitkára lett, majd az elűzött Pünkösti Andor után 1944 márciusától a Madách Színházat igazgatta. 1939–1944-ig mint a *Magyar Színészet* című lap főszerkesztője működött, majd 1945-ben Ausztriába emigrált, ezután élt egy ideig Németországban, ahonnan 1948-ban kivándorolt Argentínába 294

Cserba János 14

Cserba Júlia 11, 14

Csergő Hugó (1877–1944) író, újságíró. 1906-ban jogi doktorárust szerzett. 1896-tól a *Fővárosi Lapok*, majd a *Pesti Napló* munkatársa. 1905–1906-ban a *Polgár* című napilap szerkesztője, 1906-tól a *Pesti Hirlap* rovatvezetője. 1907-ben elnyerte a főváros irodalmi díját, a Ferenc József-díjat. Állandó munkatársa volt *A Hét*nek. 1914–1921-ig mint a Népjóléti Központ igazgatója javaslatokat dolgozott ki a népgondozás rendezésére. 1921-től ismét újságíró, majd a PIH főjegyzőjeként dolgozott, amíg a nyilasok el nem hurcolták. Szerkesztője volt a *100 év zsidó-magyar költői* című, OMIKE-kiadású antológiának 211, 219, 225, 238, 255, 264, 267, 301

Csillag Benő (1876–1945) színész. 1896 októberében kezdett játszani Monori Sándornál. 1943 januárjában és márciusában fellépett a Goldmark Teremben, Puccini *Bohéméletében*, és a *Tavaszi kabaré* művészeként Nóti Károly *Az oroszlánszelídítő* című bohózatában is. A holokauszt áldozata lett 230

Csillag István (1881–1968) éremművész, szobrász. Az Iparművészeti Iskolában Radnai Béla és Telcs Ede növendéke volt. Németországban járt tanulmányúton. 1906-tól szerepelt hazai és külföldi kiállításokon. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett. Több mint négyszáz érmet, plakettet készített: Radnai Béla (1908); Rákosi Szidi (1928); Karinthy Frigyes (1941); Mozart (1941); Stróbl Alajos (1956); Bartók (1958); Haydn (1959); Erkel (1960); Balassi Bálint (1962) stb. Emléktábláit (Marx, József Attila, Frankel Leó) Budapesten helyezték el. Ő készítette a Székely Mihály-emlékérmet is. 1959-ben az Ernst Múzeumban volt gyűjteményes kiállítása 230, 262

Csilléry András (1883–1964) fogorvos, politikus, a Friedrich-kormány népjóléti minisztere (1919. augusztus–november), majd jobboldali pártok vezetőségi tagja 167, 178

Csók István (1865–1961) festő, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147, 284

Csorba László 113

Dános Dezső (1884–?) festő. A Művészakció V. képzőművészeti kiállításán szerepelt három akvarelljével 262

Dános Lili (1913–2010) zongoraművész. Csodagyerekként tűnt fel, a Zeneakadémián végzett. A Magyar Tehetségek hangversenyén Fischer Annie-val és Faragó Györggyel együtt szerepelt 1926-ban. A zsidótörvények idején a Művészakció zenei előadásain lépett fel. 1948–1950 között a Fővárosi Zeneiskola Szervezet zongoratanára, 1950–1953-ig pedig Békéstarhoson, a Kodály-féle ének-zenei intézményben tanított. Az Operaház korrepetitora volt 1953-tól 1962-ig 251

Danziger Lili (?–?) énekesnő, szoprán. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 239

Darányi Kálmán (1886–1939) politikus, 1935–1938 között földművelésügyi miniszter, 1936–1938 között miniszterelnök 118, 145, 146, 156, 164

Darvas Ernő (1894–1968) színész, színigazgató. 1921. szeptember 1-én kezdte pályáját, először kisebb vidéki társulatokban játszott. Az OMIKE színpadán szerepelt többek között a *Dybuk*ban, Bródy Sándor *Rembrandt* című színművében, Ibsen *Vadkacsá*jában, Szép Ernő *Aranyóra* című meséjében 230

Darvas Ibolya (1905–1990) opera-énekesnő, énekes színésznő. 1929-ben lépett fel először a Városi Színházban Meyerbeer *A Hugenották Apródja* című darabjában. 1935-ben Sziklai Jenő győri társulatának volt a tagja. A zsidótörvények idején a Művészakció zenei előadásain szerepelt. 1945 után Szegeden a Nemzeti Színházban énekelt, majd a budapesti Operaházban működött koloratúrszoprán szerepekben. Kissé fátyolos hangja miatt korán elhagyta a pályát 221, 228, 236, 239, 249

Darvas József (1912–1973) népi író, publicista, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója, 1947–1956 között kormánytag 147

Darvas Lili (1902–1974) színésznő. Néhány évi pesti működés után Bécsben, Berlinben, majd 1939-től az Egyesült Államokban játszott, ahová férjével, Molnár Ferenccel együtt emigrált. A hatvanas évektől gyakran hazalátogatott, fellépett, filmezett 174

Décsey Zsigmond (1839–1910) jogász; az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Demény Artúr (1891–?) operaénekes 239, 280

Demján (Demiány) Éva (1912–1987) előadóművész. Az Országos Színészegyesület színiiskolájában, majd Ascher Oszkárnál tanult. A Vajda János Társaság előadóestjein 1935-től a megszűnésig (1944. március 19-ig) szerepelt. A Független Színpadon is fellépett. A Művészakcióban 1943-ban szerepelt. 1945 után versmondásával bekapcsolódott a népművelés és az ismeretterjesztés egész országra kiterjedő munkájába. 1951-ben egy szezonban a Vidám Színpad, 1952-től egy évtizeden át az Irodalmi Színpad, majd a Radnóti Színpad tagja volt nyugdíjazásáig (1971) 230

Dénes Lajos (1879–1942) tanár, tanulmányait az esztétika tárgyköréből írta, az OMIKE előadója 56

Dénes Oszkár (1894–1950) színész, filmszínész, énekes 185

Dénes Vera (1915–1970) gordonkaművész. A Zeneakadémián tanult. 1933–1945-ig magánúton, valamint a Goldmark Zeneiskolában tanított. 1939–1944 között az OMIKE adott számára koncertezési lehetőséget. 1945-től a Székesfővárosi Zenekar, majd az abból alakult Magyar ÁHZ szólógordonkása volt. 1945–1952-ig játszott a Tátrai-vonósnégyesben is. 1960-tól haláláig tanított a Zeneakadémián. Hazánkban és külföldön is nagy sikerrel hangversenyezett; számos ősbemutató és premier fűződik a nevéhez 243, 247, 251, 279, 301

Déri Imre (1889–?) hírlapíró 267

Dernői Kocsis László (1903–1970) újságíró, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Dési Géza (1869–?) jogi író, politikus. 1905-ben a magyarcsékei kerület szabadelvű párti országgyűlési képviselője 1906-ban ő javasolta a titkos választójogot. 1927–1935-ig egységes párti országgyűlési képviselő. Elnöke volt a Vívó és Atlétikai Clubnak (VAC) 129, 141

Deutsch Ernő (1872–1944) orvos, gyermekgyógyász; az OMIKE előadója, állandó vezetőségi tagja. A holokauszt áldozata lett 50, 56, 141, 207, 292

Deutsch Jenő (?–1944) zongora-, orgonaművész. A Zeneakadémián Bartók Béla (1929–1931) és Zalánffy Aladár (1928–1934) növendéke volt. További életéről keveset tudunk. Bartók és Kodály mellett népzenei fonográffelvételek lekottázásával a népzenekutatásban jelentős szerepet vállalt. 1937-ben az ő kézírásának hasonmásában jelentek meg Bartók egynemű karai; ő másolta Bartók török gyűjtését, továbbá a román dallamok zömét is. A Művészakcióban mint zongorista lépett fel 1939–1942 között. A holokauszt áldozata lett 251

Deutsch Zsigmond (1872–1948) a pécsi Deutsch Ádám Gőztéglagyára cég vezérigazgatója, majd tulajdonosa; a pécsi izraelita hitközség elnöke (1928–1940) 119

Deyhle Vilmos (?–?) az I. G. Farben képviselője Magyarországon, az 1930-as években. Buday-Goldberger Leó kérésére az OMIKE egyik támogatója 123

Diener-Dénes Rudolf (1889–1956) festő. Inasévei után Budapesten és Nagybányán tanult Ferenczy Károlynál. 1912-ben rendezte első posztimpresszionista tájképkiállítását. 1916-os bécsi tanulmányútjáról hazatérve 1917-ben Iványi Grünwald Béla, 1918-ban Rippl-Rónai József szabadiskolájának növendéke volt: 1924-ben a Belvederében rendezett önálló kiállítása után Párizsba ment; 1925-ben Kölnben és Párizsban, 1931-ben Budapesten az Ernst Múzeumban állított ki. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett. A nyarakat Nagybányán, majd éveken át Szentendrén töltötte. 1934–1948 között öt ízben volt kiállítása. A Művészakció valamennyi képzőművészeti kiállításán szerepelt műveivel 262

Diósy Márton (1818–1892) hírlapíró, 1844-ben a Pesti Izraelita Magyarító Egylet másodtitoknoka. 1848–1849-ben Kossuth Lajos titkáraként működött, ezért emigrálni kényszerült; Angliában lett borkereskedő. Továbbra is írt a magyarországi *Gazdasági Lapok*ba 29, 30

Dirsztay Béla, báró (1861–1921) műgyűjtő, az OMIKE Mensa Academica elnöke 50, 62–65, 75, 76, 111

Dohnányi Ernő (1877–1960) zeneszerző, karmester, zenepedagógus. 1899-ben indult el pályáján. 1916-ban a Zeneakadémia zongoratanára, 1919-ben igazgatója lett. A Tanácsköztársaság alatt a zenei direktórium szaktanácsadójaként működött. 1920-ban megvált a Zeneakadémiától, karmesteri tevékenysége ekkor teljesedett ki. 1928-ban visszakerült a Zeneakadémiára, és 1943-ig a zeneszerzés és zongoraosztályok professzora, 1934-ben pedig az intézet főigazgatójává nevezték ki, amely tisztséget 1943-ig látta el. 1938-ban megbízást kapott a Zenekamara tervezetének kidolgozására. A II. világháború végén Ausztriába emigrált, 1948-ban Argentínába ment, végül 1949-ben Floridában telepedett le 190, 192–196, 294

Domán István 300

Domony Móricné (1881–1939) az OMIKE alelnöke 1914-től 53

Donáth Ede (1865–1945) zeneszerző, karmester. Zenei tanulmányait a pozsonyi székesegyház karnagyánál kezdte, majd vizsgáit Bécsben tette le. Bejárta Egyiptomot, Arábiát, ahol szíriai, arab, perzsa, óhéber és ókeresztény zenét gyűjtött, és szimfonikus zenekarra alkalmazott. Átdolgozta Abraham Goldfaden (1840–1908) *Szulamit* című zsidó daljátékát, ebben az átírásban a darab Budapesten több mint 400 előadást ért el. Az OMIKE színpadán is játszották. A holokauszt áldozata lett 251, 292

Donáth József (1882–1938) ügyvéd, ügyész, a kecskeméti hitközség elnöke 119

Donizetti, Gaetano (1797–1848) olasz zeneszerző 234

Donné Soós Ibolya 14

Dózsa István (1895–?) színész. Az Országos Színészegyesület színiiskoláját 1915-ben végezte el. 1915–1919 között Nagyváradon, 1920–1922 között Miskolcon, 1922–1926-ig a Vígszínházban, 1927-ben az Andrássy úti Színházban játszott. Azután csak alkalmanként lépett fel, pl. 1932-ben Békeffi László kabarétársulatában. A Vígszínházból érkezett a Művészakció színpadára, ahol 1940–1944 között rendszeresen fellépett. Több filmben is játszott. 1955-ben a Madách Színház tagjaként kisebb szerepekben tűnt fel 230

E. Karinthy Ada (Karinthy Ada Noémi, Erdei Viktorné, 1880–1955) festő, grafikus. 1905-ben és 1906-ban a nagybányai szabadiskolában képezte magát. 1914-től szerepelt a Nemzeti Szalon, 1916-tól a Műcsarnok csoportos tárlatain, főként akvarellekkel és rajzokkal. A Művészakció három kiállításán vett részt 262

Edinger Tamás (?–?) szobrász. A Művészakció IV. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Babi* című gipszszobrával 262

Ehrlich G. Gusztáv (1849–1941) várospolitikus, az Erzsébetvárosi Kör (1882–1949) elnöke, az OMIKE igazgatósági tagja 1910-től 50

Eiser György (1920–1945) zongoraművész. Első nyilvános fellépése nyolcéves korában történt. Folyamatos résztvevője volt a MIEFHOE zeneszemináriumi estjeinek. Fellépett a Művészakcióban és a Zeneakadémián; utolsó hangversenye 1944. február 9-én volt a Zeneakadémián: Mozart-, Chopin-, Liszt-, Dohnányi-darabokat játszott. 1945. április közepe táján egy betegtranszportban látták, úton Buchenwald felé. A holokauszt áldozata lett 247, 251

Eisler Györgyi (1918–?) képzőművész. A Képzőművészeti Főiskolán tanult. Mesterei Réti István, Aba-Novák Vilmos. Hosszabb időt töltött a pécsi művésztelepen. Rajzpedagógusként működött a fővárosban. A Művészakció három képzőművészeti kiállításán vett részt 262

Eisner Manó (Pálos Endre, 1884–1959) ügyvéd, költő, író, tartalékos főhadnagy, Balázs Béla fiatalkori barátja. Az 1931-ben alakult szegedi OMIKE-fiók elnöke 132

Ékes Árpád (1894–?) festő; a Művészakció II. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Párisi kilátás* című munkájával 262

Elek Zsuzsa (1922–1969) színésznő. Rózsahegyi Kálmán színiiskolájában szerzett színésznői oklevelet. 1937 decemberében kezdte a pályát a Teréz körúti Színpadon. 1942–1943 folyamán a Művészakcióban vidám műsorokban, kabarékban szerepelt. 1945 után különböző varietészínpadokon tűnt fel 230

Ember Mária 12

Engel Gyuláné, jánosi (1866–1938) nőegyleti elnök, az OMIKE Hölgybizottságának tagja 1910-től 50

Eötvös József (1813–1871) jogász, író, 1835-től az MTA tagja, 1855–1866 között másodelnöke, 1866-tól haláláig elnöke, a Batthyány- és az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere (1848, illetve 1867–1871), nevéhez fűződik az 1867-es emancipációs törvény 21

Eppler Sándor (1890/1–1942) 1920-ban a PIH adófelügyelője, 1922-ben pénzügyi főtanácsosa; 1924-ben főtitkárhelyettes, egyidejűleg az Izraelita Siketnémák Országos Irodájának titkára 133

Érckövi (Érckövy) László (1900–?) színész. Pályáján, amelyet Szegeden kezdett 1922-ben, Palágyi Lajos indította el. 1923-tól a fővárosban, főként a Városi Színházban játszott. Több kabaréban is fellépett. 1930-ban tagja volt a Bethlen téri Színpadnak. 1939–1941 között szerepelt a Goldmark Teremben kabarékban és vidám esteken. 1940 március–áprilisában

részt vett az *Eleven újság* esten, amelyet az OMIKE Sajtócsoportja rendezett az állástalan újságírók javára. 1947-től a Kamara Varietében játszott 230

Erdei Ferenc (1910–1971) szociológus, közgazdász, politikus, a Nemzeti Parasztpárt alapítója; 1944. decembertől 1945. novemberig az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, 1948-tól 1956-ig különböző tárcák vezetőjeként kormánytag; 1948-tól az MTA tagja, 1957-től haláláig főtitkára, illetve alelnöke 299

Erdei Viktor (1879–1945) festő, szobrász és grafikus. A kereskedelmi akadémián végzett, majd 1899 nyarán Hollósy Simon szabadiskolájában dolgozott Nagybányán. Később Székely Bertalan, majd a nagybányai telepen Ferenczy Károly mellett tanult. 1908–1909-ben Münchenben, 1912-ben Párizsban képezte tovább magát. 1907-től szerepelt kiállításokon: ekkor Budapesten, majd 1911-ben Nagyváradon, 1912-ben Szegeden rendezett gyűjteményes kiállítást. 1918-ban Révész Béla *Beethoven Miniature* című könyvéhez készített litográfiákat. 1919-után Bécsbe emigrált, majd 1924-ben Nagyszőlősre került, és egy évtizeden át Ungvár és Munkács környékén az ottani zsidó hagyományokat tanulmányozta. 1934-ben e tárgyban készült rajzaiból gyűjteményes kiállítást rendezett az Ernst Múzeumban. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett. 1944-ben a pesti gettóba zárták. Budapest felszabadulását követően halt meg, 1945. március 9-én 262

Erdélyi László (?–?) karmester. Részt vett a Művészakcióban 251

Erdész Nándor (?–?) énekes, basszus. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 239

Erdős Jenő (1912–1981) újságíró, szerkesztő, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Erdős Katalin (?–?) színésznő. 1942 márciusában szerepelt a Goldmark Teremben Racine *Eszter* című tragédiájában 230

Erdős Lajos (1897–1942) festő. Művészeti tanulmányait Budapesten, Bécsben és Münchenben folytatta. 1924-ben a nagybányai szabadiskolában dolgozott. 1923-tól szerepelt a Műcsarnok csoportos kiállításain. Bemutatkozott Pécsett és Zágrábban is. Képeivel részt vett a Művészakció valamennyi kiállításán 262

Erdősi László (1898–1944) karmester, zeneszerző. Az OMIKE rendezvényein operetteket és operákat vezényelt. *Kezeket fel* című zenés komédiáját 1942. január 12-én, *Egy pohár víz* című „énekes játék"-át 1942. február 22-én mutatta be a Művészakció. Zeneszerzője volt Szász Miklós *Legényvásár* című művének is. Ismeretlen helyen halt meg. A holokauszt áldozata lett 225, 251

Érdy Pál (1905–1952) operaénekes. 1930-ban a Városi Színház tagja volt. 1931-től külföldön lépett fel; a budapesti Operaház tagjaiból alakult együttes vidéki előadásainak szólistája. 1943–1944-ben vett részt a Művészakció opera-előadásaiban. 1945–1949-ben a szegedi Nemzeti Színház operatársulatának tagja 239

Erényi Tibor 142

Ernster Dezső (1898–1981) operaénekes, basszus. Tanulmányait Kalliwoda Olgánál kezdte, majd Bécsben D. Andersen és J. von Manowarda tanítványaként folytatta. 1923-ban Plauenben Wagner *Tannhäuser*ének Hermann őrgrófjaként mutatkozott be. Ezután Düsseldorfban és Duisburgban – a két városban párhuzamosan működő – Deutsche Oper am Rheinnál szerepelt. Az 1930-as évek végén a berlini operaház művésze volt. 1933 után Grazban énekelt, majd néhány évig Budapesten élt. 1939–1944 között csak az OMIKE opera-előadásain szerepelhetett. 1944-ben Bergen-Belsenbe hurcolták. A koncentrációs táborból felszabadulva New Yorkba ment, a Metropolitan tagjaként bejárta a világot. 1966-ban Magyarországon vonult vissza a színpadtól legkedvesebb szerepével, Mozart *Varázsfuvolá*jának Sarastrójával 239, 244, 246, 247, 274, 279, 280

Ernster Géza (1868–1944) pécsi főkántor, a holokauszt áldozata lett 244

Erődi Jenő (1882–1945) színész. A temesvári Wéninger-féle színésziskola növendéke volt, majd a Vígszínház tanodájában képezte magát. Vidéki szereplése után 1912-ben a fővárosi Új Színpad ügyelője lett. 1913-ban a Magyar Színháznál működött. 1916–1931-ig a Belvárosi és az Andrássy úti Színház művésze és ügyelője, 1932–1933-ban a Magyar Színház ügyelője volt. 1925–1935 között színházi naptárakat szerkesztett, 1929-ben megírta az Országos Színészegyesület hatvanéves történetét. 1943 májusában szerepelt a Goldmark Teremben, Szép Ernő *Aranyóra* című meséjében. A holokauszt áldozata lett 230

Eszenyi Jenő (?–?) az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Eszenyi Manó (?–?) színész. Fellépett 1943-ban a Goldmark Teremben, *A windsori víg nők*ben 239

Esztergályos János (1873–1941) szociáldemokrata politikus, 1922–1939 között országgyűlési képviselő, lapszerkesztő. Ellenezte a zsidótörvényeket 168

Fábián Béla (1889–1966) ügyvéd, publicista, országgyűlési képviselő. Nagy szerepet játszott a Nemzeti Demokrata Pártban. 1922–1939-ig képviselő a Nemzeti Demokrata Párt, ill. az Egyesült Szabadelvű és Demokrata Ellenzék programjával. 1920-tól önálló ügyvéd, emellett publicisztikai és irodalmi tevékenységet is kifejtett. A német megszállás idején letartóztatták, és koncentrációs táborba hurcolták. Nem tért vissza Magyarországra, az Egyesült Államokban telepedett le. Az 1920-as években az OMIKE elnökségének tagja 97, 118, 141, 168

Fabinyi István (?–?) színész. Játszott a Művészakcióban többek között Molnár Ferenc *Játék a kastélyban* című darabjában, Beöthy László–Makai Emil *Szulamit* című daljátékában, és komédiákban is 230

Fabó Bertalan (1868–1920) ügyvéd, zenetörténész, az OMIKE előadója 57

Fábri (Fábry) Edit (1923–1990) opera-énekesnő, szoprán. Tanulmányait a Fodor Zeneiskolában kezdte, majd Berlinben T. Lemnitz és F. Leider irányításával fejezte be (1950–1952). 1939–1944 között fellépett a Művészakció zenei rendezvényein. 1947–1948-ban a budapesti Operaház ösztöndíjasa, 1950–1952 között a berlini Staatsoper stúdiójának magánénekese. 1955–1960-ban az Országos Filharmónia szólistája. 1957–1959-ben a drezdai Staatstheater, 1960–1962 között a Fővárosi Operettszínház magánénekese. 1964-től a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola, 1974-től 1990-ig a Zeneakadémia tanára 239, 280

Fahidi Éva 152

Failoni, Sergio (1890–1948) karmester, a magyar operaélet nagy alakja, 1928-tól az Operaház tagja; kiváló Wagner-, Verdi- és Puccini-előadásokat vezényelt, sokat tett az olasz opera népszerűsítéséért. Példaképének Toscaninit tekintette. Bartók és Kodály művészetének és tevékenységének lelkes híve és támogatója volt. Látogatója volt a Művészakció előadásainak 217, 232

Fall, Leo (1873–1925) osztrák zeneszerző. Számos operettjét játszották magyar színpadokon. *Az elvált asszony* című operettjét 1943-ban mutatták be a Művészakcióban 229

Faludi Ferenc (?–?) énekes. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239

Faragó István (?–?) hegedűs. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 251, 274

Faragó Panni (1904–1976?) sanzonénekesnő, a Művészakció kabaréjának oszlopos tagja. Ő énekelte először Magyarországon férjének, Erdősi Lászlónak a megzenésítésében a *Jiddische Mamme* című sanzont. 1944–1945-ben még néhány évig szerepelt, 1956-ban Kanadába távozott 239, 280

Farkas Aladár (1900–1981) szobrász. Művészeti tanulmányait az Iparrajziskolában kezdte. Első kiállítását 1936-ban rendezte. 1937-ben Párizsba ment, az École des Beaux Arts-on képezte magát. 1939-ben hazatért, a Szocialista Képzőművészek Csoportjának tagja lett. 1942–1943-ban állított ki a Művészakcióban. 1948-ban részt vett a Képzőművész Szövetség, majd 1949–1950-ben a Képzőművészek Szakszervezete és a Művészeti Alap létrehozásában. Ezekben az években több köztéri szobrát állították fel az országban. Gyűjteményes kiállítását 1960-ban az Ernst Múzeumban rendezte meg Háy Károly festőművésszel. 1965-ben a vietnámi háborút kisplasztikai kompozíciókban dolgozta fel, s ebben az évben állította ki műveit a Magyar Nemzeti Galériában 262

Farkas Emil (1845?–1914) az OMIKE igazgatóságának tagja 1910-től 50

Farkas Erzsébet (?–?) színésznő. 1941 májusában Szabolcsi Lajos *A király gyűrűje* című művében játszott a Goldmark Teremben. 1942. június 13-án szerepelt a *Fiatal színészek estjén Az V/b.* és a *Kolombuc tojása* című darabokban; 1943 májusában játszott Pap Károly *Mózes*ében is 230

Farkas István (1887–1944) festő. 1906-ban Nagybányán járt, 1909-ben a Képzőművészeti Főiskolán töltött rövid időt, de tanult Münchenben és Párizsban is. 1925-ben Párizsba költözött, a Café Rotonde asztaltársaságába járt, bekapcsolódott a művészeti életbe. Apja halálakor, 1932-ben hazatért, és átvette a Singer és Wolfner Rt. könyvkiadó vállalat vezetését. Auschwitzban halt meg 284

Farkas József (1866–1944) 1898-ban rabbivá avatták, 1899-ben Fiumében hittanár, 1900-tól két évig Szabadkán működött, 1902-ben lett a PIH vallástanára, 1920-tól a IX. templomkörzet rabbija. Előadást tartott az OMIKE-ben. A holokauszt áldozata lett 132

Farkas László (?–?) festő. Az OMIKE III., IV. és V. képzőművészeti kiállításán is szerepelt krétarajzaival 262

Farkas Pál (1878–1921) író, 1910–1918 között országgyűlési képviselő, az OMIKE előadója 56

Farkas Sándor (1888–1970) operaénekes, bariton. A Zeneakadémián, majd Milánóban tanult. Ezután előbb a budapesti Operaház ösztöndíjasa lett, majd 1912-ben a Kolozsvári Színház szerződtette. 1917-től 1954-ig a Magyar Királyi Operaház tagja, örökös tag. A zsidótörvények idején csak a Művészakció keretében szerepelhetett. Az operairodalom majd minden bariton szerepét énekelte. A Magyar Rádió gyakori szereplője volt 183, 234, 239, 301

Farkasházy Miklós (1895–1964) festő, grafikus, iparművész. Művészeti tanulmányait Budapesten kezdte, majd több évig Münchenben tanult. 1916-tól szerepelt budapesti és külföldi tárlatokon. Az 1920-as években Németországban jelentős sikereket ért el plakátjaival, könyvterveivel. Kiállításai voltak Drezdában, Hamburgban, Zürichben, Párizsban. Budapesten a Műcsarnokban, az Ernst Múzeumban és más ismert kiállítóhelyeken szerepelt. A KUT tagja volt, részt vett a művészcsoport tárlatain. A Művészakció négy kiállításán szerepelt 262

Farnadi Edit (1911–1973) zongoraművész, pedagógus. Kilencéves korában került csodagyerekként a Zeneakadémiára, ahol három év múlva már zenekari kísérettel, karnagy nélkül adta elő Beethoven C-dúr zongoraversenyét. Bartók Bélánál, Székely Arnoldnál, Weiner Leónál tanult. Alig tizenhat évesen nyerte el diplomáját. Két ízben tüntették ki Liszt-ösztöndíjjal. Az 1930-as években Hubay Jenő mesteriskolájában kamaramuzsikusként és kísérőként működött; gyakran szerepelt a Hubay-palota rendezvényein Richard Strauss, Bronisław Hubermann, Zathureczky Ede és mások partnereként. A zsidótörvények miatt csak a Művészakcióban léphetett fel. 1946-ban Ausztriába távozott, rendszeresen hangversenyezett Nyugat-Európában. Az 1960-as évektől kezdve vendégszerepelt hazánkban is. Élete utolsó évtizedében Grazban tanított 251

Fáy István (1881–1953) államtitkár, országgyűlési képviselő. A Magyar Élet Pártja programjával Jászapáti képviselője (1939–1944), titkos tanácsos, 1939–1944-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár; a nyilas puccs után saját kérésére felmentették. 1945-ben Nyugatra távozott, Argentínában telepedett le 277

Fedor Ágnes (1909–1990) író, újságíró, képzőművész 187

Fehér Artúr (1886–1945) színész. Vidéki pályakezdés után a Budapesti Színház (1911–1913), a Népopera (1914–1919), majd a Vígszínház tagja volt. Mint előadóművész irodalmi esteket rendezett 230

Fehér György (?–?) színész. 1942-ben szerepelt a Művészakcióban. Játszott Bálint Lajos *Támár* című darabjában, Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében, zenés vígjátékokban 230

Fehér Ilona (1901–1988) hegedűművész, pedagógus. Hubay Jenő növendéke volt a Zeneakadémián. A két világháború között fellépett Európa-szerte. A Művészakcióban 1942. december 31-én szerepelt. 1949-ben kivándorolt Izraelbe 230

Fehér Lili (1899–1948) színésznő. 1939–1941 között kabaréesteken szerepelt a Művészakcióban 230

Fehér Márta (?–?) 1940-ben az *Eleven újság* esten lépett fel 231

Fehér Pál (1900–1959) operaénekes, tenor. Gyermekkorában az Operaház gyermekkarában énekelt, majd a Zeneakadémián, utóbb Milánóban tanult. 1928–1936 között a berlini opera, majd 1936–1937-ben a zürichi Stadttheater tagja. 1938-ban Budapestre jött, és a Művészakcióban szerepelt. 1946–1959 között a Magyar Állami Operaház tagja volt 215, 234, 239, 242, 244, 246, 247, 280, 301

Fehér Tivadar (1894–1979) színész. 1918-ban kezdte a pályáját. Eleinte buffószerepekben játszott Pécsen, Késmárkon, Iglón és sok vidéki városban. Budapesten mint epizódszínész volt ismert, több színháznál ügyelőként is működött. A Művészakcióban 1941-ben szerepelt a *Dybuk* című előadáson 231

Féja Géza (1900–1978) író, újságíró, a népi írók prominens képviselője; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Fejér Sándor (?–?) hegedűs, 1941 és 1944 között lépett fel a Művészakcióban 251

Fejtő Ferenc (1909–2008) író, történész, baloldali publicista, 1938-tól Franciaországban élt 46, 217

Feld Mátyás (1876–1953) színész, színigazgató 283

Feleki Rezső (1900–1981) énekművész (bariton), a Zeneakadémián tanult. 1923-tól a nagyváradi, pozsonyi színházak, majd az Oberschles Landestheater operaegyütteseiben működött. 1927-ben a Dohány utcai zsinagóga másodkántorává nevezték ki. 1940-ben a Goldmark-esten lépett fel. 1950 után a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola tanára volt 239

Feleky László (?–?) zeneszerző, karmester; Lakner bácsi gyermekelőadásainak állandó zeneszerzője. A Művészakcióban bemutatott *Békebeli béke* című operett (szöveg: Harmath Imre) komponistája 238, 251

Fellegi István (1907–1984) színész; Rákosi Szidi színiiskolájában tanult, majd 1926-ban kezdte pályáját Faragó Ödön társulatában. 1930-tól Alapi Nándornál, Tolnay Andornál játszott. 1939–1944 között a Művészakció színésze. 1945 után a Pesti Színház rendezője. 1967-ig, nyugdíjazásáig a Belvárosi, az Ifjúsági, a Jókai és a Thália Színház tagja volt. Karakter- és epizódszerepeket alakított, aprólékosan ábrázolva a figurákat. Színházi tárgyú cikkeket írt vidéki lapokba, a *Népszavá*ba és a *Híd*ba 170, 171, 175, 231

Fellner Henrikné (?–?) 1914-től részt vett az OMIKE háborús segélyakciójában 74

Fellner Leó (?–1945) gyáros 50, 109, 111

Fényes Adolf (1867–1945) festő, grafikus. 1884-től 1887-ig a Mintarajziskolában tanult, majd Weimarba költözött. 1891-ben Párizsban telepedett le. Miután hazatért, 1894–1898 között Benczúr Gyula mesteriskoláját látogatta. A szolnoki művésztelep alapító tagja. A nyilas uralom idején a budapesti gettóba került. Két hónappal a gettó felszabadulása után a Nagymező utcai műteremlakásban agyvérzést kapott, a kórházban már nem tudták megmenteni. Más forrás szerint a gettóban halt éhen. Az 1920-as években az OMIKE elnökségének tagja 97, 100, 106

Fenyő Árpád (1897–1944) színész. 1923-tól játszott a Teréz körúti Színpadon. A zsidótörvények következtében csak a Művészakció biztosított számára munkát. 1939–1944 között számos kabarében, vígjátékban, bohózatban játszott a Goldmark Teremben. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 228, 231

Fenyő Emil (1889–1980) színész. A Színművészeti Akadémia elvégzése után pályáját Nagyváradon kezdte, majd Szabadkán, Temesvárott játszott. 1917-ben a Vígszínház tagja, 1937-ben a Belvárosi Színházhoz szerződött. 1939-től a Művészakcióban szerepelt. 1945 után a Vígszínházban, majd a Művész Színházban lépett fel, 1950-ben a budapesti Nemzeti Színház szerződtette. 1964-ben nyugalomba vonult, de még tíz éven át szerepelt, alkalmanként színpadon, a Magyar Rádióban és a Magyar Televízióban 231

Fenyő László (1902–1945) költő, műfordító, kritikus. A *Nyugat* állandó munkatársa volt, írásai ezenkívül a *Válasz, Szép Szó, Tükör, Magyar Csillag, Pesti Napló, Népszava* hasábjain jelentek meg. Baumgarten-díjat (1934) kapott, és 1936–1940-ig Babits Mihály ajánlására a Baumgarten-könyvtár őre lett. 1942-ben és 1944 májusában munkaszolgálatra rendelték, szökés közben egy SS-különítmény agyonlőtte 265, 267

Fenyves Edith (1913–1989) festő. Budapesten folytatott tanulmányokat. Arc- és életképeket állított ki a Műcsarnokban. 1933-ban Balló Ede-díjat kapott, 1934-ben pedig a főváros díjazottja volt. A Művészakció két kiállításán vett részt 262

Ferenc József, I., Habsburg (1830–1916) osztrák császár, magyar és cseh király 21, 23, 30

Ferencz Győző 279

Ferenczi Ágnes (?–?) színész. 1942–1944-ben szerepelt a Művészakcióban 231

Ferenczy Noémi (1890–1957) textilművész, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Ferencsik János (1907–1984) karmester, az Operaház fő-zeneigazgatója (1957–1973; 1978–1984); a Művészakció előadásainak látogatója 217

Finály (?–?) az 1844-ben megalakult Pesti Izraelita Magyarító Egylet titoknoka 29

Fischer Annie (1914–1995) zongoraművész, tízévesen Beethoven első, C-dúr zongoraversenyével debütált. 1926-ban volt az első nyilvános külföldi fellépése Zürichben. Igazi nemzetközi áttörésre akkor kerülhetett sor, amikor megnyerte az 1933-ban Budapesten rendezett Liszt Ferenc Nemzetközi Zongoraverseny első díját. Az OMIKE rendezvényeinek, majd 1940-ben a Művészakciónak a szereplője; 1941-ben Svédországba menekült, 1946-ban tért haza férjével, Tóth Aladárral. Az 1950–1960-as években Magyarország „utazó zenei nagykövetének" nevezték 99, 243, 244, 251, 280, 303

Fischer Gyula (1861–1944) főrabbi, az IMIT vallási elnöke; az OMIKE alelnöke 1910-től 50

Fischer Sándor (1900–1995) zeneszerző, karmester és műfordító. A Zeneakadémián Koessler János tanítványa. 1929–1931 között a Vígszínház, 1935–1938 között a Belvárosi Színház karmestere és zenei vezetője volt. 1938-tól a zsidótörvények miatt csak a Művészakció előadásain léphetett fel, miközben többször behívták munkaszolgálatra. Zeneszerzője volt többek között Bálint Lajos *Támár* című színjátékának, Szép Ernő *Verebek* és Csergő Hugó *Őszi szonáta* című művének is. 1949 után a Magyar Rádió zenei dramaturgjaként működött 238, 246, 249, 251, 289

Fitos Vilmos, ifj. (1903–2000) tanár, szélsőjobboldali lapszerkesztő, majd 1949-től államvédelmi ügynök 163

Flesch Ármin (1865–1944) mohácsi főrabbi, az OMIKE előadója, a holokauszt áldozata lett 57

Fleischer Antal (1889–1945) karmester, korrepetitor, zeneszerző, zenetanár 277

Flesch Imre (1901–1945) operaénekes. 1942 decemberében szerepelt a Goldmark Teremben, a *Rendkívüli kabaré*ban. Egy 1946-os *Népszava*-cikk szerint 1945 elején halt meg, valahol az osztrák határon, ahová gyalogmenetben hurcolták 239, 280, 292

Fodor József (1898–1973) költő, író, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Fónagy Béla (1875–1935) művészettörténész, művészeti író. Művészettörténeti, archeológiai és történelmi tanulmányokat folytatott a berlini, firenzei, római, budapesti és bécsi egyetemeken. Az 1926-os budapesti Nemzetközi Embervédelmi Kiállítás tudományos részének főrendezője és a Belvedere művészeti szalon vezetője és művészeti igazgatója volt. 1921–1924-ben mintegy harminc kiállítást rendezett progresszív, addig jobbára ismeretlen művészek munkáiból. Az OMIKE Műbarátok Körének elnöke volt 103

Forgács Sándor (1890–1944) színész, rendező. 1919-től Aradon, majd 1921 ősze és 1935 ősze között Kolozsváron szerepelt. A kolozsvári Vasas Klubban játszó Zsidó Színházat Fekete Mihállyal együtt vezette. 1944-ben deportálták, Auschwitzban halt meg 274

Forró Pál (1884–1942) író, különböző álneveken számos regénye jelent meg a két világháború között. Az OMIKE előadásainak résztvevője 57, 267

Föld Aurél (1877–1970) színházigazgató 178

Földes (Sonnenfeld) Lenke (1896–1986) szobrász. Az 1920-as évek elején a bécsi iparművészeti iskola igazgatójának műtermében dolgozott. Párizsban Antoine Bourdelle fedezte fel, s 1925-től kezdve rendszeresen szerepelt kiállításokon. Művészetének jelentőségét csak kevesen ismerték fel. 1945-ben jelent meg egy kis albuma Révész Béla, Kárpáti Aurél és mások írásaival, harminc reprodukcióval. A Művészakció I. képzőművészeti kiállításán vett részt 262

Földes Péter (1924–1977) festő. 1942-ben Örkényi Strasser István szabadiskolájának növendéke volt, majd a Képzőművészeti Főiskolán folytatta tanulmányait. Műveit az OMIKE 1942–1943-as csoportos kiállításain mutatták be, nagy sikerrel. Származása és a háború miatt diplomát nem szerezhetett, 1946-ban pedig elhagyta az országot; Párizsba, majd Londonba ment. Időközben érdeklődése az animációs film felé fordult, *Éhség* című rövidfilmjét 1974-ben Oscar-díjra jelölték 262

Földessy Gyula (1874–1964) irodalomtörténész, 1960-tól az MTA tagja, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Földessyné Hermann Lula (1887–?) zongoraművész, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Földi Zsuzsa (1924–1944) színésznő. 1942 júniusában szerepelt először a Goldmark Teremben a *Fiatal színészek estjén*, *Az V/b.* és a *Kolombuc tojása* című darabokban. Szerepelt Szenes Béla *A gazdag lány* című vígjátékában és Molnár Ferenc *Liliom*jában is. 1944. március 19-én internálták, eltűnt, a holokauszt áldozata lett 231

Földiák Márta (?–?) énekesnő, alt. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. 1943 januárjában játszott az OMIKE színpadán az Offenbach-revü műsorában 239

Fraknói Károly (1900–1966) karnagy, zeneszerző, pedagógus. Zenei tanulmányait a budapesti Nemzeti Zenedében végezte. 1922-ben az Állami Színházak korrepetitora; 1923–1930-ban a budapesti Városi Színház karigazgatója, karmestere; 1930–1934 között a berlini Max Reinhardt Színház karmestere; 1935-től ismét Budapesten működött. 1936-ban

megalapította a Budapesti Női Kamarazenekart; 1939-től a Goldmark Zeneiskola tanára, 1940-től a Művészakció zenei előadásain vezényelt. 1948–1960 között a Zeneakadémia ének tanszakának tanára 211, 215, 242, 249, 251

Franck, César (1822–1890) francia zeneszerző 233

Frank Frigyes (1890–1976) festő. 1908–1911-ig Balló Ede és Zemplényi Tivadar növendéke volt a Képzőművészeti Főiskolán. 1912-ben Münchenbe ment, ahol előbb Walter Thornál dolgozott, majd az akadémián a Munich Secession egyik alapítójának, Angelo Janknak a tanítványa lett. Első budapesti gyűjteményes kiállítását 1913-ban rendezték a Nemzeti Szalonban. Az I. világháború után Párizsba költözött, ahol a Societé des Artistes Français és a Salon d'Automne nagy kiállításain vett részt. Önálló kiállítása volt az Ernst Múzeumban (1923, 1927, 1964), a Fränkel Szalonban (1933), a Tamás Galériában (1935, 1944), a Műcsarnokban (1950, 1973), a Csók Galériában (1958, 1968) és Hódmezővásárhelyen (1960). Részleges életmű-kiállítása volt 1976-ban a debreceni Déri Múzeumban, állandó kiállítás nyílt műveiből a zalaegerszegi Göcsej Múzeumban 106, 262, 284

Friedbauer Béla (1896–1945) festő, szobrász. Kernstok Károly budapesti képzőművészeti szabadiskolájában Vedres Márknál tanult szobrászatot. 1920-ban emigrált; Olaszországban, majd Bécsben, Párizsban, Berlinben élt, itt a Forradalmi Képzőművészek Szövetségének tagjaként a kommunista mozgalom kiadványai számára festett és rajzolt. Hitler hatalomra jutása után hazaköltözött, Pápán telepedett le. 1938 után rendszeresen jelen volt műveivel az OMIKE kiállításain. 1944-ben munkaszolgálatosként Nagytéténybe került, majd gyalogmenetben Sopronba vitték. Itt halt meg 1945. február 28-án, végelgyengülésben 262, 292

Friedmann Dénes (1903–1944) rabbi, judaikakutató, lapszerkesztő. A holokauszt áldozata lett 26, 108

Friedmann Gyula (1876–1964) rabbi. 1892–1902-ig volt a Ferenc József Rabbiképző Intézet növendéke, 1903-ban avatták rabbivá. 1901-ben bölcsészdoktorátust is szerzett Budapesten. 1903–1919-ig a szentesi hitközség főrabbija volt. 1920-tól a PIH vallástanára. Az OMIKE főtitkára 97, 119, 121, 123, 124, 127, 207

Frojimovics Kinga 14, 23, 91, 93

Frommer Rudolf (1868–1936) fegyvertervező, a Fegyver és Gépgyár Rt. igazgatója, 1928-tól felsőházi tag. Az 1920-as években az OMIKE elnökségi tagja 97

Futó Klári (1912–?) színésznő. Rákosi Szidi színiiskolájának növendékeként 1928-ban akkora sikerrel szerepelt a *Heje-huja báró* című operett vizsgaelőadásán, hogy végzése előtt szerződtette a szegedi színház igazgatója szubrettnek. Innen Kecskemétre szerződött ugyanezen szerepkörre. 1941. március–áprilisában szerepelt a Goldmark Teremben, Nádasi László *Nizzai kaland* című darabjában 231

Füredi (Vogel) Károly (?–?) énekes 239

Füri S. József (?–?) festő; a Művészakció IV. és V. képzőművészeti kiállításain szerepelt olajfestményeivel, akvarelljeivel 262

Fürst Aladár (1877–1950) gimnáziumi tanár 132

Füzesi Róbert (1919–?) színész. 1942 januárjában szerepelt először a Goldmark Teremben Puccini *Bohémélet*ében. Játszott még Csergő Hugó *Őszi szonátá*jában, Kellér Dezső *Muki* című vígjátékában 205, 212, 214, 231, 236

Gaál Endre (1903–?) zongoraművész, zenekritikus. A Zeneakadémia tanára (1935–1949), a *Magyar Nemzet* zenei rovatának vezetője volt. Dohnányi Ernő őt bízta meg a Zenekamara tervezetének megfogalmazásával. Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekült 190, 192–194, 295

Gaál Ferenc (1891–1956) festő, grafikus. 1938 után a Képzőművészeti Kamara egyik szorgalmazója 197, 198, 295

Gaál Gábor (1891–1954) romániai magyar író, irodalomtörténész, szociológus, szerkesztő, irodalomkritikus; 1933–1940 között a *Korunk* című kolozsvári folyóirat szerkesztője 150

Gábor Andor (1884–1953) regényíró, költő, humorista, publicista, dalszövegíró; a Tanácsköztársaságban vállalt szerepe miatt börtönbe került, szabadulása után Bécsbe emigrált, majd Párizsba, Berlinbe ment. 1933–1945 között Moszkvában élt, majd visszatért Magyarországra. 1945–1953-ban a *Ludas Matyi* című szatirikus hetilap alapító főszerkesztője. Második felesége Vidor Ferike 283

Gábor Magda (?–?) színésznő. A Művészakció vidám estjein, kabaréiban szerepelt 231

Gábor Marianne (Rónai Mihály Andrásné, 1917–2014) festő; Szőnyi István festőiskolája után 1935–1941 között a Képzőművészeti Főiskolán folytatott tanulmányokat. Mestere volt Réti István is. A Művészakció négy kiállításán vett részt. 1958-tól a Société Européenne de Culture, 1979-től az Olasz Művészeti Akadémia tagja. Tanulmányutak: Ausztria, Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Hollandia, Olaszország, Szovjetunió stb. 1941–1943 között a zebegényi művésztelepen dolgozott. 1938 óta kiállító művész. 1949–1955 között nem állíthatott ki 262, 284

Gábor Mátyás (1891–1944) szobrász, éremművész. 1917 után többször szerepelt szobraival a Műcsarnokban; a Művészakció I. képzőművészeti kiállításán vett részt két szobrával. A holokauszt áldozata lett 262, 292

Gábor Tibor (?–?) színész. 1943 júniusában Szinetár György *Fogad 3-tól 7-ig* című zenés vígjátékában szerepelt a Goldmark Teremben 231

Gábori Elemér (1926–?) hegedűművész. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 251

Gádor Ágnes 193, 277

Gajdó Tamás 14, 283

Gál Dezső (1901–1980) rendező. A gimnáziumi érettségi után színészi és rendezői képesítést szerzett, de a színházi pálya helyett az újságírást választotta. A Művészakcióban rendezőként vett részt. Rendezte többek között Mozart *Szöktetés a szerájból,* Rossini *Sevillai borbély* című operáit, de emellett számos operett, vígjáték rendezője volt. 1945-ig a *Világ* című napilap munkatársa volt. 1945 után szórakoztató hetilapoknál dolgozott *(Pesti Izé, Fűrész, Füles Bagoly)* 231

Gál Gyula (1865–1945) színész. 1884-ben végezte el a Színiakadémiát. 1896-ban a megnyíló Vígszínház szerződtette; ugyanekkor tanított annak színésziskolájában. Ezután a Nemzeti Színházhoz hívták, a Színészakadémián tanári állást vállalt (1901–1939). A Nemzeti Színház örökös tagja. Az 1920-as években az OMIKE elnökségének tagja 97, 185

Gál János (?–?) hegedűs. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 251

Gál Jenő (1872–1940) ügyvéd, liberális politikus, számos nagy büntetőperben bűnügyi védő, 1927–1935 között országgyűlési képviselő. A Demokrata Párt ügyvezető elnöke 141

Gál Zoltán (?–?) színész. 1941 februárjában fellépett a Goldmark Teremben, Szász Miklós *Legényvásár* című kabaréjában 231

Gallai Márton (1901–1967) énekes, tenor. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 239

Galsay Ervin (1923–1976) operaénekes, basszus. 1942–1944 között a Művészakció operaelőadásain lépett fel; Verdi *Rigolettó*jában Ceprano gróf szerepében mutatkozott be. 1946-ban Tóth Aladár szerződtette az Operaházhoz, ezzel párhuzamosan 1948-ig a Zeneakadémia kistermében működő Vígopera társulatánál is énekelt. 1973 őszén nyugalomba vonult 239

Gara Márk 183

Garam Sándor (1882–1944) szobrász. 1910–1914-ben Ligeti Miklós, majd Radnai Béla növendéke a Képzőművészeti Főiskolán. 1913–1922 között a Műcsarnokban állította ki tanulmányfejeit. Az 1930-as években egy időre az Egyesült Államokba települt át, majd hazatért. A Művészakció három kiállításán vett részt. Munkaszolgálatosként halt meg Újpesten 262, 292

Garami Andor (1902–1944) újságíró, filmdramaturg. Fellépett a Művészakció irodalmi rendezvényén. A holokauszt áldozata lett 267, 292

Garami Ernő (1876–1935) szociáldemokrata politikus, 1918–1919-ben kereskedelemügyi miniszter Károlyi Mihály kormányában és az azt követő Berinkey-kormányban 89

Garáti János (?–?) színész. 1940-ben lépett színpadra a Művészakcióban 231

Garay (Garai) Ernő (1910–1984) énekes. 1941–1943-ban szerepelt a Művészakció operaelőadásain 239, 301

Gárdonyi (Goldstein) Ella (1906–?) festő. A Művészakció II., III. és V. képzőművészeti kiállításán szerepelt akvarelljeivel 262

Gárdonyi Ibolya (?–?) színésznő. 1941 januárjában játszott a Goldmark Teremben, László Miklós *Ringlispíl* című komédiájában 231

Gárdonyi Lajos (1896–1945) színész. Hivatalnokként dolgozott, majd 1920-ban beiratkozott Rákosi Szidi színiiskolájába. 1920–1925 között a Belvárosi, 1925–1938-ig a Vígszínház tagja volt. 1923–1924-ben a Magyar, 1930–1931-ben a Fővárosi Operettszínházban, 1935–1936-ban a Budai Színkörben is fellépett. 1926–1937 között rendszeresen szerepelt a Teréz körúti Színpad műsoraiban is. 1940-től csak az OMIKE előadásain léphetett fel, ahová a Vígszínházból érkezett. 1930-tól 1937-ig rendszeresen filmezett. Munkaszolgálatosként Borban ölték meg 228, 231, 276, 283

Gárdos Glatter Etel (1910–1952) festő. A Művészakció II. és III. képzőművészeti kiállításán szerepelt munkáival 262

Gáspár Éva (1919–?) színésznő. 1942-ben került a Művészakcióhoz. A *Fiatal színészek estjén* mutatkozott be *Az V/b.* című darabban. Szerepet kapott Pap Károly *Mózes*ében, szerepelt Rejtő Jenő *Apósom a vezér* című bohózatában is. 1945 után folytatta a pályát 231

Gáspár Zoltán (1901–1945) író, újságíró; alapító tagja a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója. A *Szép Szó* főmunkatársa, majd megszűnése után 1944-től a *Református Jövő* című napilap rovatszerkesztője, a németek 1945. január 13-án az utcán lelőtték 147

Gáti György (1919–1971) színész, színházigazgató. 1940-ben végezte el a Színiakadémiát, 1941-től 1943 decemberéig szerepelt a Művészakcióban. 1945-ben a Madách Színház tagja lett. Ezt követően a Honvéd, majd a Magyar Néphadsereg Színházához került. 1952–1958-ig a győri Kisfaludy Színház igazgatója volt, s miután két évet ismét a Magyar Néphadsereg Színházánál töltött, a Miskolci Nemzeti Színházhoz szerződött. 1964-től a kaposvári Csiky Gergely Színház igazgatója volt, 1966-tól pedig a Fővárosi Operettszínház tagja lett 231

Gáti József (1915–1998) színész. 1934-ben szerzett oklevelet az Országos Színészegyesület színiiskolájában. 1935-től a Royal, majd a Bethlen téri Színház tagja volt. 1937–1940 között az Országos Thália tagja volt. 1941. március–áprilisban szerepelt a Goldmark Teremben, Nádasi László *Nizzai kaland* című darabjában. A felszabadulás után a Vígszínház tagja lett. 1949-től a Magyar Rádió, 1950-től az Úttörő, 1951-től a Magyar Néphadsereg, 1957-től a Petőfi és a Jókai Színház művésze volt. 1959-től a Nemzeti Színházban, 1984–1985-ben a Vígszínházban játszott. A Színház- és Filmművészeti Főiskola beszéd- és színészmesterség-tanára 1950-től 231

Gáti Pál (1909–1966) színész. 1942. június 13-án szerepelt először a Goldmark Teremben, a *Fiatal színészek estjén*. Játszott többek között Molnár Ferenc *Az ismeretlen lány* című művében és Lakner bácsi gyermekelőadásai *Hamupipőke* című meséjében is 231

Gedő Ilka (1921–1985) festő. Művészeti tanulmányait Erdei Viktor vezetésével kezdte, majd Örkényi Strasser István magániskolájában folytatta. A Művészakció négy kiállításán vett részt. 1945-ben beiratkozott a Képzőművészeti Főiskolára, amit azonban fél év múlva abba kellett hagynia. 1950–1964 között nem vett részt a képzőművészeti életben 262

Gellei Ottó (?–?) színész. 1943–1944-ben a Goldmark Teremben lépett fel, egyebek mellett Szenes Béla *A gazdag lány* című vígjátékában, Szomory Dezső *Takáts Alice* című színművében és Szép Ernő *Aranyóra* című meséjében 231

Gellért Kató (?–?) színész. 1943–1944-ben szerepelt a Művészakcióban 231

Gellért Lajos (1885–1963) színész; tanulmányai után vidéken kezdte pályafutását. 1907-ben csatlakozott a haladó szellemű Thália Társasághoz, majd 1912-ben Budapesten az Új Színpad szerződtette. Vidéki és budapesti szerződései váltották egymást. Legnagyobb sikereit a Belvárosi Színházban aratta (1925–1928). A Magyar Színházból érkezett az OMIKE színpadára. 1945–1946-ban több színházban is színpadra lépett. 1947–1963 között a Nemzeti Színház, majd a Petőfi Színház, végül a Jókai Színház tagja volt. Több regényt és színdarabot írt. Számos némafilmben szerepelt, így Fejős Pál első filmjeiben, a Tanácsköztársaság idején forgatott Gorkij-filmben *(A pénz)* is játszott; egy filmet rendezett: *Az egér* (1921) 175, 212, 226, 231

Géraldy, Paul (1885–1983) francia író, költő 223

Gergely Pál (1921–1993) karmester. Tanulmányait a Nemzeti Zenedében, a Zeneakadémián és Párizsban végezte. 1940 után a Művészakció zenei rendezvényein volt zongorakísérő. A háború után a Postás Szimfonikus Zenekar vezető karmestere (1948–1950), majd a Magyar Néphadsereg Művészegyüttese Szimfonikus Zenekarának vezető karnagya (1950–1956) 251

Gerle Róbert (1924–2005) hegedűs. 1942–1943-ban szerepelt a Művészakció keretein belül rendezett zenekari hangversenyeken 251

Gerő Erzsi (1904–1972) színésznő. A Színiakadémiát 1927-ben végezte el. 1927–1928-ban az Új Színházban mutatkozott be. 1941–1942-ben szerepelt a Művészakció néhány előadásán. 1946–1947-ben a Magyar Színház tagja volt 231

Gerő Ilona (?–?) színésznő 187

Gimes Lajos (1886–1945) festő. Budapesten, Münchenben és Párizsban tanult. 1911-ben rendezte első tájképkiállítását a Műcsarnokban. Miskolcon 1909–1927 között hét ízben volt gyűjteményes kiállítása. 1925-ben elnyerte a Lipótvárosi Kaszinó díját, 1926-ban az Esterházy Móric-díjat. 1924-ben az Ernst Múzeumban, 1928-ban a Műcsarnokban volt kiállítása. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett. 1945. február 23-án Buchenwaldban halt meg 262

Glaser Manó (1836–?) költő, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Glass Géza (1903–?) festő. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán több művével is szerepelt 262

Glattfelder Gyula (1874–1943) 1911-től a csanádi római katolikus egyházmegye püspöke, majd 1942-től kalocsai érsek, a székét nem foglalta el 165

Gluck, Christoph Willibald (1714–1787) német zeneszerző 235

Glück Félix (1923–1981) grafikus, festő. 1936-ban családja a nácik elől Csehszlovákiából Magyarországra menekült. 1941–1944: a Művészetek Szabad Iskolájában tanult festeni, mesterei Berényi Róbert, Bernáth Aurél. Szerepelt a *Fiatalok művészete* című, az OMIKE támogatásával 1942-ben, a Zsidó Fiatalok Szellemi Közössége kiadásában megjelent kötetben, valamint a Művészakció négy kiállításán. 1944–1945-ben a mauthauseni koncentrációs tábor foglya volt. A háború után külföldön élt, 1948-tól a Durhami Egyetemen tanult. 1950-ben visszatért Budapestre, illusztrátorként és szerkesztőként dolgozott. 1956-ban Angliában telepedett le. Londonban egy grafikai stúdió művészeti vezetője, és 1967-től a *Modern Publicity* szerkesztője volt 262

Glückstahl Samu (1864–1937) ügyvéd, hiteljogász, 1927–1937 között felsőházi tag 141

Gobbi Hilda (1913–1988) színésznő. 1935-ben végzett a színiakadémián, még abban az évben a Nemzeti Színház szerződtette. Részt vett a munkásszínjátszásban, tagja volt a Független Színpadnak, szerepelt a Vasas Szakszervezet művészestjein, részt vett az ellenállási mozgalomban. 1960–1971-ig a József Attila Színházban játszott. 1971–1979-ig ismét a Nemzeti Színház, 1983-tól haláláig a Katona József Színház tagja 177

Goda Gábor (1911–1996) író, műfordító, színházigazgató; 1940-ben a Művészakció irodalmi estjének szereplője 222, 267, 303

Goebbels, Joseph (1897–1945) német nemzetiszocialista politikus, Hitler propagandaminisztere (1933–1945) és végsőkig kitartó híve 286

Goitein Ernő (?–?) festő. A Művészakció II. képzőművészeti kiállításán szerepelt két akvarelljével és *Szeged alsóváros* című tusrajzával 262

Goldman György (1904–1945) szobrász. 1924–1929-ig a Képzőművészeti Főiskolán, majd Párizsban tanult, ahol *Önportré* című művével jelentős sikert aratott. 1929-ben a munkásmozgalom felé fordult, 1932-től részt vett az illegális kommunista mozgalomban. Kapcsolatba került József Attilával is. Korai korszakának legjelentősebb műve, az életnagyságú *Ülő munkás* 1930-ban szerepelt az Új Progresszív Művészek kiállításán a Tamás Galériában. 1934-ben alapító tagja volt a Szocialista Képzőművészek Csoportjának. A Művészakció három kiállításán vett részt. 1942-ben illegális kommunista tevékenysége miatt feleségével együtt letartóztatták, 1944 novemberében deportálták Budapestről Dachauba, ahol 1945. február 11-én meghalt 262

Goldmark Károly (1830–1915) zeneszerző, hegedűművész, zenepedagógus; *Sába királynője* című operáját 1942–1944 között többször játszották a Művészakcióban 238, 239, 244

Goldziher Ignác (1850–1921) orientalista, egyetemi tanár, a PIH titkára, 1876-tól az MTA tagja 36, 55

Gomperz Róza (1830–1917) mecénás, Gomperz Zsigmond kereskedő, bankár felesége, a Mensa támogatója 63

Gonda Jenő (?–1944) színész, a Belvárosi Színház tehetséges jellemszínésze. A Goldmark Teremben többek között Molnár Ferenc: *Az ismeretlen leány,* Csergő Hugó: *Őszi szonáta* és Szabolcsi Lajos: *Az áruló* előadásain lépett fel 1939-től. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 231

Gonda József (1901–1944/1945) színész. 1922-ben végzett a Színiakadémián, a Belvárosi Színházhoz szerződött. 1923–1924-ben a Renaissance Színházban, majd Győrött és Pápán játszott. 1925-től Szegeden, 1927–1931 között az Új Színházban szerepelt. 1932-től 1939 végéig a Magyar és az Andrássy Színház tagja volt. Ezután már csak a Művészakció színpadán léphetett fel. A holokauszt áldozata lett 187, 231

Gonda László 46, 240

Gordin, Jacob (1853–1909) orosz születésű amerikai színműíró 229

Góth Sándor (1869–1946) színész, rendező és műfordító, színházigazgató, 1931–1939 között a Színiakadémia tanára 172

Gounod, Charles (1818–1893) francia zeneszerző 239

Gödry Kató (1900–1984) opera-énekesnő, szoprán. Tanulmányait a Pécsi Városi Zeneiskolában és a Zeneakadémián végezte. Pályáját az 1922–1923-as évadban Miskolcon kezdte, majd a pécsi színház társulatának volt a tagja. 1925-ben Németországba szerződött, Berlinben vezető szoprán volt 1933-ig. 1933–1938-ban Grazban és Bécsben énekelt. 1938–1941 között a pécsi színházban lépett fel, tanított, és gyakran hangversenyezett. 1941-ben Budapestre költözött, 1942–1944 között a Művészakció társulatában játszott operai főszerepeket. 1945–1965 között a Fővárosi Zeneiskola tanára volt 239, 247

Gömbös Gyula, vitéz jákfai (1886–1936) hivatásos katonatiszt, politikus; a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt elnöke (1924–1928), megalapítója és vezére a Nemzeti Egység Pártjának (1932-től). Az 1919-es szegedi ellenkormányokban hadügyi államtitkár; honvédelmi miniszter (1929–1936); külügyminiszter (1933. január 7.– február 4.); Magyarország miniszterelnöke (1932–1936) 117, 118

Göndör Bertalan (1908–1945) festő, grafikus. Az Iparművészeti Iskolában Helbing Ferenc tanítványa. 1927-ben Bécsbe emigrált, ott mint villanyszerelő dolgozott. Tanulmányait a Kunstgewerbeschulében folytatta. Linómetszet-sorozatot készített a nagyváros szegényeiről (*A zsákutca balladái,* 1931–1932), könyvillusztrációkat, politikai karikatúrákat, a munkásélettel foglalkozó képeket festett. 1938-ban, az Anschluss után hazatért. Grafikusként, könyvillusztrátorként dolgozott, krétarajzaival szerepelt a Művészakció képzőművészeti kiállításain. 1941-től többször behívták munkaszolgálatra. Kárpátaljai munkaszolgálatából ceruzával rajzolt karikatúrákat küldött haza feleségének. Magyarország német megszállása után Auschwitzba, majd Mauthausenbe deportálták. Itt halt meg 1945. március 28-án 262, 292

Göndör Márta (1919–2003) hegedűművész. Hegedűtanulmányait szülővárosában és Sárospatakon kezdte, majd 1934–1937 között a budapesti Zeneakadémián tanult. 1939–1944-ig az OMIKE Zenekar tagja, 1945-től az ÁHZ hegedűse, 1979-től nyugalomba vonulásáig szólamvezetője. Számtalan zenekari hangverseny és rádiós szereplés mellett vonósnégyesben és alkalmi kamaraegyüttesekben is fellépett 251

Graber Margit (1895–1993) festő, grafikus. Az Iparrajziskolában és az Iparművészeti Iskolában tanult, majd 1916–1919 között Iványi Grünwald Béla tanítványaként dolgozott a kecskeméti művésztelepen. A Galilei Kör tagja volt. 1918-ban a nagybányai művésztelepre látogatott. 1920–1924 között férjével, Perlrott Csaba Vilmos festőművésszel Németországban tartózkodott. 1922-ben a Helikon Kiállító Szalonban rendezte első budapesti kiállítását. 1924–1928 között többnyire Párizsban élt, de Nagybányát is felkereste. Cézanne és a kubisták hatottak rá. Szerepelt a KUT kiállításain. 1928-tól itthon dolgozott. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett 262

Gráf Edit (?–?) táncművész. 1942-ben fellépett a Schumann *Karnevál* című művéből készült táncjátékban a Goldmark Teremben. Az 1950-es években akrobatikus számokat mutatott be 240

Grauer Vilmos, gelsei (1866–1932) gyáros, a PIH elöljárója, az OMIKE alelnöke 1910-től 48, 50, 307

Grauer Vilmosné (?–1944/45) az OMIKE Hölgybizottságának tagja 1910-től. A holokauszt áldozata lett 50

Groedel Hermann, báró (1856–1930) ételosztót működtetett az I. világháború idején, Budapesten 72

Gross Károly (?–?) hírlapíró, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Groszmann Zsigmond (1880–1945) pesti rabbi, történész. 1904-ben bölcsészdoktorrá, majd rabbivá avatták. Hevesi Simon utódaként került az Országos Rabbiegyesület elnöki székébe. A XIX. századi magyar zsidó élet legkiválóbb ismerője. Cikkei, tanulmányai a *Magyar Zsidó Szemle,* az *Egyenlőség,* a *Mult és Jövő* hasábjain jelentek meg. A 19. századi zsidó kultúregyesületekről írt a második *Cultur-Almanach*ba (1912); a felszabadulás után halt meg Budapesten 20, 27, 32, 33, 60

Grúber József (?–?) az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Grünwald Fülöp (1887–1964) pedagógus, történész, muzeológus. A Zsidó Gimnázium igazgatója (1948–1949), majd a Zsidó Múzeum igazgatója (1949–1964), a magyar zsidóság történetírója 152

Gutmann Vilmos, gelsei (1847–1921) az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1910-ben 50

Gutmann Vilmosné, báró (Krausz Rózsa, 1854–1932) az OMIKE Hölgybizottsága elnöke 50

Guttmann Mihály (1872–1942) rabbi, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet rektora (1933–1942), a jeruzsálemi Héber Egyetem professzora 1924–1925-ben. Az OMIKE előadásainak résztvevője 56

Gy*áni Gábor 43*

Gyárfás Miklós (1915–1992) drámaíró, pályáját színészként kezdte. 1945 után újságok munkatársa, majd szerkesztője, valamint színházi dramaturg, 1951-től 1977-ig a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára 187

Gyarmati Fanni, Radnóti Miklósné (1912–2014) tanár, férje hagyatékának rendezője, őrzője, közrebocsátója 278, 283

Gyenes Gitta (1888–1960) festő, grafikus. Budapesten, majd Nagybányán, Bécsben és Rómában tanult. Részt vett a Könyves Kálmán Szalon, a Művészház és a Nemzeti Szalon kiállításain. Az 1920-as években – lánya udvarlójaként – megismerte József Attilát, akinek portréját is megfestette. 1928-ban a KUT tagja lett. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett 262

György Péter 203, 252

Györgyi Dénes (1886–1961) építész 203

Győri Farkas Imre (?–?) az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Győri Matild (1879–1961) színésznő. 1896-ban lépett színpadra B. Polgár Béla rozsnyói társulatában. Évekig vidéken működött, majd az Apolló Kabarénak volt elismert tagja. A Művészakcióban játszott többek között a *Dybuk*ban, Szabolcsi Lajos *A király gyűrűje* című meséjében, Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében 231

Győri Pál (1890–?) énekművész, pedagógus. Tanulmányait magánúton Krámer Teréznél, László Gézánál és Kováts Ferencnél folytatta. Első hangversenyét 1923-ban adta Budapesten. A Magyar Rádiónak fennállása óta gyakori szereplője volt. Mint oratóriuménekes is ismert. 1940 márciusában a Művészakcióban Herz Lilivel adott közös hangversenyt 239, 244

Gyurgyák János 88

H. Virág Tera (Virág H. Tera, 1896–?) festő; a Művészakció II. és III. képzőművészeti kiállításán szerepelt egy-egy művével; Virág H. Tera néven vett részt a Művészakció IV., V. és VI. képzőművészeti kiállításán 262

Haász Aladár, vitéz (1887–1966) miniszteri osztályfőnök 166

Haining, Jane (1897–1944) a budapesti skót misszió mártírja: az internátus vezetőjeként zsidó nőket és gyerekeket bújtatott, de később velük együtt deportálták Auschwitzba, ahol meggyilkolták 125

Hajdú János (?–?) karmester, zongorista. Karnagyként szerepelt a Művészakció zenei rendezvényein. Herz Lili és Ernster Dezső kísérője volt a Művészakció 1940. decemberi hangversenyén. Közreműködött a Művészakció irodalmi rendezvényein 251

Hajdu Miklós (1879–1956) számos folyóirat szerkesztője, az OMIKE előadója 57

Hajdu Tibor 92

Hajnal Anna (1907–1977) költő, 1926-ban családjával Budapestre költözött, angol nyelvórákat adott. Trencsényi-Waldapfel Imrével közösen hozták létre a Tóth Árpád Társaságot,

és 1937–1938-ban együtt szerkesztették az *Argonauták* című irodalmi folyóiratot. 1933 decemberében először jelent meg verse a *Nyugat*ban, amely ettől kezdve rendszeresen közölte írásait 267

Hajnal László (1902–1944) író, költő. Mint emigráns, az 1920-as évek első felében Erdélyben élt. A *Magyar Szó,* a *Tavasz,* a *Zord Idő,* a *Napkelet,* a *Vasárnap* és a *Vasárnapi Újság* munkatársa, a *Keleti Ujság* leggyakrabban publikáló szerzői közt volt verssel, prózával, színművekkel, irodalomkritikai és irodalompublicisztikai írásokkal. Az aradi *Fekete Macska* című erotikus és irodalmi lap, majd a *Komédia* című kolozsvári élclap szerkesztője (1923). Írásait közölte a *Zsidó Jövő* is. Az 1941 februárjában, a Goldmark Teremben tartott kabaréest konferansziéja volt. A holokauszt áldozata lett 231, 267, 292

Hajós Péter (?–?) színész, író. 1941–1943 között szerepelt a Művészakcióban. Játszott Szász Miklós *Legényvásár,* Nádasi László *Nizzai kaland* és Kellér Dezső *Első emelet 7.* című darabjában 231

Halévy, Jacques Fromental (1799–1862) francia zeneszerző 235, 238

Haller István (1880–1964) újságíró, keresztényszocialista politikus, 1919–1920-ban tárca nélküli, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter 90

Halmos György (1915–1985) zongoraművész. A budapesti Zeneakadémián és Bécsben tanult. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein. 1941 áprilisában mutatkozott be a *Fiatal tehetségek estjén*, és a következő hónapban önálló zongoraestet adott a Goldmark Teremben 244, 245, 251

Hanák Árpád (1889–1941) zongoraművész, zenetanár. Tanulmányait a Zeneakadémián és Berlinben végezte. 1910–1920-ig a pécsi zenei élet irányítója volt mint művész és pedagógus. 1912-től évente több önálló hangversenyt adott a Zeneakadémián, a Vigadóban, Szegeden és Pécsen. 1920-tól a Fodor Zeneiskola tanára. 1940-ben lépett fel a Művészakcióban 251

Händel, Georg Friedrich (1685–1759) zeneszerző 244, 245

Haraszti György 24

Harmath Imre (1890–1940) színpadi szerző, népszerű operettek szövegírója 238, 267, 273

Harsányi László 19, 124, 163, 173, 205

Harsányi Miklós (1894–1944) színész, rendező. 1914-ben végzett az Országos Színészegyesület színiiskolájában, majd különböző vidéki társulatokban játszott. 1916–1918 között Szegeden, 1918–1924 között Nagyváradon Erdélyi Miklós, később Parlaghy Lajos egyesületében szerepelt. 1924–1926-ban főrendező Szegeden, 1926-tól a Magyar Színház tagja. Jelentős jellemformáló és árnyalókészségével aratott sikert. A Magyar Színházból érkezett az OMIKE társulatába. 1944. október 20-án deportálták 226, 228, 231

Harsányi Sándor 11

Harsányi Zsolt (1887–1943) író, műfordító, színigazgató 173

Hatvani Deutsch Sándor, báró (1852–1913) gyáros, a hazai cukoripar megteremtője, az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1910-től 50

Hatvani Perlusz Gyula (1896–1944) festő. Kereskedelmi alkalmazottként szabadidejében Mészöly-Munkás Béla festőművésztől tanult. Az országot járva különböző vidékek nevezetességeiről festett tájképeket. Nagy nyomorban élt. 1928-ban rendezett első kiállítását több gyűjteményes tárlat követte, 1931-ben Hatvanban, 1942-ben és 1944-ben a Műteremben. Többször behívták munkaszolgálatra, 1944 őszén Hidegségben halt meg a holokauszt áldozataként 262

Hatvany Lajos, báró (1880–1961) író, kritikus, irodalomtörténész, mecénás, 1960-tól az MTA tagja 89

Hauser Arnold (1892–1978) filozófus, művészettörténész, 1977-től az MTA tiszteleti tagja 89

Havas József (?–?) színész. 1940-ben lépett fel a Művészakcióban 231

Háy Gyula (1900–1975) író, dráma- és forgatókönyvíró, műfordító. 1957-ben hatévi börtönre ítélik, 1960-ban amnesztiával szabadul. 1964-ben kiadták egy drámakötetét *(Királydrámák)*, de darabjai nem kerülhettek színpadra. 1963-ban az osztrák PEN Club meghívására Nyugat-Európába utazott, és rövidesen végleg elhagyta az országot. Asconában telepedett le 299, 300

Háy Károly László (1907–1961) festő, grafikus, díszlettervező, művészeti író. 1925–1930-ig a Képzőművészeti Főiskola növendéke volt. Az 1920-as évek végén bekapcsolódott a munkásmozgalomba, művészi tevékenysége 1931-től szinte kizárólag ennek ügyét szolgálta. Emiatt több ízben be is börtönözték (1932, 1934, 1942). A Szocialista Képzőművészek Csoportjának egyik alapító tagja volt. A Művészakció négy kiállításán szerepelt műveivel. 1947–1948-ban a Madách Színház és más színházak díszlettervezője, 1948–1954 között az Iparművészeti Főiskola tanára. Művészeti íróként is jelentős 262

Haydn, Joseph (1732–1809) osztrák zeneszerző, karmester 248

Hebbel, Friedrich (1813–1963) német drámaíró és költő. *Judit* című színművét játszották a Művészakcióban 223, 224

Hegedüs Endre (1913–1945) karikaturista, festő. Művészeti iskoláit Münchenben végezte, majd karikaturistaként dolgozott. Hazatérése után, az 1930-as évek közepétől rendszeresen részt vett a Nemzeti Szalon kiállításain. A Művészakció I. képzőművészeti kiállításán szerepelt. Mauthausenbe deportálták, ott halt meg 262

Hegedüs M. Ella (1900–?) festő, Réti István, majd Iványi Grünwald Béla növendéke. Részt vett a Műcsarnok és az OMIKE kiállításain; kiállított Olaszországban, Münchenben és Párizsban is. A Művészakció IV. és VI. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Vasárnap délután* és *Csillemunkások* című temperáival 262

Heimlich (Hernádi) Lajos (1906–1986) zongoraművész, zenepedagógus 279

Helbing Ferenc (1870–1958) festő, grafikus 203

Hell Márton (?–?) festő; a Művészakció III. képzőművészeti kiállításán szerepelt 262

Hellmann Márton (1904–1997) festő, a Művészakció IV. és V. képzőművészeti kiállításain szerepelt olajképeivel 262

Herczeg Jenő (1886–1961) színész. A Színészkamara nem vette fel tagjai közé, így 1939–1945 között nem léphetett színpadra 174, 275, 278

Herendi (Hermann) Manci (?–1973) operett-énekesnő, szubrett. Budapesten, a Népoperában, a Kristálypalotában és a Télikertben lépett fel először énekes és füttyös szkeccsek sztárjaként. Egy ideig Bécsben, Berlinben, Zürichben és Rómában szerepelt. 1934–1937-ben a Teréz körúti Színpadon magánszámaival lépett fel. Az Andrássy úti Színházból érkezett a Művészakció társulatába. 1945-től a Kamara Varieté, a Kisvarieté, a Népvarieté, 1952-től a Vidám Színpad, 1954–1960 között a Budapest Varieté művészeként szerepelt 239

Herman Lipót (1884–1972) festő, grafikus. 1901-től Budapesten tanult, majd Münchenben képezte magát. 1909–1910 között Berlinben dolgozott. A kecskeméti művésztelep alapító tagja volt. 1911-ben Párizsba, Pascin szabadiskolájába ment. 1914-ben olaszországi tanulmányutat tett, a háború kirobbanásakor hadifestőnek állt. 1920-ban a Szinyei Társaság létrehozásában játszott tevékeny szerepet, 1928–1946 között a művészcsoport kiállításait rendezte. Az 1930-as évek elején vissza-visszatért Olaszországba, Párizsba, Münchenbe. 1921-től tanított az OMIKE szabadiskolájában. A Művészakció kiállításainak szervezője és résztvevője 100, 106, 211, 252, 262, 303

Herskovits Béla (1920–1974) énekes, kántor. 1942–1943-ban szerepelt a Művészakcióban 239

Hertelendy István (1911–1945) író, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Herz Lili (1909–?) zongoraművész. A Zeneakadémián, majd Bécsben tanult. Az 1920–1930-as évek sokat szereplő, sikeres művésze. Külföldön is sokat hangversenyezett. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 242, 244, 247, 251

Herzl Tivadar (Theodor, 1860–1904) író, politikus, a cionista mozgalom megalapítója 44

Herzog Mór Lipót, csetei, báró (1869–1934) üzletember, műgyűjtő. Az OMIKE első világi elnöke 1910–1921 között. A család, köztük maga is jelentős szerepet vitt a magyar gazdaság kiépítésében. A Herzog-bankház a Kohner cég mellett a legnagyobb magánbankok közé tartozott. Képgyűjteményük kiemelkedő volt az európai gyűjtemények között. 1920-ban családjával együtt kikeresztelkedett 49, 52, 94, 97

Hevesi E. Margit (1887–?) festő. Feiks Jenő szabadiskolájában, majd Münchenben és Párizsban képezte magát. Az 1920-as évek végétől állított ki. A Nemzeti Szalonban, az Ernst Múzeumban mutatta be képeit; a Művészakció V. és VI. képzőművészeti kiállításán szerepelt 262

Hevesi Ferenc (1898–1952) 1922-ben avatták rabbivá, majd Székesfehérváron választották meg a neológ hitközség főrabbijának. 1946-ban az Egyesült Államokban telepedett le. 1946-tól Honoluluban, Hawaiin volt rabbi. Hittudományi munkái magyarul és héberül jelentek meg. Apja, Hevesi Simon halála után az OMIKE társelnöke 106, 127–129, 131, 159, 160, 300

Hevesi Simon (1868–1943) 1892-ben avatták doktorrá, 1894-ben rabbivá. 1894–1897-ig kassai, 1897–1905-ig lugosi rabbi volt. 1905-ben választotta rabbijává, majd 1927-től vezető főrabbijává a PIH. Ez utóbbi címet egyfajta kárpótlásként kapta, mivel a felsőházi neológ képviseleti tagságra nem őt, hanem Lőw Immánuelt választották meg. Hevesi a vallási és világi tudományokban egyaránt járatos rabbik egyik kiváló képviselője. Rendkívül sokrétű és tevékeny részt vállalt a zsidó közélet, ezen belül is a PIH és a zsidó kulturális szervezetek munkájában. Kiváló szónok volt, jelentős publikációs tevékenységet fejtett ki. Tudományos munkássága mellett több zsidó folyóirat szerkesztője *(Magyar Zsidó Szemle, Hacófe, Jabneh),* az IMIT választmányi tagja volt. Az OMIKE kitalálója, megteremtője és haláláig társelnöke 46–49, 52–62, 65, 67, 68, 78, 91, 97, 105, 129, 133, 139, 140, 151, 154, 157, 159, 207, 307, 308

Hevesi Simonné (?–?) az OMIKE megalakulásakor a Hölgybizottság tagja 50

Hidas Hedvig (Bruckner Hédy, 1915–2011) táncművész, balettmester, balettigazgató, pedagógus. Az Operaház balettiskolájában Brada Ede, Cieplinski Jan növendéke, majd a társulat magántáncosa volt 1932–1939-ig. 1939–1944 között a Művészakcióban lépett fel. Balettmesteri munkáját 1949-ben az akkor alakult Táncművészeti Iskolában kezdte, majd 1950-től az Állami Balett Intézetben folytatta, ahol nagyszerű művészek sorát nevelte fel. Az Intézet igazgatója (1961–1972), majd ismét balettmestere 1980-ig. 1959–1973 között a Fővárosi Operettszínház tánckarát vezette 183, 240

Hidy Ferenc (?–?) énekes. Az OMIKE színpadán 1940 áprilisában megrendezett Strauss–Lehár-est fellépője volt 239

Hiller István 12

Hirsch Albert (1880–1944) a Hatvani, a Nagysurányi és az Alföldi Cukorgyár Rt.-k vezérigazgatója, a cukorgyárosok országos egyletének elnöke. A németek az egymillió pengős váltságdíj dacára feleségével, Hatvany Irénnel együtt a mauthauseni koncentrációs táborba szállították, ott haltak meg. Az OMIKE egyik jelentős támogatója 123

Hirsch Zoltán (Zoli bohóc, 1885–1944/45) artista, liliputi cirkuszművész. Pályáját Max Schumann cirkuszánál kezdte. Később a 6 Senez nevű artistacsoporthoz szerződött. Beutazta az egész világot, a híres londoni Olympia cirkusz sztárja volt. Budapesten 1914-től lépett fel, előbb Könyöt Adolf sátorcirkuszában, majd Beketownál, illetve Barokaldinál, a Schmidt Néparénában. Egész működése alatt ragaszkodott a Városligethez, utóbb csak ritkán fogadott el külföldi ajánlatot. Részt vett a Művészakció műsorában. Auschwitzban gyilkolták meg 231

Hirschler Ignác (1823–1891) szemészorvos, 1869-től az MTA tagja, 1885-től főrendiházi tag, a zsidó emancipáció egyik élharcosa, a PIH elnöke 33

Hitler, Adolf (1889–1945) a (Nagy)Német (1939-ig Harmadik) Birodalom vezére (Führer), az NSDAP fő ideológusa, megszervezője, a második világháború és a háborús népirtások fő felelőse 138, 200

Hochmuth Ábrahám (1816–1889) veszprémi főrabbi (1859–1889) 28

Hoff-Katona Irén (1885–?) festő, a Művészakció III. képzőművészeti kiállításán szerepelt *M. A.-né úrhölgy* arcképe című munkájával 262

Hóman Bálint (1885–1951) politikus, történész, egyetemi tanár, 1918–1945 között az MTA tagja, 1932–1938, majd 1939–1942 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Részt vett a zsidótörvények parlamenti előkészítésében, és a Magyar Országgyűlés tagjainak többségével együtt meg is szavazta őket 145, 146, 188, 193, 194, 199, 211

Horák Magda 13, 205, 293

Horn Ede (Einhorn Ignác, 1825–1975) közgazdász, liberális politikus 28

Horovitz Iván (?–?) festő, a Művészakció IV. és V. képzőművészeti kiállításán szerepelt munkáival 262

Horovitz Lukács Stefi (Lukács Steffi, Horovitzné, 1888/1900–?) festő. Bécsben tanult, arcképei váltak ismertté. Szombathelyen dolgozott. 1928-ban a Nemzeti Szalon kiállításán díjat nyert. Részt vett a Művészakció V. és VI. képzőművészeti kiállításán 262

Horthy Miklós, vitéz nagybányai (1868–1957) altengernagy, politikus. 1919. június 6. és július 12. között hadügyminiszter a szegedi ellenkormányban, majd a nemzeti hadsereg fővezére. 1920. március 1. és 1944. október 16. között Magyarország kormányzója. Portugáliai emigrációban halt meg, hamvait Kenderesen, a családi kriptában helyezték el 1993. szeptember 4-én 11, 87, 88, 92, 150, 152, 188

Horvai István (1922–2004) színész, rendező. 1945 után számos színházban dolgozott, majd 1971–1999 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola igazgatója 289

Horvai János (1873–1944) szobrász 284

Horvát Henrik (1883–1947) műfordító, egy ideig középiskolai tanár; később fővárosi könyvtárakban dolgozott. Az 1930-as években a *Brassói Lapok* munkatársa, az irodalmi rovat vezetője. Széles körű műfordítói munkássága során Ady, Móricz, Bródy Sándor, Hatvany Lajos, Babits, Molnár Ferenc műveit németre, a német irodalom néhány művét magyarra fordította. Fellépett a Művészakció irodalmi estjén 267

Horváth Béla (1908–1975) költő, újságíró. 1935-ben a *Vigilia* című katolikus folyóirat, 1936-ban a baloldali *Szép Szó* alapítója. 1937–1941 között az *Esti Kurir* irodalmi szerkesztője. 1938-ban izgatás vádjával fél évre börtönbe zárták. Az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója, 1942-ben azonban egy kritikájában antiszemita támadást intézett Radnóti Miklós és más költők ellen. 1943-tól büntetőszázadban szolgált, 1945-ben amerikai hadifogságba esett. 1945–1948-ban Rómában újságíró. 1948–1952 között Olaszországban tanár, ezután Münchenben élt, a Szabad Európa Rádió munkatársa, a *Látóhatár* című emigráns lap szerkesztője. 1962-ben hazatért, és szintén *Látóhatár* címmel irodalmi szemlét szerkesztett 1972-ig 147

Horváth Ferenc (1913–1993) színész, versmondó. A Színiakadémián 1935-ben szerzett diplomát. 1938-ban a debreceni színház tagja volt, de mivel a Színészkamarába nem vették fel, állástalan lett. Bálint Lajos meghívta az OMIKE művészestjeire előadóként. 1939-ben, három hónapos katonai szolgálat után állandó tagja lett a Művészakciónak. A felszabadulás után a Nemzeti Színházhoz szerződött. 1949-ben az Állami Bányász Színház alapító igazgatója; 1951-ben ez lesz a Magyar Néphadsereg Színháza. 1953–1970-ig a Madách Színház társulatának tagja, 1952–1954 között a Színház- és Filmművészeti Főiskola beszédművészet-tanára 231

Horváth László (?–?) gordonkaművész. A belgrádi opera tagja volt. Az OMIKE keretein belül Ajtay Viktorral kvartettezett, valamint a Művészakció zenekarában játszott. Deportálták, a holokauszt áldozata lett 244, 247, 251

Horváth Mädy (?–?) színésznő. Kabaréestek szereplője volt a Művészakcióban 231

Horváth Mária (?–?) színésznő 231

Horváth Pál 113

Hunfalvy János 20

Huszár Károly (Huszár Pufi, 1884–1940) színész 185

Hütter Pál (?–1944) csellista, a Magyar Királyi Operaház szólógordonkása (1937–1939). A Művészakció zenekarában, valamint a Művészakció előadásain szólistaként és kamarazenészként is rendszeresen közreműködött. A holokauszt áldozata lett 251

Hüvös József, bótfai (1838–1914) 1914-ben az OMIKE tiszteletbeli elnöke 53

Ibsen, Henrik (1828–1906) norvég drámaíró 227, 228

Igaz Lucy (1924–2017) táncművész, koreográfus. 1940-től szerepelt a Művészakcióban. Sok betéttáncot mutatott be, és még többnek volt a betanítója a Goldmark Teremben. Emlékezetesebb szereplései az 1943-as évben voltak, többek között Nikolai *A windsori víg nők* című operájában, ahol táncosként és koreográfusként szerepelt. Koreográfusként több játékfilm táncbetétjeit tervezte, elsősorban színvonalas revüműsorok alkotójaként lett közismert fővárosi bárokban és varietékben. Pedagógusként haláláig generációk sorát képezte 240

Ignácz Károly 142

Ignotus (1869–1949) költő, író, újságíró, a *Nyugat* főszerkesztője a folyóirat első húsz évében (1908–1928). Írt az OMIKE által kiadott *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachj*ába 78, 79, 89

Illyés Gyula (1902–1983) költő, író, műfordító, szerkesztő, 1945–1949 között az MTA tagja. 1956–1961 között önkéntes hallgatásba burkolózott, nem publikált. 1945-től haláláig a magyar irodalom legnagyobb tekintélye 217

Imrédy Béla (1891–1946) gazdasági szakember, kezdetben mérsékelt, majd mind szélsőségesebben jobboldali politikus, pénzügyminiszter (1932–1935), miniszterelnök (1938–1939), közben más tárcák átmeneti vezetője is, 1944-ben tárca nélküli miniszter. 1939-től Jászberény és Pécs országgyűlési képviselője. 1938 decemberében benyújtotta a második zsidótörvény néven elhíresült, később, gróf Teleki Pál miniszterelnöksége alatt elfogadott javaslatát. 1939 után szélsőjobboldali pártot hozott létre. A Népbíróság halálra ítélte, kivégezték 145, 146, 148, 149, 164

Incze Sándor (1889–1966) lapszerkesztő 186

Inkei Péter 15

Isoz Kálmán (1878–1956) zenetörténész 192

Istóczy Győző (1842–1915) ügyvéd, politikus, 1884–1897 között országgyűlési képviselő, az Országos Antiszemita Párt alapítója (1883) 44

Jakab Ödön (1894–?) festő. Budapesten, Münchenben, Párizsban és Olaszországban képezte magát. 1927-ben állított ki először a Nemzeti Szalonban. Részt vett a Művészakció II. képzőművészeti kiállításán 262

Jakobovics Fülöp (?–1864) orvos, az 1805-ben alapított Zsidókórház főorvosa, több izraelita egyesület, köztük a Pesti Izraelita Magyarító Egylet (1844–1849) elnöke 28, 29

Jalsovszky Katalin 14

Jámbor Ági (1909–1997) zongoraművész, zenetanár. Zenei tanulmányait édesanyjánál, Jámborné Riesz Olgánál kezdte, majd a Zeneakadémián folytatta. 1926–1931 között Berlinben Edwin Fischer tanítványaként mesterével Németország-szerte számos közös hangversenye volt. A berlini Humboldt Egyetem zenetörténeti előadásait hallgatta, és az egyetemi énekkar hangversenyeit kísérte. 1931–1933-ig Párizsban élt, ahol több hangversenyt adott. 1933-ban tért vissza Budapestre. Kamarazenekart szervezett, amely irányítása alatt működött. 1937-ben a varsói Nemzetközi Chopin Verseny 5. helyezettje volt. 1939–1944 között fellépett a Művészakció zenei rendezvényein. 1945 után az Egyesült Államokban telepedett le, a pennsylvaniai Bryn Mawr College-ban tanított 245, 251, 277, 279

Jándi Dávid (1893–1944) festő. Sokgyermekes vidéki kisbirtokos-vendéglős család gyermeke. 1911–1916 között a nagybányai művésztelepen kezdett festeni, Ferenczy Károly, Réti István és Thorma János tanítványaként. Az I. világháborúban orosz hadifogságba esett. 1918-tól felváltva Nagybányán és Budapesten élt. 1926-tól a Nagybányai Festők Társaságának rendes tagja. Művei nagyváradi, kolozsvári és budapesti kiállításokon szerepeltek. 1938-ban tagja lett a PIH keretében megalakult Magyar Zsidó Irodalmi és Művészeti Bizottságnak. Részt vett a Művészakció képzőművészeti kiállításain. 1944 tavaszán, Nagybányán gyűjtőtáborba zárták. Májusban magyar csendőrök lőtték agyon szökés közben 262, 302

Jankay (Jankai) Tibor (Deutsch Tibor, Jankai D. Tibor, 1899–1994) festő. Szinyei Merse Pál és Balló Ede tanítványaként járt a budapesti Mintarajziskolába. Később Vaszary Jánosnál, majd a párizsi Julian Akadémián, Drezdában és Bécsben is tanult. Az 1920-as évek végétől rendszeresen szerepelt egyéni és csoportos kiállításokon, Békéscsabán, Gyulán, Orosházán, 1926-tól Budapesten. Kiállított a KUT művészeivel az Ernst Múzeumban, valamint külföldön is, először a bécsi Albertinában. Korai munkái elsősorban szén- és színes krétarajzok. Párizsban városképeket, majd életképeket festett. 1929-ben és 1934-ben egy-egy évet töltött Ohióban, majd Los Angelesben. A Művészakció négy kiállításán vett részt. Az Egyesült Államokban ekkor vásárolták, kiállították, díjazták munkáit. 1948-ban végleg Kaliforniában telepedett le, 1977-ig a Peperdine College tanára volt 263

Járdányi Pál (1920–1966) zeneszerző, zenepedagógus, népzenekutató 279

Jaross Andor (1896–1946) felvidéki szélsőjobboldali politikus, 1938–1940-ben a felvidéki ügyek minisztere. 1940-ben Imrédy Bélával megalapította a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártját, 1944. március 22-től augusztus 7-ig a Sztójay-kormány belügyminisztere, a magyarországi zsidók deportálásának egyik megszervezője. A Népbíróság halálra ítélte, kivégezték 290

Jászai Mari (1850–1926) színésznő, az egyik legnagyobb tragika. Többször lépett fel az OMIKE rendezvényein 59, 77, 112

Jászi Oszkár (1875–1957) társadalomtudós, szerkesztő, politikus, a Magyar Nemzeti Tanács tagja, a Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere, majd emigráns politikus, a Tanácsköztársaság alatt egyetemi tanár 82, 89

Jávor Bella (1893–1941) író, újságíró 64

Jemnitz Sándor (1890–1963) zeneszerző, karmester, zenekritikus 279

Jób Dániel (1880–1955) rendező, író, műfordító, újságíró, színházigazgató 214

Junger Mózes (1878–1944) 1909-ben avatták rabbivá. 1910-től a siklósi, 1921-től a zalaegerszegi izraelita hitközség főrabbija volt. 1944 júliusában deportálták, ismeretlen helyen halt meg 119

Justh Gyula (1887–1955) színész. 1909-ben végezte el az Országos Színészegyesület színiiskoláját. Vidéken játszott, 1929-től a budapesti Új Színház, 1930-tól a Magyar Színház tagja. A Vígszínház színpadáról érkezett a Művészakcióhoz, ahol 1941–1944 között lépett fel 231

K*aba Eszter 72, 81*

Kabos Gyula (1887–1941) színész, a két világháború közötti magyar film egyik meghatározó szereplője 189, 272

Kádár Béla (1877–1956) festő. Kezdetben Rippl-Rónai József hatása alatt dolgozott, majd 1918-tól a formakereső izmusok követőjévé vált. 1921-től Bécsben, Budapesten és Berlinben a Sturmban rendezett expresszionista-szimbolista műveiből kiállítást. A hitleristák által elrettentő példaként rendezett *Entartete Kunst* (Elfajzott művészet, 1937) kiállítás katalógusának címlapján az ő műve szerepelt 209, 263

Kádár Gyula (1898–1982) katonatiszt, vezérkari ezredes 149

Kadosa Pál (1903–1983) zeneszerző, zongoraművész. 1921–1927 között Székely Arnold és Keleti Lili (zongora), Kodály Zoltán (zeneszerzés), valamint Weiner Leó (kamarazene) növendékeként a Zeneakadémián fejezte be tanulmányait. Zongoraművészként 1928-ban megalapította a Modern Magyar Muzsikusok zeneszerzőcsoportot, amely hamarosan beolvadt az Új Magyar Zenei Egyesületbe (ÚMZE). Első önálló szerzői estjét (1933) az ÚMZE keretében rendezte. Első nemzetközi sikerét I. zongoraversenyével aratta az IGNM amszterdami fesztiválján, szintén 1933-ban. 1943–1944-ben a Goldmark Zeneiskola tanára volt. 1945-től haláláig a Zeneakadémia zongora főtárgy tanára, később tanszékvezető egyetemi tanár 245, 248, 251, 303

Káldi-Kaufmann László (1905–1944) karmester. Részt vett a Művészakcióban. A 101/37. munkaszolgálatos század tagjaként eltűnt 192, 251

Káldor Jenő (1902/1903–1966) színész. Rákosi Szidi színésziskolája után vidékre került, táncos-komikusként. 1943 júniusában, a *Tavaszi kabaré*ban, 1943 novembere és 1944 januárja között Nádasi László nézőtéri tréfájában szerepelt a Művészakcióban 231

Kállay Miklósné (Kállay Helén, 1894–1945) Kállay Miklós miniszterelnök felesége. A második világháború idején mozgalmat vezetett a hadiárvák megsegítésére 290

Kállay Ottó (?–?) tangóharmonika-művész. Fellépett a Művészakció jazzrendezvényén 249

Kallós József (1907–?) színész, énekes. 1941-ben szerepelt a Művészakcióban 231, 239

Kálmán Imre (1882–1953) zeneszerző, karmester 239

Kálmán Oszkár (1887–1971) operaénekes, basszus. Énektanulmányait Budapesten végezte, majd külföldre ment. 1913-ban lett a budapesti Operaház magánénekese. 1918-ban ő énekelte Bartók Béla operája, *A kékszakállú herceg vára* ősbemutatóján a férfi főszerepet. 1927–1929 között az Otto Klemperer vezette Kroll Oper szólistája volt. 1929–1940 között ismét az Operaház tagja. 1940–1944 között szinte kizárólag a Művészakció műsorán szerepelhetett. 1945-ben visszakerült az Operához, melynek 1947-ben örökös tagjává választották. 1954-ben vonult nyugalomba. Szerepköre az operairodalom teljes basszus repertoárját felölelte 183, 184, 239, 301

Kara Imre (1906–1945) operaénekes. Fellépett a Művészakcióban; Borban volt munkaszolgálatos, utolsó tábori lapját 1944. augusztus 15-én írta. 1945 januárjában szemtanúk Oranienburgban látták, a holokauszt áldozata lett 239, 251, 292

Karácsonyi István (1882–?) zeneszerző, karnagy, 1914–1915-ben és 1919–1925-ben az Operaház korrepetitora 191, 192

Karády Viktor 43, 44

Karasz Lajos 14

Karczag Zoltán (1881–1944) festő. Székely Bertalan, Ferenczy Károly és Zemplényi Tivadar tanítványa volt, később Párizsban tanult. 1909-től szerepelt a Műcsarnok kiállításain. 1918-ban Budapesten telepedett le, figurális és tájképeket festett. 1928-ban gyűjteményes kiállítása volt a Nemzeti Szalonban. 1939-től részt vett a Művészakció képzőművészeti kiállításain. 1944. december 10-én öngyilkos lett 263, 292

Kardos Böske (1887–1957) festő. A Művészakció II. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Meseképek* című akvarelljeivel 263

Kardoss Géza (1888–1955) színész, színigazgató 173

Kármán Mór (1843–1915) pedagógus, egyetemi tanár, közoktatás-politikai szakember 36, 290

Károli Gáspár (1529–1592) református lelkipásztor, a Biblia első teljes magyar fordításának elkészítője 148

Károlyi Gyula (1871–1947) politikus. 1919 májusa és júliusa között az aradi, majd az első szegedi ellenkormány miniszterelnöke, utóbbi tisztségében felkérte Horthy Miklóst hadügyminiszternek; 1930–1931-ben külügyminiszter, 1931–1932-ben miniszterelnök (közben más tárcák átmeneti vezetője is). 1927–1930 és 1933–1939 között felsőházi tag; 1939-ben, a második zsidótörvény elleni tiltakozásképpen lemondott felsőházi tagságáról, 1942-ben a kormányzó újra kinevezte 117

Károlyi Mihály (1875–1955) politikus, 1918–1919-ben miniszterelnök, majd az első magyar köztársaság elnöke 88

Kárpáti Aurél (1884–1963) színházi kritikus, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Kárpáti Gyula (?–?) színész. 1942–1943-ban szerepelt a Művészakcióban, többek között Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében 231

Karsai Elek 12

Karsai László 147

Kassovitz Emil (?–?) festő. A Művészakció IV. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Óbudai táj* és *Újpesti táj* című temperáival 263

Kassovitz Félix (Kasso, 1907–1983) karikaturista, grafikus. Kereskedelmi iskolát végzett, majd hírlapi gyorsíróként dolgozott. 1930–1932-ben Párizsban élt; a *La Rite,* majd a *Petit Journal,* a *Marianne,* a *La rire,* a *Lu* és a *L'intransigeant* című lapok közölték karikatúráit. Hazatérésekor 1934-ben a *Délibáb* című folyóiratban megjelenő regénysorozatot illusztrálta. 1935-ben a *Vasárnapi Újság*nak, az 1940-es évek második felétől a *Ludas Matyi*nak, a *Képes Hét*nek és egy sor más lapnak dolgozott. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán vett részt 263

Katona József (1909–1959) rabbi, a Dohány utcai zsinagóga rabbija 1949–1959-ig; 1934-ben a MIEFHOE megválasztott elnöke 137

Katzburg Fülöp (1842–1934) nagykereskedő, gyáros, az OMIKE jelentős adományozója 63

Katzburg, Nathaniel 45

Kazár László (1913–1998) grafikus. Nagybányán, Budapesten, majd Párizsban a Grand-Chaumière iskolában tanult. Illusztrátorként debütált az erdélyi képzőművészetben. Kolozsváron, Nagyváradon, Párizsban állított ki. A Művészakció három kiállításán szerepeltek rajzai. A háború után múzeumőrként dolgozott a román fővárosban, 1950–1976 között ugyanott a képzőművészeti főiskola tanára 263

Kecskeméti Ármin (1874–1944) makói főrabbi. A holokauszt áldozata lett 91

Kelemen Kornél (1885–1962) ügyvéd, 1931–1939 között országgyűlési képviselő. A Gömbös-kormány igazságügyi államtitkára 146

Kelen Dóra (1910–1973) előadóművész. A Színiakadémián Fáy Szeréna, Hevesi Sándor és Ódry Árpád növendéke volt. Pályáját a Nemzeti Színház kamaraszínházában kezdte, majd a Vígszínház tagja volt. Előadóművészként vált ismertté. Az 1930-as évek elején csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Zsidó származása miatt az 1940-es években csak a Művészakcióban léphetett fel. 1945 után a Kulturális Kapcsolatok Intézetében dolgozott 212, 231

Kelen Hugó (1888–1956) zeneszerző. Tanulmányait Bécsben és Berlinben (Johannes Marxnál és Franz Schrekernél) végezte. A berlini Opernschule korrepetitora, majd Budapesten énektanár, 1943-tól a Goldmark Zeneiskolában tanított. Zeneszerzője volt Mohácsi Jenő *A gyermek és a Messiás* című művének, amelyet a Művészakció keretében játszottak. Különösen vokális kompozíciói (kantáták, dalok) nevezetesek 248, 251

Kelen Rózsi (?–?) zongoraművész. 1943 júniusában szerepelt az OMIKE színpadán tartott zenekari hangversenyen 251, 280

Keleti Árpád (1897–1972) színész, énekes. 1923–1924-ben a Pécsi Nemzeti Színházban segédszínész. Játszott 1926–1928-ban Kassán, Pozsonyban, Kolozsvárott, Szegeden; 1932–1935-ben a Király Színházban, majd Pécsett volt énekes bonviván és buffó. 1936–1937-ben Miskolcon szerepelt. 1939–1944 között a Művészakció előadásain lépett fel. 1945-től a Fővárosi Operettszínház, 1947–1948-ban a Magyar, 1956–1959 között a Madách Színház művésze volt 231

Keleti László (1904–1972) színész-komikus. Rákosi Szidi színiiskolájában végzett, majd vidéken kezdett játszani. 1923-ban a Belvárosi Színház szerződtette, 1927-ben az Új Színházhoz került, s ezt követően a főváros csaknem minden magánszínházában játszott. 1939-ben került a Művészakcióhoz, kabaréesteken szerepelt. 1949 után a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára lett. A Thália Színház művésze volt 175, 231, 272, 275, 280

Kellér Andor (1903–1963) író, újságíró, tizennyolc évesen az *Ujság* belső munkatársa. 1923-ban *Revü* címmel rövid ideig színházi és irodalmi lapot is szerkesztett. Az 1920–1930-as években különböző napilapoknak dolgozott. 1942-ben munkatáborba hurcolták. 1945 után a *Világosság* című napilap olvasószerkesztője, 1948–1949-ben a *Szabadság* munkatársa. 1954–1956-ban a *Művelt Nép* folyóiratnál dolgozott, 1957-től haláláig az *Esti Hírlap* főmunkatársa 267

Kellér Dezső (1905–1986) konferanszié, író. Újságíróként indult, az 1920-as évek elején kezdett kuplékat, tréfákat, dalszövegeket írni kabarék számára. Mint konferanszié 1933-ban szerepelt először a Teréz körúti Színpadon. A Művészakció 1943 áprilisában tartott *Jazz-matinéja* és a júniusban megrendezett *Rendkívüli vidám est* konferansziéja volt. 1945-ben a Pódium Kabaréhoz szerződött, 1950-ben a Kamara Varieté, 1951-ben a Vidám Színpad tagja lett. 1964-ben szerződött a Thália Színházhoz 231

Kemény Nándor (1885–1972) festő. A Képzőművészeti Főiskolán tanult; állami ösztöndíjjal hosszabb ideig tartózkodott Münchenben és Párizsban. Mindkét helyen számos kiállításon szerepelt, önálló tárlata is volt. 1917-ben részt vett a Nemzeti Szalon tavaszi kiállításán, 1927-ben a Lipótvárosi Kaszinóban, 1929-ben Barcelonában és Velencében állított ki. 1930-as fészek klubbeli tárlatán sajátos módon festett arcképeit emelte ki a kritika. 1936-ban a Műteremben vett részt gyűjteményes kiállításon. A Művészakció I. képzőművészeti kiállításán szerepelt 263

Kemény Simon (1882–1945) író, újságíró, lapszerkesztő. A holokauszt áldozata lett 187

Kemény Zsigmond (1911–?) festő, szobrász. A Képzőművészeti Főiskolán 1939-ben, Kisfaludi Strobl Zsigmondnál szobrászatot, 1947–1953 között Domanovszky Endrénél és Berény Róbertnél festészetet tanult. Itáliában és Franciaországban járt tanulmányúton.

Az 1950-es években a kecskeméti művésztelepen tevékenykedett. A Művészakció három kiállításán vett részt 263

Kenedi Katalin (?–?) színész. 1943–1944-ben lépett színpadra a Művészakcióban 231

Kerepeszki Róbert 163

Keresztes-Fischer Ferenc (1881–1948) ügyvéd, németellenes politikus, 1931–1935 és 1938–1944 között belügyminiszter. A német megszállás után a Gestapo letartóztatta, Mauthausenbe került, 1945-ben szabadult. Ausztriában halt meg 211

Keresztury Dezső (1904–1996) irodalomtörténész, író, költő, 1937–1944 között a *Pester Lloyd* irodalmi és színházi rovatának szerkesztője; 1945–1947-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1948–1949-ben, majd 1973-tól az MTA tagja 300

Kernstok Károly (1873–1940) festő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Kertész István (1905–?) festő. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Gyermekarckép* című munkájával 263

Kis Aladár (?–?) színész. 1943 februárjában szerepelt a Goldmark Teremben, Shakespeare *Hamlet, dán királyfi* című darabjában 231

Kiss Arnold (1869–1940) a budai hitközség rabbija, előadó az OMIKE rendezvényein 56, 60, 85, 140

Kiss Ferenc (1892–1978) színész, 1919 őszétől a budapesti Nemzeti Színház tagja; rövid ideig a Király Színházban és a Magyar Színháznál is fellépett, de visszatért a Nemzeti Színházhoz. A Színművészeti Akadémia igazgatója (1937–1944), a Színművészeti és Filmművészeti Kamara elnöke (1938–1944), Szálasi megbízásából 1944. október 15-től a Nemzeti Színház igazgatója, november 2-től a színészügyek kormánybiztosa. Politikai tevékenységéért a Budapesti Népbíróság elítélte, 1953-ig fegyházbüntetését töltötte. Szabadulása után egy ideig segédmunkás, majd földmérő, 1956 augusztusában visszatért a színészi pályára 173, 182, 187–189, 196, 294

Kiss József (1843–1921) költő, lapszerkesztő, lapja, *A Hét* megjelenésétől számítják a modern magyar irodalom kezdetét 17, 46, 59, 91, 107, 264, 301

Klamár Gyula (1906–1979) újságíró, lapszerkesztő 281

Klebelsberg Kunó (1875–1932) jogász, 1910–1918 között és 1920-tól országgyűlési képviselő, művelődéspolitikus, 1921–1922-ben rövid ideig belügy-, majd 1922–1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszter 81

Kleinberg Ferenc (?–?) 1914-től az OMIKE tiszteletbeli elnöke 53

Kmetty János (1889–1975) festő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Knébel Wladimir (?–?) azonosítatlan személy 191

Kóbor Noémi (1896–1959) költő, író, kritikus; 1940-ben a Művészakció irodalmi estjének szereplője 211, 222, 267

Kóbor Tamás (1867–1942) író, publicista, írt az OMIKE által kiadott *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachjá*ba 78, 79

Kodály Zoltán (1882–1967) zeneszerző, zenetudós. Az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója, a Művészakció zenei előadásainak látogatója, 1943-tól az MTA tagja, 1946–1949 között elnöke 147, 192, 217, 243, 247, 302, 303

Kohn Sámuel (1841–1920) a PIH főrabbija, hittudós, az IMIT elnöke. 1910-től az OMIKE tiszteletbeli elnöke 36, 50

Kohner Adolf, báró (1866–1937) nagybirtokos, nagyiparos. Az egyik legnagyobb magyar magánbankház igazgatója. Az Országos Képzőművészeti Társulat elnöke, az 1902-ben megnyílt szolnoki művésztelep egyik alapítója. 1910-től az OMIKE alelnöke 48, 50, 59, 72, 97

Kohner Ida (1895–1944) festő, grafikus. Fényes Adolfnál tanult, 1925–1933 között Párizsban dolgozott. 1918-tól szerepelt a Nemzeti Szalon, a Műcsarnok és a Tamás Galéria tárlatain, külföldön Stockholmban, Velencében és Hágában állított ki. Egy alkotását a budapesti Szépművészeti Múzeum szerezte meg. A holokauszt áldozata lett 106

Kohut Adolf (1847–1917) magyar származású német író, az OMIKE előadója 57

Kolos Évi (?–?) színész. A Művészakcióban 1942-ben lépett színpadra 231

Kolos Hanna (?–?) énekesnő, fellépett a Művészakcióban 239

Koltai Ferenc (?–?) karmester, Mohácsi Jenő *A gyermek és a Messiás* című művét vezényelte az OMIKE színpadán 251

Komlós Aladár (1892–1980) író, költő, műfordító, irodalomtörténész 27, 264, 265, 267

Komlós Jenő (1902–1944) író; munkaszolgálatban halt meg 282

Komlós Vilmos (1893–1959) színész 174, 275, 278, 283

Komor Ágnes (1923–2012) hárfaművész, táncművész. Komor Vilmos karmester lányaként zenészcsaládba született. A II. világháború éveiben az OMIKE társulatában játszott, majd 1953–1979 között volt az Operaház tagja. 1986-ban jelent meg *Apám, Komor Vilmos* című könyve 220, 236, 238, 240, 247

Komor Vilmos (1895–1971) karmester. A Nemzeti Zenedében tanult hegedülni, majd 1920-ban a budapesti Operaház zenekarába került mélyhegedűsnek. 1921–1928 között a Budapesti Filharmóniai Társaság főtitkáraként is tevékenykedett. 1923-ban kamarazenekart szervezett, mellyel számos modern művet mutatott be. 1928–1932-ig a Városi Színház karmestere volt. Nevéhez fűződik az állatkerti szabadtéri hangversenyek és opera-előadások megszervezése és vezénylése. 1939-ben a zsidótörvények miatt operai tagságát megszüntették. A háború alatt a Művészakció művészeti vezetője, 1945-től haláláig az Operaház karmestere volt 191, 211, 220, 233, 234, 240, 241, 251, 276

Komoróczy Géza 305

Kondor György (1921–1945) festő. Tizenhat éves korától kiállításokon szerepelt. Az MSZDP tagja és Óbuda, majd a Terézváros szocialista ifjúságának egyik vezetője, az Országos Intéző Bizottság (OIB) tagja lett. 1940-ben szerepe volt a Szocialista Képzőművészek Csoportja újraalakításában. Részt vett a Magántisztviselők Országos Székházában 1941-ben rendezett nagyszabású tárlaton is. 1942 tavaszán letartóztatták, háromévi fegyházra ítélték. A börtönben készült el tizenkét darabból álló munkásmozgalmi tusrajzsorozata, amelyben egy forradalmár útját rajzolta meg az első lépéstől a halálig. A sorozat a háborúban elpusztult. A Művészakció két kiállításán voltak képei. Dachauban halt meg 1945. január 10-én 263, 292

Konrád Miklós 25, 38, 55, 124

Koralik Emmi (?–?) színésznő, Racine *Eszter* című tragédiájában szerepelt a Goldmark Terem színpadán 231

Kormos József (?–1944/45) színész, 1943-ban szerepelt a Goldmark Teremben. A szegedi gettóból deportálták 231, 292

Kornai Sándor (1890–?) színész, rendező. Pályáját 1911-ben kezdte, legnagyobb sikereit prózai darabok és operettek buffószerepeiben aratta. 1924–1926 között Nagyenyeden színész és rendező, 1926–1934-ig Nagyváradon társulati tag. Ezután Battyán Kálmán társulatával járta a Székelyföldet. 1941 januárjában szerepelt az OMIKE színpadán, Bíró Lajos *Álarcok* című darabjában 231

Kornis Kató (?–?) színésznő. A Belvárosi Színházból jött át az OMIKE társulatához. Szerepelt a Goldmark Teremben többek között Johann Strauss *A denevér*jében, Molnár Ferenc *Marsall* című színművében, Pap Károly *Mózes*ében 231

Kósa György (1897–1984) zeneszerző, zongoraművész 244, 279

Kossuth Lajos (1802–1894) politikus, a Batthyány-kormány pénzügyminisztere, a Honvédelmi Bizottmány elnöke, Magyarország kormányzó-elnöke 1849-ben 30

Kovács Annie (?–?) színész, fellépett a Művészakcióban 231

Kovács Imre (1887–1967) színész. 1909-ben végezte el Rákosi Szidi színésziskoláját; pályáját Szabó Ferenc felvidéki társulatában kezdte. 1917–18-ban Debrecenben játszott, ahol főrendezőként is tevékenykedett. 1918-tól a szatmári színikerület igazgatója lett. 1928–29-ben Fehér Imre erdélyi társulatában rendezett, majd 1930-ban megpróbálkozott a bukaresti állandó magyar színház megteremtésével, de négy hónap után megbukott. Ezután Budapesten élt, időnként fellépett a Magyar Színházban. 1940–1943 között szerepelt a Művészakcióban. 1945-től öt évig a Madách Színház, majd 1958-ig a József Attila Színház tagja volt 231

Kovács M. Mária 90, 117, 166

Kovács Miklós (?–?) énekes. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239

Kozák Gyula 111

Kozma Erzsébet (1879–?) szobrász; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Kőbányai János 61, 104

Kőműves Imre (1904–1944) költő. Verseit több folyóirat és napilap, így a *Nyugat,* a *Szép Szó,* a *Válasz* és a *Népszava* közölte. Első kötetét Radnóti Miklós bírálta a *Nyugat*ban. Munkatáborban halt meg 267, 293

Kőrösi Kornél (1879–1948) orvos, egyetemi tanár 155

Kövér Gyula (1883–1950) festő 198

Kraszner Kató (1906–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239, 246

Krusnyák Károly (1889–1960) festő, grafikus 198

Kuliner Gyula (?–?) ékszerkereskedő, az OMIKE ellenőre 121

Kun Béla (1886–1939) újságíró, kommunista politikus, a Magyarországi Tanácsköztársaság tényleges vezetője, hivatalosan külügyi és hadügyi népbiztos. 1920-ban Moszkvába emigrált, ahol az 1938–1939-es sztálini tisztogatás áldozatává vált 94

Kun Sándor (?–?) festő. A Művészakció II., IV. és V. képzőművészeti kiállításán szerepelt olajfestményeivel 263

Kun Zsigmond (1893–2000) az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Kunszery Gyula (1903–1973) tanár, újságíró 228

Kunvári (S.) Lilla (1897–1984) szobrász, éremművész. Az Iparművészeti Iskola esti tanfolyamán tanult; a Galilei Kör rendszeres látogatója volt, ifjúmunkásoknak is tartott előadásokat, amiért 1920-ban kizárták az iskolából. Ezután férjével együtt Prágában folytatta tanulmányait, majd 1924–1927 között a budapesti Képzőművészeti Főiskola növendéke volt. 1927–1931-ig a párizsi Julian és a Colarossi Akadémián tanult. Hazatérte után a Nemzeti Szalon és a KUT kiállításain vett részt. Kiállított a Művészakció négy kiállításán 263

Kuti Amy (?–?) festő. A Művészakció V. és VI. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Krumpliföld* és *November* című műveivel 263

Kuti Éva 14

Kürti Ernő (?–?) színész. 1943 januárjában szerepelt a Goldmark Teremben, Erdősi László–Szécsén Mihály *Kezeket fel!* című zenés komédiájában 231

Kürti Károly (1890–?) színész. Kaposváron és Újpesten játszott hosszabb ideig. 1942–1943-ban a Művészakcióban vidám esteken lépett fel 189, 231

Ladányi Ilona (1904–1952) opera-énekesnő, szoprán. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte, majd 1932–1939 között a budapesti Operaház magánénekese lett. 1929-től gyakran szerepelt a Magyar Rádióban is. 1939 után az OMIKE előadásaiban lépett fel. 1945-től 1949-ig az Operaház tagja. Klasszikus operettekben is gyakran szerepelt 183, 215, 234, 239, 301, 304

Lajtai-Lazarus Walter (1893–1944) zeneszerző, karmester. Előbb a Fodor Zeneiskolában, majd a Nemzeti Zenedében, 1911–1914 között a lipcsei Konzervatóriumban tanult. 1919-ben a budapesti Operaházban korrepetitor, az 1920-as években Kolozsvárott az Opera vezetője. Vezényelt a bécsi Volksoperban is. 1930-ban a Radius Filmszínház igazgatója lett. 1939-től a Művészakcióban működött. Egyfelvonásos „vígopera-jelenete", a *Szerencse,* 1942 májusában került előadásra. Ismeretlen helyen halt meg, a holokauszt áldozata lett 251

Lakatos László (1882–1944) író, újságíró, a *Világ* szerkesztője, az OMIKE előadója 56

Lakner Artúr (Lakner bácsi, 1893–1944) filmdramaturg, író, színházigazgató. 1919–1924 között a Corvin Filmgyár gyártelepét vezette. Számos némafilm feliratait készítette. 1926-ban Lakner bácsi Gyermekszínháza néven indította meg vállalkozását, s vasárnap délelőttönként tartott előadásokat tíz éven aluli gyermekek részére: gyermekoperettek, mesejátékok, gyermekkabarék kerültek színre. Számos színészünk itt ismerkedett meg a színpaddal. 1925–1937-ig a Royal Filmszínházak művészeti igazgatója volt; 1937-ben Lakner Filmservice néven reklámvállalatot alapított. 1939 után már csak a Művészakcióban láthatták gyermekszínházát. A holokauszt áldozata lett 227, 231, 293

Lakner Lívia (1919–1996) rendező, pedagógus. A Goldmark Teremben 1943 decemberében a Lakner bácsi gyermekelőadásai keretében bemutatott *Janika* című gyermekoperett és a *Hamupipőke* című mese játékmestere volt; az 1944. januárban bemutatott *Édes mostoha* rendezője 231

Lakos Alfréd (1870–1961) festő és grafikus. A budapesti Mintarajziskolában Székely Bertalannál, Münchenben Hollósy Simonnál tanult. Kezdetben illusztrációkat és karikatúrákat készített, sok száz rajza jelent meg hazai és külföldi lapokban. Később lemondott az illusztrálásról, és kizárólag festészettel foglalkozott. Állandó kiállítója volt a Műcsarnoknak és a Nemzeti Szalonnak. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett 263

Lakos Klári (1918–?) színésznő. Vidéki társulatokban tűnt fel, 1938-ban Kassán játszott szubrett-primadonna szerepekben, de fellépett prózai darabokban is. 1940–1944 között az OMIKE színpadán szerepelt operettekben, kabarékban. A háború után a Royal Revü Varietében, majd a Belvárosi Színházban játszott. Később elhagyta Magyarországot, Londonban telepedett le 231

Láng Lajos (1885–1952) jogász, az Angol–Magyar Bank igazgatósági tagja, 1925–1944 között Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának tagja, 1932-től felsőházi tag. A német megszállást követően a Gestapo letartóztatta 150

Lányi Dezső (?–?) színész, táncművész. Nádasi László *Nizzai kaland* című kabaréjában lépett fel először a Goldmark Teremben. Táncával szerepelt a *Fiatal színészek estjén*, illetve Schumann *Karnevál* című tánckölteményében 240

László Ila (?–?) színész, fellépett a Művészakcióban 231

László Tivadar (1888–1950) színész. 1910-ben lépett a színi pályára. A Magyar Színházból került a Művészakció színpadára. Játszott többek között Bálint Lajos *Támár* című darabjában és Molnár Ferenc *Marsall* című színművében 231

Lázár Andor (1882–1971) 1932-től igazságügy-miniszter. 1938-ban történő lemondását követően az első zsidótörvényt utódja, Mikecz Ödön terjesztette az alsóház elé. Visszaemlékezései a kor fontos dokumentumai 118, 146

Lázár Béla (1869–1950) művészeti író 37

Lázár Éva (1911–1944) festő. A Művészakció IV. és V. képzőművészeti kiállításain szerepelt olajfestményeivel és szénrajzával. A holokauszt áldozata lett 263, 293

Léderer Sándor (1852–1927) közgazdasági író. Minisztériumi tanácsosi rangot ért el, majd a minisztériumot otthagyva megalapította a Magyar-Belga Fémárugyár Rt.-t és a marosvásárhelyi cukorgyárat. Az Adria Tengerhajózási Vállalat alelnöke; a PIH elnöke (1910–1927) 93, 94, 127

Lehár Ferenc (1870–1948) zeneszerző, karmester 243, 244, 246

Leimdörfer Dávid (1851–1922) magyar származású hamburgi főrabbi, az OMIKE előadója 56

Leitner Adolf (1860–1921) ügyvéd, 1905–1910 között országgyűlési képviselő, részt vett az OMIKE megszervezésében 48, 50

Leitner György (?–?) énekes. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239

Lénárd Béla (1892–1960) színész. Az 1920-as években a Kis Komédia titkára, majd 1922-ben a Faun Kabaré alapítója volt. 1943–1944-ben szerepelt a Goldmark Teremben kabarékban. Számos vidám esten konferált. 1948 őszén egy József nádor téri étteremben, Optimisták néven Faragó Panni sanzonénekessel, Bandy Imre íróval és Ötvös Marcell zeneszerzővel kabarét alapított. Egy hónap múlva az Andrássy úti Japán Kávéházban, majd az Abbázia Szalonban játszottak. 1950 májusában a társulatot feloszlatták. Ezután a Faluszínház tagja lett 231

Lendvai (Lendvay) Andor (1901–1964) operaénekes, bariton. Színészként kezdte pályafutását, 1919-ben végezte el a színiiskolát. Zenei tanulmányait 1923-ig a budapesti Zeneakadémián, majd Bécsben és Münchenben folytatta. 1930–1931-ben a müncheni Operaház tagja. 1933 után visszatért Budapestre, 1934–1939-ig, majd 1945 után a budapesti Operaház tagja 1961-ig, 1935-től a Fodor Zeneiskola tanára volt. 1939–1944 között a Művészakcióban lépett fel. 1949-től a Zeneakadémián tanított haláláig 183, 189, 190, 236, 239, 244, 273, 280, 283, 299, 301

Lendvai L. Ferenc 113

Lengyel Ernő (1885–1944) újságíró. Jogot végzett a kolozsvári és a budapesti egyetemen. Újságírói pályafutását a *Kolozsvári Hírlap*nál kezdte, majd 1911-től a fővárosban *A Hét* belső munkatársa; az *Egyenlőség*be és *Az Ujság*ba is dolgozott. Később 1939-ig az *Est*-lapok publicistája. Ezután az *Ujság*nak és a *Magyar Zsidók Lapjá*nak dolgozott. 1944. november 25-én a nyilasok hurcolták el 267, 293

Leoncavallo, Ruggero (1857–1919) olasz zeneszerző 239

Leopold Lenke (?–?) énekesnő, szoprán. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 239

Létay Lajos (1872–1930) az Általános Forgalmi Bank vezérigazgatója, az OMIKE 1927-ben megalakult debreceni fiókegyesületének elnöke 98

Lévai Jenő (1892–1983) újságíró, író, szerkesztő. Többek között szerkesztette a *Képes Családi Lapok*at, amely nagyon sokat írt a Művészakcióról. 1943-ban *Írók, színészek, énekesek és zenészek regényes életútja a Goldmark Teremig* címmel könyvet írt a Művészakcióról 205, 211, 217–221, 226, 234, 242, 248

Leveseki Ármin (?–?) az OMIKE első megválasztott igazgatóságának tagja 50

Ligeti Dezső (1908–?) énekművész. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte, ahol az opera tanszakon 1932-ben oklevelet nyert. Évente több önálló dalestet adott Budapesten és nagyobb vidéki városokban. Énekelt a Budapesti Hangversenyzenekar, a Székesfővárosi Zenekar stb. hangversenyein és operaestéin, és külföldön is (Bécs, Berlin, Prága). 1933-ban a bécsi nemzetközi énekverseny első díját nyerte. 1933-tól 1939-ig tagja az Operaháznak. 1940-ben szerepelt az OMIKE színpadán Offenbach *A férj kopogtat* című operettjében 239

Lisznyai (Damó) Kálmán (1823–1863) költő, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Litván György 89

Lóránt László (1905–1965) író 282

Lovászy Márton (1891–1975) író, lapszerkesztő, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Löffler Ervin (1922–2012) szobrász, a Művészakció II. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Férfifej* című gipszszobrával. 1947-től Norvégiában élt 263

Lőrinc György (Lőrincz, 1917–1996) táncművész, balettmester, koreográfus, balettigazgató. Tizenöt évesen Budapestre került, 1933–1942-ig rendszeresen sikerrel lépett fel saját szóló koreográfiáival, többnyire önálló esteken Nagyváradon, Budapesten és Párizsban. 1937-ben a Gyagilev-balett egyik utódtársulatának, a Colonel de Basil vezette együttesnek volt a tagja Londonban. 1941-es térdműtétje után már nem magának, hanem a Szentpál Csoportnak készítette táncait. 1942-ben a Művészakcióban fellépett a Schumann *Karnevál* című művéből készült táncjátékban. 1942–1944-ig munkaszolgálatos volt, majd 1948-ig hadifogoly a Szovjetunióban. 1948–1949-ben a Szegedi Nemzeti Színház balettegyüttesét vezette. 1948–1951-ben a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, 1950-ben a Táncművészeti Iskola alapító igazgatója. 1950–1961 között az ebből alakult Állami Balett Intézet alapító igazgatója, majd 1982-ig balettmestere. 1961–1977 között a Magyar Állami Operaház balettigazgatójaként működött 240

Lőrincz Miklós (1899–1944) író, újságíró, kabarészerző, forgatókönyvíró. Több kabaréjelenetét játszották a Művészakcióban. A holokauszt áldozata lett 293

Lőw Immánuel (1854–1944) szegedi főrabbi (1878–1944), orientalista, művelődéstörténeti író. 1927–1940 között felsőházi tag. 1944-ben bevagonírozták, hogy Auschwitzba viszik, de Budapesten a nagybeteg főrabbit elengedték, s végül a Zsidó Kórházban halt meg 34, 38, 50, 97, 140, 148

Lőw Lipót (1811–1875) szegedi főrabbi (1850–1875), tudós. A zsidó egyenjogúsítás, a magyar nyelvű prédikáció és a zsidó iskolai oktatás élharcosa, aktívan részt vett az Izraelita Magyar Egylet létrehozásában 28, 31, 33, 34, 106

Lőwinger Sámuel (1904–1980) a MIEFHOE társelnöke, a Rabbiképző Intézet tanára, majd igazgatója 136

Lukács Ágnes (1920–?) grafikus, mestere Szőnyi István volt. Auschwitzba deportálták 1944-ben. Hazatérése után, 1946-ban megjelent albuma az *Auschwitzi női tábor* című rajzsorozatából 263

Lukács György (1885–1971) filozófus, esztéta; 1948-tól az MTA tagja. A Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosa, a második Nagy Imre-kormány népművelési minisztere 89

Lukács Gyula (?–?) a Magyar Országos Zenész Szövetség ügyvezető elnöke 1938-ban 194

Lukács Pál (1919–1981) brácsaművész, hegedű- és énektanár. Tanulmányait a Zeneakadémián 1934–1943-ban végezte hegedű és ének szakon. 1936-ban zenekari brácsás. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. 1946–1947-ben a Zeneakadémia énektanára, 1947-től a brácsa főtanszak vezetője, 1972-ben rektorhelyettes; 1975-től énektanszak-vezető; 1947–1976-ig a Magyar Állami Operaház szólóbrácsása. Hangversenyezett hazai és külföldi koncerttermekben; hazai és külföldi nemzetközi zenei versenyek zsűritagja 239, 245, 251

Lusztig János (?–?) festő. A Művészakció V. képzőművészeti kiállításán szerepelt három munkájával 263

Lyka Károly (1869–1965) művészettörténész 101

M*ácsai János 238, 250*

Madarassy Beck Gyula, báró (1873–1939) bankár, nagytőkés, 1910–1918 között országgyűlési képviselő, az OMIKE előadója 56

Magyar Ági (?–?) táncművész, 1941 májusában szerepelt a Goldmark Teremben tartott kabaréesten táncával. A háború után táncmesterként dolgozott 231, 240

Magyar Bálint (1910–1992) színházigazgató, színháztörténész 172, 179, 216, 284

Magyar Bálint 14

Magyar Fruzsina 14

Magyar-Mannheimer Gusztáv (1859–1937) festő, illusztrátor. Közgyűjteményben a Magyar Nemzeti Galéria őrzi több művét. Az OMIKE képzőművészeti szabadiskola létrehozásának egyik kezdeményezője 100, 107

Magyar-Mannheimer Nelly (1903–1967) festő, Magyar-Mannheimer Gusztáv lánya. Festeni először apjától tanult, majd Genfben és Münchenben folytatta művészeti tanulmányait. Impresszionista stílusban alkotott. Hazai és külföldi tárlatokon mutatta be munkáit. 1927-ben kiállított a Nemzeti Szalonban. A Művészakció négy kiállításán vett részt 263

Major Dezső (?–?) azonosítatlan személy 254

Major István (1897–1944) színész. 1920-tól játszott eleinte vidéken, majd a Budapesti Színházban. 1926-tól a Király Színház komikusa. 1941–1943 között lépett fel a Művészakcióban kabaré- és vidám esteken. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 231

Makai Emil (1870–1901) költő, író, újságíró 91

Makay Miklós (1905–1977) református lelkész, író; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Malasits Géza (1874–1948) szociáldemokrata politikus, 1922-től haláláig országgyűlési képviselő 168

Mandel Pál (1840–1908) ügyész, 1884–1905 között országgyűlési képviselő, földbirtokos 36

Mandl József 15

Mannheim Róza (1878–1965) festő. A nagybányai szabadiskolában tanult 1914–1917-ben. A Művészakció II. képzőművészeti kiállításán vett részt 263

Mányai Lajos (1912–1964) színész. A Színiakadémia elvégzése után 1934-ben Pozsonyba, 1937-ben Debrecenbe szegődött. A Magyar Színházból érkezett az OMIKE színpadára. 1945 után Nagyváradra ment. 1947-től a Nemzeti Színház, 1950-től a Honvéd Színház, illetve a Magyar Néphadsereg Színházának tagja lett. 1954-től haláláig újból a Nemzeti Színház művésze volt 223, 229, 231

Márai Ila (?–?) színésznő. 1941-ben szerepelt a Goldmark Teremben. Játszott Bíró Lajos *Álarcok* című darabjában, Szabolcsi Lajos *A király gyűrűje* című művében és a *Dybuk*-ban is 231

Márai Sándor (1900–1989) író, költő, újságíró, 1942–1947 között az MTA tagja 246

Marczali Henrik (1856–1940) történetíró, egyetemi tanár, 1893-tól az MTA tagja 91

Márffy Ödön (1878–1959) festő, grafikus; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Mária Terézia (1717–1780) Habsburg-császárnő, magyar királynő (1740–1780) 152

Márk István (?–?) színész. 1943 májusában szerepelt a Goldmark Teremben Pap Károly *Mózes* című színművében és Szép Ernő *Aranyóra* című meséjében 231

Márkus Ági (?–?) színésznő. 1941 januárjában lépett fel a Goldmark Teremben a *Rendkívüli vidám est*en 231

Márkus Alfréd (1883–1946) zeneszerző 239, 251

Márkus Imre (1872–?) festő, grafikus. A budapesti Mintarajziskolában, 1903-ban pedig a nagybányai szabadiskolában tanult. 1898-tól a Műcsarnokban, a Nemzeti Szalonban és az Alkotás Művészházban állította ki figurális krétarajzait. 1930-ban gyűjteményes kiállítása volt az Ernst Múzeumban. A Művészakció valamennyi képzőművészeti kiállításán szerepelt munkáival 263

Márkus László (1881–1948) színikritikus, rendező, az Operaház igazgatója (1935–1944) 183

Märle Róbert (?–?) festő. A Művészakció IV. és VII. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Talmudista* című akvarelljével, valamint *Hálófoltozó* és *Csónak a Dunán* című temperáival 263

Maróth Annie (?–?) előadóművész. Fellépett a Művészakció irodalmi estjein 1939–1940-ben 231

Márton Ferenc (1884–1940) festő 198

Máté József (?–?) táncművész, Schumann *Karnevál* című tánckölteményében szerepelt a Művészakcióban, 1943-ban 231, 240

Matzner Károly (?–?) filmigazgató 285

Mátyás Ferenc (1911–1991) költő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Medák Sári (?–1975) énekesnő, fellépett a Művészakcióban 239

Medgyaszay István (1877–1859) építész 198

Mehler Erzsi (?–?) színésznő. 1943. március 22-én szerepelt a Goldmark Teremben, Racine *Eszter* című tragédiájában 231

Meitner Irén (?–?) hegedűművész. 1940 decemberében lépett fel a Művészakcióban 251

Mendelssohn-Bartholdy, Felix (1809–1847) német zeneszerző 240, 248

Merényi Pál (?–?) zongoraművész. Az 1941 márciusában az OMIKE színpadán megrendezett Beethoven-est résztvevője volt 251

Mészáros Mihály (1901–1982) festő és grafikus. Négy évig Thorma János, Krizsán János, Mikola András és Börtsök Samu növendéke volt. Az 1930-as évek elején hosszabb ideig Nápolyban, majd Líbiában élt és dolgozott. Az 1930-as évek második felében hazatért; festőiskolája volt a Hűvösvölgyben. 1940-ig ügyvezetője volt a Budai Szépművészeti Társulatnak. A Művészakció négy kiállításán vett részt. 1945 után megszervezte a Képzőművészeti Alap kollektív műtermét, amelyet nyugdíjazásáig vezetett 263

Mezei Ernő (1851–1932) 1871-től hírlapíró, majd lapszerkesztő, 1881-től 1884-ig a Függetlenségi Párt képviselője az Országgyűlésben. Részt vett a Zsidó-Magyar Közmívelődési Egyesület létrehozási kísérletében 34, 36

Mezei Mór (1836–1925) hírlapíró, szerkesztő, ügyvéd. A zsidó emancipáció élharcosa. Részt vett az Izraelita Magyar Egylet működésében 32, 48, 50

Mihályfi Ernő (1898–1972) újságíró, politikus; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Minkus Richárd (?–?) a Concordia Szénbánya Rt. igazgatótanácsi tagja, az Ulrich B. I. cég főnöke. Az OMIKE egyik jelentős jótevője 123

Mohácsi Jenő (1886–1944) író, költő, műfordító. Jogot végzett, 1908-ban újságíró lett. Magyarul és németül írt: több német lapban is megjelentek cikkei. 1936-ban a Kisfaludy Társaság tagja lett. 1942-től a Magyar Pen Club alelnöke volt. Irodalmi munkásságának jelentős részét a magyar kultúra német nyelvterületen való megismertetésének szentelte. Több színművet és operaszövegkönyvet, balett-librettót írt. A holokauszt áldozata lett 267, 276

Molière, Jean-Baptiste Poquelin (1622–1673) francia drámaíró, rendező és színész, a modern komédia megteremtője 223, 229

Molnár Farkas (1897–1945) építész; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Molnár Ferenc (1878–1952) író, újságíró. Írt az OMIKE által kiadott *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachjá*ba, több darabját játszották a Művészakcióban 78, 97, 222, 223, 227, 229, 264

Molnár József (1889–?) színész. 1941–1944 között szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Játszott Bálint Lajos *Támár* című darabjában, a *Dybuk*ban, számos kabarében. Rendszeres fellépője Lakner bácsi gyermekelőadásainak 231

Molnár Judit 13, 14, 91, 92, 145, 147, 205

Molnár Kálmán (1881–1961) közjogász, 1942–1949 között az MTA levelező tagja; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója, az aktív közjogász professzorok közül egyedüliként 147

Molnár László (1906–?) énekes, basszus. Tanulmányait a Nemzeti Zenedében végezte 1932-ben. Számos hangversenyen közreműködött Budapesten és vidéken is. 1935-ben a Rádióban önálló hangversenyt adott. 1933-tól 1966-ig tagja volt az Operaház énekkarának. Több kisebb szólószerepet is énekelt. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 239

Molnár Piroska (1910–?) festő. Művészeti tanulmányait Aba-Novák Vilmos és Vaszary János irányításával folytatta. Szerepelt az Ernst Múzeum, a Szinyei Társaság és az OMIKE csoportos kiállításain 263

Móra Edit (?–?) színésznő. 1943 novemberében szerepelt a Goldmark Teremben, Molnár Ferenc *Az ismeretlen lány* című drámai történetében 231, 274

Móricz Zsigmond (1879–1942) író, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791) zeneszerző 235, 236, 248, 280

Mózes Gábor (?–?) költő 115

Munkácsi Bernát (1860–1937) nyelvész, 1890-től az MTA tagja; részt vett az OMIKE megszervezésében 48

Munkácsi Ernő (1896–1950) a PIH, majd a Zsidó Tanács főtitkára, 1934–1942 között a Magyar Zsidó Múzeum igazgatója 48, 91

Munkácsi Noémi (1903–1966) költő. A budapesti egyetemen, az Izraelita Tanítóképző Intézetben tanult, Winkler Ernő nagykanizsai rabbi feleségeként Nagykanizsán élt. 1951-től Izraelben szociális nevelőmunkát végzett. Magyarországon verseskötete jelent meg, Izraelben is publikált 297

N. *Mandl Erika 186*

Nád László (?–?) zenész 251

Nádas István (?–2000) zongoraművész. 1940. március 26-án mutatkozott be az OMIKE színpadán a *Fiatalok estjé*n Nád László, Starker János és Weiner László társaságában. A 1941. december 22-én megrendezett rendkívüli előadás szereplője volt zongoristaként, majd a 1943. november 8-án tartott *Kamarazeneest*en Hütter Pál és Tibor György partnere volt 251

Nádas Lipót (?–?) az OMIKE társelnöke 1946-ban 301

Nádas Péter 23

Nádasi (Nádasy) László (1907–1978) konferanszié, színpadi szerző. 1925-ben végzett a Kereskedelmi Akadémián, később átpártolt a színházhoz. Első színpadi művét, a *Mary* című bohózatot a Bethlen téri Színpad mutatta be az 1930-as évek elején. Az 1930-as évek elejétől játszották tréfáit, jeleneteit, bohózatait a fővárosi kabarék. Dramaturgja és házi szerzője volt a Royal Revü Színháznak. 1941–1943 között rendszeresen fellépett mint kabarék konferansziéja a Goldmark Teremben. 1948–1958 között a Kamara Varietében konferált. 1951-től a Vidám Színpad házi szerzője volt. Számos bohózatot, sanzont, kuplészöveget, kabarédarabot írt 231

Nádor Mihály (1882–1944) zeneszerző, színházi karnagy. Sokáig élt Németországban, ahol kamarazenészként koncertezett. Vonósnégyes-kompozíciója megnyerte a bonni Beethoven-ház pályázatát. 1918-ban Nagy Endre kabaréja, később a Modern Színpad zenei vezetője. Egy ideig a Király Színház karmestere volt. Operákat, operetteket, színpadi kísérőzenéket írt; legmaradandóbbat főként sanzonjaival alkotott. Zeneszerzője volt az OMIKE színpadán játszott *Dybuk* című előadásnak. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 238, 251, 293

Nagel Marcel (?–?) azonosítatlan személy 221

Nagy György (1905–1945) színész, író. Festőnek készült, 1923-ban újságírói pályára lépett, a *Színházi Élet* munkatársa lett. Közben 1927-ben elvégezte a Színművészeti Akadémiát. Először a Vígszínház, 1928-tól a szegedi Nemzeti Színház tagja volt. 1931-ben visszakerült a Vígszínházhoz, 1933-ban a Belvárosi Színházhoz szerződött. Innen érkezett a Művészakció színészei közé. Több egyfelvonásost és ifjúsági regényt írt. 1943 tavaszán munkaszolgálatra hívták be. 1945. február 5. és március 28. között halt meg Harkán 229, 231, 280

Naményi Ernő (1888–1957) az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesületnek 1931-ben lett tagja, pénztárosa, elnökhelyettese, majd 1945–1950 között elnöke, ekként a Múzeum igazgatója volt 214, 254, 258

Nemes Éva (?–?) táncművész. Táncával szerepelt Schumann *Karnevál* című tánckölteményében, az *Offenbach-revü,* a *Lehár-revü* és a *Keringő-revü* előadásain 240

Nemes Hédy (?–?) táncművész. Táncával szerepelt Gounod *Faust*jában, az *Offenbach-revü,* a *Lehár-revü* és a *Keringő-revü* előadásain 240

Németh Antal (1903–1968) rendező, színházi igazgató 166

Németh László (1901–1975) író, drámaíró 152

Neumann Árminné (?–1923) az OMIKE Hölgybizottság társelnöke 1910-től, előadó az OMIKE előadásain, a Mensa Academica társelnöke 50, 54, 56, 57, 63, 80

Neumann Ede (1859–?) nagykanizsai rabbi, részt vett az OMIKE megszervezésében, szerepelt annak előadójaként 47, 56

Ney Dávid, ifj. (1905–1945) operaénekes, tenor. Eredetileg a Színiakadémián tanult, művészi pályáját is prózai színészként kezdte 1926-ban a Magyar Színházban. 1927-ben beiratkozott a Zeneakadémiára, ahonnan 1929-ben a budapesti Operaház szerződtette. 1939-ig számos Wagner-opera szerepét alakította. 1942-ig a Művészakció opera- és operett-előadásain szerepelt. Mint felszabadult munkaszolgálatos halt meg 1945. június 1-jén Hörschingben 183, 239, 242, 279

Nóti Károly (1892–1954) író, újságíró, forgatókönyvíró, kabarészerző 285

Nyirő József (1889–1953) író, újságíró, politikus. Gyulafehérváron és Bécsben hallgatott teológiát, 1912-ben katolikus pappá szentelték. 1919-ben kilépett az egyház szolgálatából, megnősült, Kolozsváron újságíró lett. Az Erdélyi Szépmíves Céh könyvkiadó egyik alapítója. Budapestre költözött, 1941-ben, a második bécsi döntés után a Magyar Ország-

gyűlésben képviselő, szélsőjobboldali lapok munkatársa. Szálasi Ferenc hatalomátvétele után a nyilas parlament tagja maradt. 1945-ben a kormánnyal Németországba menekült, az emigráns kormányban nemzetnevelési miniszter volt. 1950-ig Münchenben élt, majd Madridban telepedett le 285, 286

Oelmacher Anna (1908–1991) festő, művészeti író, művészettörténész. 1924-től az Iparrajziskolában, majd az Iparművészeti Iskola textil szakán és az OMIKE festőiskolájában tanult. 1934-től tagja volt a Szocialista Képzőművészek Csoportjának. 1936-ban Aba-Novák Vilmos segédeként dolgozott; 1937–1940 között textiltervezéssel foglalkozott. A Művészakció négy kiállításán mutatkozott be. 1945 után több kiállításon szerepelt műveivel, de főként műkritikával, művészeti írással, kiállításrendezéssel foglalkozott 263

Oestreicher Béla (1862–1938) ügyvéd, a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetője, az OMIKE igazgatóságának tagja 1910-től 50

Offenbach, Jacques (1819–1880) francia zeneszerző 235

Olgyai Olga (?–?) énekesnő. Az 1939. november–decemberi vidám esten lépett fel az OMIKE színpadán, Tiszai Márton *Operettország* című művét adta elő Fraknói Károly zongorakíséretével 239

Orbók Attila (1887–1964) író, újságíró, kabarétréfák, jelenetek, színdarabok, filmforgatókönyvek szerzője 286

Ormódy Bertalan (1836–1869) költő, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Ormódy Vilmos (1838–1932) 1906-tól főrendiházi tag, az Első Magyar Általános Biztosító vezetője, számos egyesület és alapítvány létrehozója, az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1910-től 50

Ormos Béla (1899–1945) színész. Herceg Jenő és Kővári Gyula színésziskolájában folytatott tanulmányokat. Első szerződését a Bonbonnière Kabarében kapta. A Royal Orfeum tagja volt, majd elhagyta a színi pályát. Három évig a kereskedelemben működött. Később Pesterzsébeten és más vidéki társulatoknál játszott, végül a Bethlen téri Színház szerződtette. A Teréz körúti Színpadon a nagy komikusok között lépett fel. 1939-ben a Kamara Színháztól kellett megválnia a zsidótörvények miatt, ezután a Művészakció zenés komédiáiban szerepelt. Munkaszolgálatra hívták be, majd deportálták Mauthausenbe. Ott halt meg 1945. április 13-án 221, 222, 231

Ortutay Gyula (1910–1978) néprajzkutató, kultúrpolitikus, egyetemi tanár, 1945-től az MTA tagja; a Magyar Rádió és az MTI elnöke (1945–1947), vallás- és közoktatásügyi miniszter (1947–1950), 1944–1953 között és 1958-tól haláláig országgyűlési képviselő 304

Örkényi Strasser István (1911–1944) szobrász. Kereskedősegéd volt, majd Szentes városa taníttatta. A Képzőművészeti Főiskolán Sidló Ferenc tanítványa volt. 1935-ben és 1937-ben a Szinyei Társaság Tavaszi Szalonján kitüntető elismerést nyert. 1941-ben Wolfner Gyula-díjat kapott. Tagja volt a KUT-nak, műveivel szerepelt kiállításaikon a Nemzeti Szalonban. Az 1940-es években szabadiskolát nyitott, ahol olyan fiatal zsidó művészek tanultak, akik származásuk miatt nem látogathatták a Képzőművészeti Főiskolát. Műveivel részt vett az OMIKE képzőművészeti kiállításain. A 101/322. tábori munkaszolgálatos század tagjaként 1944. október 11-én Kiskunhalason agyonlőtték 263, 302

Padányi Gulyás Jenő (1900–1982) építész, 1939–1944 között jobboldali országgyűlési képviselő, 1944-től a szélsőjobboldali Törvényhozók Nemzeti Szövetségének tagja. 1945-ben emigrált 200

Pajkossy Gábor 19

Pál Jenő (?–?) cikket írt a *Mult és Jövő* Mensa-számában, az OMIKE diákotthon létrehozásának szükségéről 64, 239

Pálfi Blanka (1908–1982) színésznő. 1920-ban végezte el az Országos Színészegyesület színiiskoláját. Pályáját Békéscsabán kezdte 1923-ban, majd Máramarosszigeten játszott. 1927–1929 között az újpesti és a pécsi színházaknál volt szubrett, majd külföldön lépett fel előadóművészként. 1941–1944 között a Goldmark Teremben lépett fel, elsősorban kabaréesteken. 1945 után Újpesten, Óbudán, 1956-ban a Magyar Játékszínben játszott, majd a Kamara Varieté tagja volt 231

Pallay Anna (1890–1970) táncművész, táncpedagógus. Az Operaház balettnövendéke 1902–1905-ig, Nicola Guerra kiváló neveltje volt. 1907–1919 között az Operaház tagja. Az 1920-as években európai és amerikai városokban turnézott. Hazatérve magán-balettiskolát nyitott. 1932–1939 között mozgást, ritmikát és plasztikát tanított a Zeneakadémián. A háború előtt magániskolájában, azt követően pedig munkaközösségi formában gyakorolta pedagógusi munkáját, kora egyik legelismertebb tánctanára volt. Gounod *Faust*ja Goldmark terembeli, 1944 januárjában bemutatott előadásának koreográfusa, a táncok betanítója volt 239, 240

Pallós Tivadar (1887–1950) zeneszerző, karmester. A Zeneakadémián végzett. 1919–1926 között az Andrássy úti Színház karmestere, 1928-ban a müncheni Deutsches Theater zeneigazgatója lett. 1940–1944-ben az OMIKE előadásainak karmestere. Operaparódiákat, vígoperarevüt, operettet, énekes bohózatokat írt Zágon István, Balassa Emil, Békeffi László és Harsányi Zsolt librettóira. Zeneszerzője volt az OMIKE színpadán bemutatott Szabolcsi Lajos-darabnak, *A király gyűrűjé*nek, és Harmath Imre *Békebeli béke* című darabjának is. Sanzonjait Németh Juliska, Ilosvay Rózsi, Berky Lili, Gózon Gyula énekelte 249, 251

Pálóczi Horváth György (1908–1973) író, újságíró, műfordító, diplomata; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója. 1943 tavaszán Isztambulban részt vett a Kállay-féle kiugrási kísérlettel kapcsolatos tárgyalásokon. 1945-ben Londonban az angol rádió magyar osztályán dolgozott. 1947-ben tért haza; 1950–1954 között börtönben ült. 1956 végén Londonba emigrált 147

Pálos Tibor (?–?) színész. 1940-ben játszott a Művészakcióban 231

Palotai Erzsi (1907–1988) előadóművész, író, műfordító. Pályáját sanzonénekléssel kezdte a Teréz körúti Színpadon. 1939–1944 között csak a Művészakcióban szerepelhetett. 1945 után a Pódium Kabaré, később a Vígszínház tagja. 1956-ban volt első önálló estje a Petőfi Színházban. Ezután csak önállóan szerepelt, főként kortárs költők, írók műveit adta elő. Cseh nyelvből fordított; 1958-tól jelentek meg prózai írásai 225, 231, 280

Pán Márta (1923–2008) szobrász. Képzőművészeti tanulmányait Gallé Tibornál és Örkényi Strasser Istvánnál kezdte, majd rövid ideig a Képzőművészeti Főiskola növendéke volt. A Művészakció két kiállításán vett részt. 1947-től Franciaországban élt 263

Pándi Marianne (1924–2009) zenetörténész, a négykötetes *Hangversenykalauz* szerzője 279

Pap Géza (1883–?) festő, grafikus. Az Iparművészeti Iskolában, a Mintarajziskolában és a nagybányai festőiskolában tanult. A Műcsarnokban, a Nemzeti Szalonban és a budapesti Belvedere szalonban állított ki. 1929-ben gyűjteményes tárlata volt a Nemzeti Szalonban. A Művészakció első négy képzőművészeti kiállításán szerepelt munkáival 263

Pap Károly (1897–1945) író, *Mózes* című drámáját 1944-ben mutatták be a Művészakcióban. A holokauszt áldozata lett 217, 222, 229, 264, 265

Párdány Judit (Párdán, ?–?) színésznő. 1940-től szerepelt a Művészakcióban. Játszott többek között Bálint Lajos *Támár,* Csergő Hugó *Őszi szonáta,* Bródy Sándor *Rembrandt,* Szép Ernő *Verebek* című művében 231, 299

Pártos Erzsi (1907–2000) színésznő. 1929-ben végezte el az Országos Színészegyesület színiiskoláját, és a Vígszínházba szerződött. 1939 szeptemberében elvesztette az állását, a Színészkamarába nem vették fel. 1945–1955 között a Nemzeti Színházban, 1955–1958-ig a Fővárosi Operettszínházban szerepelt. Egy évadot Győrben töltött; 1959–1967-ig, nyugdíjazásáig ismét a Nemzeti Színházban játszott. 1931-től filmezett, a Televízió is gyakran foglalkoztatta 231, 282

Páskándy János (1894–1944) a Belügyminisztérium miniszteri tanácsosa 134

Pásztor Ferike (1894–1968) énekesnő 187

Pásztor György (1914–1980) festő, grafikus. Tanulmányait a budapesti Iparrajziskolában végezte 1939-ben. Mestere Balázs Attila volt. 1947-től szerepelt kiállításokon. Könyvtárosként dolgozott. Szépirodalmi ihletésű pasztelleket, grafikákat készített. Számos egyéni kiállításon mutatkozott be. Csoportos tárlaton szerepelt az OMIKE Téli kiállításán, a Budai Izraelita Nőegylet helyiségében 263

Patai József (1882–1953) író, költő, a *Mult és Jövő* (1912–1944) szerkesztője, az OMIKE előadója 54, 56, 60, 67, 78, 101, 104, 141, 143

Pataki Gábor 203, 252

Pátzay Pál (1896–1979) szobrász, éremművész. A budapesti Képzőművészeti Főiskoláról eltanácsolták, autodidakta módon képezte magát. Az 1910-es években Kassák Lajos köréhez tartozott. A Tanácsköztársaság idején vállalt szerepe miatt börtönbüntetést szenvedett. 1928–1930 között a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa volt. 1944-ben zsidókat bújtatott, ezért 1998-ban megkapta a Világ Igaza kitüntetést. 1945 és 1975 között a Képzőművészeti Főiskola tanára, 1947–1949-ben rektora 201, 202

Pekár Gyula (1867–1937) író, újságíró, 1901–1905, 1910–1918 és 1920–1939 között országgyűlési képviselő, 1919 augusztusában és 1919–1922-ben vallás- és közoktatásügyi államtitkár, közben 1919. augusztus–november között tárca nélküli miniszter, 1911-től az MTA tagja 102

Perczel Zita (1918–1996) színésznő 174

Perlmutter Izsák (1866–1932) festő. Végrendeletében festményeit, villáját, valamint VI., Andrássy út 60. szám alatti bérpalotáját (jelenleg Terror Háza Múzeum) a zsidó hitközségre hagyta, azzal a kikötéssel, hogy vagyona háromnegyed részét idős, munkaképtelen művészek segítésére fordítsák. A fennmaradó egynegyed részből zsidó múzeum létrehozásáról rendelkezett. Műve szerepelt az 1924-es OMIKE *Művészmappá*ban 106

Perlrott Csaba Vilmos (1880–1955) festő és grafikus. Tanulmányait az Iparrajziskolában kezdte, Budapesten, majd Koszta Józsefnél és Nagybányán tanult. Párizsban egy ideig a Julian Akadémiára járt, ahol J. P. Laurens volt a mestere, majd 1906-ban Henri Matisse tanítványa lett. A Salon d'Automne 1907-es tárlatán hét képével szerepelt a Fauve-ok termében. Ettől kezdve rendszeresen kiállított. A magyar avantgárd jeles képviselője; a Művészakció valamennyi kiállításán részt vett műveivel 106, 263, 303

Péter Mária (Marianne, 1904–1990) festő. Budapesten Fényes Adolfnál, majd a Képzőművészeti Főiskolán, később Párizsban tanult. 1932-től tagja volt a szolnoki művésztelepnek. Tanulmányúton járt Itáliában, számos festményt készített Szicíliában. 1928-ban kollektív kiállítás résztvevője volt az Ernst Múzeumban. A Művészakció II. és III. kiállításán vett részt 263

Peterdi Andor (1881–1958) költő, műfordító, újságíró 69

Peti Sándor (1898–1973) színész, színészpedagógus. Rózsahegyi Kálmán színiiskoláját látogatta. 1921-ben az Apolló Kabaréban kezdte pályáját. 1940-ig a főváros számos színházában játszott. A Vígszínházból érkezett az OMIKE színpadára. 1945 után a Pódium Kabaréhoz szerződött, majd 1946–1956 között a Nemzeti Színház tagja volt. 1957–1960 között a Petőfi, 1960–1963 között a Jókai, 1963–1964-ben a Thália Színház tagja. 1954-ben a Fővárosi Kis Színpadon is fellépett 228, 231, 300

Pető Erika (?–?) táncművész. 1943 júniusában szerepelt a Goldmark Terem színpadán Csergő Hugó *Rococo* című táncjelenetében 240

Pető Ernő (?–?) a PIH elnökhelyettese 258

Petőfi Sándor (1823–1849) költő 154

Pilinszky Zsigmond (1883–1957) operaénekes 173

Pintér Oszkár (1876 –?) mérnök, építőmester. Többek között felépítette a háromezer lakásos Wekerle-telepet. Tagja a PIH adóügyi bizottságának, az OMIKE elnöki tanácsának 97

Pogány László (?–?) énekes. 1942–1944-ben lépett fel a Művészakcióban 239

Pogány Margit (1879–1964) festő. Tanulmányait Budapesten, Nagybányán és Párizsban végezte. A nagybányai szabadiskola növendéke volt néhány évig. Táj- és csendéletképeket festett. A Műcsarnokban 1905-ben, 1912-ben, a Könyves Kálmán Műintézetben 1913-ban, a Nemzeti Szalon tárlatain szerepelt. A Művészakció három kiállításán vett részt 263

Pogány Zsuzsa (?–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239

Polányi Károly (1886–1964) gazdaságtörténész, szociálfilozófus, társadalompolitikus 89

Polgár Tibor (1907–1993) zeneszerző, karmester 192

Pollack Mihály (1773–1885) építész 28

Pollák Sándor (?–?) énekes. 1941–1942-ben lépett fel a Művészakcióban 239

Polnay Jenő, tiszasülyi (1873–1963) 1919-ben elnöke a Magyar Zsidók Országos Szövetségének, a *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachja* egyik szerkesztője 78, 88

Polner Ödön (1865–1961) jogász, a pozsonyi, utóbb a szegedi tudományegyetem közjogász professzora; 1908–1949 között az MTA tagja; 1938-ban már nyugállományban volt, amikor aláírta az első zsidótörvény elleni tiltakozást 147

Poór (Pór) Irén (?–?) színésznő. 1941–1943 között szerepelt a Goldmark Terem színpadán, kabarékban 231

Popper Dávid (1843–1913) nemzetközi hírű gordonkaművész, fellépett az OMIKE kulturális rendezvényén 59

Poprádi Ernő (?–?) színész. 1942-től szerepelt a Művészakcióban, leginkább vígjátékokban, zenés komédiákban 231

Porter Paula (1884–1944) festő. 1908–1911 között a Képzőművészeti Főiskolára járt, majd két évig Párizsban tanult. 1913-ban (tizennégy éves korában) már több festményét kiállították a Műcsarnokban. Az 1930-as években gyakran szerepelt műveivel itthon és külföldön. A Nemzeti Szalon és a Magyar Képzőművésznők Egyesületének tagja. 1939-től részt vett az OMIKE képzőművészeti kiállításain. Valószínűleg Auschwitzban halt meg 263

Prohászka Ottokár (1858–1927) római katolikus pap, író, hitszónok, politikus, teológus, egyetemi tanár, 1909-től az MTA tagja, 1920–1922 között országgyűlési képviselő, 1905–1918 között főrendiházi, 1927-ben felsőházi tag, 1905-től Székesfehérvár megyéspüspöke. A 20. századi magyar antiszemitizmus egyik legnagyobb hatású képviselője 82, 94

Prónay György, báró (1887–1968) államtitkár, 1922–1935 között országgyűlési képviselő, 1935-től felsőházi tag. Az első zsidótörvény felsőházi vitájában hozzászólásában támogatta a Színművészeti és Filmművészeti Kamara felállítását 169

Propper Dávid (?–?) az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Puccini, Giacomo (1858–1924) olasz zeneszerző 235

Rab Gusztáv (1901–1963) író, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Rab István (?–?) színész. 1941–1942-ben szerepelt a Művészakció előadásain 231

Racine, Jean (1639–1699) francia író, drámaíró 223, 226, 289

Rácz Erzsébet (?–?) újságíró 217

Ráday Imre (1905–1983) Rózsahegyi Kálmán színésziskolájának elvégzése után, 1923-ban Székesfehérvárott kezdte pályáját. 1924-ben Kaposvárra szerződött, 1926–1929 között a berlini UFA filmgyár népszerű színésze volt. 1929-ben a Belvárosi Színházhoz került, 1930-tól a Magyar Színház tagja volt, de 1935-től játszott a Vígszínházban is. Innen érkezett az OMIKE művészei közé, ahol nemcsak játszott, hanem rendezte is Molnár Ferenc *Liliom* című művét. 1945–1946-ban került a Nemzeti Színházhoz mint színész és rendező, ugyanekkor a Népvarieté tagja is volt, majd 1950–1970-ben a Pesti Színház, a Vidám Színház, a Madách Színház, a Magyar Néphadsereg Színháza, valamint a József Attila Színház következett. 1950–1956 között tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán 175, 226, 231, 272, 276

Radnai Erzsi (1901–1983) opera-énekesnő. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte. 1923–1925-ben az Operaház, 1927-ben a Városi Színház tagja lett. 1939-től szerepelt a Művészakcióban 239, 244

Radnai-Rothfeld Gábor (?–?) hegedűs, szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában 301

Radnóti Miklós (1909–1944) költő. A holokauszt áldozata lett 124, 264, 279, 283

Radnóti Miklósné *lásd* Gyarmati Fanni

Radó István (1891–1972) újságíró, gyártásvezető, producer 284

Radó Sándor (1891–1944) színész. Gyermekkorában Feld Zsigmond budapesti gyermekszínházában játszott. A Vígszínház színésziskolájában tanult. 1908-ban Szamosújvárra szerződött, majd Szegedre; később fővárosi kabarészínpadokon szerepelt. 1930-ban a Fővárosi Művész Színház tagja volt. Fanyar humorral megformált epizódalakjai tették népszerűvé. Zenés színpadokon is gyakran szerepelt. 1924-ben a Városi és a Várszínházban, 1933-ban a Pesti, 1934-ben a Kamara, 1934–1935-ben a Fővárosi Operett, 1935-ben a Royal, a Városi, 1936-ban a Kamara Színházban lépett fel. 1940-től csak a Művészakció keretében játszhatott. Gyakran szerepelt a főváros éjszakai szórakozóhelyein (Moulin Rouge, Royal Orfeum, Tabarin). A holokauszt áldozata lett 231, 283

Rados Gusztáv (1862–1942) matematikus, egyetemi tanár, 1894-től az MTA tagja; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Rajna Alice (1886–?) színésznő. A Színiakadémiát 1911-ben végezte el. 1913-tól a Medgyaszay Kabaré, 1915-ben a Modern Színpad Kabaré tagja lett, s egészen 1920-ig Bárdos Artúr színházaiban működött. 1918 júniusában fellépett a Fasor Kabarében is. 1921–1926-ig a Vígszínház, 1926–1938-ig a Teréz körúti Színpad tagja volt. 1940–1941 között csak a Művészakció keretében működhetett. 1946-ban a Sörkabaréban, 1951-ben a Kis Varietében még fellépett. Pályája kezdetén fiatal leányokat formált meg, később komikus szerepeket kapott 175, 221, 231

Rajna Aranka (?–?) színésznő. 1939–1941 között szerepelt a Goldmark Teremben, leginkább irodalmi műsorok szereplője volt 231

Rajna Mária (1919–2008) színésznő. 1940-ben került a Művészakció tagjai közé Bálint Lajos meghívására; 1944. március 18-ig játszott a Goldmark Teremben 231

Rajna Sándor (1911–1979) szcenikus, díszlettervező, színész 274

Rákos (Rákosi) Tibor (?–?) színész. 1940–1944 között a Művészakció vidám darabjaiban lépett fel 225, 231

Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró 54

Rasofszki (Rasofszky) H. Anna (?–?) festő. A Művészakció V. képzőművészeti kiállításán szerepelt *V. E. arcképe* című munkájával 262, 263

Rassay Károly (1886–1958) ügyvéd, liberális politikus, lapszerkesztő, 1920–1944 között országgyűlési képviselő 118, 142, 172

Rátkai Márton (1881–1951) színész, 1948-tól tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán 172

Rauchwerger Lili (1916–2018) zongoraművész. Csodagyerekként kezdte karrierjét, már kilencévesen fellépett, tizenkét évesen önálló zenekari koncertet adott. Mint kiugró tehetség, Varró Margitnál és Máthé Kláránál tanult, majd a Zeneakadémián Weiner Leó és Székely Arnold tanítványa volt. 1938-ban diplomázott Bartók, Kodály és Dohnányi jelenlétében, de egyúttal a tanárképzőt is elvégezte. Ezt követően még Lipcsében Robert Teichmüllernél és Bécsben Paul Weingartennél is tanult. A háborús évek végét svéd Schutzpass birtokában élte át édesanyjával és húgával. A háború után féléves koncertsorozatot adott Bukarestben. 1946-ban Párizsba utazott egy zenei versenyre, és – noha nem tudott franciául – letelepedett a francia fővárosban. Csakhamar elindult a világkarrierje, Magyarországon pedig elfelejtették. A leghíresebb karmesterekkel lépett fel 246, 251

Ravasz László (1882–1975) református lelkész, egyházi író, a dunamelléki református egyházkerület püspöke 1921–1948-ig. 1925–1949 között az MTA tiszteleti tagja, 1937–1940 között másodelnöke, 1927–1944 között felsőházi tag 126

Redner Renée (1908–1975) festő. Jaschik Álmos szabadiskolájában tanult. Mesterei Aba-Novák Vilmos, Medgyessy Ferenc és Fényes Adolf. Részt vett a szolnoki művésztelep indulásában. Az Európai Iskola és a KUT tagja volt. A Művészakció három kiállításán vett részt 263

Regős Péter (1920–?) színész. Az Országos Színészegyesület színiiskolájában végzett, majd 1937-ben Erdélyi Mihály társulatához szerződött. 1941-ben szerepelt a Goldmark Terem színpadán a *Dybuk*ban. 1949-től a Rádiószínház, a Vidám Színpad, az Úttörő Színház, 1951–1980 között a Madách Színház művésze volt 231

Reichental Ferenc (1895–1971) festő. A Képzőművészeti Főiskolán kezdte tanulmányait (mestere Glatz Oszkár), majd 1920-ban Pétervárott tanult. 1921-ben tért vissza szülőföldjére, és itt, 1922-ben a Szlovákiai Művészek Szövetségének tagja lett. Németországi tanulmányutat tett. 1931-ben festőiskolát nyitott Pozsonyban. A II. világháború idején Magyarországon élt, a Művészakció három kiállításán vett részt. 1948-ban végleg az Egyesült Államokba távozott 263

Reiner Frigyes (1888–1963) karmester, több híres európai és amerikai zenekar vezetője. Fellépett az OMIKE kulturális rendezvényén 59

Reisz László 21

Rejtő Jenő (1905–1943) író, kabaré- és színpadi szerző, forgatókönyvíró, a magyar szórakoztató irodalom népszerű képviselője és megújítója. A holokauszt áldozata lett 227, 285

Relle Gabriella (1902–1975) opera-énekesnő, drámai szoprán. Tanulmányait a Zeneakadémián végezte 1924-ben az opera tanszakon. Utolsó éves akadémiai növendék korában szerződtette az Operaház, 1939-től a zsidótörvények miatt csak a Művészakció operaelőadásain énekelhetett. 1945 után ismét az Operaház tagja 1949-ig, majd örökös tag. A Magyar Rádiónak is gyakori szereplője volt 183, 239, 242, 274, 277, 279, 280, 299

Remenyik Zsigmond (1900–1962) író, költő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Reschofsky Sándor (1887–1972) zeneszerző, zongoraművész. A Zeneakadémián Szendy Árpádnál és Koessler Jánosnál tanult. 1926-tól a Fodor Zeneiskolában volt zongoratanár. Bartók Bélával közösen írott *Zongoraiskolá*jában (1913) tőle valók a technikai tanulmányok és gyakorlatok. Komponált dalokat, kamaraműveket hárfára és vonósegyüttesre, hárfára és fúvósegyüttesre. Két operájának *(Kleopátra, Keleti álom)* maga írta a szövegét is. 1940–1941-ben fellépett a Művészakcióban. A Zeneakadémián 1946–1958 között zongora kötelező tárgyat tanított 245, 251

Réthy Annie (1911–?) színésznő. 1940-ben szerepelt a Művészakcióban 231

Réti Rezső (?–?) azonosítatlan személy 231

Revere Gyula (1883–1945) hárfaművész. Mosshammer Román, Koessler János és Szendy Árpád növendéke volt a Zeneakadémián. Zongoraművésznek készült, és már 1892-ben hangversenyezett Földessy Arnolddal. 1918–1919-ben a Zeneakadémia tanára, majd a Városi Színház hárfaművésze volt. Számos korabeli hangfelvételen mint zongorakísérő közreműködött, saját zenekara is volt. A zsidótörvények miatt csak a Művészakció zenei előadásain léphetett fel, önálló hárfaestet is tartott. A nyilasok ölték meg 232, 247, 251, 293

Révész Dezső (?–?) azonosítatlan személy 36

Révész Péter Pál (1903–1945) festő. 1928-tól dolgozott a szolnoki művésztelepen haláláig. A Műcsarnokban, az Ernst Múzeumban és szolnoki kiállításokon szerepelt rendszeresen a munkáival. Munkássága teljes egészében Szolnokhoz kötődik. Az 1936-os, Nemzeti Szalonban megrendezett szolnoki művésztelepi kiállításról írott kritikák mint a „leheletfinom költői hangulatok lírai festőjét" említik. Az 1938-tól egyre súlyosbodó kirekesztés és üldözés már évekkel halála előtt lezárta a pályáját. Részt vett a Művészakció I. képzőművészeti kiállításán. Halálának pontos ideje és helye ismeretlen, a holokauszt áldozata lett 263

Rex Ferenc (1886–1959) gyógyszerész, az OMIKE elnöke 1945-ben 300

Ribáry Géza (1889–1942) ügyvéd. 1938-tól haláláig a PIH elnökhelyettese, az OMZSA megszervezője, a Művészakció vezetője 157, 159, 205, 210–212, 214, 215, 218, 221, 233, 234, 236, 245, 253, 275, 301

Riedl Margit (1901–1974) táncművész; saját társulata élén végzett táncosi-koreográfusi munkássága mellett táncot, gimnasztikát, sportgimnasztikát tanított neves iskolájában, elméleti munkássága is jelentős. Az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Riesz Pál (?–?) karmester. Az OMIKE színpadán 1941 februárjában tartott *Jazz-matiné* karmestere volt 251

Róbert Mária (1905–?) színésznő. Miután az Országos Színészegyesület színiiskoláját sikerrel elvégezte, elszerződött az Országos Kamara Színházhoz. A Művészakcióban 1941–1943 között gyakran szavalt; szerepelt Pap Károly *Mózes*ében is 231, 299

Roboz Imre (1892–1945) színigazgató 214

Rodolfo (Gács Rezső, 1911–1987) bűvész, a Művészakcióban, 1943. április 25-én megrendezett *Jazz-matiné* szereplői között volt 230

Rokonstein Lipót (?–?) a *Magyar Izraelita* című lap szerkesztője annak indulásakor, 1861-ben 31

Román István (?–?) hegedűművész. 1941 áprilisában a *Fiatal tehetségek estjé*n szerepelt a Művészakcióban 245, 251

Róna Aladár (?–?) színész 231

Róna Vera (?–?) énekesnő, szoprán. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában; játszott többek között Goldmark Károly *Sába királynője,* Verdi *Álarcosbál* és Hebbel *Judit* című darabjaiban 239

Rónai Géza (1886–1944) színész. 1902-ben Sárospatakon kezdte pályáját, azután Debrecenbe szerződött, később bejárta úgyszólván az egész országot. Működött Nagy Endre kabaréjában, 1924-től a Teréz körúti Színpad tagja volt, ahol mint epizódkomikus különösen parasztalakok ábrázolásával ért el sikereket. A zsidótörvények miatt később csak a Művészakció előadásain játszhatott. Ismeretlen helyen halt meg, a holokauszt áldozata lett 231

Rónai Mihály András (1913–1992) író, újságíró. Szerkesztésében jelent meg 1943-ban az OMIKE által kiadott gyűjteményes kötet, az *Anthologia Coacta* 265

Rónaszéki Béla (1891–1951) színész, rendező. Fellépett a Művészakció színpadán 231

Roóz Rezső (1879–1963) újságíró, a *Magyar Szó*nál kezdte újságírói pályáját. 1906-tól a *Magyar Hírlap* munkatársa, majd 1914-től felelős szerkesztője, 1945 után az *Új Élet* című felekezeti lapot szerkesztette 151

Rosenberg Izidor (?–?) az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Rosenberg Jenő (1895–?) festő. A Művészakció IV. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Önarckép* című olajfestményével 263

Rosenfeld-Rózsay József (1815–1885) orvos, 1864-től az MTA tagja. Az Izraelita Magyar Egylet elnöke 29, 30, 32

Rosenzweig Adolf (1850–1918) berlini rabbi, az OMIKE előadója 56

Rosenzweig Salamon (?–?) tanító, költő, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Rosner (Roszner) Károly (1902–1972) grafikus, jelentős művészeti szakíró. A *Magyar Grafika* szerkesztője 263

Rossini, Gioachino (1792–1868) olasz zeneszerző 235

Rosthy (Rosty) Magda (1909–1984) színésznő. 1931-ben a Magyar Színházban kezdte pályáját. Később az Új Színházban játszott. A Magyar Színházból került az OMIKE-hez, 1940–1944 között a Művészakció előadásain szerepelt. 1945–1949 között a Belvárosi, 1950–1951-ben a Vidám Színház tagja volt. 1951–1966-ig a Vidám és a Kis Színpadon játszott. Pályája kezdetén naivákat alakított, sikereit komikus karakterszerepekben aratta 226, 228, 229, 231

Rót Dezső (?–?) azonosítatlan személy 35

Róth Ferenc (?–?) énekes, fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 239

Róth Klári (?–?) színésznő. Csergő Hugó *Őszi szonáta* című színművében szerepelt 1942 júniusában a Goldmark Terem színpadán 231

Róth Miksa (?–?) karmester, énekes. Vezényelte az OMIKE színpadán Halévy *A zsidónő* című művét és *Az operett klasszikusai* címmel megrendezett előadást 251

Rothermere, Harold Harmsworth báró (1868–1940) sajtómágnás, 1888-ban, az *Answers to Correspondents* című lapot testvérével alapította, majd további lapok vásárlásával, alapításával lett sikeres 97

Rotschild Charlesné (Rózsika, Edle von Wertheimstein, 1870–1940) Nagyváradról elszármazott mecénás, az OMIKE jelentős jótevője 109

Rott Sándor (1868–1942) színész, színházigazgató. Műkedvelő előadásokon fedezték fel tehetségét a Folies Caprice kabaré igazgatói, 1891-ben szerződtették. 1918-ban Steinhardt Gézával megnyitotta a Kis Komédiát, amelyet 1927-ig vezetett. 1927–1928-ban a Komédia igazgatója lett, de csődbe jutott. 1928-ban a Fővárosi Operettszínházban és az Andrássy úti Színházban vendégszerepelt, majd 1935-ig német nyelvterületen és a

szomszédos országokban turnézott. 1935–1939-ig a Komédia színésze volt. Ezután csak az OMIKE színpadán szerepelhetett 221, 231, 272, 282

Rottmann Mozart (1874/75–1960) festő. Tanulmányait Budapesten kezdte, a bécsi Képzőművészeti Akadémia növendéke volt 1891–1893 között. Münchenben Hollósy Simonnál és Wagner Sándornál folytatott tanulmányokat 1900–1904-ig. 1901-től szerepelt a Műcsarnok és a Nemzeti Szalon kiállításain. A Művészakció I. képzőművészeti kiállításán jelen volt festményeivel 263

Rovelli Dezső (?–?) énekes, tenor. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. 1941–1942-ben *A varázsfuvola* előadásán szerepelt a Művészakcióban 239

Rozgonyi Andor (?–?) színész 231

Rózsa Mária (1921–?) színésznő. 1939–1942 között a Színiakadémián tanult. 1942–1944 között a Goldmark Teremben lépett fel a Művészakcióban. 1945–1946-ban a Magyar Színház, 1947–1950 között a bécsi Burgtheater tagja. 1950 után Izraelben telepedett le, és Miriam Nevo néven játszott tovább. Elvégezte a tel-avivi egyetem színháztudományi szakát. Vendégként többször fellépett külföldön is, magyar nyelvű előadóesteket is tartott. 1954-ben csatlakozott Pásztor Béla magyar nyelvű színtársulatához. Rövid idő alatt elsajátította a héber nyelvet, és több zsidó színháznak is tagja volt 231

Rózsa Nándor (1912–1993) színész. 1932-től a pesti Városi Színház tagja volt. 1943-ban szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Játszott Molnár Ferenc *Az ismeretlen lány* és Offenbach *Hoffmann meséi* előadásain. 1956 után Kaliforniában telepedett le 231

Rózsa Vera (1914–2010) énekesnő, pedagógus. A Zeneakadémián (ahová Kodály Zoltán vette fel, majd professzora is lett) kezdte zenei tanulmányait karmesterként, majd átváltott ének szakra. Első fellépései közé tartozott a Művészakció keretében Händel *Júdás Makkabeus* című oratóriumának előadásán az egyik zsidó nő szerepe. 1943-ban Cherubinóként Mozart *Figaro házassága* című operájának előadásán szerepelt az OMIKE operaegyüttesében. Férje deportálása után Rózsa Vera egy darabig bujkált, majd a svéd nagykövetségen dolgozott. 1945–1946-ban a Magyar Állami Operaház, 1946–1951-ig a bécsi Staatsoper tagja volt, ahol ígéretes színpadi karrierjét betegsége szakította meg 239, 246, 247, 274, 279

Rózsahegyi Jenő (?–?) festő. A Művészakció III. és IV. képzőművészeti kiállításán szerepelt olajfestményeivel 263

Rózsahegyi Kálmán (1873–1961) színész, színészpedagógus 186

Rózsay József *lásd* Rosenfeld-Rózsay József

Rubinyi Tibor (1895–1945) színész 185

Rudas Erna (?–?) énekes 239

Salamon Béla (1885–1965) kereskedősegédből 1913-ban a Royal Orfeum és a Royal Sörkabaré színésze lett. 1920–1921-ben a Bonbonnière Kabaré, 1921–1923 között az Apolló Színpad tagja volt. Itt aratta első nagy sikerét Szőke Szakáll *Vonósnégyes* című jelenetében. 1921-ben az Emkében és a Trocadero Kabarében is fellépett. 1923–1931-ig a Teréz körúti Színpad élén állt. 1933–1934-ben a Komédia Orfeumban, 1934–1939-ig a Teréz körúti Színpadon játszott. 1940–1944 között a Művészakció előadásain szerepelt. 1945–1946-ban a Royal Revü Varietében, 1950-ben a Népvarietében, 1951-ben a Kisvarietében, 1953-ban a Budapest Varietében is fellépett. 1951-ben a Vidám Színpadhoz szerződött, amelynek haláláig tagja maradt. Több filmben játszott epizódszerepet. Napilapokban és hetilapokban számos karcolata és krokija jelent meg 175, 221, 222, 228, 231, 281, 282

Salamon Miklós (?–1970) festő, grafikus. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Reménytelenség* című munkájával 240, 263

Sammler Sándor (?–?) zongorista. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein. Az 1942 júniusában az OMIKE színpadán megrendezett zenekari hangverseny közreműködője volt. Ismeretlen helyen halt meg 251

Sándor Emma (Kodály Zoltánné, 1863–1958) zeneszerző, műfordító 247

Sándor Frigyes (1905–1979) hegedűművész, karmester, pedagógus. A Zeneakadémián Mambriny Gyulánál és Waldbauer Imrénél tanult, 1926-tól a Budapesti Ének- és Zenekar-egyesületben hangversenymesterként, majd 1933-tól segédkarmesterként tevékenykedett. Az 1930-as évek derekán már elismert karmesterként számos együttest dirigált (pl. a Magyar Női Kamarazenekart). Elsősorban a barokk zene, Haydn és Mozart, valamint századunk magyar muzsikájának bemutatását szorgalmazta, Magyarországon elsőként adta elő Bartók 1939 nyarán írott vonószenekari *Divertimentó*ját az OMIKE hangversenyén. 1945 után a Székesfővárosi Felsőbb Zeneiskolában és a Nemzeti Zenedében hegedűt és kamarazenét tanított. Ugyanebben az évben az újonnan megalakult Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola igazgatójává nevezték ki. 1958–1975 közt a Zeneakadémián tanított kamarazenét. 1963-ban szervezte meg tanítványaiból a Liszt Ferenc Kamarazenekart, amelynek haláláig művészeti vezetője maradt 242, 246, 248, 251

Sándor József (1879–1944) színész. Művészi pályáját gyermekszínészként kezdte. 24 évesen beiratkozott a Színművészeti Akadémiára. Mint tehetségtelent elbocsátották, ezután a Thália Társaságnál kapott elsőrangú szerepet. Rövid ideig Kecskeméten működött. Budapesten több színház és kabaré tagja, majd áttért a varietére, az Artisták Egyesületének elnökévé választották. 1940-től lépett fel a Művészakció előadásain. 1944 nyarán halt meg Auschwitzban 231

Sándor Judit (?–?) színésznő, 1941 júniusában szerepelt a Goldmark Terem színpadán, Mohácsi Jenő *A gyermek és a Messiás* című művében 231

Sándor Pál (1860–1936) gazdasági szakember, 1901–1918 között, majd 1920-tól haláláig országgyűlési képviselő, 1910-ben az OMIKE igazgatósági tagja 50, 97, 141

Sándor Renée (1899–1977) zongoraművész. A Zeneakadémián Dohnányi Ernőnél és Kovács Sándornál tanult. 1922-től hosszabb ideig Németországban turnézott Árpád bátyjával. Különösen a barokk és a bécsi mesterek, Mendelssohn, Bartók muzsikáját tolmácsolta rendkívüli formaérzékkel, tiszta zeneiséggel. Egy időben rendszeresen játszott kamarazenét Tátrai Vilmossal és vonósnégyesével. 1939 után a Művészakcióban lépett fel. 1945 előtt a Goldmark Zeneiskolában, 1949-től a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskolában, majd a Zeneakadémián (1951–1954) tanította a zongora kötelező tárgyat 246, 251

Sándor Tibor 163, 188

Sarkadi Aladár (1874–1949) színész, komikus. 1892-ben Győri József daltársulatával lépett a színi pályára. Különböző társulatok tagjaként az ország csaknem valamennyi nagyobb városában fellépett. Debrecenben, majd Óbudán játszott, 1899–1900 folyamán Pozsonyba, Kecskemétre, Debrecenbe szerződtették, 1902–1904-ben Aradra. 1903-ban a Vígszínház tagja lett. 1912–1918-ig a Király Színházban, majd ismét a Vígszínházban játszott. 1927–1937 között a Fővárosi Operettszínház tagja volt. A Vígszínházból került az OMIKE társulatába. Állandóan játszott Lakner Artúr gyermekszínházában. 1946-ban a Béke Színház és a Fővárosi Operettszínház színpadán szerepelt. 1947-ben a Medgyaszay Színház színpadán szerepelt 231

Sarkadi Judit 15

Sárközi György (1899–1945) költő, író, folyóirat-szerkesztő, műfordító, a *Válasz* szerkesztője. Felesége Molnár Márta (Molnár Ferenc lánya). 1944-ben munkaszolgálatra vitték, 1945. márciusban halt meg végelgyengülésben 287

Sárközi Mátyás 28

Sarlai Imre (1904–1983) színész, rendező, színészpedagógus. 1920-ban Kispesten kezdte pályáját. Vidéki városokban játszott. 1929–1930-ban az Új Színházban, 1930–1931-ben a Belvárosi, 1935-ben a Király Színházban, 1936–1937-ben Erdélyi Mihály társulatában, 1940–1944 között a Művészakció előadásain szerepelt. 1945 után számos helyen – Szegeden, a Fővárosi Operettszínházban, Nagyváradon, Kolozsvárott, Marosvásárhelyen – lépett színpadra. 1951–1955-ig a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben tanított 231

Sas (Sass) Imre (Pollacsek Izidor, 1902–1944) színész. 1920-tól a Budapesti Színészek Szövetségének tagja. Különböző vidéki társulatokban játszott, eleinte bonviván szerepeket. 1931–1932-ben a Szegedi Nemzeti Színház tagja, 1936-tól Békéscsabán, Nagykőrösön, Veszprémben, Szarvason, 1937-ben Kőszegen, Pápán, Baján, Szekszárdon játszott. 1940 őszétől a Felvidék városaiban szerepelt, majd 1942–1943 folyamán kabarékban tűnt fel a Goldmark Terem színpadán. 1944. június 20-án Jászberénybe vonult be munkaszolgálatosként. A hatvani gettóba szállított zsidókkal együtt Auschwitzba vitték, ahol elhurcolt társaival együtt megölték 228, 231

Schalk László (Sári Schalk László, 1900–?) festő. Először az Iparművészeti Iskolában, majd Feiks Jenőnél és Iványi Grünwald Bélánál folytatott tanulmányokat. Hosszú ideig a szentendrei művésztelepen dolgozott. A nagybányai szabad festőiskolában is képezte magát. 1929-ben és 1930-ban a Nemzeti Szalonban volt gyűjteményes kiállítása. A Művészakció három kiállításán vett részt. Kanadában telepedett le, Montrealban tanított 263

Scheiber Hugó (1873–1950) festő. A budapesti Iparművészeti Iskolában Papp Henrik volt a tanára. Berlinben a *Sturm* című folyóirat helyiségében rendezett nagy sikerű kiállítást. Amerikában és Rómában is járt. Eleinte impresszionisztikus, plein air képeket festett, majd utolsó gyűjteményes kiállításain a Nemzeti Szalonban és az Ernst Múzeumban futurista, expresszionista képeket állított ki. A KUT tagja volt. A Művészakció négy kiállításán vett részt. 1964-ben a Magyar Nemzeti Galériában műveiből emlékkiállítást rendeztek 263

Schmolka János (?–?) filmügynök 285

Schneider Hedvig (Hédy, 1920–?) zongoraművész. Pályája 1945 után bontakozott ki, az 1947-es párizsi Long-verseny nagydíjának elnyerése után. Számos külföldi hangversenykörúton szerepelt, főleg briliáns technikájával és stílusismeretével aratott sikereket. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein. Az 1942 júniusában az OMIKE színpadán megrendezett zenekari hangverseny közreműködője volt 245, 251

Schnitzler János (1908–1944) festő. Az Egyesült Izzóban dolgozott tisztviselőként. 1934-től rendszeres kiállítója volt a Szocialista Képzőművészek Csoportjának. 1938-ban Finnországban szerepelt rajzaival több kiállításon Derkovits Gyula, Egry József és Szőnyi István társaságában. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán *Könyöklő asszony* és *Hegyi sétány* című munkáival vett részt. 1941-től többször behívták munkaszolgálatra; büntetőtáborban halt meg Ukrajnában 293

Schőner Alfréd 19

Schönberger (Hegyi) György (1922–2001) festő, grafikus, mozaikművész. A Képzőművészeti Főiskolán Berény Róbert, Barcsay Jenő és Fónyi Géza tanítványa volt. Itáliában, Izraelben, Franciaországban és Görögországban járt tanulmányúton. Kapcsolatba került a szentendrei festészettel. Először a szürrealizmus és a konstruktivizmus jellemzi festészetét, az 1950-es évektől kialakítja a táblaképmozaikot, amit később mozaikkollázzsá fejleszt. Monumentális munkákat is készített. 1939–1944 között a Művészakció képzőművészeti kiállításain szerepelt munkáival. Első önálló kiállítását Kolozsváron rendezte 1946-ban. 1954-ben és 1962-ben Budapesten, a Fényes Adolf Teremben szerepelt önálló tárlaton. Németországban és Izraelben is bemutatta alkotásait 263

Schönberger Armand (1885–1974) festő. Munkácsy-képeket másolt a Nemzeti Múzeumban, majd a Mintarajziskolán esti aktrajzra járt. Később Münchenbe ment. 1906-ban a nagybányai művésztelepen Ferenczy Károly mellett dolgozott, majd Párizsban a Grand-Chaumière növendéke lett. Nagy hatást gyakorolt rá a fiatal Picasso kiállítása. 1910-ben állított ki először a Rózsa Miklós-féle Művészházban, 1915-ben *A Tett,* 1916-ban a *Ma* köréhez csatlakozott. 1917-ben megalakították a Hetek csoportját, a tagok között volt Kmetty János, Nemes Lampérth József és Uitz Béla. Alapításától tagja volt a KUT-nak, 1927-ben megkapta annak kitüntető elismerését. A Művészakció négy kiállításán vett részt 263

Schöpflin Aladár (1872–1950) műkritikus, irodalomtörténész, író, műfordító; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója, 1948-tól az MTA tagja 147

Schubert, Franz (1797–1828) osztrák zeneszerző 248

Schumann, Robert (1810–1856) német zeneszerző 239

Schwab Löw (1794–1857) pesti rabbi, a reformmozgalom képviselője 28

Schwabach László (1900–1944/45) fogorvos, az OMIKE salgótarjáni fiókegyesületének ügyvezető elnöke; munkaszolgálatosként Pusztavámon agyonlőtték 132

Schwarcz Benjámin (1880–1960) a Bethlen téri körzet főrabbija, országos főrabbi, az Országos Rabbitanács elnöke 119

Schwarz testvérek (?–?) felléptek a Művészakció 1941. decemberi rendkívüli kabaréműsorában 240

Schweiger Lázár (1872–?) egri főrabbi, az OMIKE előadója 56

Schweitzer Ede, lovag (1844–1920) tábornok, az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1910-ben 50

Schweitzer Edéné (?–?) az OMIKE Hölgybizottságának tagja 50

Schweitzer Gábor 45, 147

Schweitzer József 46

Sebestyén Jenő (1881–1949) színész. Táncos-komikusként kezdte pályáját 1902-ben. Vezető vidéki társulatokkal lépett fel. 1927–1930-ban a Városi Színház tagja, majd a Fővárosi Operettszínházban lépett fel. 1940-től szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Játszott Bródy Sándor *Rembrandt*jában, a *Dybuk*ban, és fellépett a vidám esteken is. 1945–1948-ban ismét a Fővárosi Operettszínházban szerepelt 231

Sebestyén Károly (1872–1945) tanár, esztéta, színikritikus, 1907–1932 között a Színművészeti Akadémia tanára, 1926–1929-ben helyettes igazgatója, 1929–1930-ban igazgatója. Részt vett az OMIKE szervezésében. Valószínűleg a holokauszt áldozata lett 37, 38

Sebestyén Mihály (1893–1977) színigazgató 178

Sebők György (1922–1998) zongoraművész. 1943 decemberében lépett fel a Művészakcióban. A Zeneakadémián végzett tanulmányai után pályája a felszabadulás után bontakozott ki. Genfi és párizsi zenei versenyeken ért el helyezéseket, hosszabb ideig Párizsban élt. Egy ideig a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskola, majd a szegedi konzervatórium tanára volt. 1956 után Párizsban, majd az Egyesült Államokban élt, a bloomingtoni Indiana University professzora volt 251

Sebők Stefi (?–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei előadásain 240

Segesdy László (1899–1975) forgatókönyvíró, dalszövegszerző 285

Semmelweis Ignác (1818–1865) orvos 132

Semmler Erzsébet (?–?) azonosítatlan személy 255

Seres László (?–?) színész. Részt vett a Művészakcióban 231

Serly Dénes 15

Setét Júlia (?–?) szobrász. A Művészakció IV. és V. képzőművészeti kiállításán szerepelt szobraival. Egy bronzszobrát 1948-ban vásárolta meg a Magyar Nemzeti Galéria 263

Shakespeare, William (1564–1616) drámaíró, költő 213, 223, 227

Sík Olga (1911–2007) énekesnő, énekpedagógus. Fellépett a Művészakció zenei előadásain 240

Sík Rezső (1880–1944) színész, rendező. A Színiakadémiát 1902-ben végezte el. 1902–1903-ban Nagyváradon, 1904–1906 között Zomborban, 1907–1908-ban Győrben, majd 1908–1917-ig újra Nagyváradon játszott. 1917–1932-ig a Városi Színházban, 1933–1935-ig Miskolcon színészként és rendezőként működött. 1937–1938-ban az Erzsébetvárosi Színház tagja volt. A Művészakcióban Bródy Sándor *Rembrandt* című színművében szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 231

Silberfeld Jakab (1878–1944) 1904-ben avatták rabbivá. 1904-től a nyíregyházi, 1907-től az aranyosmaróti, 1913-tól a békéscsabai izraelita hitközség főrabbija volt. Számos prédikációgyűjteménye jelent meg az OMIKE kiadásában. Auschwitzban halt meg 99

Silberstein (Ötvös) Adolf (1845–1899) újságíró, kritikus, az 1897-es kultúregylet-alapítási kísérlet vezetője 37, 38

Simai Ede (1895–1981) színész, szerkesztő. 1918-ban a Modern Kabaré konferansziéja volt, majd 1923–1924-ben a Kis Komédiában lépett fel. Ezután néhány éven át Berlinben játszott. 1928-ban a pesti Nagykomédia prológját írta. 1931 őszén a Király Kávéház kabaré-varieté estjeit rendezte. Egy év múlva Földes Dezső pozsonyi társulatában szerepelt, utána egy évig a pesti Király Színház tagja volt. 1937-ben Fekete Józseffel közösen adta ki a Színházi Mindentudót. 1940-től szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Játszott többek között Szomory Dezső *Takáts Alice,* Bálint Lajos *Támár,* a *Dybuk,* Csergő Hugó *Őszi szonáta* előadásain. 1945-től vidéki színházakban lépett fel (Kecskemét, Pécs). 1957-ben Kanadában telepedett le, műsorokat szervezett, konferált 231

Simándy Pál (Gombos Ferenc, 1891–1978) író, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Simon Géza Gábor 239, 249

Simon Jakab, boglári (1847–1919) a Budapesti Áru- és Értéktőzsde alelnöke, 1910-ben az OMIKE tiszteletbeli elnöke 50

Simon Lajos (?–?) színész. 1943-ban szerepelt a Goldmark Teremben, többek között Molnár Ferenc *Liliom,* Szenes Béla *A gazdag lány* és Csergő Hugó *Őszi szonáta* című előadásain 231

Simon Zsuzsa (1910–1996) színésznő, rendező, színházigazgató. Pályáját 1932-ben a Belvárosi Színházban kezdte, amelynek 1939-ig volt tagja. Bárdos Artúr fedezte fel; 1935-ben már az *Esernyős király*ban játszott olyan nagy nevekkel, mint Páger Antal és Mezei Mária. 1935-ben a Belvárosi Színház egyik vezető fiatal színésze; 1939-ben leparancsolták a színpadról. A Belvárosi Színházban a szeme láttára vették le a képét a falról és taposták össze. 1940–1944 között az OMIKE-ben lépett fel. A Hollán utcai OMIKE Kamaraszínház művészeti vezetője volt, tehetséges növendékeket oktatott. A Goldmark Teremben sorozatosan játszott főszerepeket; szavalt, sanzonokat énekelt. 1945–1947-ig a nagyváradi Állami Színház, majd 1949–1951-ben a Belvárosi Színház igazgatója. 1950–1956 között a Színiakadémia főigazgatója. 1957–1960-ig a Petőfi és a Jókai Színház igazgatója, 1960–1962-ben a Fővárosi Operettszínház főrendezője, 1962–1990 között a Thália Színház tagja. 1948-tól a Színiakadémián a színészmesterség tanára 223, 228, 229, 231

Sípos Jenő (1910–2001) énekes, énekpedagógus, tanulmányait 1936–1941 között a Zeneakadémia operaénekes és énektanárképző szakán, majd Olaszországban végezte. 1939–1944 között a Művészakció rendezvényein szerepelt. 1961-től 1991-ig a Zeneakadémia tanára.

1977–1980 között a Frankfurt am Main-i Städtische Bühnen énekmestere, 1979–1986-ig Teheránban, 1981–1983 között Tokióban énektanár, 1983-tól a Magyar Állami Operaház énekmestere 240

Sipos Péter 146, 164

Sohár Anikó 113

Solt Ibolya (?–?) színésznő. Irodalmi műsorok mellett szerepelt Szomory Dezső *Takáts Alice* című színművében, a *Dybuk*ban, Szabolcsi Lajos *A király gyűrűje* című előadásán 231

Sólyom Janka (1902–1972) színésznő, sanzonénekes. Kabarékban és filmszínházak kulturális műsoraiban lépett fel. Énekelt megzenésített József Attila-verseket is 175

Somlár Zsigmond (1875–1943) színész. Vidéki pályakezdés után Budapesten a Városligeti Színkör, a Thália Társaság, a Bonbonnière Kabaré tagja, a Kamarajátékok résztvevője volt. 1911–1914 között Pécsett, 1915-től a Modern Színpadon, majd 1924-ig az Andrássy úti és a Belvárosi Színházban, 1924–1925-ben a Magyar Színházban játszott. 1925 őszén a Művész Színpadot vezette. 1928–1929-ben a Városi Színház vágójaként, 1929–1931 között a Bethlen téri Színpad, 1931–1932-ben az Új Színpad színészeként működött. A budapesti színházakban epizódszerepekhez jutott. 1940-től a Művészakció szereplője volt 231

Somlay Artúr (1883–1951) színész; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Somlyó Zoltán (1882–1937) költő, újságíró, műfordító. 1908-ban a *Nagyváradi Esti Lap* és a *Szabadság* szerkesztőségében dolgozott, 1909–1913 között vidéki szerkesztőségekben. 1913-tól újra Budapesten élt. 1922-től a *Pesti Hirlap*, 1926–1928 között a *Literatura* folyóirat, 1928-tól a *Pesti Napló* munkatársa volt. 1928-tól írásaiból élt, amelyekből közölt az erdélyi *Zsidó Jövő* is 41, 112

Somody István (?–?) azonosítatlan személy 200

Somogyi (E.) Jolán (1902–1991) festő. A Művészakció III. és V. képzőművészeti kiállításán szerepelt olajfestményeivel 263

Somogyi Dezső (?–?) énekes. 1943–1944-ben lépett fel a Goldmark Teremben 240

Somogyi Éva (?–?) színésznő 275

Somogyi Juci (?–?) színésznő. 1942 januárjában szerepelt a Goldmark Teremben, Boross Elemér *A nős ember* című vígjátékában 231

Somogyi Kálmán (1891–1964) színész, színigazgató 178

Somogyi László (1907–1988) karmester. Zenei előtanulmányai (hegedű, zongora) után a Zeneakadémián 1935-ben végzett Kodály Zoltán (zeneszerzés) növendékeként. Bár sosem voltak zeneszerzői törekvései, meg akarta tanulni, hogy miképp „készül" a zene, így lett kiváló karmestere a modern műveknek, elsősorban Bartók és Kodály műveinek. 1932–1936-ig a Budapesti Hangversenyzenekar hegedűse volt; 1936-ban dirigálta első hangversenyét a Zeneakadémia nagytermében, majd holland, belga, olasz városokban és Bécsben szerepelt. 1939–1943 között az OMIKE (Goldmark) zenekar alapítója és vezetője volt. 1945–1950-ig a Székesfővárosi Szimfonikus Zenekar karmestere. 1949–1956-ig a Zeneakadémia tanára (karmesterképzés). 1951–1956 között a Magyar Rádió Szimfonikus zenekarának vezető karmestere volt. 1964–1970 között New York államban a Rochesteri Philharmonic Orchestra zeneigazgatója 241, 242, 251, 303

Somogyi Piroska (?–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 240, 249

Sós Endre (1905–1969) újságíró, író. 1945 előtt az *Esti Kurir*, az *Ujság*, a *Magyar Hírlap*, a *Reggeli Újság* és *A Toll* munkatársa, illetve szerkesztője volt. Szerkesztette az Új Zsidó Könyvtár sorozatot is. A II. világháború idején munkaszolgálatra hívták be, 1944-ben a győri katonai fogházban ült. 1945 után a *Népszava*, majd huszonöt éven át a *Magyar*

Nemzet főmunkatársa volt. 1957–1965-ben a MIOK és a Budapesti Izraelita Hitközség elnöke 129, 131, 209, 213, 221

Spán Frigyes (?–?) színész. Szász Miklós *Legényvásár* és Szenes Béla *A gazdag lány* előadásain szerepelt a Művészakcióban 231

Spiegel Annie (1904–1980) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei rendezvényein 223, 240

Spitzer Mór (1859–1931) 1886-ban ügyvédi diplomát szerzett. 1888-tól a veszprémi izraelita hitközség képviselő-testületének és iskolaszékének tagja. Az 1905-ben megalakult Veszprémi Függetlenségi és 48-as Párt alelnöke. 1910-ben elnökletével alakult meg a Veszprémi Faipar Rt. A galíciai és az orosz fronton tanúsított szolgálatát kitüntetésekkel ismerték el. 1915–1931 között a vezprémi hitközség elnöke 119

Starker János (1924–2013) gordonkaművész. A Zeneakadémián Schiffer Adolf tanítványa volt, mellette Weiner Leó, Waldbauer Imre, Molnár Antal és Hammerschlag János óráit látogatta. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. Különböző hazai és külföldi koncertek után, a háború befejeztével a Budapesti Filharmóniai Társaság zenekarának (1945–1946) és a Magyar Állami Operaház zenekarának szólógordonkása volt. 1948-ban költözött az Egyesült Államokba, ahol a dallasi szimfonikus zenekar (1948–1949), a Metropolitan Opera (1949–1953), majd a chicagói szimfonikus zenekar szólócsellistája volt (1953–1958). Közben egyre több hangversenyt adott; 1958-tól a bloomingtoni Indiana University nagy hírű cselló tanszakának vezetője. 1962-ben a chicagói Conservatory College díszdoktorává avatták. A klasszikus mesterek és a 20. századi magyar zene alkotásainak kiváló előadója, sokat tett Kodály Zoltán szólógordonka-szonátája megismertetéséért 232, 241, 245, 246, 251, 279

Staud Géza (1906–1988) színháztörténész 188, 189

Stein Lajos (Ludwig Stein, 1859–1930) szociológus, filozófus, 1881–1883 között berlini rabbi, 1886–1891-ben zürichi, majd 1911-ig genfi egyetemi tanár, ezután Berlinben folyóirat-szerkesztő, 1899-től az MTA tiszteleti tagja, az OMIKE előadója 56, 57

Steiner Imre (1902–1944) hegedűművész. Tanulmányait a Zeneakadémián folytatta. 1920–1930 között a Városi Színházban szólamvezető hegedűs és zenekari igazgató volt. A Budapesti Hangversenyzenekar tagja, filmzenekarokban és színházakban is működött. 1939–1944 között az OMIKE zenekarában játszott 251

Stern Júlia (?–?) szobrász. A Művészakció II. és III. képzőművészeti kiállításán szerepelt műveivel 263

Stern Samu (1874–1946) élelmiszeripari üzletember, bankár, a PIH elnöke (1929–1944) és a MIOI vezetője (1932–1944). Országos zsidó felekezeti vezető. A Zsidó Tanács elnöke 1944–1945-ben; szerepét könyvben igyekezett tisztázni. Ribáry Géza halála után az OMIKE Kultúrtanácsának vezetője 118, 129, 133, 140, 150, 151, 211, 217, 221

Stern Samuné (Engel Polda, ?–1937) a Magyarországi Izraelita Nőegyletek Országos Szövetségének elnöknője 113

Sternthal Adolf (?–?) azonosítatlan személy 36

Stöckler Lajos (1897–1960) textilgyáros, 1944. július 22-től a magyar hatóságok jóváhagyásával újjászervezett Zsidó Tanács tagja. Különösen aktív szerepet játszott a nyilas uralom idején mint az új Zsidó Tanács tényleges vezetője. Komoly szerepe volt a „nagy" gettó élelmezésének, belső rendjének megszervezésében. 1945–1950 között a PIH elnöke. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták; a vádak között szerepelt az is, hogy Domonkos Miksával együtt meggyilkolta Raoul Wallenberget. 1956-ban szabadult, elborult elmével halt meg Ausztráliában 303

Strauss, Johann (1825–1899) osztrák zeneszerző 235, 243, 244

Strausz Péter 166, 188

Sugár Andor (1903–1944) festő. A holokauszt áldozata lett 284

Sugár Sándor (?–?) Pap Károly *Mózes*ének gyermekszereplője 1943–1944-ben a Művészakcióban 231

Supka Géza (1883–1956) művészettörténész, író, újságíró, az Ünnepi Könyvhét kezdeményezője (1929); az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Surány Erzsébet (?–?) énekesnő 240, 249

Sümegi György 201

Sz. Köves Piroska (?–?) szobrász. A Művészakció II. és III. képzőművészeti kiállításán szerepelt gipszszobraival és krétarajzával 263

Szabó Dezső (1913–?) színész. Államtudományi doktorátust szerzett, ezzel párhuzamosan végezte el a Színiakadémiát 1934-ben. 1934–1938 között a Magyar Színház tagja volt. 1939-ben még fellépett az Andrássy Színházban, 1939–1944 között a Művészakcióban játszott. A kabaréestek mellett szerepelt a *Dybuk* című előadáson is 187, 232

Szabó Géza (?–?) újságíró 76

Szabó Zoltán (1912–1984) író, a falukutató mozgalom úttörője; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Szabolcs Ernő (1887–1964) színész, rendező, a két világháború közötti operettélet meghatározó személyisége. Az elsők között rendezett revüt Budapesten. A Vígszínkörben kezdte pályáját, majd a Ferenczy Kabarében, a Király Színházban és a Népoperában lépett fel. 1915–1919 között az Apolló Kabaré rendezője, 1917-ben a Phönix Filmgyár adminisztratív igazgatója, 1920–1922-ben a Vígszínház titkára. Rendezőként, főrendezőként is működött a Fővárosi Operettszínházban, a Vígszínházban; az Andrássy úti, a Bethlen téri Színpad főrendezőnek, a Pesti Színház rendezőnek szerződtette. 1939-ig a Royal Színházban rendezett, ezután a zsidótörvények miatt csak a Művészakció keretében működhetett. 1945–1949-ben több budapesti színházban és Szegeden folytatta pályáját. Később főként varietékben dolgozott 232

Szabolcsi Bence (1899–1973) zenetörténész 264, 303

Szabolcsi Lajos (1889–1943) újságíró, szerkesztő; apja, Szabolcsi Miksa halála után (1915) az *Egyenlőség* főszerkesztője, annak megszüntetéséig (1939). Az 1920-as években az OMIKE alelnöke. Több darabját bemutatták a Művészakcióban 56, 82, 87, 94, 97, 161, 210, 220, 226, 227, 238

Szabolcsi Miksa (1857–1915) újságíró, lapszerkesztő, a magyar zsidó újságírás egyik megteremtője, 1886-tól az *Egyenlőség* főszerkesztője 20, 37, 49, 50, 67, 68, 91

Szácsi (Szécsi) Erzsébet (?–?) színésznő 187

Szakasits Árpád (1888–1965) újságíró, szociáldemokrata politikus; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója; 1945–1948 között kormánytag, 1948–1950-ben államfő 147

Szalai Miklós 139, 140

Szamosi Buli (?–?) jazz-zenész 249

Szamosi Elza (1881–1924) opera-énekesnő, fellépett az OMIKE rendezvényén 59

Szántó Klári (1922–1995) színésznő, 1942 júniusában szerepelt a *Fiatal színészek estjén* a Goldmark Teremben, *A legjobb barátnőm* című előadáson 232

Szántó Piroska (S. Szántó, 1913–1998) festő, grafikus, gobelinművész. Iparművészetet tanult, majd 1932-ben átiratkozott a Képzőművészeti Főiskolára, ahonnan baloldali politikai tevékenysége miatt kizárták. Ezután magániskolában képezte magát. 1934-ben csatlako-

zott a Szocialista Képzőművészek Csoportjához. 1937-ben Bálint Endre hívására ment Szentendrére, ahol a Vajda Lajos és Korniss Dezső köré csoportosuló fiatalok között dolgozott, majd a helyi művészeti élet aktív szereplője lett. Részt vett a Művészakció I. képzőművészeti kiállításán. 1945-ben az Európai Iskola tagja volt. Az 1950-es években szépirodalmi művekhez készített illusztrációkat 110, 263

Száraz György 12

Szász Miklós (?–1946) író, újságíró 225

Szász Zoltán (1877–1940) író, újságíró. Több lapnál dolgozott, munkatársa volt a *Nyugat*nak, *Az Ujság*nak és a *Pesti Napló*nak is. Az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Szatmári Endre (?–?) színész. 1939 decemberében szerepelt a Goldmark Teremben a *Fiatal színészek estjén*, *A legjobb barátnőm* című előadáson 232

Szatmári Markovits István (1892–1967) festő. A Képzőművészeti Főiskolán tanult. Tájképeket állított ki fővárosi tárlatokon. Az OMIKE három képzőművészeti kiállításán szerepelt olajfestményeivel 263

Széchenyi György (1889–1938) politikus, országgyűlési képviselő (1935–1938), az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Széchi Armand (1874–?) festő. Tanulmányait a Mintarajziskolában folytatta. 1913-tól állított ki Budapesten. A Művészakció négy kiállításán volt jelen műveivel 263

Szécsényi András 164

Szécsy Hédi (1917–1944) színésznő. Gyermekszerepekben lépett fel budapesti színházakban, továbbá a Royal Apolló matinéin. 1942–1943-ban a Művészakció gyermekelőadásain szerepelt. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 232, 281

Székely Ferenc (1858–1936) bankár, a PIH elnöke 1919–1921 között, 1910-ben az OMIKE igazgatóságának tagja, később az OMIKE Kultúrotthon elnöke 50, 80, 93, 105

Székely Mihály (1901–1963) operaénekes 183

Székely Nándor 125

Szele Tamás 284, 285

Szelényi István (1904–1972) zeneszerző 246

Szénási Lili (?–?) táncművész, az *Artista revü* és a *Jazz-matiné* műsorán szerepelt a Goldmark Teremben 240

Szende László (?–?) szombathelyi építészmérnök, Bárdos Alice hegedűművésznő férje, 1922-ben házasodtak össze 279

Szende Pál (1879–1934) közgazdasági író, polgári radikális politikus, 1918–1919-ben pénzügyminiszter Károlyi Mihály kormányában és az azt követő Berinkey-kormányban 89

Szenes Béla (1894–1927) író, újságíró 227

Szenes Fülöp (1863–1944) festő. A budapesti Mintarajziskolában Székely Bertalan és Lotz Károly növendéke volt, majd Münchenben, Párizsban és Nagybányán folytatta tanulmányait. Főleg portrékat és életképeket készített. A Műcsarnokban rendezett első kiállítását több gyűjteményes kiállítás követte a Nemzeti Szalonban (1905, 1927), mely 1909-ben egyik női arcképét jubiláris aranyéremmel jutalmazta. Több festményét őrzi a Magyar Nemzeti Galéria. 1944 novemberében halt meg Budapesten, a holokauszt áldozataként 255, 263

Szenkár Dezső (1894–1962) zeneszerző, karmester. A Zeneakadémián Weiner Leó, Siklós Albert és Antalffy-Zsiross Dezső tanítványa. Innsbruckban, Stockholmban, Berlinben, Helsinkiben, majd Párizsban működött. 1939-ben visszatért Budapestre. Főként színpadi

műveket és könnyűzenét írt. Több művével pályadíjat nyert. Közreműködött az OMIKE színpadán 1942 decemberében megrendezett *Rendkívüli kabaré*ban 251

Szentiványi Kálmán (1883–1950) kabarészínész, konferanszié. 1904-ben Horváth Zoltán magániskoláját végezte el. 1906-tól vidéken, Komjáthy János társulatában játszott, majd a Royal Orfeumhoz szerződött. Harcolt az I. világháborúban. 1919-ben a Madách Színházban játszott. 1940–1944 között a Művészakció előadásain konferált. 1945-ben a Vidám Varietében játszott, s a Royal Revü Varieté műsorát vezette 229, 232, 274

Szép Ernő (1884–1953) költő, regényíró, újságíró, színpadi szerző, elbeszélő. Írt az OMIKE által kiadott *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachjá*ba. Több darabját bemutatták a Művészakcióban, ahol irodalmi esteken személyesen is fellépett 78, 212, 223, 225, 226, 264, 265, 267, 269, 276

Szigeti Jenő (1890–1949) színész. 1910-ben végezte el az Országos Színészegyesület színiiskoláját, majd Sopronban, az Újpesti Népszínházban, Nagyváradon, Debrecenben szerepelt. 1921-ben a fővárosba került, ahol operett- és kabarészerepeket játszott. 1929-ben a Magyar, 1931-ben a Belvárosi Színház szerződtette. 1934–1935-ben a Teréz körúti Színpad, 1938–1939-ben az Andrássy úti Színház tagja volt. A Magyar Színházból érkezett az OMIKE színpadára, 1940–1944 között csak a Művészakció előadásain szerepelhetett. 1945 után a Magyar, a Belvárosi, majd az Úttörő és Ifjúsági Színházban játszott. Karakterszerepeket, elsősorban kisembereket, groteszk-komikus figurákat játszott. Operettben és kabarében is sikeres volt 232, 263, 278

Sziklai József (1889–1940) színész. Az Országos Színészegyesület színiiskolájának elvégzése után, 1910-ben Kassán kezdte pályafutását. 1914-ben a Népoperához, majd a Király Színházhoz, ezután a Vígszínházhoz került. 1917–1940 között felváltva a Városi Színház és a Király Színház tagjaként működött. A Goldmark Teremben 1939. november–decemberben szerepelt a vidám esteken 232

Szilágyi Bea (1908–1987) színésznő. Pályáját táncművészként kezdte a kolozsvári Operában. 1941-től a Goldmark Terem színpadán játszott, táncolt és táncokat tanított be. 1945-ben a budapesti Szabad Színházban lépett fel először színészként, majd a Magyar, a Madách és a Vígszínházban játszott kisebb szerepekben. 1949–1951-ig a Vidám Színpad tagja volt, akkor visszavonult a színpadtól. 1950-től a Színiakadémia színészmesterség-tanára. 1951–1956 között a Színház- és Filmművészeti Szövetség titkára, majd nyugdíjazásáig a Fővárosi Operettszínház játékmestere volt 232

Szilágyi Béla (?–?) a Magyar Artista Egylet miniszteri biztosa 1940-ben 230

Szilárd Ágnes (?–?) színésznő. 1942 júniusában szerepelt a Goldmark Terem színpadán a *Fiatal színészek estjén*, *A legjobb barátnőm* és *Az V/b.* című darabokban 232

Szimonidesz Lajos (1884–1965) evangélikus lelkész, az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója; 1948–1952 között protestáns tábori püspök 147

Szín György (1906–1943) festő. 1925–1927 között Párizsban élt, majd Budapesten telepedett le, és a Képzőművészeti Főiskolán tanult. A KUT tárlatain 1936-ban és 1940–1943 között szerepelt képeivel. Alkotásaiból Rózsa Miklós 1938-ban rendezett gyűjteményes kiállítást a Tamás Galériában. 1934-ben elnyerte a Nemes Marcell utazási ösztöndíjat, 1935-ben a Lipótvárosi Kaszinó díját. A Művészakció négy kiállításán vett részt. Munkaszolgálatosként halt meg 263

Szinyei Merse Jenő (1888–1957) 1927–1944 között országgyűlési képviselő, 1938–1942 között a képviselőház alelnöke, 1942–1944-ben, a német megszállásig vallás- és közoktatásügyi miniszter 201

Szirányi Gábor 193, 277

Szirma György (?–?) színész 187

Szirma Györgyné (?–?) színésznő 187

Szirmai Vilmos (1890–1944) színész. Varietékben, mulatókban kezdte pályáját. 1920-ban a Royal Orfeumban szerepelt, ahonnan az újpesti Blaha Lujza Színházhoz szerződött. Az 1930-as évek végéig fővárosi színházakban (Budai Színkör, Fővárosi Operettszínház, Művész Színház, Városi Színház, Bethlen téri Színház) jutott szerepekhez. Ezután vidéken játszott epizódszerepeket. 1940–1944 között a Művészakció előadásain lépett színpadra. Ismeretlen helyen halt meg a holokauszt áldozataként 232

Szomory Dezső (1869–1944) író, drámaíró. *Takáts Alice* című színműve az egyik legtöbbet játszott darab volt a Művészakcióban. A holokauszt áldozata lett 223, 226

Szőke Szakáll (1884–1955) kabarészerző és színész, 1938-tól az Egyesült Államokban élt 272

Szőllősi Endre (1911–1967) szobrász. Korán megmutatkozó képzőművészeti készsége következtében már gyermekkorában Kallós Ede szobrász műhelyében, majd Podolini-Volkman Artúr iskolájában tanult. Még ifjúkorában baráti kapcsolatba került Goldman Györggyel, Bokros Birman Dezsővel. Megalakulásától kezdve tagja volt Szocialista Képzőművészek Csoportjának, minden kiállításukon szerepelt. A Művészakció öt kiállításán vett részt. Első önálló tárlata 1947-ben volt, majd 1964-ben az Ernst Múzeumban gyűjteményes kiállításon mutatta be kisplasztikáit, portréit, plakettjeit, rajzait 263

Szőllősi Zsigmond (1872–1953) író, újságíró, színpadi szerző, az 1897-es kultúregylet alapítási kísérletének résztvevője 37

Szőnyi Kató (1918–1989) színésznő. Fellépett a Művészakció előadásain 232

Sztáray Márton (1906–1972) énekes, kávéházakban lépett fel. Színészi pályafutása 1931-ben az Óbudai Kisfaludy Színháznál kezdődött. A következő évben, a Magyar Színházban 150 estén szerepelt az *Egy csók és más semmi* című operettben. Játszott még a Belvárosi és a Vígszínházban, a Fővárosi Operettszínházban. Táncdalt, sanzont, operettdalt és magyar nótákat énekelt, a pesti szórakozóhelyeken állandóan volt szerződése. 1936-ban Zürichben és Lausanne-ban, 1938-ban Párizsban szerepelt sikerrel. 1937-ben az Odeon Gyárban elkészültek első hanglemezei. 1939-től a Művészakció szereplője 240, 274, 280

Szűcs Gábor (?–?) énekes. 1940-től szerepelt a Művészakcióban 240

Szücs József (?–?) az OMIKE elnöke 1949-től 303–305

Szüts Miklós 14

Tábori Ernő (?–?) táncművész, Márkus Alfréd *Csöpi* című operettjében és Schumann *Karnevál* című tánckölteményében lépett a Goldmark Terem színpadára 240

Tallián Tibor 233, 240, 241, 244, 245, 248, 279

Talyigás Judit 15

Tamás Henrik (1879–1960) galériája 1927-től a háború végéig a progresszív képzőművészek egyik legfontosabb kiállítóhelye volt 284

Tamás T. Ödön (?–?) zongoraművész. Fellépett a Művészakcióban 251

Tänzer Arnold (?–?) göppingeni rabbi, 1912-ben az OMIKE előadója 57

Tänzer Pál (?–?) az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Tarján Gyula (?–?) színész. 1940-ben szerepelt a Művészakcióban 232

Tarnóczai László (?–?) szobrász. A Művészakció II. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Öregasszony* című gipszszobrával 263

Tatay Adolf (1840–1901) orvos, az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Tauber Blanka (1910–1989) festő. A prágai Képzőművészeti Akadémián tanult, majd Párizsban, Ferdinand Légernél folytatta tanulmányait. 1950-ben Budapestről Izraelbe távozott. Alapítója volt a cfáti művésznegyednek 263

Téglássy András (1882–1944) 1936–1942 között felsőházi tag 169

Teleki Pál gróf (1879–1941) földrajztudós, tanár, 1913-tól az MTA tagja, politikus, 1905–1918, 1920–1926 között és 1939-től országgyűlési képviselő, 1927–1938 között felsőházi tag, 1920–1921-ben megszakításokkal külügyminiszter, egyben miniszterelnök 1920-tól 1921-es lemondásáig; 1938–1939-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1939-től ismét miniszterelnök, öngyilkosságáig 89, 149, 197

Tersánszky Józsi Jenő (1888–1969) író; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Teszler Tivadar (?–?) énekes. Fellépett a Művészakció zenei műsoraiban 240

Tibor Ernő (1885–1945) festő. 1904–1905-ben a budapesti Mintarajziskolában Zemplényi Tivadar volt a mestere, majd a párizsi Julian Akadémián tanult. Közeli kapcsolatba került a Holnap körével, különösen Ady Endrével és Dutka Ákossal. 1908-ban több képpel szerepelt a Nemzeti Szalonban, 1940-ben a Művészházban, majd több kiállítást rendezett külföldön. Az 1920-as évek elején a nagybányai festőkolónián és a felsőbányai művésztelepen dolgozott, ahol számos plein air művet festett. 1925-ben Párizsban, 1926-ban Olaszországban tevékenykedett. Ezt követően Nagyváradon működött, naturalista életképeket, tájképeket, portrékat és enteriőröket alkotott. Két kiállításon vett részt a Művészakcióban. Dachauban halt meg 263, 293

Timár Szaniszló (Schwarzenberg Mór, 1859–1917) hírlapíró 37, 38

Tordai Judith (?–?) színésznő, kabaré-előadásokon szavalt a Goldmark Terem színpadán 232

Toronyi Zsuzsa 14

Tóth Aladár (1898–1968) zenetörténész, zenekritikus; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Tóth Antal 201

Tóth Árpád 20

Tömpe István 15

Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1973) irodalomtörténész, vallástörténész, egyetemi tanár; 1949-től az MTA tagja; 1940-ben a Művészakció irodalmi estjének szereplője 222, 267

Trietsch György (?–?) hegedűművész. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. Ajtay-Adler Viktorral vonósnégyes-hangversenyeket adott a Művészakcióban. Ismeretlen helyen halt meg 251

Ujfalusi István (?–?) színész. A Művészakció színházi társulatának tagja. Ismeretlen helyen halt meg 232

Ujvári Péter 23

Ullmann Sándor (1850–1897) közgazdasági szakíró 36

Umbrai Laura 72

Ungár Imre (1909–1972) zongoraművész, pedagógus. Látását hároméves korában elvesztette. Rózenfeld Izsónál, majd Thomán Istvánnál tanult. 1924-től rendszeresen hangversenyezett itthon és külföldön. 1926-ban elnyerte Budapest tehetségvédelmi versenyének első díját. 1932-ben Signum laudisszal tüntették ki, ez évben a varsói nemzetközi Chopin-versenyen Alekszandr Unyinszkij szovjet zongoraművésszel együtt első díjat nyert. 1935-ben az Egyesült Államokban is nagy sikerrel hangversenyezett. A II. világháború

kitörése Hollandiában érte, ahonnan 1943-ban külön engedéllyel térhetett haza. 1945 után újult erővel kezdett hangversenyezni. 1949-től haláláig a Zeneakadémián tanított 228, 248, 251, 301

Ungár Sándorné (?–?) filmvállalati tisztviselő 285

Ungvári Rosenberg Miklós (Róbert Miklós, 1911–2001) festő. A Művészakció négy kiállításán vett részt 263

Urbányi Vilmos (?–?) festő 203

Ürmössy Anikó (1892–1968) színész, előadóművész. A Színiakadémiát 1916-ban végezte el. A Modern Színpadon, majd a Belvárosi Színházban, 1918-ban a Fasor Kabarében, 1918-tól az Andrássy úti, 1924–1926 között a Renaissance, 1926–1927-ben ismét a Belvárosi Színházban játszott. Ezután csak 1933–1934-ben a Bethlen téri Színháznál volt szerződése. A Művészakcióban 1939-ben lépett fel. 1951–1955 között a Nemzeti Színház tagja volt, de szerepet alig kapott 232

Vachot Imre (1820–1879) ügyvéd, színműíró, lapszerkesztő 28

Vadász Endre (1901–1944) festő és grafikus. Szegeden tanult. 1920-ban Nemes Marcell utazási ösztöndíjával Párizsban járt, ahol megismerkedett a japán fametszetekkel. 1929-ben és 1931-ben az Ernst Múzeumban, 1937-ben a Tamás Galériában rendeztek műveiből gyűjteményes kiállítást. Rézkarcokat, fa- és linóleummetszeteket készített. A Művészakció valamennyi kiállításán részt vett. 1943-ban behívták munkaszolgálatra Szajolba, 1944. június 3-án Gödöllőn a munkaszolgálatos táborban megmérgezte magát 263

Vadász Lipót (1861–1924) ügyvéd, politikus, 1910–1918 között országgyűlési képviselő, az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1914-től 53

Vágó Edit (?–?) színésznő. 1941-ben szerepelt a Művészakcióban 232

Vágó Éva (?–?) színésznő, 1942 márciusában Racine *Eszter* című tragédiájában mutatkozott be a Goldmark Terem színpadán. Játszott Pap Károly *Mózes*ében, és számos vígjátékban is. Lakner bácsi gyermekelőadásain is fellépett 187, 232

Vágó Géza (1882–1942) színész. 1902-ben kezdte pályáját Deák Péter társulatában. 1904–1906-ig a Népszínházban játszott. 1915-től Bécsben, majd hazatérése után a Budapesti Színházban szerepelt. 1922–1924 között a Blaha Lujza Színház rendezője volt. Ezután külföldre ment. 1941 januárjában a *Rendkívüli vidám est*en szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Írt színműveket, paródiákat, filmforgatókönyveket, némafilmeket is rendezett 232

Vajda Júlia (Richter, 1913–1982) festő. Művészeti tanulmányokat az Iparművészeti Iskolában és Aba-Novák Vilmosnál folytatott. A KUT kiállításainak rendszeres résztvevője volt. A Művészakció négy kiállításán vett részt. Első önálló kiállítását 1948-ban rendezte, 1945 után az Európai Iskola tárlatain szerepelt műveivel 110, 263

Vajda Ágnes (?–?) színésznő. 1943 júniusában szerepelt a Művészakcióban megrendezett *Új vidám műsor* előadásain 232

Vajda Béla (1861–1927) losonci főrabbi. Írt az OMIKE által kiadott *Magyar Zsidó Hadi Archívum Almanachjá*ba 80

Vajda György (?–?) festő. A Művészakció IV. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Gyűlölet* és *Libanon* című temperáival 263

Vajda Lajos (1908–1941) a Képzőművészeti Főiskolán Csók István növendéke volt (1927–1930). A Nemzeti Szalon 1928-as kiállításán jelentkezett először. Kassák Lajos Munka-

köréhez csatlakozott. 1930–1934 között Korniss Dezsővel együtt Párizsban Fernand Léger-nél tanult. 1934-től Szentendrén és Szigetmonostoron a bartóki népzenegyűjtés módszerét követve népi képzőművészeti motívumokat kutatott. A KUT visszautasította műveit, gyűjteményes kiállításait barátoktól kölcsönkapott műtermekben rendezte. Sokat nélkülözött, tüdőbaja az 1940-es évek elején kiújult, a budakeszi tüdőszanatóriumban halt meg 110, 263, 284

Vajda Lívia (?–?) festő. A Művészakció V. és VI. képzőművészeti kiállításán szerepelt munkáival 263

Vándor Valéria (?–?) színésznő. 1942 júniusában a *Fiatal színészek estjén* játszott a Goldmark Teremben 232

Váradi Ede (?–?) színész. Bródy Sándor *Rembrandt* című színművében szerepelt a Goldmark Terem színpadán 232

Váradi Kató (?–?) színésznő. Kabaré-előadásokon szerepelt, részt vett Lakner bácsi gyermekelőadásain is 225, 228, 232

Váradi Tibor (1909–1945) rendező, író. Írásai az 1930-as évek elejétől jelentek meg, majd a Rádió sugározta esszéit, rádiójátékait. 1936-tól rendszeresen írt a Pódium Írók Kabaréja, a Teréz körúti Színpad és a Dunaparti Színpad számára jeleneteket, színműveket. 1941-től csak az OMIKE Művészakcióban folytathatott rendezői tevékenységet 232

Varjas Anna (1921–2000) zongoraművész. A Zeneakadémia zongora szakán 1941-ben végzett, 1941–1944-ig a Goldmark Zeneiskolában tanult zeneszerzést és zongorát. 1946–1949 között – ismét a Zeneakadémián – végezte el a művészképzőt is. Az 1949-es varsói Chopin-versenyen elnyerte a lengyel kormány különdíját. Nevéhez számos magyar zenemű bemutatása fűződik. Az 1950-es évek elején tanított a szegedi konzervatóriumban, 1953-tól a Fővárosi Zeneiskolában, végül 1976-tól a Gödöllői Állami Zeneiskolában. 1942 márciusában a Művészakció színpadán rendezett Mozart-hangverseny közreműködője volt 251

Várnai Jenő (1872–1961) színész. Budapesten járt Színiakadémiára; Porzsolt Kálmán szerződtette a Népszínházhoz, melynek három évig volt tagja. Kassán, majd Aradon működött tizenhat évig. 1921-ben a Renaissance Színházhoz szerződött, majd Miskolcra került. 1926–1928-ig a Belvárosi Színháznál játszott, jellemkomikus szerepkörben aratta sikereit. A Művészakcióban szerepelt többek között Bálint Lajos *Támár* című darabjában, Szomory Dezső *Takáts Alice*-ában és Szép Ernő *Aranyóra* című meséjében is. 1945-ben a Szabad Színházban, majd 1947-ig a Magyar Színházban játszott 232

Várnai Zseni (1890–1981) költő. 1908-ban diplomát szerzett az Országos Színészegyesület színiiskolájában, de nem lépett színpadra, tisztviselőként kezdett dolgozni. Férje, Peterdi Andor révén került 1909-ben a munkásmozgalomba. 1911-ben jelent meg első verse a *Népszavá*ban, az 1912. május 23-i munkástüntetés előtt írta *Katonafiamnak* című versét, amely miatt a *Népszavát* elkobozták, őt pedig vád alá helyezték. Költészetében a közösségi hang mellett az anyaság érzése is gyakran megszólalt. 1943–1944-ben egy antifasiszta csoport vezetője volt. A háború után rövid ideig a *Kossuth Népe* és az *Uj Idők* munkatársaként dolgozott 212, 265, 267

Varsányi Gyula 15

Vas (Vass) Éva (?–?) festő, részt vett az OMIKE Művészakció II., III. és IV. képzőművészeti kiállításain 263

Vas Ida (?–?) színésznő. 1943-ban lépett színpadra a Művészakcióban 232

Vas István (1910–1991) költő, író 264

Vasváry Lipót (?–?) az Izraelita Magyar Egylet előadója 32

Vaszary János (1867–1939) festő; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Vay Béla (1829–1910) politikus, 1861–1872 között országgyűlési képviselő, 1872–1894 között Borsod vármegye főispánja, a főrendiház alelnöke (1886–1900) 22

Vázsonyi Bálint 196

Vázsonyi János (1900–1945) ügyvéd, polgári liberális politikus, 1931–1939 között országgyűlési képviselő. 1944. március 19-én a Gestapo letartóztatta, és Dachauba deportálta. Egy hannoveri katonai kórházban halt meg 1945 szeptemberében 118, 168, 181

Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, politikus, 1901–1918 között országgyűlési képviselő. 1894-ben Budapesten megalapította a községi Demokrata Pártot, s még ugyanebben az évben bekerült Budapest törvényhatóságába is. 1900-ban pártját Polgári Demokrata Párt néven országos szervezetté alakította. 1917–1918-ban – tárca nélküli miniszteri megszakítással – igazságügy-miniszter volt. Az őszirózsás forradalom győzelmekor Bécsbe emigrált, csak 1921-ben tért vissza Magyarországra. Nemzeti Demokrata Polgári Párt néven újjászervezte pártját, az 1922-es választásokon ismét bekerült az Országgyűlésbe 89

Vécsey Ilona (1878–1964) színésznő. Csergő Hugó *Őszi szonátá*jának előadásán szerepelt a Goldmark Terem színpadán 232

Végváry József (1903–1972) 1932–1939 között a Turul Szövetség fővezére, 1935–1939 között országgyűlési képviselő. 1946-ban a Népbíróság egyévi börtönbüntetésre ítélte, szabadulása után az ÁVH beszervezte ügynöknek, majd kivándorolt 170

Venetiáner Lajos (1867–1922) újpesti rabbi, történetíró, az OMIKE előadója 56, 59

Vér Klári (?–?) színésznő. Szenes Béla *A gazdag lány* című vígjátékában és Szép Ernő *Arany-óra* című meséjében szerepelt a Művészakcióban 232

Vera Viola (?–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció zenei műsoraiban 240

Verdi, Giuseppe (1813–1901) olasz zeneszerző 233, 236, 239

Veres Péter (1897–1970) író, politikus 152

Verő Andor (?–?) filmgyártulajdonos 285

Vészi József (1858–1940) író, újságíró. Hosszú időn át elnöke volt a Budapesti Újságírók Egyesületének. 1913-tól közel három évtizedig a *Pester Lloyd* főszerkesztője, 1928–1940 között felsőházi tag. Az OMIKE örökös dísztagja 57, 89, 97

Vészi Józsefné (Keményfi Franciska, 1866–?) a pesti Izraelita Nőegylet elnöke, az OMIKE elnök asszonya 111, 207

Veszprémi Rózsi (1892–1957) festő. A Művészakció III., IV., V. és VI. képzőművészeti kiállításán szerepeltek olajfestményei 263

Vida Jenő (1872–1945) nagytőkés, iparvállalati vezérigazgató. Igazgatósági tagja a GYOSZ-nak, az Országos Iparegyesületnek, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamarának; elnöke a Cementgyárak Országos Szövetségének. Komárom és Esztergom vármegye törvényhatósági bizottsági tagja. 10 millió pengős vagyonával az első helyen állt a nagyvállalatok vezetői között, az OMIKE jelentős mecénása volt. A budapesti Zsidó Fiúárvaház elnöke. Auschwitzban halt meg 123, 141, 150

Vidor Ferike (Wechselmann Fanni, 1889–1970) kabarészínész. Rákosi Szidi iskolája után az Országos Színészegyesület színiiskoláját 1907-ben végezte el. Első szerepében – visszaemlékezése szerint – Bihari Ákos kecskeméti társulatában lépett színre. 1909-től budapesti kabarékban játszott, a Royal Orfeumban, Bécsben és Berlinben is szerepelt. 1937–1938-ban a Belvárosi és Művész Színházban, valamint a Független Színpad előadásain is kapott néhány szerepet. 1940–1944 között a Művészakció közreműködője volt. A háború után a Nemzeti Színház és a Belvárosi Színház tagja volt. 1953–1959-ig a Vidám Színpadon szerepelt. A magyar kabaré arculatát meghatározták cselédnótái, amelyeket második férje, Gábor Andor írt számára 175, 212, 228, 232, 274, 276, 281–283, 300

Vikár Béla (1859–1945) etnográfus; 1911-től az MTA tagja; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Vilt Tibor (1905–1983) szobrász; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Visó Márk (1884–?) énekes, basszus. Énektanulmányait magánúton folytatta. 1906-tól tagja volt az Operaház énekkarának. Szerepelt az OMIKE zene- és énekkarában. Egyebek mellett Nicolai *A windsori víg nők* előadásán énekelt az OMIKE színpadán 240

Vivaldi, Antonio (1678–1741) olasz zeneszerző 241

Vizi Éva 13, 14, 163, 293

Vonyó József 117

Vörös István Károly 14, 103

Wahrmann Mór (1832–1894) bankár, kereskedő, a PIH elnöke (1881), a Magyar Országgyűlés első zsidó vallású képviselője (1869–1894). Számos művészeti, művészetpártoló egylet tagja, vezetője 36

Wald Gyula (?–?) divatáruüzlet-tulajdonos 28

Wallenstein Zoltán (1898–1944) pécsi főrabbi 1923-tól haláláig (1944 szeptemberében halt meg Budapesten, kórházban); az OMIKE hitvédelmi programjának előadója 131

Wechselman Zsófia, lovag (?–?) az OMIKE Hölgybizottságának tagja 50

Weiller Ernő (1879–1944) ügyvéd, várospolitikus. Számos zsidó egyesület alapításában vett részt. Az OMIKE vezető tisztviselője (főtitkára, később ügyvezető elnöke) annak megszűnéséig. A holokauszt áldozata lett 50, 52, 53, 59–61, 63, 67, 74, 76, 77, 95–97, 99, 103, 107, 111, 112, 142, 157, 207, 216

Weinberger Dezső (1926–1944) az ellenállási mozgalom Szír-csoportjának vezetője 291

Weiner György (?–?) énekes, Weiner László bátyja; részt vett az OMIKE előadásain 240

Weiner László (1916–1944) zeneszerző, karmester. Kodály Zoltán tanítványa volt a Zeneakadémián. Már főiskolás korában kitűnt egyéni hangú kompozícióival. 1942-ben a kultuszminisztérium pályázatán díjat nyert brácsa-zongora szonátájával. 1940-től a Művészakcióban lépett fel; 1943-ban vezényletével bemutatták *Concerto zongorára, fuvolára, brácsára és vonószenekarra* című művét. Nagyon kevés műve maradt fenn, a modern magyar zene nagy ígéreteként tartották számon. 1944. július 25-én a lukovi munkatáborban halt meg 245, 246, 251

Weiner Leó (1885–1961) zeneszerző, 1908–1942 és 1945–1957 között a Zeneakadémia tanára 196, 245

Weinmann Fülöp (1839–1911) a PIH elnöke (1906–1911), az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1910-ben 50

Weinstock (Gafni) Miklós (1924–1981) operaénekes (tenor). Rómában tanult, hazatérése után az Operaházban énekelt. 1942 decemberében szerepelt a Művészakcióban megrendezett Kodály-esten; 1945-ben Amerikában telepedett le. Tagja volt a New York-i Metropolitan Operának. Vendégszerepelt a világ nagyvárosainak operaházaiban. Operaszerepeit kilenc nyelven adta elő. 1964-ben a budapesti Operaházban Saint-Saëns *Sámson és Delila* című operájában énekelte a címszerepet, és fellépett a *Toscá*ban és a *Bajazzók*ban. 1965-ben is vendégszerepelt az Operaházban *(Bajazzók, Álarcosbál)* 240

Weiss Manfréd báró, csepeli (1857–1922) nagyiparos, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművek alapítója; az OMIKE alelnöke 1910-ben 50, 72, 89

Weissmann ? (?–?) azonosítatlan személy 111

Weisz György (1909–1944) festő. A Művészakció III. képzőművészeti kiállításán szerepelt *Mindenes* című munkájával. Az Iparművészeti Főiskolán folytatott művészeti tanulmányokat. A Szocialista Képzőművészek Csoportjának közös tárlatain szerepelt, már huszonegy évesen részt vett grafikai kiállításukon. 1940-ben vándorkiállítása nyílt a pestszenterzsébeti Munkásotthonban, majd még ebben az évben szerepelt a Szociáldemokrata Párt által rendezett kiállításon is 263, 293

Weisz Miksa (1872–1931) rabbi, a Rabbiképző Intézet tanára, az OMIKE előadója 56

Weiszburg Gyula (1866–1919) rabbi, a PIH főtitkára, az OMIKE előadója 56, 60

Wellmann Nóra 14

Wertheimer Elemér (1889–1967) színigazgató 178

Wessel Imre (1910–?) festő, tanár. A Művészakció két kiállításán vett részt festményeivel 263

Wessel Zoltán (1910–1992) festő. A Képzőművészeti Főiskolán tanult, majd a miskolci művésztelepen képezte magát. Mestere Réti István volt. Vácott működött rajzpedagógusként. A Nemzeti Szalon és az OMIKE csoportos kiállításain szerepelt 263

Wesselényi Miklós (1911–1980) újságíró, író 187

Wilhelm Lujza (1910–1978) festő. A szombathelyi festőtől, Jaska Istvántól vett magánórákat. Később Budapestre költözött, Örkényi Strasser István, majd Perlrott Csaba Vilmos magániskolájába járt. A Művészakció három kiállításán vett részt. A II. világháború után elhagyta Magyarországot, és Párizsban töltött két évet, Marc Chagall meghívására. 1950-ben Izraelben telepedett le 263

Winterberg Gyula (1846–1921) a Pesti Chevra Kadisa elnöke, az OMIKE tiszteletbeli elnöke 1910-ben 50

Wirtschafter Mór (?–?) azonosítatlan személy 36

Wlassics Gyula, ifj. (1884–1962) kultúrpolitikus, író, 1938-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkáraként a Színház- és Filmművészeti Kamara miniszteri biztosa 173

Wojticzky Elvira (?–?) színésznő. 1943-ban lépett színpadra a Művészakcióban 232

Zádor István (1882–1963) grafikus, festő. 1906–1909-ig Párizsban élt, az École des Beaux-Arts-ban folytatott tanulmányokat. 1909–1910-ben a firenzei akadémia növendéke. Egyik alapító tagja lett a Szinyei Merse Pál Társaságnak. Sikeres volt portréfestőként (Bajor Gizi ismert arcképe az ő műve) és grafikusként is. 1938 őszétől Hollandiában dolgozott. Alkotásai ott voltak a Művészakció valamennyi kiállításán 100, 106, 211, 252, 263

Zágon Vera (?–?) színésznő. 1939-től szerepelt a Goldmark Terem színpadán. Játszott többek között a *Dybuk*ban, Ibsen *Vadkacsá*jában, Pap Károly *Mózes*ében 232

Zathureczky Ede (1903–1959) hegedűművész, 1929–1957 között a Zeneakadémia tanára, 1943–1957 között főigazgatója 217

Zátony Kálmán (1886–1957) színész. A Színiakadémiát 1907-ben végezte el; Pozsonyban, Miskolcon és Szegeden játszott. Megszakításokkal többször volt a Vígszínház tagja. 1930-tól nem volt szerződése, a Víg és a Pesti Színházban, az Új Színházban kapott egy-egy szerepet. Szívesen meghívta operettekhez egy sor színház. A Vígszínházból került a Goldmark Terembe. 1940–1944 között csak a Művészakció előadásain léphetett fel. 1951-ben a Fővárosi Operettszínházban kapott szerepeket 189, 232

Zeitinger (Zoltai) Jenő (1911–1971) zongoraművész, zeneszerző. A Zeneakadémián művészi oklevele elnyerése (1932) után sikeres hangversenyeket adott külföldön. 1940-ben lépett fel a Művészakcióban. 1949–1950-ben a Zeneművészeti Szakszervezet főtitkára s az első

állami hangversenyrendező vállalat vezérigazgatója volt. 1950-től a Fővárosi Zeneiskolai Szervezet továbbképző tanszakán tanított zongorát. Pedagógiai célzatú kompozíciói vitákat váltottak ki. Művei között szerepel két kantáta, két zongoraverseny, hegedűszonáta, vonósnégyes, két dalciklus (József Attila- és japán versekre) 251

Zeke Gyula 124, 131

Zelk Zoltán (1906–1981) költő, író 267

Zempléni Árpád (1865–1919) költő, műfordító; reformátusként a zsidók emancipációjának harcos támogatója 37

Zemplényi Magda (1899–1965) festő, grafikus. Autodidakta, művészeti tanulmányait 1934–1938 között Aba-Novák Vilmos szabadiskolájában folytatta. Az 1930-as évek végétől az Ernst Múzeum kiállításain szerepelt. A Művészakció három kiállításán vett részt. Az 1940-es években a háború után Európai Iskola néven jelentkező művészcsoporthoz csatlakozott, 1950-ig részt vett a csoport tárlatain. Az 1950-es években visszavonultan alkotott 263

Zichy János gróf (1868–1944) politikus, 1897–1918 között és 1922-től haláláig országgyűlési képviselő 284

Zilahy Lajos (1891–1974) író; 1945–1949 között az MTA tagja; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Zobor Jenő (1898–1960) festő. Tanulmányait a Képzőművészeti Főiskolán végezte. Mesterei Balló Ede és Fényes Adolf voltak. Elsősorban portrékat festett. 1920-ban szerepelt először kiállításon. A Művészakció I. képzőművészeti kiállításán szerepelt 263

Zoltán Irén (1903–?) opera-énekesnő, koloratúrszoprán. Zongoratanulmányait a Zeneakadémián, énektanulmányait magánúton végezte. 1927–1928-ban a Budai Színkör, majd a Városi Színház tagja volt. 1929-től a prágai színház első koloratúrszoprán énekesnője négy éven át, majd egy évig Csehszlovákiában vendégszerepelt, és adott számos hangversenyt. 1934-ben a budapesti Városi Színház primadonnája, 1938-ban a budapesti Operaházban lépett fel. 1939-ben a Művészakció színpadán szerepelt 240

Zugligeti Pintér József (1913–1974) szerkesztő, újságíró; az első zsidótörvény elleni tiltakozás egyik aláírója 147

Zsabka Kálmán (1897–1971) fajvédő politikus, majd 1944–1945-ben a németellenes fegyveres ellenállás résztvevője 164, 166

Zsigmondi Pál (?–?) zeneszerző, karmester. Zeneszerzője volt az OMIKE színpadán bemutatott *Asszonyok egymás között* című darabnak, és Szinetár György *Fogad 3-tól 7-ig* című zenés vígjátékának is. Vezényelte a Goldmark Teremben Leo Fall *Az elvált asszony* című operettjét. Az *Úrilány szobát keres* című film zenéjének komponistája. Ismeretlen helyen halt meg 251

Zsindely Ferenc (1891–1963) író, jogász, 1931–1944 között országgyűlési képviselő, 1938–1939-ben vallás- és közoktatásügyi minisztériumi, 1939–1943-ban miniszterelnökségi államtitkár, 1943–1944-ben a német megszállásig kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 197

Zsoldos Jenő (1896–1972) irodalomtörténész 32

Zsolt Béla (1895–1949) költő, író, tanulmányait félbehagyva bevonult katonának. A nagyváradi katonakórházban lábadozva írt verseit a helyi lapok közölték, első verseskötete is itt, 1916-ban jelent meg; 1918-tól az *Erdély* című lap szerkesztője, a *Nagyváradi Napló*, a *Nagyvárad* és a *Nagyváradi Estilap* munkatársa volt. 1921-től a *Világ*, majd a *Magyar Hírlap* és *Az Ujság* munkatársa. 1929–1938 között *A Toll* című radikális irodalmi lap

szerkesztője, 1930-tól főmunkatársa. 1939-től a zsidótörvények miatt nem folytathatta újságírói pályafutását, de továbbra is publikált; 1942-ben kiadta cikkei gyűjteményét a Magyarországhoz visszatért Nagyváradon. 1943-ig tizenegy regénye, három novelláskötete és öt színdarabja jelent meg. A Művészakció irodalmi műsorban szerepelt. 1947-től országgyűlési képviselő 223, 264, 265, 267

Zsolt Magda (?–?) énekesnő. Fellépett a Művészakció 1940-es *Jazz-est*jén 240

Zsudi József (1923–2013) színész, rendező. Nagy György magániskolájában tanult, majd 1939-ben a Goldmark Teremben kezdte pályáját. Először a szervezési munkában is részt vett, és amikor a színházi rendszer már mozgásba jött, a Bethlen téri Kamaraszínházhoz került. Kabaré- és irodalmi műsorokban lépett fel, emellett Nagy György, majd Gál Dezső rendezők asszisztenseként is működött. 1944. március 19. után be kellett vonulnia munkaszolgálatra, de 1945. április 15-én már Budapesten volt. A felszabadulás után kisebb epizódszerepeket játszott fővárosi színházakban 232

A kiadásért felel
a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Borítóterv Szüts Miklós
Tipográfia, tördelés Janković Milán
Korrektor Torma Lászlóné

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben,
a nyomda alapításának 137. esztendejében, 2019-ben.
A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató
www.gyomaikner.hu

Megjelent 37 (A/5) ív terjedelemben
Printed in Hungary